

42633

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Halit EKEN

MİLLÎ MÜCADELE'DE VALİ (KAPANCIZÂDE)
HAMİD BEY

DOKTORA TEZİ

42633

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof.Dr.Enver KONUKÇU

Erzurum-1995

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

VALI HAMID BEY (1878-1928)

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	XIII
ABSTRACT.....	XIV
ÖNSÖZ.....	XV
KISALTMALAR DİZİNİ.....	XVII

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

MİLLİ MÜCADELE'YE KADAR HAMİD BEY

A- HAMİD BEY'İN AİLESİ VE YETİŞMESİ.....	1
B- HAMİD BEY'İN KAYMAKAMLIKLARI.....	3
1- Maiyet Memurluğu.....	3
a) Meis Adası Kaymakam Vekâleti.....	4
b) Kerpe Adası Kaymak Vekâleti.....	5
2- Karacaabad Kazası Kaymakamlığı.....	6
a) Karacaabad Kazasında Asayiş.....	6
b) Hamid Bey'in Asayiş Sağlama Çabaları.....	8
3- Katerin Kazası Kaymakamlığı.....	10
4- Köprülü Kazası Kaymakamlığı.....	11
5- Selânik Vilayeti İstilaât Komisyonu Azalığı.....	11
6- İttihat ve Terakki Cemiyeti Müfettişliği.....	13
C- HAMİD BEY'İN MUTASARRIFLIKLARI.....	15
1- Tokad Sancağı Mutasarrıflığı.....	15
a) Tokad'ta Güvenlik ve Asayiş Meselesi.....	18
b) Tokad'ta Seçimler ve Hamid Bey.....	20
c) Hamid Bey'in Tokad Mutasarrıflığından Azledilmesi.....	21
2- Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Mutasarrıflığı.....	24
D- BİRİNCİ SINIF MÜLKİYE MÜFETTİŞLİĞİ.....	26
1- Kırkkilise (Kırklareli) Mutasarrıflığı.....	27

IV

a) Kırkkilise Livasında İdare Teşkilâtının Kurulması	
Çalışmaları.....	28
2- Heyet-i Teftişye'nin Islahı Çalışmaları.....	29
a) Şark Vilâyetlerine Mûfettiş Tayini Meselesi.....	31
b) Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Heyet-i Teftişye'nin	
Faaliyetleri.....	32
E- HAMİD BEY'İN DİYARBEKİR VALİLİĞİ.....	33
1- Diyarbekir'de Asayişin Sağlanmasına Yönelik Çalışmalar.....	34
2- Hamid Bey'in Şark Cephesi ile İlişkileri.....	36
3- Diyarbekir'de Ermeniler ve Hamid Bey.....	37
F- BİRİNCİ SINIF MÜLKİYE MÜFETTİŞLİĞİ (İkinci Defa).....	39
G- HEYET-İ TEFTİŞİYE MÜDİR-İ UMUMİLİĞİ.....	40
1- Erzurum'un Düşmesi ve Muhacirîn İşleri.....	41
2- Köy Kanun Tasarısı Hazırlıkları.....	42
3- Üçüncü Ordu Siyasî Müşavirliği ve Batum'da Türk	
İdaresinin Tesisi.....	43
4- Batum'da Türk İdaresinin Kurulması ve Hamid Bey.....	45
H- HAMİD BEY'İN DAHİLİYE NEZARETİ MÜSTEŞARLIĞI.....	48
İ- HEYET-İ TEFTİŞİYE MÜDİR-İ UMUMİLİĞİ (İkinci Defa).....	50

İKİNCİ BÖLÜM

CANİK MUTASARRIFLIĞI

A- HAMİD BEY'İN CANİK MUTASARRIFLIĞINA TAYİNİNE	
KADAR İSTANBUL'DAKİ FAALİYETLERİ.....	53
1- Millî Kongre'deki Çalışmaları.....	53
2- Vahdet-i Milliye Cemiyetindeki Çalışmaları.....	54
3- Karakol Cemiyetindeki Çalışmaları.....	55
B- HAMİD BEY'İN CANİK MUTASARRIFLIĞI'NA TAYİNİ.....	58

V

1- Hamid Bey'in Samsun'a Hareketinden Önce İngilizlerle Görüşmesi.....	61
2- Hamid Bey'in Şûra-yı Saltanat'a Katılması.....	62
3- Hamid Bey'in Yolculuğu ve Samsun'daki İlk İzlenimleri.....	64
4- 1919 Mayıs'ında Samsun'da Asayiş ve İdare.....	65
5- Mustafa Kemâl Paşa'nın Aldığı Tedbirler.....	69
6- Hamid Bey'in Aldığı İlk Tedbirler.....	72
a) Türk Çetelerinin Tasfiyesi.....	72
b) Rum Çetelerine Karşı Verilen Mücadele.....	74
c) Hamid Bey ve Amasya Genelgesi.....	78
C- CANİK SANCAĞI'NDA İDARENİN ISLAHI ÇALIŞMALARI.....	79
D- 1919 YAZINDA SAMSUN'DA MÜDAFAA-İ HUKUK.....	85
E- SAMSUN'A ÇIKARILAN HİND ASKERLERİ MESELESİ.....	87
F- REFET BEY'İN ÜÇÜNCÜ KOLORDU KUMANDANLIĞINDAN AZLEDİLMESİ.....	91
G- HAMİD BEY'İN CANİK MUTASARRIFLIĞINDAN AZLEDİLMESİ.	96
1- Hamid Bey'in Azil Haberi Karşısındaki İlk Tepkisi.....	98
2- Mustafa Kemâl Paşa Hamid Bey Yazışmaları.....	100
3- Hamid Bey'in Azlinin Durdurulması.....	106
H- 1919 YAZINDA SAMSUN'DA İDARİ VE SİYASİ OLAYLAR.....	107
1- Bafra'da Asayiş Meselesi.....	107
2- Mebus Osman Bey Olayı.....	108
3- Emin Bey Olayı.....	113
4- Hamid Bey-Perring Görüşmesi.....	114
5- Sivas Kongresi ve İstanbul ile Haberleşmenin Kesilmesi.....	118
6- İngilizlerin Samsun'dan Çekilmeleri.....	121
7- Fatsa'da Asayiş Meselesi.....	124
İ- SİVAS KONGRESİ SONRASINDA MUSTAFA KEMÂL PAŞA-HAMİD BEY İLİŞKİLERİ.....	126

VI

1- Meclis-i Mebusan Seçimleri.....	129
2- Hamid Bey'in İstanbul'a Gidişi ve Hakkında Oluşan Yeni Şüpheler.....	133
3- Hamid Bey'in İstanbul'daki Faaliyetleri.....	135
4- Hamid Bey'in Samsun'a Dönüşü.....	138
J- 1920 YILI BAŞLARINDA SAMSUN.....	139
1- Samsun'da Müdafaa-i Hukuk	139
2- Samsun'da Dar-ül Eytâm Cemiyeti.....	141
3- Cemiyet-i Hayriyye-i İslâmiyye.....	141
4- Hamid Bey'in Canik Mutasarrıflığının Kısa Bir Değerlendirmesi.....	142

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TRABZON VALİLİĞİ

A- 1920 YILI BAŞLARINDA TRABZON.....	145
1- Coğrafya ve Nüfus.....	145
B- HAMİD BEY'İN TRABZON VALİLİĞİNE TAYİNİ.....	148
1- Hamid Bey'in Samsun'dan Trabzon'a Yolculuğu.....	150
2- Hamid Bey'in Valiliğine Başlaması ve İlk Tespitleri.....	151
3- Hamid Bey'in Trabzon'daki İlk Faaliyetleri.....	152
a) Asayişin Sağlanması Çalışmaları.....	152
b) Giresun'da Asayiş ve Topal Osman Ağa.....	152
C- SAHİLDEKİ CEPHANENİN İÇERİLERE NAKLEDİLMESİ MESELESİ.....	156
D- İSTANBUL'UN İŞGALİNDEN SONRA TRABZON.....	161
1- İngilizlerin Giresun'da Tahkikat Yapmaları.....	162
2- Hamid Bey'in Giresun'a Gidişi ve Gösterilen Tepkiler.....	163
E- TRABZON SEÇİMLERİ.....	166
1- Trabzonluların Tereddüdü ve Seçimlerin Ertelenmesi.....	166

VII

2- Seçimlerin Yapılması İçin Baskılar.....	169
3- Seçimlerin Yapılması.....	175
4- Trabzon'da Seçimlerden Sonra İngiliz Gemilerinin Yarattığı Gerginlik.....	178
a) Vali Hamid Bey'in İngiliz Zırhlısını Ziyareti.....	179
5- Boztepe'deki Rus Toplarının İmhası.....	182
6- Hacı Hamdi Bey Olayı.....	184
7- Trabzon Mebuslarının Öldürülmeleri.....	185
a) Mebusların Cenazeleri.....	187
F- HAMİD BEY HAKKINDA ŞÜPHELER VE ANKARA'YA ÇAĞRILMASI.....	188
1- Trabzon'da İngiliz Tahrikleri.....	194
2- Hamid Bey'in Ankara'ya Getirilmesi İçin Yeni Girişimler.....	196
3- Trabzon Vilâyetinde Bazı Olaylar.....	205
G- HAMİD BEY'İN MEBUSLUĞU.....	206
1- Hamid Bey'in Ankara'ya Gidişi.....	206
2- Hamid Bey'in Büyük Millet Meclisi'ndeki Çalışmaları.....	209
3- Celâleddin Arif Bey'in Yerine Reisisâni Vekili Seçimi	211
4- Hamid Bey'in Meclis'teki Muhalefeti.....	213
5- Dahiliye Vekili Seçimi ve Hamid Bey.....	215
6- Hamid Bey'in Mebusluktan Ayrılması.....	216
H- HAMİD BEY'İN YENİDEN TRABZON'A GELİŞİ.....	218
1- 1920 Eylül'ünde Trabzon'da Bolşevik Faaliyetleri ve Hamid Bey.....	220
2- Hamid Bey'in Trabzon Valiliğinden Alınması	225
3, Hamid Bey'in Trabzon Valiliğinin Kısa Bir Değerlendirmesi.....	227

VIII
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ERZURUM VALİLİĞİ

A- MİLLÎ MÜCADELE BAŞLARINDA ERZURUM.....	229
1- Millî Mücadele Başlarında Erzurum Valiliği.....	230
B- CELÂLEDDİN ARIF BEY'İN ERZURUM'A GELİŞİ VE ERZURUM'DA ŞARK HAREKÂTI ÖNCESİ GELİŞMELER.....	231
1- Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin Erzurum'a Gelişi.....	231
2- Şark Harekâtı Öncesi Erzurum'un Ankara ile İlişkileri.....	233
C- HAMİD BEY'İN ERZURUM VALİLİĞİNE TAYİN EDİLMESİ.....	239
1- Hamid Bey'in Erzurum'a Gelişi.....	241
2- Hamid Bey'in Erzurum'da Aldığı İlk Tedbirler.....	242
3- Kâzım Karabekir Paşa ile Sarıkamış'ta Yapılan Görüşme.....	244
D- DOĞU HAREKÂTI VE GÜMRÜ BARIŞI.....	245
1- Barış Müzakerelerine Katılacak Heyetin Tesbiti.....	246
2- Hamid Bey'in Gümrü'ye Gidişi ve Mütareke Görüşmeleri.....	247
3- Şark Ordusunun İkinci Harekâtı ve Gümrü Barış Antlaşması...	248
4- Ermenilerle Barış Görüşmeleri ve Bolşeviklerin Müdahalesi.....	249
E- KÂZIM KARABEKİR PAŞA'NIN BOLŞEVİKLİK PROPAGANDASI YAPTIĞI İDDİALARI.....	254
1- Hamid Bey'e Göre Sovyetlerin Türklerle İttifak Gerekçeleri.....	262
F- MUSTAFA SUPHİ MESELESİ.....	268
1- Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye Gelişi.....	268
2- Mustafa Suphi'nin Geri Gönderilmesi ile İlgili Çalışmalar.....	270
3- Erzurum'daki Son Gelişmeler ve Muhafaza-i Mukaddesat.....	277
4- Mustafa Suphi'nin Erzurum'a Gelişi.....	281
5- Mustafa Suphi'nin Trabzon Yolculuğu ve Öldürülmesi.....	284
6- Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne Tepkiler.....	289
G- ERZURUM'DA VİLÂYET İŞLERİ.....	293

IX

1- Maaş Alamayan Memurlar ve Alınan Tedbirler.....	294
2- İdari Düzenlemeler ile İlgili Çalışmalar.....	296
3- Vali Hamid Bey'in Erzurum'u Kalkındırma Çabaları.....	297
H- ALBAYRAK VE MİDHAT OLAYINDA VALİ HAMİD BEY.....	299
1- Midhat Bey'in İkinci Defa Tutuklanması ve Cephe Divanı Harbine Sevki Karşısında Hamid Bey'in Tepkisi.....	305
2- Midhat Bey'in Divan-ı Harbe Verilmesinin Ankara'daki Akisleri.....	315
İ- HAMİD BEY'İN ERZURUM VALİLİĞİNDEN ALINMASI.....	317
1- Kâzım Karabekir Paşa'nın Hamid Bey'in Erzurum Valiliğinden Alınması İçin Yaptığı Teşebbüsler.....	319
2- Münir Bey'in Erzurum Valiliğine Tayini Meselesi.....	321
3- Hamid Bey'in Erzurum Valiliğinde Bırakılması İçin Yapılan Girişimler.....	329
4- Hamid Bey'in Erzurum'da Son Günleri.....	333

BEŞİNCİ BÖLÜM

ADANA VALİLİĞİ

A- HAMİD BEY'İN DAHİLİYE VEKÂLETİ MÜSTEŞARLIĞI.....	337
1- Hamid Bey'in Kastamonu Valiliğine Atanması.....	337
2- Hamid Bey'in Dahiliye Vekâleti Müsteşarlığına Tayini.....	339
3- Hamid Bey'in Dahiliye Vekâleti Müsteşarlığı'ndaki Çalışmaları.....	341
B- ANKARA ANTLAŞMASI VE HAMİD BEY'İN ADANA'NIN TESELLÜMÜNE MEMUR EDİLMESİ.....	345
1- Hamid Bey'in Tesellüme Memur Edilmesi.....	346
2- Hamid Bey'in Ankara'dan Adana'ya Gidişi.....	347
3- Adana'nın Tahliyesi Müzakereleri.....	351
4- Askerî Kıtaların Tahliye Tarihlerinin Tesbiti.....	353

X

5- Adana'nın Mülkî İdaresinin Teslim Alınması.....	356
6- Vali Hilmi Bey Olayı ve Hamid Bey'in Adana Vali Vekilliğine Getirilmesi.....	359
7- Türk Askerinin Adana'ya Girişi.....	361
8- Franklin Bouillon'un Adana'dan Ayrılması.....	364
9- Adana'nın Kurtuluşu.....	366
10- Çukurova Bölgesindeki Ermeniler ve Hamid Bey.....	368
11- Adana'da Hamid Bey'in Karşılaştığı Diğer Sorunlar.....	371
12- Hamid Bey'in Fransız İşgal Dönemiyle İlgili İzlenimleri.....	376
C- HAMİD BEY'İN ADANA VALİLİĞİ.....	377
1- Hamid Bey'in Adana Valiliğine Asaleten Tayin Edilmesi.....	377
2- Adana'da Asayiş Meselesi.....	380
3- Hamid Bey'in Adana'yı Kalkındırma Çabaları.....	381
4- Hamid Bey'in Adana Valiliğinden İstifası.....	383

ALTINCI BÖLÜM

HAMİD BEY'İN ADANA VALİLİĞİNDEN İSTİFA ETTİKTEN

SONRAKİ HAYATI VE ŞAHSİYETİ

A- HAMİD BEY'İN TRABZON'A YERLEŞMESİ.....	386
B- HAMİD BEY'İN İSTİKBÂL GAZETESİNDE YAYINLANAN BAZI MAKALELERİ.....	387
1- Ali Şükrü Bey'in Öldürülmesi ve Hamid Bey.....	392
C- HAMİD BEY'İN ŞEKER VE PETROL İNHİSARI HEYET-İ TEFTİŞİYE REİSLİĞİ.....	397
1- Hamid Bey'in Ölümü.....	398
D- HAMİD BEY'İN KİŞİLİĞİ VE ÇEŞİTLİ KONULARDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	399
I- Hamid Bey'in İdare Hayatımız ile İlgili Görüşleri.....	399
II- Hamid Bey'in Eğitim Sistemimiz Hakkında Görüşleri.....	400

XI

III- Hamid Bey'in İdare Adamı Hakkındaki Görüşü.....	402
IV- Hamid Bey Gerçek Bir Hizmet ve Devlet Adamıydı.....	402
V- Hamid Bey Bir Fikir Adamıydı.....	403
VI- Hamid Bey Bir Hareket Adamıydı.....	405
VII- Hamid Bey Sorumlu ve Kararlı Bir İdare Adamıydı.....	405
VIII- Hamid Bey, Aceleci, Sabırsız ve Atılgan Bir İdareciydi.....	406
IX- Hamid Bey'in Bazen Aşırılığa Kaçan Bir İnatçılığı Vardı.....	407
X- Hamid Bey Maddi Servete Hiç Önem Vermezdi.....	408
XI- Hamid Bey Hakperest ve Demokrat Bir İdareciydi.....	408
XII- Hamid Bey'in Özel Hayatı.....	409
XIII- Hamid Bey Bir İffet ve Dürüstlük Timsali İdi.....	410
SONUÇ.....	411
BİBLİYOGRAFYA.....	413
ÖZGEÇMİŞ.....	420
EKLER.....	421
EK-1 : Hamid Bey'in Nüfuz Tezkire-i Osmaniyesi.....	422
EK-2 : Hamid Bey'in İdadi Şehâdetnâmesi.....	423
EK-3 : Hamid Bey'in Mülkiye Şehâdetnâmesi.....	424
EK-4 : Mutasarrıf Hamid Bey İçin Hazırlanan Tokat Meclis-i İdare Mazbatası.....	425
EK-5 : Diyarbekir Valiliğine Başlanıldığına Dair Dahiliye Nezaretine Telgraf.....	426
EK-6 : Sicil Dosyasına Esas Olmak Üzere Dahiliye Nezaretince Hazırlanan Tayin ve Görev Çizelgesi.....	427
EK-7 : Sicil Dosyasına Esas Olmak Üzere Dahiliye Nezaretince Hazırlanan Tayin ve Görev Çizelgesi.....	428
EK-8 : Sicil Dosyasına Esas Olmak Üzere Dahiliye Nezaretince Hazırlanan Tayin ve Görev Çizelgesi.....	429

XII

EK-9 : Hamid Bey'in Canik Mutasarrıflığına Tayinine Dair Damad Ferid'in Mustafa Kemâl Paşa'ya Tebligatı.....	430
EK-10: Trabzon Vilâyeti Haritası, Canik Sancağı Haritası (Özel Notlarından).....	431
EK-11: Trabzon Vilâyeti'nin İdari Taksimatını Gösterir Tablo (Özel Notlarından).....	432
EK-12: Trabzon Vilâyetinin Nüfus Dağılımını Gösterir Tablo (Özel Notlarından).....	433
EK-13: Hamid Bey'in Özel Notlarından.....	434
EK-14: Hamid Bey'in Özel Notlarından.....	435
EK-15: Hamid Bey'in Özel Notlarından.....	436
EK-16: Hamid Bey'in Özel Notlarından.....	437
EK-17: Hamid Bey'in Özel Notlarından.....	438
EK-18: Hamid Bey'in Özel Notlarından.....	439
EK-19: Hamid Bey'in Özel Notlarından.....	440
EK-20: Hamid Bey'in İstikbâl Gazetesi'nde Yayınlanan Kapitülasyonlar-Malî ve Adlî Zincirlerimiz Makalesi.....	441
EK-21: Hamid Bey'in İstikbâl Gazetesi'nde Yayınlanan Kanun Hâkimiyeti Makalesi.....	442
FOTOĞRAFLAR.....	443

ÖZET

Vali Hamid Bey'in hayatının incelenme konusu yapıldığı bu çalışmada, ayrıca Millî Mücadelede mülkî idarecilerin siyasi olaylar üzerindeki etkilerine de temas edilmiştir. Doğal olarak asayişin sağlanması, idarî teşkilâtların kurulup çalıştırılması ve yerel sivil direniş örgütlerinin yapılanmaları şeklinde beliren oluşumlar mülkî idarecilerin ilgi alanına girmişlerdir. Ne var ki bütün bu çalışmalar içerisinde, mülkî idareciler ülkenin içinde bulunduğu durum ve geleceği ile ilgili düşüncelerde zaman zaman askerî bürokrasinin önde gelen kişileriyle görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir.

Hamid Bey, son devir idare adamları, içinde haklı bir şöhretin sahibi olarak sivrilmiş birisidir. Millî Mücadele döneminde de çeşitli yerlerde Mutasarrıf ve Vali olarak görev yapmıştır. Hamid Bey'in Canik Mutasarrıflığı ve Trabzon Valiliği sırasındaki öncelikli çabası buralarda asayişin sağlanması şeklinde olmuştur. Ancak bu esnada Millî Mücadele önderleri ile çatışmalar içine girmiştir. Bu soğukluk Erzurum Valiliği sırasında da devam etmekle beraber Hamid Bey, bir vazife adamı olmasının gereğini yerine getirmekten kaçınmamıştır. Ankara Antlaşması'ndan sonra idare hayatındaki birikimlerinden faydalanılmak üzere Adana'nın tesellümüne memur edilmiştir. Kısa bir süre sonra Adana Valiliğine tayin edilen Hamid Bey, bölgenin kakınması yolunda bazı girişimlerde bulunmuştur.

Bu çalışmada Hamid Bey'in şahsında sözkonusu çatışmaların fikrî sebepleri incelenmeye çalışılmıştır. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için Hamid Bey'in yetiştirme şartları, düşünce yapısını etkileyen faktörler ve ilk memuriyetinden başlamak üzere olaylar karşısında takındığı tavırlara değinilmiştir. Bütün bunlar yapılırken, çalışmamıza konu teşkil eden Hamid Bey'in hatıralarında ve günlüklerinde yer verdiği görüş ve iddiaları devrin diğer kaynakları ile karşılaştırılmıştır. Bu şekilde olaylara yalnızca Hamid Bey'in perspektifinden yaklaşım gibi bir yanlılıktan uzaklaşmaya çalışılmıştır. Ayrıca kişileri ve kurumları etkileyen iç ve dış gelişmelerde dikkate alınmıştır.

Sonuçta, bu çekişme ve çatışmalarda askerî bürokrasi daha baskın çıkmıştır. Bilindiği gibi Millî Mücadelenin önderleri savaşın askerî cephesini böylece başarıya ulaştırmışlardır.

ABSTRACT

In this work we tried to examine the life of governor Hamid Bey and also the effect of estate managers on politics in the national struggle era. Establishing administrations, keeping security and founding local defense organisations was the job of estate managers.

These managers unfortunately sometimes did not share the same view with the military authorities, for the welfare and future of the country.

Hamid Bey is an important person, with a deserved fame, among the last term administrators also in the national struggle era he was an administrator or governor. As the governor of Canik and to keep the Security, But at that time he fought with national guard leaders. This antipathy went on, also when he became the governor of Erzurum but he always did only his duty.

After the Ankara treaty they sent him to Adana in order to make use of his administrative experiences. As the governor of Adana he gave his best for the development of that area.

In this study the national reasons of the mentioned conflicts have been examined. In order to understand this better, the biringin up conditions of Hamid Bey, the factors affecting the Structure of his thoughts, his attitudes towards events since his first career were emphasized. While taking Hamid Beys memoirs as a subject for our study, we also compared them with the sources of that era. This makes it easy for us to be objective towards this subject. And also we had the chance to examine domestic and foreign effects on institutions and people.

Finally the military bureaucracy out weighed after all these struggles and conflicts. As known, the national struggle leaders made in this way the military front triumphant.

ÖNSÖZ

Türk tarihi içerisinde şüphesiz çok önemli bir devreyi oluşturan Millî Mücadelenin günümüze kadar daha çok askerî-siyasî cephesi araştırmalara konu teşkil etmiştir. Bununla beraber son yıllarda yukarıda sözü edilen gelişmeleri etkileyen diğer oluşumlarda inceleme konusu yapılmaya başlanmıştır.

Millî Mücadelenin başlarında işgaller karşısında bazı vali, mutasarrıf, kaymakam gibi mülkî idarecilerin pasif tutumları, bunlar hakkındaki kaygıları daha da artırmıştır. Bu sebeple Mustafa Kemâl Paşa'nın önderliğinde kurulan askerî hiyerarşik sistem içinde mülkî idareciler kendilerine kolay yer bulamadılar. Bu cümleden olmak kaydıyla Millî Mücadele boyunca büyük bir handikap olarak ortaya çıkan ve nihayet bu güvensizliğin doğurduğu karşılıklı şüpheleri, kuşkuları, kaygıları mevcut gelişmelerle birlikte daha da artıran askerî-mülkî erkân ilişkileri çerçevesinde Vali Hamid Bey'in hayatı Millî Mücadele dönemindeki faaliyetleri yoğunluk kazanmak kaydıyla bu çalışmanın konusu yapılmıştır.

Hamid Bey 20.yüzyıl başlarından itibaren çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuş ve sivil bürokrasinin köşe taşlarından biri haline gelmiştir. Nihayet, Mustafa Kemâl Paşa'nın Samsun'a çıkışıyla başlayan yeni süreç içerisinde ilk olarak yine Mustafa Kemâl Paşa'nın isteği doğrultusunda İstanbul Hükümeti tarafından Canik Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir. Daha sonra sırasıyla Trabzon, Erzurum ve Adana Valiliklerinde bulunmuştur. Hamid Bey'in Millî Mücadele dönemindeki idarecilik hayatı ve bir mülkî amir sıfatıyla çalışmaları öncelikli olarak Samsun ve Trabzon'da asayişin sağlanması, Erzurum'da Şark Harekâtı öncesi ve sonrasında meydana gelen gelişmeler çerçevesinde daha ziyade ideolojik cephesi ağır basan oluşumlara karşı tedbir arayışları, Adana Valiliği'nde ise, Ankara Antlaşması'ndan sonra Adana'nın tesellümü ve bir idare adamı olarak birikimlerinden istifade edilmek üzere Türk idarî teşkilâtının yeniden kurulması gayretleri şeklinde tecelli etmiştir.

Bu çalışma hazırlanırken birinci elden kaynak niteliğinde olan Hamid Bey'in 1926'da kaleme aldığı 229 daktilo sahifesinden ibaret "Defter-i Hatırat"ı ve memuriyetinin çeşitli dönemlerinde tuttuğu 6 adet cep defteri incelemeye tâbi tutulmuştur. Varislerinden temin edilen ve Hamid Bey'in çeşitli konulardaki görüşlerini de ihtiva eden bu dökümanlar tutuldukları tarihler dikkate alınıp sıraya konularak numaralandırılmıştır. Bunlar metin içerisindeki ilgili yerlerde "Özel Notları" şeklinde isimlendirilmiştir. Gerek "Defter-i Hatırat"daki gerekse "Özel Notları"ndaki belge, bilgi ve iddialar zamanın diğer kaynak ve hatıraları ile karşılaştırılmak suretiyle olaylara açıklık kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu itibarla Hamid Bey'in İçişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki 742 nolu dosyası, Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Gizli Celse Zabıtları, Nutuk ve Kâzım Karabekir Paşa'nın Hatıraları ayrıca günlük gazeteler başvurulmuş diğer kaynaklar olmuştur.

Hamid Bey hatıralarını çoğu kere elinde mevcut bulunan ve temin edebildiği belgelere dayandırmaya çalışmış ise de, bazı hallerde belleğindeki bilgilerle yetinmek zorunda kalmıştır. Bu itibarla da ana hatlarda olmasa bile bazen tarih ve şahıs isimlerinin hatırlanması gibi detaylarda az da olsa yanılığa düşmüştür. Bundan başka "Defter-i Hatırat"ın bir savunma güdüsü içinde kaleme alınmış olması ihtimal dahilinde görülerek, dikkatle süzgeçten geçirilmiştir.

Bu tez çalışmamın her safhasında esirgemediği teşvik ve yardımlarından dolayı danışman hocam Sayın Prof.Dr.Enver KONUKÇU'ya, çalışmamız süresince karşılaştığımız sorunların çözümünde bilgi ve tecrübeleriyle yol gösteren hocam Sayın Prof.Dr.Dursun Ali AKBULUT'a, ellerindeki belge ve bilgileri vermek suretiyle yakın ilgilerine mazhar olduğum Hamid Bey'in kızları Sayın Nilüfer Erokay ve Sayın Belkıs Görgün ile torunu Sayın Gülden Armağan'a teşekkürü bir borç addederim.

KISALTMALAR DİZİNİ

ATASE	:	Askeri Tarih Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
ATTB	:	Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannâmeleri
AÜAİTED	:	Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi
AÜDTCF	:	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
bkz.	:	Bakınız
BOA	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BTTD	:	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C.	:	Cilt
Çev:	:	Çeviren
D.	:	Dosya
Defter-i Hatırat	:	Vali Hamid Bey'in Yayınlanmamış Hatıraları
Fih.	:	Fihrist
GCZ	:	Gizli Celse Zabıtları
HTVD	:	Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
İBA	:	İçişleri Bakanlığı Arşivi
Kls.	:	Klasör
No.	:	Numara
Özel Notları	:	Vali Hamid Bey'in Cep Defterleri
s.	:	Sayfa
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
vd.	:	ve devamı
Ves.	:	Vesika
ZC	:	Zabıt Ceridesi

BİRİNCİ BÖLÜM GİRİŞ

MİLLÎ MÜCADELE'YE KADAR HAMİD BEY

A- HAMİD BEY'İN AİLESİ VE YETİŞMESİ

Hamid (Kapancı) Bey¹, 1 Eylül 1878 tarihinde Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti'nin merkezi olan Rodos şehrinin Cedid Mahallesi'nde dünyaya geldi². Babası Kapancızâde Mehmed Ali Efendi³, annesi Şerife Hanım'dır.

İlk tahsilini Rodos'ta özel hocalar nezaretinde Türkçe ve Fransızca olarak yapan Hamid⁴, daha sonra onbeş yaşına kadar İtalyan Alyans ve Rodos Frère mekteplerine devam etti⁵. 1893'de Frère'nin son sınıfındayken casusların tertibinden doğan bir padişah emriyle yabancı okula devam etmesi yasaklandı. Babasının bütün ısrarlarına rağmen okulla ilişiği kesilen Hamid Bey, bir yıl kadar Vilâyet Tercüme

- 1 Hamid Bey, Soyadı Kanunu'nun kabulünden önce vefat ettiği halde, bazı eserlerde ailesinin unvanından hareketle isminin Hamid Kapancı olarak kaydedildiği görülmektedir. (Bkz. Hayri Orhun ve diğerleri, *Meşhur Valiler*, Ankara, 1969, s.391; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt.III, Ankara, 1969, s.954) Nitekim, Hamid Bey'in çocukları da babalarının vefatından sonra Kapancı soyadını kullanmışlardır.
- 2 İçişleri Bakanlığı Arşivi, D.742, Nüfus Tezkire-i Osmaniyesi; İ.B.A, D.742, Hamid Bey'in Haltercümesi Mehmed Ali Efendi ile Şerife Hanım'ın Hamid'den başka biri erkek (Ahmed) ikisi kız (Seniha ve İsmet) üç çocukları daha vardı.
- 3 Cezayir'den gelerek Rodos'a yerleşmiş varlıklı bir ailenin çocuğu olan Mehmed Ali Efendi, kendini iyi yetiştirmiş aydın bir insandı. Rodos'ta uzun süre Belediye Başkanlığı görevinde bulunarak önemli eserler bırakmış, bu arada Ada'ya ilk atlı arabayı da getirmiş olan Mehmed Ali Efendi, daha sonra sırasıyla, Ticaret ve Ziraat Odaları Reisliklerinde ve nihayet İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Azâlığında bulundu. (*Defter-i Hatırat*, s.1; İBA, D.742, Hamid Bey'in Haltercümesi) Aynı zamanda Akka Kalesi Kumandanı Cezzar Ahmed Paşa'nın yeğeni olan Mehmed Ali Efendi, 70 yaşını aşkın olarak yakalandığı "cystitis/sistit = (mesane iltihabı) hastalığının tedavisi için limanda kendisini bekleyen gemiyle İstanbul'a gitmek üzereyken kurtarılamıyarak, 5 Haziran 1905'te vefat etti.
- 4 İBA, D.742, Hamid Bey'in sicil özetine esas olmak üzere İdadi ve Mülkiye Şehadetnâmeleri sureti; Bâbîâli Memurin-i Mülkiye Komisyonu Sicil Ahval İdaresinin 21 Teşrinievvel 321 tarihli müzekkeresi.
- 5 Çankaya, *MülkiyelilerIII*, s. 955

Kalemi'nde çalıştı. Ne var ki, zaman içerisinde kendisindeki öğrenim hevesinin gittikçe arttığını ve adeta isyana doğru ittiğini gören Hamid, sonunda İstanbul'a gidip Galatasaray Sultanîsi'ne girmeye karar verdi. Ancak, o zamanlarda çocuğunu tahsil için bile olsa memleketinden ayırmak pek makbûl sayılmadığından babasını ikna etmek pek kolay olmadı. Nihayet, bu güçlüğü ortadan kalkması beklenirken, 1895 Ağustos'unda İstanbul'a gitmek üzere Rodos'a gelmiş bulunan Köyceğizli Ali Rıza Paşa, Mehmed Ali Efendi'nin rızasını olarak, Hamid'i beraberinde İstanbul'a götürdü.

Devlet memuriyetinde kolaylıkla ilerlemek gayesiyle Galatasaray Sultanîsi'ne girmek niyetinde olan Hamid Bey'i bu arzusundan Rodos'taki sürgün yıllarında babasıyla gayet dostane bir hayat geçirmiş olan yazar Ahmed Midhat Efendi vazgeçirerek, O'nu Mekteb-i Mülkiye'ye girmeye mecbur bıraktı. Esasında Hamid Bey'in endişesi Arapça ve Farsça derslerinden başarısız olacağı korkusu idi. Ne var ki, bunu da kendisini İstanbul'a götüren Ali Rıza Paşa vasıtasıyla tanıdığı ve bütün tahsil hayatı boyunca büyük ilgi gördüğü Dr. Mustafa Paşa'nın yakın alâkası sayesinde yenmeyi başardı⁶.

Kısa sürede eksikliklerini tamamlayarak arkadaşlarının seviyesine ulaşan Hamid Bey, 13 Temmuz 18 Temmuz 1899 tarihinde Mekteb-i Mülkiye'nin İdadî kısmından mezun oldu⁷.

Hamid Bey'in ilk öğrenimini gördüğü Rodos'taki yabancı okullar ile, Mülkiye'nin İdadî kısmı arasında, eğitim sistemlerindeki farklılıklar açısından yaptığı karşılaştırmalar, O'nun meslek hayatının hemen her safhasında ortaya koyduğu muhalefetinin, gerçekte inandığı şeylerden taviz vermeden iyinin ve güzelin peşinde koşan bir adama hamledilmesi lâzım geldiğini gösteren işaretlerdir. Bu karşılaştırmalar ve tenkitler dikkate alındığında, Hamid Bey'in bütün siyasî hayatı boyunca segilediği tavırlar daha anlaşılabilir bir hal almaktadır.

6 *Defter-i Hatırat*, s.1.

7 İBA, D.742, 4 Eylül 321/17 Eylül 1905 tarihli İdadî Şehadetnâmesi.

İdadî'den sonra Mekteb-i Mülkiye'nin Âli kısmına giren Hamid, arkadaşları tarafından takdir edilen, saygı ile sevilen, bilgili, olgun, özü sözüne uygun bir gençti. Siyasî fikirlerinin henüz şekillenme aşamasında, Sultan Abdülhamid idaresine fikren isyan halinde olan diğer arkadaşları gibi hemen her günü endişe ve heyecan içinde geçiyordu⁸. Taklitten ve gözboyacılıktan başka bir şey görmediğini söylediği Mekteb-i Mülkiye'den 13 Temmuz 1902'de mezun oldu⁹. Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdiğinde Türkçe, Fransızca, ve Rumca'ya okuyup anlama, İspanyolca'ya konuşma, Bulgarca'ya ise okuyup yazma derecelerinde vâkıf olduğu haltercumesinde kayıtlıdır¹⁰.

Hamid Bey, henüz Mülkiye öğrencisi iken Selânik Ceza Dairesi Reisliğinde bulunmuş Neşet Bey'in kızı Fikret Hanım'la evlendi¹¹.

B-HAMİD BEY'İN KAYMAKAMLIKLARI

1- Maiyet Memurluğu

Hamid Bey, Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra 25 Ağustos 1902'de Cezayir-i Bahr-i Sefit Vilâyetine maiyet memuru olarak tayin edilerek, buradaki görevine 3 Kasım 1902'de başladı¹². Maiyet memuru olarak Rodos'ta bulunduğu dönemde Vali Abidin Paşa'nın yakın ilgisinden fazlasıyla istifade etti. Hamid Bey, Abidin Paşa'nın

8 Çankaya MülkiyelilerIII, s. 960-961

9 İBA, D.742, 4 Eylül 321/17 Eylül 1905 tarihli Mekteb-i Mülkiye Şhadetnâmesi.

10 İBA, D.742, Hamid Bey'in Haltercumesi

11 Neşet Bey, ilk önce kızının yaşının henüz küçük olmasını sebep göstererek bu evliliğe karşı çıktıysa da ısrarlar karşısında en az iki yıl çocuk yapmamaları şartıyla razı oldu. Neşet Bey vatan şairi Namık Kemal'in amca çocuğu ve aynı zamanda kayınbiraderi idi. Diğer yandan Hamid Bey, bu evlilik sonucu Talât Paşa ile de hısımlık bağı kurmuş oluyordu.

12 İBA, D.742, Hamid Bey'in Haltercumesi. Hamid Bey'in Sicil Dosyasında "Hıdemat-ı Devlete Tarih-i Dühûlu 21 Mart 318/3 Nisan 1902" olarak kaydedilmiştir ki, Mülkiyeden Temmuz 1902'de mezun olduğu dikkate alınır bu tarihin yanlış olduğu anlaşılır. Öte yandan, Çankaya, Hamid Bey'in Maiyet Memurluğuna başlama tarihini Eylül 1902 olarak vermektedir (MülkiyelilerIII, s.955)

kendilerini yetiştirmek konusunda yaptığı fedakârlıkları hatıralarında şöyle anlatır:¹³

"İlim ve irfan itibariyle zamanın seçkin kişilerinden bulunan merhum Abidin Paşa bizi yetiştirmek hususunda himmetini esirgememişti. Bizi araştırmaya ve incelemeye mecbur bırakmak için birçok ilmî ve hukukî hususlarda İdare Meclisi huzurunda teşvik edici bir lisanla bilgilerimize müracaat ederdi. Açılan mühim hizmetlere tercihan mekteplileri gönderirdi. Bu kişinin faziletlerinden pek çok istifade eyledik... Muktedir bir idare ricali karşısında bulunmak, bütün kusurlarımızın meydana çıkmasına, bunları tamamlamaya çalışmamıza ve istikbâl için hazırlanmamıza hizmet etti."

a) Meis Adası Kaymakam Vekâleti

Hamid Bey, maiyet memurluğuna ilave olarak 2 Şubat 1903'te Meis adası Kaymakam vekâletine tayin edildi¹⁴.

Hemen tamamı taşlık araziyle kaplı, ancak liman kısmı meskûn olan 5.000 nüfuslu Meis adasında (bunun ancak 30 hanesi Müslümandır) halk geçimini gemicilik ve süngercilikle karşılıyordu. Devletin ilgisizliği yüzünden "Büyük Yunanistan" hayalinin fesat yuvası haline gelmiş olan bu adada Hamid Bey, dokuz aylık kaymakamlığı müddetince, Yunan hissiyatının tezahürüne engel olmak için, şayet zor şartlar altında palikaryalarla amansız bir müdahaleye girişti. Bunda da önemli nispette muvaffak oldu¹⁵.

Hamid Bey, bütün bu uğraşları arasında, devletin hantal bürokrasi çarkının ağırlaştığı işleri aşma çabasındaki Rus tacirlerin

13 *Defter-i Hatırat*, s. 3. Abidin Paşa hüsn-ü ahlâka sahip, ilim ve faziletiyle mümtaz, dindar ve istikametiyle de marûf idi. Resmî görevlerinin yanında ilmî çalışmalarla da uğraşır, eserler verirdi. Kendisini en çok tanıtan, basılmış eserlerinin en şöhretlisi olan, Mesnevî'nin açıklamalı Türkçe neşridir. Ayrıca "Kaside-i Bürde", ahlâka dair olarak da "Maali-i İslamiye" Türkçe "Nahiv-i Arabî" adlı eserleri ve Türkçe ve Rumca şiirleri de vardır. (*Meşhur Valiler*, s. 30)

14 İBA, D.742, Hamid Bey'in Haltercülmesi

15 *Defter-i Hatırat*, s. 3 vd.

rüşvet teklifleriyle de karşılaştı. Böyle bir teklif onun yapısındaki bir adam için fazlasıyla hiddetlenmeye yeter sebep teşkil ederdi. Nitekim, Hamid Bey de, ilk rüşvet teklifini yapan kişiye bir tokat atarak makamından kovmuş, aynı yolda teklif yapan bir Rum kadınına; "Madam, devlet vazifesini ifa eden hizmetini satmaz... Türk gençleri hakkındaki fikirlerinizi değiştiriniz" diye cevap vererek, kendisine yapılan rüşvet teklifini yine reddetmiştir¹⁶.

14 Eylül 1903'de Meis adası Kaymakam vekâleti görevi sona eren Hamid Bey, Vilâyet merkezi olan Rodos'a dönerek vilâyetin Hariciye Dairesinde "Yunan İdealizmi" ile ilgili yazışmaları incelemeye başladı. Özellikle, Londra Konferansında imzaladığımız protokol gereğince kabul ettiğimiz "Yunan tâbiyeti" meselesi üzerinde Namık Kemâl'in görüşlerini ihtiva eden raporları okudu¹⁷.

b) Kerpe Adası Kaymakam Vekâleti

Hariciye Dairesi'nde çalışırken, Rodos'ta Rumların zorluk çıkardıkları nüfus sayımı işlerinin gözetimine memur edildi¹⁸. Buradaki vazifesini tamamladıktan sonra 14 Ağustos 1904'ten 23 Ekim 1904'e kadar¹⁹ hükümetle alâkası sadece yılda 60000 kuruş vergi vermekten ibaret olan Kerpe adası kaymakam vekâletinde bulundu²⁰. Hamid Bey, Kerpe'den Vilâyete dönüşünde yeniden, maiyet memurluğunun sonuna kadar görev yapacağı Umur-ı Ecnebiye Müdür Vekâleti'nde Tahrir-i Nüfus Komisyonu Başkanı olarak çalışmaya başladı²¹.

16 *Defter-i Hatırat*, s. 7-9

17 *Defter-i Hatırat*, s. 10. Namık Kemâl'in bu raporlarını okudukça kendisine duyduğu hayranlığın daha da artmasından olsa gerek Hamid Bey, aynı günlerde Rodos'ta dünyaya gelen ilk çocuğunun adını Namık Kemâl koymuştur.

18 *Defter-i Hatırat*, s.11

19 İBA, D.742, Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti İdare Meclisininin 696 numrolu ve 6 Eylül 321/19 Eylül 1905 tarihli mazbatası.

20 *Defter-i Hatırat*, s. 11.

21 İBA, D.742, Hamid Bey'in Haltercülmesi.

2- Karacaabad Kazası Kaymakamlığı

Maiyet memurluğunun sonunda Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Valiliğine yazılan mülâhaza ile Dahiliye Nezareti'nce "erbab-ı ehliyet ve ru'yeti tasdik kılınan" Hamid Bey, Kaymakamlığa terfi etti²². Vali Vekili Şükrü Bey'den yerlilerin dillerini ve adetlerini iyi bildiği için, civar vilâyetlerden birine tayininin münasip olacağına dair bir inhanâme olarak İstanbul'a giden Hamid Bey²³ Dahiliye Nezareti'nin aylar süren formalitelerinden sonra nihayet, Selânik Vilâyeti dahilinde yeni teşkil olunan Karacaabad Kazası'na 19 Nisan 1906'da tayin olunarak buradaki görevine 24 Mayıs 1906'da başladı²⁴.

Şekavetin gemi aziya aldığı bu kazanın kaymakamlığını kabul etmemesi yolunda, Mülkiye'den okul arkadaşlarının yaptığı bütün ısrarlara rağmen Hamid Bey, bu tayinin yapılması için olumlu cevap verdi. O'na göre bu tercihteki en önemli faktör, namuslu ve seçkin bir idare adamı olarak vasıflandırdığı Hüseyin Hilmi Paşa'nın Selânik Valisi olması sebebiyle, devlet hizmetindeki bu ilk ciddî vazifesinde onunla birlikte çalışma şansını kaçırmak istememesiydi²⁵. Gerçekten de, o günlerde bütün memleket için en büyük dert olan adamsızlık²⁶ böyle bir tercihte etkili olabilecek sebeplerden en mühimi olsa gerektir.

a) Karacaabad Kazasında Asayiş

Kaza dahilinde Rumlar, Bulgarlar, Sırlar ve Ulahlar arasındaki nüfuz çatışmasından doğan çeteler ve bunların sebep olduğu şekavet, adi bir soygunculuk, hırsızlık gayelerinden çok, kökü bir asır öncesine

22 İBA, D.742, Bâbîâli Memurîn-i Mülkiye Komisyonu Sicil Ahval İdaresi'nce hazırlanan tercüme-i hâl hûlasası.

23 *Defter-i Hatırat*, s. 12.

24 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No.28.

25 *Defter-i Hatırat*, s. 13. Hüseyin Hilmi Paşa'nın devlet adamlığı için bkz. *Meşhur Valiler*, s. 133-139.

26 Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1987, s.233.

kadar uzanan milli idealler çerçevesinde şekillenmiş görünüyordu. Yunan ve Bulgar propagandacıların başarılarının sebebi ise, hükümetin sızıltı çıkarmamak yolundaki pasif siyasetinin yanında, her geçen gün daha da artan yolsuzluklar idi. Öte yandan hükümetin Avrupa devletlerine karşı gösterdiği siyasî zaafın da bunda tesiri vardı. Bu zaaflarımızı çok iyi kullanan Avusturya'lılar ve Ruslar, tensik zabiti nâmiyle memleketin her tarafına musallat ettikleri subaylarıyla, Rumeli'nin asayişsizliğini ihtiraslarına tatmin vasıtası yaparak, ateşi körüklemekten geri kalmıyorlardı.

Bütün bunlara karşılık, İslâm ahali dinine bağlı, vatansever ve cesur olmakla beraber, hükümetin korkak siyaseti, bazı memurların hıyaneti ve yabancı subayların aralıksız devam eden müdahaleleri halkın maneviyatını kırıyordu. Buna ilave olarak mültezimlerin zulmünden usanmış olan halkın, adalet sisteminin de bozulmuş olmasından dolayı, hakkını arayabileceği bir makam bulamayışı, onlarda devlete olan güveni her geçen gün daha da azaltıyordu²⁷.

Bizde o sıralar, asker ve mülkiye amirleri hiç bir vakit halkın arasına karışmak ve onların ruhî yaşantısına değinmek istemezdi. Bu makamlar ve halk yekdiğerine yabancı kalırken; eşkıya hem onlarla sıkı ilişki kurar ve hem de istediğini tehdit yolu ile sağlardı. Bu durumda himayeden uzak olan halk, tabiatıyla hükümete yardımcı olacak yerde, can ve mal korkusu ile eşkıya tarafını seçerdi²⁸. Halkla anlaşmak ve böylece karşılıklı güveni sağlamak mülkiye amirlerinin takip edeceği yegâne yol olması gerektiği halde, bir iğneli fıçıyı andıran Makendonya'da bunu başarabilmek görüldüğünden daha zor idi.

Devlet ve millet işlerini bağdaştıramayan bir idare amirinin başarı şansı her zaman çok az olmakla beraber²⁹, yukarıda sözü edilen olumsuzluklar içerisinde, Hamid Bey gibi gözüpek ve vatansever idarecilerin kendilerini ispat etme ve ilerleme şansları şüphesiz daha

27 *Defter-i Havrat*, s. 14 vd.

28 *Uzer, Makedonya ...*, s. 189-190.

29 *Uzer, Makedonya ...*, s. 233.

fazlaydı. Fakat, başarıya giden yolda büyük güçlüklerle karşılaşmak da kaçınılmazdı. Nitekim, Hamid Bey de bunlardan nasibini alacaktır. Ne var ki, korkaklık ve yılgınlık gibi olumsuz düşüncelerin hiç bir zaman sahibi olmamış olan Hamid Bey, bütün engellemelere rağmen köy köy dolaşıp camilerde vaazlar dahi vererek halkın maneviyatını yükseltmeye ve bu vesileyle devleti hâkim kılmaya çalışmıştır³⁰.

b) Hamid Bey'in Asayışı Sağlama Çabaları

Karacaabad bölgesinde asayışı sağlamak için Hamid Bey, yukarıda sözü edildiği üzere halkla yaptığı temaslardan başka, kısa sürede sonuç verecek daha etkili çözüm yolları da aradı. Şöyle ki, hükümet tarafından takip olunan mağdur mahkûmlardan müteşekkil bir milis teşkilâtı kurdu. Varlığından kendisinden başka pek güvenliği eşraftan bir kişinin haberdar olduğu bu milis teşkilâtı ile resmî formalitelerden uzak olarak seri bir şekilde eşkiya takibine başladı. Öte yandan zabıtaya hemen her gün yaptığı müracaatlar ile aranan bu kişiler için neler yapıldığını sormaktan da geri kalmıyordu³¹. Alınan bu tedbirler kısa sürede sonuçlarını verdi. Karacaabad Kazası dahilinde asayiş büyük nispette sağlandı. Aynı günlerde ilân edilen meşrutiyetle birlikte sükûnet bir müddet daha devam ettiyse de çok uzun ömürlü olmadı. Hamid Bey hatıralarında bunun sebebini şöyle ızah ediyor³².

"Bu geçici vaziyet geçip de arkadan hükümet bütün o geçmiş özellikleriyle meydana çıkiverince, halk hayal kırıklığına uğradı. İnkılâbın bir isim değişikliğinden ibaret olduğu anlaşıldı. Bu şeklin de milletin ihtiyaçlarını karşılayamayacağına kanaat hâsıl oldu. Meşrutiyetten beklediğini bulamayan halk, eski tevekkülüne döndü... Osmanlılık yeni ve mühim bir fırsatı elden kaçırdı."

30 *Defter-i Hatırat*, s. 20.

31 *Defter-i Hatırat*, s. 20-21.

32 *Defter-i Hatırat*, s. 23.

Karacaabad Kaymakamlığı sırasında gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne giren Hamid Bey³³ 31 Mart vak'asında görev yaptığı kazadaki eli silah tutan efradı toplayarak, İstanbul'a gidecek olan kuvvetlere dahil olmak üzere Selânik'e doğru yola çıktıysa da, gerideki Rum tehdidi yüzünden yerinde kalması istendi. Hamid Bey'e göre, Derviş Vahdeti'nin fesatlarına her tarafta müsait zemin hazırlayan, halkın artık tükenmiş olan ümidi idi³⁴.

Hamid Bey'in Karacaabad Kaymakamlığı, asayişin sağlanması, yolsuzluklarla mücadele, köylere okul ve yol yapılması gibi çabalarla geçti³⁵. Eşkiyaya karşı elde ettiği başarılarından dolayı bir yandan ilk tayin olunduğu günlerde tecrübesiz olması sebebiyle Selanik Valisi Hüseyin Hilmi Paşa'nın kendisiyle ilgili endişelerini boşa çıkardı³⁶. Bir yandan da, Karacaabad'ı özellikle asayiş konusunda örnek kaza haline getirirken bu konuda haklı bir şöhretin sahibi oldu. Hamid Bey, kazaya bağlı köylerde okul ve yol yapımları esnasında pek çok zorluklarla karşılaştıysa da, neticede bunların çoğunda okul açmaya muvaffak oldu. Bütün bu çabaları esnasında, kazadaki nüfuz sahibi kimselerin haksız kazanç yollarına set çektiği için, fırsat kollayan bu çıkarıcıların kendisini öldürmeye yönelik çabalarının sonuç vermemesi üzerine, vilâyete yaptıkları "kanun hilâfına hareket ettiği, adam dövdüğü, zimmetine para geçirdiği" yolundaki şikâyetler üzerine hakkında Nezaretçe soruşturma açıldı³⁷.

Şûra-yı Devlet'e havale edilen³⁸ bu mesele ile bizzat Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'da ilgilenmiş, ancak neticede şikâyete konu olan

33 Çankaya, *MülkiyelilerIII*, s. 955.

34 *Defter-i Hatırat*, s. 23.

35 Hamid Bey'in halen hayatta olan kızı Sayın Nilüfer Erokay'dan temin ettiğimiz 1907 yılına ait bir cep ajandasında Karacaabad'da karşılaştığı zorlukların ve çetelerle mücadelelerinin günü gününe yer ve isimler verilerek küçük notlar halinde kaydedildiği görüldü (*Özel Notları*, Defter No. 1, s.2 vd).

36 *Defter-i Hatırat*, s. 14.

37 *Defter-i Hatırat*, s. 24 vd. Hamid Bey hakkında açılan bu soruşturma ile ilgili olarak İBA, D.742'de pek çok vesikaya tesadüf edildi.

38 İBA, D.742, Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesininin 31 Nomrolu Mazbatası Sureti.

pek çok hususun hayal mahsulü olduğu anlaşılmıştır. Yalnızca bir vatandaşı dövmeekten suçlu bulunan Hamid Bey'in bu suçu da meşrutiyetle gelen af kapsamına alınmıştır³⁹.

Hamid Bey, 1909 yılı Aralık ayında terfian Raznik kazasına tayin olundu. Ancak, Karacaabad'tan ayrılıp yeni görev yerine gitmekte iken yolda, kendisine bu tayinden vaçgeçildiği tebliğ edildi. Çünkü kaza dahilindeki huzurun varlık sebebini Hamid Bey'in gayretlerine atfeden Karacaabad'lılar telgrafhaneyi basmış ve ilgili yerlere yaptıkları müracaatlar ile kaymakamlarının tayinini durdurmuşlardı. Böylece yarı yoldan geriye dönen Hamid Bey, bundan böyle altı ay kadar daha burada görev yaptı⁴⁰.

3- Katerin Kazası Kaymakamlığı

Hamid Bey, "mücerreb olan ehliyetine ve Katerin Kazası'nın kesb ettiği ehemmiyete binaen vilâyetin iş'arı üzerine"⁴¹ asayiş ve güvenliği tesis etmek vazifesiyle⁴² Karacaabad kaymakamlığından 27 Haziran 1909'da Katerin'e tayin olunup; 30 Haziran 1909'da buradaki görevine başladı⁴³.

39 İBA, D.742, Selanik Vilayeti'nin Karacaabad Kaymakam-ı sâbıkı Hamid Bey hakkındaki tahriratı: Karacaabad kazası kaymakam-ı sâbıkı Hamid Beyefendi'nin ifa eylediği isnad ve iddia olunan darp fiillerinin 10 Temmuz 324 tarihinden mukaddem vukuu bulduğu, tedkikat-ı vakiadan anlaşılmasına ve tarih-i mezkûrdan evvel vukua getirilen sahne-i ifsalinden dolayı, mezun veya mahkûm olanların sarflarına, hakim kanunun icra olunacağı, 18 Ağustos 325 tarihinde neşr ve tamim olunan Kanun-u mahsus ahkâmından olmasına mebni, mumailleh hakkında takibat-ı kanuniye icrasına mahâl olmadığına 14 Mart 326 tarihinde Mülkiye Müfettişliğinden karar verildiği, Mülkiye Müddeiumumiliği ifadesiyle maruzdur. Fi. 16 Mart 326/29 Mart 1910

Selanik Valisi

(Mühür)

40 *Defter-i Hatırat*, s. 28-29.

41 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No. 28.

42 *Defter-i Hatırat*, s. 29.

43 İBA, D.742, Sicil Dosyası No. 28; İBA, D.742, Selanik Vilayeti Tahrirat Kalemî'nin 13 Mayıs 326 tarih ve 336 Numrolu tahrirat-ı cevabîyesi.

Bu kazanın asayiş durumu, merkezi fazla meşgul edecek boyutlara ulaşmıştı. Eşkiya ocağı ve hırsızlar yatağı haline gelmiş bulunan Katerin'deki eşkiyalığın siyasî bir mahiyet taşımaması ve Hamid Bey'in iyi derecede Rumca bilmesi sebebiyle halkla olan temas kolaylığı sayesinde kısa sürede asayiş temin edildi⁴⁴.

20 Eylül 1909'a kadar süren hizmet süresi içinde, Hamid Bey, asayiş ve inzibat meseleleriyle ve görevini kötûye kullanan memurların işten el çektirilmesiyle uğraştı. Bütün bunları yaparken Selânik Valisi Daniş Bey'le bir çok konuda anlaşmazlığa düştü⁴⁵.

4- Köprülü Kazası Kaymakamlığı

Terfian Köprülü Kazası Kaymakamlığına tayin olunan Hamid Bey, buradaki vazifesine 23 Eylül 1909'da başladı ve 24 Ekim 1909 tarihine kadar görev yaptı⁴⁶.

Hamid Bey'in Köprülü Kaymakamlığı tahakküm sevdasında bulunduğunu ifade ettiği meslek harici Vali Daniş Bey'le bir kaç defa çatışmaktan ibaret kaldı⁴⁷.

5- Selanik Vilayeti İstilaât Komisyonu Azalığı

Makedonya'da her geçen gün artan çetecilik faaliyetlerini önlemeye yönelik olarak, o zaman için özel bir tedbir almak üzere çıkarılmış bulunan "Çeteler Kanunu"nun⁴⁸ yeniden tatbikine mecburiyet hâsil olmuş ve bu kanuna istinaden kurulmuş bulunan

44 *Defter-i Hatırat*, s. 29-30.

45 *Defter-i Hatırat*, s. 32 vd.

46 İBA, D.742, Sicil Dosyası No. 28 Hamid Bey'in Tokad Sancağı Mutasarrıflığına tayinine dair irade-i seniyye'de Köprülü Kaymakamlığı'ndan müstafi gösterildiği halde, buradan naklen İstilaât Komisyonu'na geçtiği anlaşılmaktadır. (İBA, D.742, Dahiliye Nezareti Sicil Ahval İdare-i Umumiyesi'nin Sivas Vilayetine 20 Şubat 327/4 Mart 1912 tarihli cevabî tahrirâtı.

47 *Defter-i Hatırat*, s. 33.

48 *Meşhur Valiler*, s. 417.

İstidlâat Komisyonu'nun daha etkili bir şekilde çalışabilmesi için, eşkiya takibindeki tecrübelerinden istifade olunmak üzere Hamid Bey Selânik'e çağrıldı.

24 Kasım 1909'da başladığı⁴⁹ bu ağır ve o nispette tehlikeli hizmeti lâyikeyle yapabilmek için ilk iş olarak, istidlâat kelimesiyle ifade olunan haber alma ve bilgi edinmenin ötesinde, bizzat takibatı idare etmenin gereğine inanan Hamid Bey, öncelikle kendisi ayrıldıktan sonra asayışı yeniden bozulan Katerin'e döndü⁵⁰.

Eşkiya takibinde en mühim başarı faktörünün sabır olduğunu ifade eden Hamid Bey, bu yoldaki çalışmalarında inatçı ve kararlı tutumunun yanında gözüpek tavırlar sergilemekten de hiç çekinmedi⁵¹. O'nun pek kısa sürede kazandığı başarılar hemen her kesimin dikkatini fazlasıyla çekmeye yetti. Selânik'te yayınlanan Rumeli Gazetesi bu konuda; "olağanüstü kabiliyetiyle temayüz eden ve eşkiya takibindeki azmi ve temin eylediği muvaffakiyetleri Hamid Bey'in idare hayatındaki fasl-ı mahsusunu teşkil eder"⁵² diye yazarken, yine Selânik'te Rumların çıkardıkları Neo Elitiya gazetesi ise Hamid Bey'in bu başarıları karşısında O'nu yıpratmaya yönelik yazılar yayınlamaktan geri kalmadı⁵³.

Çeteler Kanunu'nun uygulanması sırasında ortaya çıkan yolsuzluklardan doğan siyasî zaruretler sonucu, İstidlâat Komisyonu lağvedildi. Hamid Bey'e göre bahse konu olan yolsuzluklar, kanunun eşkiya yakınlarının sürülmesine ait 31. maddesinin tatbikatında

49 İBA, D.742, Dahiliye Nezareti Sicil Ahval Daire-i Umumiyesi'nden Müdiriyete 27 Mart 326 tarihli yazı.

50 *Defter-i Hatırat*, s. 33.

51 *Defter-i Hatırat*, s. 35 vd. Hamid Bey, İstidlâat Komisyonu'nda çalışırken, muzır faaliyette bulunduğu sabit olan fakat suçu belgelenemeyen bir Rum öğretmenin ağzından laf almak için, öğretmenin gözetim altında tutulduğu hapis haneye mandıracı kılığında girmiş ve istediği bilgileri almıştır. Bundan başka rüşvet aldığı iddia olunan bir jandarma subayına rüşvetin verileceği handa çoban kıyafetiyle suçüstü yapmış, hatta bazı hallerde Rum eşkiyasının arasına palikarya kıyafetiyle dahi girmiştir.

52 *Meşhur Valiler*, s. 413-414.

53 *Defter-i Hatırat*, s. 39.

yapılan suistimallerdi. Yapılması gereken de kanunun kaldırılması değil, yolsuzluğa karışanları cezalandırmak olmalı idi⁵⁴.

Hamid Bey, İstidlâat Komisyonunun lağvedilmesi üzerine açıkta kaldı ve maaşı kesildiği için geçim derdine düştü⁵⁵ Ancak kısa bir süre sonra eşkiyalığın yeniden tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine, hükûmetin aldığı yeni tedbirler çerçevesinde kurulan İstihbarat Komisyon'unda çalışmaya başladı. Bu komisyonda iken, Olimpos Dağı'nda tarihî ve ilmî araştırmalar yaparken kaçırılan Prof.Richter eşkiyanın elinden kurtarıldı⁵⁶.

6- İttihat Ve Terakki Cemiyeti Müfettişliği

İstihbarat Komisyonu'nun da İstidlâat Komisyonu gibi lağvı üzerine 23 Kasım 1910'da buradaki görevi sona eren Hamid Bey⁵⁷ bu günlerde, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumî'sinin isteği üzerine cemiyetin müfettişliğini kabul etti⁵⁸. Hamid Bey, hatıralarında bu görevi kabul etmesinin gerekçesini şöyle izah etmektedir⁵⁹.

"Maksadım, Merkez Heyeti'ni politikacılıktan ayırıp, içtimaî meselelere döndürmek içindi. Gerçekten, seviyesi müsait olan merkez muhitinde, heyeti teşkil eden azimkâr arkadaşlarımla bir süre çalıştık. Fakat, içtimaî ve siyasi hayata pek uzak bulunan mülhakat kulüplerinin selâhiyetlerini şahsî ihtiraslarının tatminine, kendilerine alet olmayan memurların kovulmasını istemek suretiyle aldıkları vaziyet ve Merkez-i Umumî'nin kapıldığı hükûmetçilik hırsı, hevesimizi çabuk kırdı. Böylece tuttuğumuz yolun zor olduğunu anladık.

54 *Defter-i Hatırat*, s. 42.

55 *Meşhur Valiler*, s. 417.

56 *Defter-i Hatırat*, s.42.

57 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No.28.

58 *Defter-i Hatırat*, s. 44. Meşhur Valiler'de Hamid Bey'in bu görevi sağlık sebeplerini ileri sürerek kabul etmediği kaydediliyorsa da, (s.417) gerçekte Hamid Bey aşağıda da görüleceği üzere bir müddet burada çalıştıktan sonra bu defa sağlık sebepleriyle vazifeden affını isteyecektir.

59 *Defter-i Hatırat*, s. 44-45.

Nüfuzlarını genişletmek için etrafına saldıran, memur çıkarıp atamakla uğraşan Umumî Merkezçiler, memleketin hayatıyla ilgili etraflarında kurulan tertiplerden yapılan gürültülü hazırlıklardan ne yazık ki habersiz kalmışlardı."

Hamid Bey, bu politika girdabının içerisinde düşündüklerini gerçekleştirmenin imkânsız olduğunu anlayınca, memleketin geleceği ile ilgili endişelerinin ve her iyi niyetli yaklaşımın sonuçsuz kalmasının verdiği karamsarlığın kendisini manen ve maddeten fazlasıyla yordüğünü beyan ederek vazifeden affını istedi. 1911 Kasım'ında izin alarak, tedavi amacıyla Viyana yakınlarındaki Karlsbad Senatoryumu'na gitti⁶⁰.

Asabî bir baş ağrısı ve şiddetli mide ağrılarının⁶¹ tedavisi amacıyla Viyana'ya giden Hamid Bey, 30 Kasım 1911'de Selânik'ten trenle ayrılışından itibaren, yolculuğunu, hastane günlerini, kendisine uygulanan tedavi yöntemlerini günü gününe cep defterine kaydetmiştir⁶². Hamid Bey, tedavilerden arta kalan zamanlarda şiddetli baş ağrılarına rağmen, burada kaldığı süre içerisinde, sürekli olarak okuyup, okuduklarından ilgi çekici pasajları defterine not etti. Başta Gustave Le Bon olmak üzere Fransız düşünürlerin kitaplarından hürriyet, demokrasi, otorite, politika, kitle hareketleri ve sosyal hadiseler ile ilgili notların alınmış olması ilgi çekicidir⁶³. Zira, bu notlardan hareketle Hamid Bey'in bazı olaylar karşısındaki tavırları daha anlaşılır bir durum arz etmektedir.

60 *Defter-i Hatırat*, s. 45.

61 Hamid Bey, hayatının sonuna kadar bu şiddetli mide ağrıları ile yaşadı. Bu sebeple, hemen her fırsatta, otururken ayaklarını mide hizasının üstünde tutmaya çalıştı. onun bu hareket tarzı zaman zaman kibirliliğine yorulmuştur.

62 *Özel Notları*, Defter No. 2, s. 2-9

63 *Özel Notları*, Defter No. 2, s. 12 vd.

C- HAMİD BEY'İN MUTASARRIFLIKLARI

1- Tokad Sancağı Mutasarrıflığı

Hamid Bey; Viyana dönüşü 3 Şubat 1912'de Tokad Sancağı Mutasarrıflığına tayin edildi⁶⁴. Ancak, Hamid Bey'in çok genç yaşta mutasarrıflığa terfi ettirilerek Tokad'a tayininin yapılması, muhalefetin yoğun eleştirilerine yol açtı. Muhalefet, bu tayinin gerisinde Hamid Bey'in üç buçuk ay süren İttihat ve Terakki Cemiyeti Müfettişliği vazifesinin olduğu iddiası ve sözkonusu tayinin partizanca yaklaşımlarla yapıldığı kanaatindeydi⁶⁵.

Tokad'daki vazifesine başlamak üzere yola çıkan Hamid Bey'in Selânik İstasyonu'ndan büyük bir kalabalık tarafından uğurlanmasını Rumeli Gazetesi okuyucularına şöyle duyuruyordu:

"Sâbık İstidlâat Komisyonu âzası Hamid Bey, tayin buyurulduğu Tokad Mutasarrıflığı'nda, zimam-ı idareyi ele almak üzere evvelki gün şehrimizden hareket etmiş ve istasyonda birçok dostları ve arkadaşları tarafından pek gösterişli bir şekilde uğurlanmıştır. Olağanüstü kabiliyetiyle temayüz eden ve eşkiya takibindeki azmi ve temin eylediği muvaffakiyetler Hamid Bey'in hayat-ı idaresindeki fasl-ı mahsusunu teşkil eder.

"Hamid Bey'in Tokad Mutasarrıflığı'na tayini bizde adam var-yok meselesinin sırrının halledildiğine delâlet eder. Erbab-ı liyakat ve faaliyet iş başına getirilince, adam medlûlündeki anane zinciri kırılmış olur. Faaliyet ve dirayeti cümlelerin malûmu olan Hamid Bey'in memuriyet-i cedidesinde dahi başarılarının devamını dileriz."⁶⁶

64 İBA, D.742, Sicil Dosyası No. 28

65 *Defter-i Hatırat*, s. 45, Hamid Bey, Mutasarrıflığa terfiinin ve tayininin 1909'da Dahiliye Nezareti Tensik Komisyonu'nca kararlaştırılmış olduğunu, fakat o gün için yüksek makamları işgal eden kişilerin gözüne batacağı gerekçesiyle bir müddet için geciktirildiğini kaydetmektedir.

66 *Meşhur Valiler*, s. 413-414.

Hamid Bey, 10 Şubat 1911'de yeni memuriyet yerine gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı⁶⁷ Samsun'a kadar yaptığı vapur yolculuğu esnasında, Tokad'ta uzun süre Reji memurluğunda bulunmuş ve halen Trabzon Mebusu olan Kofidi Efendi'den burasıyla ilgili bilgiler aldı⁶⁸. Samsun'dan itibaren geçtiği bütün köy ve kasabalarda fevkalâde konukseverlikle karşılaşan Hamid Bey, bu bölge insanıyla ilgili olarak henüz İstanbul'da iken kendisine verilen bilgilerin yanlış ve önyargılı olduğu gerçeğini daha Tokad'a varmadan anlama fırsatını buldu. O'na göre bu tezadın yegâne sebebi, memlekete partizanlığın ve buna dayalı olarak adam kayırmanın ve korumanın fikirden önce girmiş olmasıydı⁶⁹. Meşrutiyetle beraber tanıştığımız siyasi partilerin esaslı bir şekilde kurumlaşmadan, ülkeye basit çıkar hesaplarını sokmuş olmasının sebepleri ve sakıncaları da Hamid Bey'in hatıralarında şöyle ifade edilir:

"Bu dönemde iyi olmak için fazilet ve bilgi yeterli değildi. Bunlarla beraber, hüküm verecek olan kişinin partisinden olmak da şarttı. Parti denilince memlekette muhtelif siyasi meslekler erbabının varlığı sanılmamalıdır. Biz, değil o mesleklerin, meşrutiyetin dahi anlamını öğrenemedik. Hatta, onu elde ettik iddiasında bulunanlar, bu kelimenin hukukî anlamından bile habersizdi. Nitekim hükümet kudreti ellerine geçince bu cehaletleri tamamiyle ortaya çıktı. Bizde, partileri İstanbul'da iltimaslı koltuklar, taşralarda menfaat çarpışmaları tesis etti. Buna, İttihat Kulüpleri'nin pek çok yardımı oldu. Çünkü, düşünceleri birbirine zıt bulunan, politik ve içtimai ilimlerin büsbütün yabancı olan murahhas efendiler, bazı yerlerde demokratlık taslayarak mahallin baldırı çıplaklarını kulüplere doldurup ileri gelenleri tahkir ederek, bunları ne olursa olsun karşı tarafa aday kıldılar.

67 *Özel Notları*, Defter No. 2, s.10.

68 *Defter-i Hatırat*, s. 45; *Özel Notları*, Defter No. 2, s.10.

69 *Defter-i Hatırat*, s. 45.

Diğer bir kısım da, nüfuzlarından faydalanmak için ne kadar zorba varsa, etrafına toplayıp, mazlum halkı başka bir dayanak aramaya mecbur kılmıştır. Partilerin ahlâk anlayışları bu olduktan sonra, ona bağlı olanlarda siyasî ve içtimaî kanaat aramak abestir. Partilerin şu sefil vaziyetleri dolayısıyla kendilerinde ileriye sürecek fazilet gösteremeyen particiler muhaliflerine bin türlü iftira isnad ederler."⁷⁰

Hamid Bey, gerek İstanbul'da ve gerekse yolda yeni görevleriyle ilgili olarak politik ağızlardan edindiği bilgilerin tamamen yalan ve uydurma olduğunu farkettiğinden, şehre girmeden önce, İttihatçuların idam edilmesi gerekli bir adam nazarıyla baktıkları eşraftan Osman Efendi'ye telgraf çekip, ilk gece kendisinde misafir kalacağını bildirdi⁷¹. Anlaşılan O, herşeyden evvel bir siyasî partiden çok, devletin hizmetinde olduğunu bazı çevrelere ima etmek istiyordu. Çünkü, bir memlekette bazı şeyler eksik ve yanlış olabilirdi. Fakat, bir idare amirinin, yarım aydın olması ve haksızlıklara duyarsız kalması hiç de affedilir cinsten bir şey değildi. Öte yandan, bir idarecinin değer ölçüsünün devlet geleceği üzerinde fazlasıyla etkili olduğu ortadaydı. Bu cümleden olmak kaydıyla Hamid Bey, Tokad'taki memuriyeti müddetince çeşitli çevrelerce yapılan bütün dedikodulara rağmen parti faaliyetlerinin olabildiğince dışında kalmış, özellikle de ilk icraatlarından olmak üzere, İttihat ve Terakki Kulübü'yle arasına belli bir mesafe koymuştur. Politikayı menfaatlerine atlama taşı yapmak isteyenlerin dümen suyuna gitmeyeceğini bu şekilde açığa vuran Hamid Bey'e göre, idare ile komitacılığın birleştirilmesi, Makedonya'daki tecrübelerle de sabit olduğu üzere, sadece memleketi büyük ve kalıcı hizmetlerden mahrum etmeye yarardı⁷².

17 Şubat günü, kışın bütün şiddetine rağmen Tokad'lılar bu yeni ve meçhul memuru candan bir ilgiyle karşıladılar. İlk iş olarak, pek çok

70 *Defter-i Hatırat*, s. 45-46.

71 *Defter-i Hatırat*, s. 46.

72 *Defter-i Hatırat*, s. 47.

şayanın sözkonusu olduğu Belediye'nin hesaplarını inceleyen Mutasarrıf Hamid Bey, ihmalin ve yolsuzluğun tahmin edilenden de büyük boyutlarda olduğunu görünce, Belediye Teşkilâtı'na işten el çektirdi. Bundan başka her zaman mücadele edeceği bir konuya el atarak, particiliğin memlekete soktuğu ayrılıkları tamire çalıştı ve kısa sürede Tokad'da birlik ve ahenk ortamı oluşturdu⁷³.

a) Tokad'ta Güvenlik ve Asayiş Meselesi

Hamid Bey'e göre, bütün memleket genelinde olduğu gibi Tokad'ta da iki tür hırsızlık vardı: Resmî hırsızlık, gayriresmî hırsızlık. Resmî hırsızlar olarak vasıflandırdığı memurların suistimallerini belgelemek gerektiğinden, bu mesele olaylara ve gelişmelere bırakılarak, öncelikli olarak hayvan hırsızlarından muztarip olan köylülerle bir mutabakata varıldı ve "eli silah tutan namuslu kişilerden" müteşekkil bir bekçi teşkilâtı kuruldu. Hükümetin böyle bir teşkilât için tahsisat vermemesi sebebiyle, ayrıca bir "kaza-belâ sandığı", oluşturularak bekçilerin maaşları buradan ödendi. Bekçi teşkilâtının vazifesini lâyikiyle yapabilmesi için bir yandan jandarmanın yardımına başvurulurken, bir yandan da vakitli vakitsiz teftişleri ile Hamid Bey, gayretlerini esirgemedi. Hamid Bey, köylere ve kasabalara çoğu zaman tebdil-i kıyafet olarak yaptığı bu ani teftişlerini Mutasarrıflığı müddetince devam ettirerek, bölgede asayişin kökleşmesinde çok önemli bir rol oynadı. Zira O'na göre; idare mekanizmasının başındaki kişi idare makinesini arıza yapmadan çalıştırabilmek için, memlekete sahip çıkmalı, hadiselerle lâkayd kılmamalı, görevinin evrak havale etmekten ibaret olduğuna kendisini inandırmamalı ve hemen her şeyde örnek ve öncü olmalı⁷⁴ idi. Bu arada, resmî hırsızlardan yani devlet memurlarından haklarında şikayet vâki olanların bir kaçını bıkmadan

73 *Defter-i Hattat*, s. 47.

74 *Defter-i Hattat*, s. 48.

ve usanmadan sürdürdüğü takibatlar sonucu suçüstü yakalayarak adli mercilere teslim etti⁷⁵ .

Güvenlik ve asayiş işlerinin başarıya ulaşması için Hamid Bey, önce kaza merkezindeki karakolları ardından da Kızılca, Çiftlik (Çamlıbel) Almus, Pazar (Akbelen) ve Bizeri Nahiyelerini telefon hatlarıyla merkez kazaya bağlattı⁷⁶.

Tokad'taki güvenlik ve asayiş işlerinin bu şekilde çözüme kavuşturulmasından sonra sıra bayındırlık ve kültür işlerine geldi. Hükümetin bu kalemlerle ilgili olarak verdiği ödeneğin az olmasından dolayı yapılacak işler için kaynak temini yoluna gidildi. Okul yapımı için hayırsever vatandaşlar teşvik edildikten başka, Tokad'ın en zengin ürünü olan tütünün batmanından halkın rızasıyla 60 para toplanarak yatılı Nümüne Mektepleri⁷⁷ ve bir İnas Rüştüyesi⁷⁸ yapıldı. Yine uzaktan gelecek öğrenciler için pansiyonlar inşa edildi. Okullarda görev yapacak öğretmenlerin maaşları da bu kaynaktan karşılandı. Çeşme, yol, su, köprü vb. diğer yatırımlar için köyler muhtelif bölgelere ayrılarak aralarında bir rekabet havası oluşturuldu.

Bir idare amiri olarak başarıya ulaşmak için kesinlikle halkın sevgi ve güvenini kazanmak gerektiğine inanan Hamid Bey, bütün meselelerin çözümü yolunda halkın para yardımına ve yurtseverliğine başvurmadan önce onların nezdinde güvenilirliğini sağlama yoluna giderdi. Karşılıklı güven ve saygı ortamını tesis ettikten sonra da pek çok şeyi kolaylıkla çözümlerdi. Bu defa da aynı güveni ve kendi şahsında fazlasıyla vermiş olan Hamid Bey'in Tokad'taki Mutasarrıflığından yerli-yabancı bütün ahali ziyadesiyle memnun kalmıştır. Ne var ki, Tokad Sancağı genelinde tam anlamıyla bir ahenk

75 *Defter-i Haurat*, s. 50 vd.

76 İBA, D.742, 4 Eylül 328/17 Eylül 1912 tarihli Tokad Meclis-i İdare Mazbatası. Verilen ödeneğin planlanan işi yapmaya yetmeyeceği anlaşılınca halkın yardımına müracaat edildi. Ancak, pek çok kişinin tereddüt göstermesi üzerine önce teller ve makineler İstanbul'dan getirilmiş, vatandaşlardan bazıları telefonla konuşturulduktan sonra ikna olarak para vermiştir. (*Defter-i Haurat*, s. 50)

77 *Defter-i Haurat*, s. 55.

78 İBA D.742 4 Eylül 328 / 17 Eylül 1912 tarihli Tokad Meclis-i İdare Mazbatası.

tesis edilmişken ve yoğun çabalar sonuçlarını vermek üzereyken, seçimler geldi çattı ve seçimlerin meydana getirdiği hengâmeden Tokad da nasibini fazlasıyla aldı.

b) Tokad'ta Seçimler ve Hamid Bey

Ülke genelinde olduğu gibi Tokad'ta da 1912 yılı seçimleri öncesi ve sonrasıyla bir adam karalama kampanyasından öte gidemedi. Tokad'ta göreve başladığı ilk günden beri politik dengeleri çok iyi kurmuş ve politika çevreleriyle mesafeli kalmış olmasına rağmen Hamid Bey de, iftiralarından ve suçlamalardan kendisini kurtaramadı.

Seçimlerden hemen önce, takip edecekleri hareket tarzıyla alâkalı olarak görüşüne başvuran bazı zevata seçimin öneminden bahisle, vicdanlarının sesine kulak vermelerini tavsiye eden Hamid Bey, Tokad'tan aday olduğu halde seçimi kaybeden Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensubu Mustafa Sabri Efendi'nin suçlamalarıyla karşılaştı. Mustafa Sabri Efendi mağlubiyetinin sorumlusu olarak Mutasarrıfın müdahalesini görmüş ve Tanin Gazetesi'ne yazdığı "Abdülhamid-i Sâlis" adlı makalesinde Hamid Bey'in "seçimlere müdahalesinden ve zorbalığından" bahsetmiştir. Tokad'ta seçimlerden İttihatçıların galip çıkmasının mutlaka kendisiyle bir ilgisi aranılacaksa, bunun sadece kendisinin İttihatçı olmasından mülhem olabileceğini ifade eden Hamid Bey'e göre hizmetlerinden dolayı şahsına hürmetkâr olan Tokad'lılar onu tayin etmiş olan hükûmete bir minnet borcu olmak üzere İttihatçı adaylara oy vermişlerdir. Hamid Bey hakkındaki iddialara cevap olarak hatıralarında şunları kaydetmektedir:

"Seçimlere müdahale benim düşüncelerime ve karakterime kesinlikle aykırıdır. Memlekette, manâsını bilerek meşrutiyet için çalışmış olanlar halkın iradesini kısıtlayarak, kurulmasına çalıştıkları binanın temeline taarruz etmezler."⁷⁹

79 *Defter-i Hatırat*, s. 57.

Seçimlerden hemen sonra, yarım kalan işlerin tamamlanması için çalışmalara başlayan Hamid Bey, bu arada Niksar ve Erbaa kazaları ahalisini huzursuz eden Fatsa'lı Hekimoğlu ile mücadelelerde bulunduysa da aşağıda sözü edilecek sebeplerden dolayı bundan bir sonuç alamadı⁸⁰.

c) Hamid Bey'in Tokad Mutasarrıflığından Azledilmesi

1912 seçimlerini İtilâfçuların kazanmalarından sonra kabine değişti. Yeni kabine uzun bir mazuliyet listesi hazırladı. Bunların içinde 3 Eylül 1912 tarihli mazuliyet belgesiyle görevine son verilen Hamid Bey de vardı⁸¹. Doğrusu Hamid Bey'in seçimlere doğrudan müdahale edip etmediği tam olarak bilinmemekle beraber, Tokad'a İttihat ve Terakki Cemiyeti Müfettişliği'nin kendisine sağladığı nüfuzun tesiriyle tayin olunduğu yolundaki kuşkular ve nihayet seçimlerle ilgili olarak hakkında yapılan spekülasyonlar bu seçimlerden galip çıkan Hürriyet ve İtilâf Partisi tarafından görevinden azledilmesi için yeter sebep görülmüş olsa gerekir⁸². Hamid Bey'i bu meselede ziyadesiyle üzen, memuriyet hayatında ilk defa olmak üzere hak etmediği bir muameleye tâbi tutularak azledilmesinden çok, yetişmeye ve büyümeye müsait olan bu yerde daha fazla hizmet etmekten men edilmesi, ayrıca yerine, liyâkatsiz olarak vasıflandırdığı Haydar Bey'in tayin edilmiş olmasıdır⁸³. Ne var ki, meşrutiyet devrinde, mülkî idarede meslekî

80 *Defter-i Hatırat*, s. 58.

81 İBA. D.742, Sicil Dosyası, No. 28.

82 Hamid Bey'in Tokad'a tayin ve azil tarihiyle ilgili bazı eserlerde yanlış ve eksik bilgiler mevcuttur. Meşhur Valiler'de bu konuyla ilgili herhangi bir tarihe rastlanmazken (s. 421) Çankaya, "Hamid Bey'in Tokad'taki görevinin hangi sebeple sona erdiği bilinmemektedir" dedikten başka, tayin tarihini Nisan 1911, istifa olarak kaydettiği azledilme tarihini de Kasım 1911 olarak yazmaktadır. (*Mülkiyeliler*, III, s.955) 4 Eylül 1328 / 17 Eylül 1912 tarihli Tokad Meclis-i İdare Mazbatasında (İBA D.742) buradaki görev süresinin 6 ay 20 gün olduğu ifade edildiğine göre, Sicil Dosyasında kaydedildiği üzere başlama tarihini 17 Şubat 1912, azil tarihini de 5 Eylül 1912 olarak kabul etmek gerekecektir.

83 *Defter-i Hatırat*, s. 58.

bilgisi olmayan kişilerin fazlasıyla bulunması, en büyük eksikliğimizdi. Memleketin geleceğini çıkmaza sokan ve etkileyen, bir çok vali raporları, halkın şikâyetleri, memurların birbirlerine iftiraları ve ihbarları ile ilgili dosyalar alelusûl karara bağlanıyordu⁸⁴. İttihatçıların yanlışlarına bu defa İtilâfçılar düşmüş oluyorlardı. Memurların azil ve tayin işlerinin aldığı bu şekilden şüphesiz en büyük zararı memleket görmekteydi.

Hamid Bey'in Tokad Mutasarrıflığında yaptığı hizmetleri hülasa eden bir belgeyi konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı alacağı düşüncesiyle aşağıya aynen alıyoruz:⁸⁵

Tokad Sancağı

İdare Meclisi

Aded 10505/552

Bih

Tokad Sancağı Mutasarrıfı iken bu kerre bu irade-i seniyye ile yerine diğeri tayin buyurulmuş olmasıyla infisali vuku bulmuş olan Hamid Beyefendi'nin Tokad Mutasarrıflığı'nda fi 4 Şubat 327 tarihinde işe mübaşeret ederek Fi 23 Ağustos 328 tarihine kadar asaleten ve tarih-i mezkûrdan Ağustos gayyasına kadar da vekâleten ifa-yı vazife edip altı ay yirmialtı gûna balığ olan müddet-i memuriyetlerinde asalet ve vekâlet maaşı olarak şehri beşbin guruş hesabıyla cem'an otuzüçbinyediyüzelli altı buçuk guruş almış ve bu meyanda ikibinbeşyüz guruş aylık nısf-ı maaşla beşyüz guruş harcın ikramiyesini ve yüzde beş ve bir tevfiyatını tamamen tesviye ve ika ederek bir gûna zimmet ve ilişiği kalmamıştır. Mir-i müşarünileyh vazife-i memuriyetlerini Kanun-ı Esasî dairesinde ve icabat-ı meşrûtiyete münasiben hüsn-ü ifa ve icraya bezl-i himmet ve mukadderet edip bilhassa muhit-i memuriyetlerinde temin ve takarrür edilen asayiş ve inzibat esasına matûf bulunan icraat-ı karargâhileri semeresiyle liva dahilinde emniye-i umumiye-i memleket nokta-i nazarından ehemmiyet merci-i müstenfi-i ifâsı olan bekçi teşkilâtı tatbik ve ikmal edilmiş ve yine bu emniyenin

84 Uzer, *Makedonya...*, s. 257.

85 İBA, D.742, 4 Şevval 330 / 4 Eylül 328 / 17 Eylül 1912 tarihli Tokad Meclis-i İdare Mazbatası.

tamam-i husulünü teminen merkez kazası ve dahilindeki karakolları ianeten celb ettirdikleri telefon hututıyla yekdiğere rabt ettirip Kızılca ve Çiftlik Nahiyeleri gibi livanın menatik-ı mühimmesi de telefon temdidî suretiyle livaya rabt ve telfik edilmiş ve Almus, Pazar, Bizeri Nahiyeleri teşkilâta derdest-i ikmâl bulunmuştur. Müşarûnileyhin teşebbûsat-ı i'tilâperverileri maarif-i umumiye-i memlekete bir İnas Rüştiyesi ithaf edip binası yine iane-i hamiyetmerdan ile ikmâl olunmuş ve şehri bin guruş maaşla bir muallime-i evvel ve yedyüz guruşla da bir muallime-i sâniye celbi için merciine müracaat edilmiştir.

Merkez kazasıyla mülhakattan celb olacak etfal-i yetimeye ve fakireye talim-i sanayi için bir pansiyon tesisine teşebbûs edip bunun mesarif-i daimesi karşılığı da kısmen temin olunmuştur. İcraat-ı müsavaaperverileri tezahüratiyle anasır-ı muhtelif-i mahalliye arasında çetin bir rabita-i muhalesat temin edip hükûmetle ahali beynindeki vezaif-i mütekabiliye-i müştereke esası dairesindeki teşebbûsat ve teshilat i'tilâperverâne ve hayırhahaneleriyle de havza-i memuriyetlerini nimet-i meşrutiyetten nasibedar eylemiştir.

Fı 6 Şevval 330 ve Fı 4 Eylül

328

(17 Eylül 1912)

Muhasebeci	Müfti	Naip	Tokad	Mutasarrıf
Vekili				
Ali Vasfi	Esseyyid Hafız	Abdullah Azmi		Ali Nusret
	Osman Nuri			
Aza	Aza	Aza	Aza	Ermeni Murahhası
Leon	Seyyid Ahmed	Okunamadı	Abdurrahim	Serrahip Siravuş

Tokatlılar Mutasarrıf Hamid Bey'i kazaya ilk gelişinde karşıladıkları coşkuya benzer bir şekilde ve fakat bu defa biraz buruk olmak üzere uğurlamaktan geri kalmadılar.

2- Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Mutasarrıflığı

Hamid Bey, Tokad'tan ayrıldıktan sonra bir buçuk yıl kadar devlet memuriyetinden uzak kaldı. Bu dönemde, ilk olarak İstanbul'un karışık siyasî havasının dışında kalmak için İzmir'e gitti⁸⁶. 1912 Eylülünün ortalarında İzmir'e geldiğinde Balkan Harbi patlak verdi. Hamid Bey, Aralık ayı sonuna kadar kaldığı İzmir'de İttihatçıların bütün İzmir'i ayağa kaldıran büyük mitingini düzenleyenler arasında yer aldı⁸⁷. Ülkenin mevcut politik zeminleri üzerinde, şimdiye kadar aktif siyasetin dışında kalmaya özen göstermiş olmasına, rağmen Hamid Bey, bundan böyle olayların gelişmesine bağlı olarak ister istemez geçici de olsa politikanın içine girmiş bulunuyordu. Ancak, yine de O, yıllar sonra da olsa herhangi bir siyasî partiye angaje olmaksızın zamanın siyasî gelişmelerinin değerlendirmelerini daha objektif olarak aşağıdaki şekilde yapabilecektir⁸⁸:

"İttihatçılar, gaileli ve mevsimsiz bir zamanda ortaya attıkları milliyet cereyanlarının taşkınlıklarına engel olacak tedbirleri alamadılar, daha doğrusu bunları kanalize edemediler. İtilâfçılar da gözlerine çarpan tehlikeye karşı siyaset ve askerlik itibarıyla gafil avlandılar."

Balkanlardan kopup gelen acı haberler onu artık İzmir'de huzursuz etmeye başlayınca, İstanbul'a gitmeye karar verdi. Ancak, ilk günlerde İstanbul'da da rahatça hareket etme imkânı bulamadı. Hükûmetin takibinden dolayı kendisi gibi açıkta olan ve İstanbul'da

86 *Defter-i Hatırat*, s. 58.

87 *Meşhur Valiler*, s. 421.

88 *Defter-i Hatırat*, s. 59.

bulunan Vali Muammer Bey⁸⁹ bir hayli sıkıntılı günler geçiren Hamid Bey, nihayet Yıldız'da kurulan Gönüllü Taburu'na katılarak, Kumburgaz'da Bulgarlarla birkaç kez çatışmaya girdi. Bu sırada Büyük Kabine de çekilmiş bulunuyordu. Hamid Bey, daha sonra Gelibolu'ya nakledilen Gönüllü Taburu'yla buraya gitti. 1913 Martında Gelibolu'ya gelen Talât Paşa, Hamid Bey'i yeniden devlet işlerine döndürmek üzere İstanbul'a götürerek, Dahiliye Nâzırı Hacı Adil Bey'le tanıştırdı⁹⁰. Kısa bir müddet sonra da Hamid Bey, Talât Paşa'nın tavassutuyla Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'na tayin edildi.

"Faaliyet-i matlubeyi haiz bulunması üzerine" Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'na tayin edilip, 16 Mart 1913'de buradaki görevine başlayan Hamid Bey⁹¹ Balkan Harbinin son safhalarına rastlayan mutasarrıflığı müddetince, harbin ortaya çıkardığı olumsuzlukları ortadan kaldırmak, asayiş ve idareyi temin etmede, büyük boyutlara ulaşmış bulunan levazım ve iase işlerindeki yolsuzluklarla sonuna kadar mücadele etmek için didindi durdu⁹². Ne var ki, bütün bu gayretleri onu, İstanbul'da yüksek mevkileri işgâl eden kişilerle ve özellikle Dahiliye Nâzırı Hacı Adil Bey'le bir çatışma ortamının içine soktu. Nihayet, livada görev yapan Ziraat Memuru bir Bulgarın yolsuzluklarından dolayı görevinden alınmasıyla ilgili olarak Nezarete yazdığı gerekçeli yazısının Ziraat Nazırı Celâl Bey tarafından "memur sebepsiz azlolunamaz" diye cevaplandırılması Hamid Bey'i büsbütün

---

89 Muammer (Cankardaş) Bey, Hamid Bey'in bacanağıdır. 1874 yılında İstanbul'da doğan Muammer Bey, Mülkiyeyi bitirdikten sonra uzun yıllar kaymakamlıklarda bulunmuş, Kayseri Mutasarrıflığı, Adana Valiliği ve nihayet büyük hizmetler yaptığı Sivas Valiliği'nde çalışmıştır. Konya Valiliği'nde iken Malta'ya sürüldü. Malta dönüşü Kayseri Mutasarrıflığı ve İkinci dönem TBMM'de Sivas Mebusluğu yaptı. Yokluk içinde emekli olarak yaşadığı Kayseri'de verem hastalığından Şubat 1928'de vefat etti. Mezarı Kayseri'dedir. (Geniş bilgi için bkz. *Meşhur Valiler*, s.309-339).

90 *Defter-i Hatırat*, s. 60.

91 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No. 28.

92 *Defter-i Hatırat*, s. 60 vd.

çileden çıkarmış ve bir türlü içine sindiremediği Tokad Mutasarrıflığı'ndan azledilmiş olmasını çağrıştıran bir ifadeyle;

"Yüzlerce Türk'ün azledilmesinde hatıra getirilmeyen hikmet-i kanun Vangel Efendi'de mi tecelli ediyor?" diye sert bir cevap vermekten kendini alamamıştır.

Bütün gayretlerine rağmen, Nezaretle anlaşmak ümidini tamamen yitiren Hamid Bey, hastalığını bahane ederek mezuniyet aldı ve vazifesini terk ile İstanbul'a gitti. Kale-i Sultaniye Mutasarrıfı olarak izinli bulunduğu İstanbul'da bir ay kadar istirahatten sonra, Dahiliye Nezareti'nce görevinin başına dönmesi yahut Urfa veya Gelibolu Livaları'ndan birini tercih etmesi yolundaki ısrarlara "asabının müsaadesizliği yüzünden bir süre için de olsa idare başında bulunmak istemediğini" ileri sürerek karşı çıktı. Bununla beraber, aynı günlerde teklif edilen Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişliği'ni kabul etti⁹³. 5 Temmuz 1913'te Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'ndan ilişiği kesilen Hamid Bey⁹⁴ iki gün sonra Mülkiye Müfettişliği'ne tayin edildi⁹⁵.

D-BİRİNCİ SINIF MÜLKİYE MÜFETTİŞLİĞİ

Dahiliye Nezareti bünyesinde zamanın siyasi zaruretlerine bağlı olarak yeni kurulmuş bulunan ve muhtelif unsurlardan müteşekkil karma bir heyetten oluşan Heyet-i Teftişîye, Hamid Bey'in gözünde bu şekliyle henüz faydasız bir müessese idi. Faaliyeti, Nâzırın arzusuna tâbî, ahval ve şikayet-i fevkalâdeye bağlı, göz boyamak için ihdas edilmiş olan bu daire şeklen mevcut olmakla beraber asli fonksiyonlarını icra etmekten uzak görünüyordu. Heyet-i Teftişîye'deki

93 *Defter-i Hatırat*, s. 64.

94 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No. 28. Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'nın 4 Kanunuevvel 331 / 17 Aralık 1915 tarih ve 315 Nomrolu tahriratında Hamid Bey'in buradaki vazifesinin 22 Cemaziyelevvel 329 da sona erdiği belirtilmektedir ki bu tarih 21 Mayıs 1911'e tekabül eder.

95 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No. 28; İBA D.742 Dahiliye Nezareti Memurün Müdüriyetinin Hamid Bey'e 9 Temmuz 1913 tarihli tayin tebliğ yazısı. Çankaya, Hamid Bey'in tayinini 8 Ağustos 1913 olarak vermektedir. (*Mülkiyeliler III*, s.956).

Mülkiye Müfettişliği vazifesine iki hafta kadar devam ettikten sonra Hamid Bey, İstanbul'un sıkıcı havasından da kurtulmak istediği için, Edirne'nin kurtuluşu haberi üzerine, Edirne Valiliği'ne tayin edilmiş bulunan Hacı Adil Bey'le 23 Temmuz'da buraya hareket etti⁹⁶.

1-Kırkkilise (Kırklareli) Mutasarrıflığı

Edirne'ye gidildikten hemen sonra, kendisine Kırkkilise Livası'ndaki idarenin yeniden tesisi vazifesi verilen Hamid Bey, Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişliği'ne ilave olarak üstlendiği Kırkkilise Mutasarrıf Vekâleti görevine 26 Temmuz 1913'de başladı⁹⁷.

Balkan Harbi'nin olumsuz neticelerini izale etmek gayesiyle Kırkkilise Livası'nın tesisine memur edilen Hamid Bey, hatıralarında bu bölgede gördüğü feci durumu, düşman tahribatını, en büyük köylerin bile nasıl yerleri dahi belli olmayacak derecede çöle döndüğünü, düşman kıtaatının yaptıkları yanında bunca yıl naz-ü niyazla harımımızda beslediğimiz, bin türlü imtiyazlara boğduğumuz yerli Rumların ve Bulgarların yaptıkları tahribatı ve onların nankörlüklerini pek açık bir şekilde kaydetmektedir⁹⁸.

Hamid Bey'in Kırkkilise'deki en mühim görevi, savaş sırasında yağma edilen malların geri alınması meselesi idi. Bunun için, ilk iş olarak komisyonlar teşkil edildi ve sözkonusu malların büyük bir kısmı geri alındı. Fakat , bu çalışmaları sırasında Hamid Bey, tecavüzlerin baş tahrikçisi olan mahallî Metropolitin ve Fransız Konsolosluğu Vekâleti'nde görevli Yunan asıllı Dudopulos'un engellemeleriyle karşılaştı. Zaman zaman da bunların yoğun baskılarına maruz kaldı⁹⁹.

96 *Defter-i Hatırat*, s. 64.

97 İBA, D.742, Sicil Dosyası, İBA, D.742. Edirne Vilayeti'nin 5 Kanunuevvel 331 (18 Aralık 1915) tarih ve 7632 / 872 Nomrolu tahrirati.

98 *Defter-i Hatırat*, s. 64 vd.

99 *Defter-i Hatırat*, s. 64 - 65.

a) Kırkkilise Livasında İdare Teşkilâtının Kurulması Çalışmaları

Savaş sonrası kargaşalığından istifade ederek, çıkar sağlama gayreti peşine düşen insanların engellenebilmesi ve kısa sürede intizam ve güvenin sağlanabilmesi için Hamid Bey, kazaları birer birer dolaşarak muamelelerini tamamlayıp buralarda idarî teşkilâtları kurdu. Kırkkilise'de sağlanan bu başarının en büyük amili şüphesiz Mutasarrıf Hamid Bey'in olaylar ve meseleler karşısında takındığı taviz vermez tavrı idi. Kırtasiye işlerinden hoşlanmayan, formaliteler, mesuliyet korkuları gibi pek çok idare adamının hareket serbestliğini kısıtlayan bağlara kıymet vermeyen bir yapıya sahip olan Hamid Bey, bu sebeple düşmandan henüz alınmış olan livada derhal ve kestirme icraat ile idarî işleri yoluna koymuş, otoriteyi tesise muvaffak olmuş, idare makinesini çabucak hareket ve faaliyete geçirmiştir¹⁰⁰.

Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen, Hamid Bey ile Edirne Valisi Hacı Adil Bey arasında kısa süre sonra anlaşmazlıklar baş gösterdi. Hamid Bey'in Nâzırlığı döneminde uyuşmadığı Hacı Adil Bey'in maiyetinde mutasarrıf olarak şürtüşmelerden uzak bir şekilde vazife yapması doğrusu zor görünüyordu. İkisi arasındaki ilk anlaşmazlık livanın sınırında bulunan Midye Kazası'na kaymakam tayini meselesinde çıktı. Kazadaki Nizamiye Taburu Kumandanı buradaki askerî görevinin bitiminden hemen sonra, büyük bir gayretle asayişi sağlamış, yağma edilen malları sahiplerine iade etmiş, yakılan yıkılan yerlerin tamiriyle meşgûl olmuş ve nihayet kazanın can damarı durumunda olup, yıkılmış bulunan bir köprüyü onarmaya başlamıştı. Hâmid Bey, kazadan fedakârlığını esirgemeyen bu kişiyi Midye'ye kaymakam vekili olarak görevlendirdi. Ancak, Vali Adil Bey, Rumların yoğun olarak yaşadığı bu kazaya Hrisantos adlı bir Rum'un tayinini münasip görmüştü. Bu tayin anlaşmazlığından kaynaklanan çekişmeler

100 A.Rıza Dursunkaya, *Kırklareli Vilayeti Tarih, Coğrafya, Kültür ve Eski Eserleri Yönünden Tetkik*, Birinci Cild, Kırklareli 1948, s. 143.

Dahiliye Nazırı Talât Bey'in devreye girmesi ve Hamid Bey'i İstanbul'a çağırmasıyla giderildi¹⁰¹. Böylece Hamid Bey'in birbuçuk ay süren Kırkkilise Mutasarrıf Vekâleti görevi de 11 Eylül 1913'de sona erdi¹⁰².

2- Heyet-İ Teftişiye'nin Islahı Çalışmaları

Yukarıda sözü edildiği gibi, Dahiliye Nezareti bünyesinde altı kişilik karma bir komisyondan ibaret bir Heyet-i Teftişiye kurulmuştu. Ancak, şeklen mevcut olan bu kurumu daha faal olarak çalıştırmak gerektiğine inananlardan birisi olan Hamid Bey, Nezaretin de Heyet-i Teftişiye'nin ıslah ve ikmali yolunda bir tavır takınması üzerine, Kırkkilise dönüşü çalışmalarına daha bir şevkle sarıldı. Dahiliye Nezareti'nin Heyet-i Teftişiye'nin ıslahına yönelik ciddi gayretler içine girmesinin başlıca sebebi, Doğu vilâyetleri idaresine müdahaleler olacağına dair Avrupa'dan gelen haberlerdi. Talât Bey, bu bölgelerde muhtemel müdahalelerin önüne geçilmesini tanınmış bir yabancı'nın idaresi altında muntazam bir teftiş heyetinin teşkilinde görüyordu. Bu cümleden olmak kaydıyla, ilk olarak müfettişlerin sayısı altıdan yirmidörde çıkarıldı ve başlarına Talât Bey'in isteği doğrultusunda İngiliz siyasi memurlarından Mr.Graves getirilerek Hamid Bey de ona yardımcı olarak tayin edildi¹⁰³.

Mr.Graves, Heyet-i Teftişiye Müdür-i Umumiliği için kendisine yapılan ilk teklif karşısında, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan izin istemiş, Bakanlık ise, başarısından emin olduğu takdirde kabul etmesini bildirmişti. Bunun üzerine Graves, üç aylık bir tecrübe dönemi için geçici olarak bu vazifeye tayin edilerek, bu sürenin bitiminde Talât

101 Hamid Bey, hatıralarında hiçbir zaman uyuşmadığı ve uyuşamayacağı Hacı Adil Bey'den Edirne'ye fevkalade hizmetler veren bir vali olarak söz etmekten de geri kalmaz. (*Defter-i Hatırat*, s. 68-69) Hacı Adil Bey'in Edirne'ye yaptığı hizmetler için (bkz. *Meşhur Valiler*, s. 286 - 287)

102 İBA, D.742. Edirne Vilayetinin 5 Kanunuevvel 331(18 Aralık 1915) tarih ve 7632/872 Nomrolu tahrirati.

103 *Defter-i Hatırat*, s. 70.

Bey'e muvafakat cevabı vermişti. Şüphesiz bu durum gerek Graves'in ve gerekse yardımcısı olan Hamid Bey'in Heyet-i Teftişiye'yi ıslah çalışmalarında birtakım bürokratik engellerin kolaylıkla aşılabilmesi yolunda elde ettikleri büyük bir avantaj idi.

Hamid Bey, hatıralarında Graves'ten "memleketimizi çok gezmiş, mütemadiyen köylerde dolaşmış, halkın ihtiyaçlarını yerinde tesbit etmiş, Türk'ü seven, iyiliğini isteyen bir kişi" olarak bahsettikten sonra; "ancak yine de onun, çoğu zaman bir İngiliz memuru olduğunun unutulmaması gerektiğini"de kaydetmeden edemez. Kişilik itibariyle, karşısındakini teselli için bile olsa yumuşak söz söylemesini bilmeyen, duygu ve düşüncelerini bütün açıklığı ile dile getirmeyi tercih eden Mr.Graves'in¹⁰⁴ Hamid Bey'e benzeyen bu yapısından olsa gerek, ikisi arasında kısa sürede sonsuz bir güven ortamı tesis edildi.

Bundan böyle, Heyet-i Teftişiye'nin faaliyetlerinde, Maliye Teftiş Heyeti'nde Fransız Jöli tarafından yapılan çalışmalar örnek alınmaya başlandı. Bu çerçevede öncelikle, müfettişlerin hukuk ve vazifelerine, özellikle de seçim ve tayinlerine dair bir nizamname hazırlanarak, müfettiş tayinlerindeki siyasî kayırmaların ve iltimasın önüne geçilmeye çalışıldı. Bundan başka, istenilen niteliği taşımayan müfettişlerin işlerine son verilerek, yerlerine heyetçe lâayık görülen yetenekli ve tecrübeli kaymakamlar getirildi. Ayrıca Dahiliye Nezareti Müsteşarı'nın riyaseti altında, dahiliye müdürlerinden oluşturulan bir encümen valilerin dışındaki bütün mülki idare amirlerinin ve memurların azil ve tayin işlemlerini üzerine aldı¹⁰⁵. Bu encümenin kurulması Heyet-i Teftişiye'nin ilk mühim başarılarından birisidir. Bu sonucun elde edilmesindeki en önemli faktör, ilk önceleri ortaya çıkarılan engellemeler karşısında Mr.Graves'in görevi bırakmak tehdidiyle Dahiliye Nezareti üzerindeki yaptırım gücünü kullanması ve artırması olmuştur.

104 *Defter-i Hatırat*, s. 75.

105 *Defter-i Hatırat*, s 71 - 72.

Hamid Bey, Heyet-i Teftiſiye'deki çalışmalarıyla hummalı bir ſekilde uğraşırken, 1914 yılı başlarında Dahiliye Nazırı Talát Bey bir gün kendisini makamına davet ederek "Basra vilâyetinin aldığı ehemmiyet dolayısıyla bu vilâyete tayinine zaruret hasıl olduğunu" söyleyip, bir haftaya kadar hazır olmasını ilave etti¹⁰⁶. Hamid Bey'e göre meçhûl bir bölge olan Basra'da ilk valilik görevini yapmak pek akılcıca bir iş olarak görünmüyordu. Dahası o, Heyet-i Teftiſiye'de kalarak, buradan memleketine daha faydalı işler yapabileceğine inanıyordu. Konuyu, müdürü Mr.Graves'e açtı. O'da bu tayine karşı çıkıyordu. Meseleyi Talát Bey'le görüşmeye gittiğinde Talát Bey kendisine;

"Basra vilâyeti idarenin son zamanlarda fevkalâde nezaket kesbettiğini, oraya kadın, kumar ve parayla alâkası olmayan muktedir bir memur göndermek zarureti hâsil olduğunu, bu yüzden kur'anın Hamid'e isabet ettiğini" söyledi.

Graves, Heyet-i Teftiſiye'de Hamid Bey'e ſiddetle ihtiyaı olduğunu, dahası bu tayinin gerçekleşmesi halinde kendisinin de görevi bırakacağını söyleyince, Talát Bey'in çok istemesine rağmen Hamid Bey'in Basra'ya tayini keyfiyetinden vageildi¹⁰⁷.

a) Şark Vilâyetlerine Mfettiş Tayini Meselesi

Heyet-i Teftiſiye'nin mevcut yetkileriyle Şark Cephesi'nde Ruslarla aramızda çıkan anlaşmazlıkları zmllemek için, Doğu bölgelerinde idareyle ilgili teftiş ve ıslah çalışmalarını gerekleştirmeyeceğini anlayan Hkmet, Graves veya bir başka İngiliz'in Şark Vilâyetleri Müfettişliği'ne tayinini düşündüyse de, İngiliz Hkmeti'nin karşı çıkması sebebiyle bu tasavvurdan vazgeçildi. Zira, Graves'in Hamid Bey'e ifade ettiğine göre, İngilizlerle Ruslar arasındaki mutabakat gereğince Şark vilâyetleri tamamen Rus nüfuz mntikasına

106 *Deftir-i Hatırat*, s. 74.

107 *Deftir-i Hatırat*, s. 75.

dahil edilmişti¹⁰⁸. Bu durum karşısında Hamid Bey, Talât Bey'e Doğu ve Güney meselelerinin asla ihmal edilemeyecek bir noktaya geldiğini, alınacak tedbirlerde acele edilmezse buralarda da acı hadiseler çıkacağını söyleyip, çözüm olarak da, Hüseyin Hilmi Paşa'nın fevkalâde selâhiyetle Şark Vilâyetleri, Reşid Akif Paşa'nın da Suriye Müfettiş-i Umumîsi olarak tayinlerini teklif etti. Ancak, bu teklif, müfettiş tayininin özel bir imtiyaz olması sebebiyle ayrılığa yol açacağı iddiası ileri sürülerek reddedildi. Ancak, ne yazık ki, sonunda yine Batılı ülkelerin teklif ve ısrarlarıyla biri Flemenkli, diğeri İsveç'li iki "tarafsız(!)" müfettişin fevkalâde geniş yetkilerle Doğu Vilâyetleri'ne tayini uygun görüldü. Bunlardan özellikle İsveç'li olanı sorumluluk alanı içinde Ermeni menfaatlerine hizmet edecek şekilde çalışmaktan kaçınmayacaktır¹⁰⁹.

b) Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Heyet-i Teftişîye'nin Faaliyetleri

Doğu vilâyetlerinde görevlendirilen Avrupalı müfettişlerin İstanbul'dan ayrılmalarından kısa bir müddet sonra, Heyet-i Teftişîye Müdür-i Umumîsi Mr.Graves de üç hafta izin alarak İngiltere'ye gitti. Bir müddet sonra, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına sebep olacak olan Avusturya Veliahdının Sırp bir öğrenci tarafından Saraybosna'da öldürülmesi olayı meydana geldi. Heyet-i Teftişîye'nin idare hayatında artık hissedilmeye başlanılan düzenli ve verimli çalışmaları da, savaş rüzgârlarının yavaş yavaş esmeye başladığı bu dönemden itibaren sekteye uğradı ve nihayet harbin getirdiği karmaşa ortamı içinde uzun müddet ilk günlerdeki etkisinden uzak kaldı.

Bütün bu gelişmeler olurken Hamid Bey, kısa bir süre önce Londra'ya varmış bulunan Graves'ten aşağıdaki mektubu aldı.

"Hamid Bey,

108 *Defter-i Hatırat*, s. 76.

109 *Defter-i Hatırat*, s. 76 - 77.

Sizden ayrıldığıım günden beri müthiş vakalar birbirini takip ediyor. Bütün Avrupa bir felâlete hazırlanıyor. Çıkacak umumî bir harbin azamet ve akibetini şimdiden tahmin eylemek mümkün değildir. Bu musibetin önü alınamadığı takdirde, şimdiye kadar birleşerek yahut da ayrı ayrı memleketinizi yutmaya çalışan hükûmetler birbirini boğmaya çalışacaklardır. Böyle bir fırsat tarihte size tecelli etmemiştir. Seferberliğinizi ilân ediniz, hazır olunuz. Fakat sakın acele edip bu girdaba karışmayınız. Çünkü mahvolursunuz. Kuvvetinizi, yorgun galiplerle perişan mağlûpların yeşil masa etrafında toplanmasına kadar iyi muhafaza ediniz. Bu şartlar karşısında arada sizin de sözüünüz geçer.

Bu mektubumu Talât Bey'e okuyunuz ve her fırsatta tekrar ediniz."¹¹⁰.

Hamid Bey, "müdüründen" gelen bu mektubu ilk fırsatta Talât Bey'e sunduysa da, benzer bir mektubun kendisine de geldiğini söyleyen Talât Bey tarafından fazla ehemmiyet verilmedi. Hamid Bey, hatıralarında hemen hemen aynı muhtevada Heyet-i Teftişeye'de görevli bir başka İngiliz olan Deedes'ten te bir mektup aldığını, ancak artık vaktin geç olduğunu, zira hükûmetin hareket hattının netleşmeye başladığını kaydeder¹¹¹.

E- HAMİD BEY'İN DİYARBEKİR VALİLİĞİ

Mr.Graves'in ayrılışından sonra, Heyet-i Teftişeye'nin çalışmaları bir müddet için de olsa askıya alındı. Bu günlerde Hamid Bey'e önce İzmir Vali Muavinliği teklif edildi. Ancak bu tayine İzmir Valisi Rahmi Bey itiraz etti. Ardından sırasıyla Çanakkale Mutasarrıflığı'na ve Basra Valiliği'ne tayin edilmesi sözkonusu olduysa da, bunlardan vazgeçilerek

110 *Defter-i Hatırat*, s. 77. Hatıralarda bu mektubun tarihi verilmemektedir.

111 *Defter-i Hatırat*, s. 77.

6 Eylül 1914'de Meclis'i Vükela kararıyla¹¹² "ehliyet ve liyakatine binaen" valiliğe terfi ettirilerek Diyarbakır Valiliği'ne tayin edildi¹¹³.

Hizmet edeceği yerlerde başarının temel şartı olarak, çalışacağı ortamı beğenmek ve sevmek Hamid Bey'in ilk kararını teşkil eder. Bu sebeple o, öncelikli olarak, tayin olduğu yeni görev bölgesiyle ilgili ön bilgileri toplayıp gideceği yere hazırlıklı bir şekilde varmayı hep prensip haline getirmiştir. Bu itibarla Diyarbakır Valiliği'ne giderken de kendi ifadesiyle "nakil vasıtaları itibariyle merkeze Avusturalya kadar uzak, eldeki bilgilere göre de Orta Afrika kadar meçhul olan" bu çevre için, son zamanlarda daha da artan yabancı müdahaleleri üzerine Doğu'nun kazandığı ehemmiyet dolayısıyla hükûmetin uygun gördüğü idari siyaseti öğrenmek istedi. Ne hazindir ki, Nezarette kendisine; "bildiğin gibi idare edersin" cevabını verdiler¹¹⁴. Bâb-ı Âli'nin temcid pılavı gibi tekrarlanan "idare-i maslahat" öğütleriyle 10 Eylül 1914'de İstanbul'dan ayrılan Hamid Bey¹¹⁵ 30 Eylül'de Diyarbakır'e varıp, 1 Ekim'de de buradaki vazifesine başladı¹¹⁶.

1- Diyarbakır'de Asayişin Sağlanmasına Yönelik Çalışmalar

Diyarbakır'ı hemen bütün bölgeler gibi kendi haline terk edilmiş bir yer olarak bulduğunu ifade eden Hamid Bey'e göre, bölgenin hâkimiyeti idaresizlik ve himaye yüzünden yerli aşiretlere daha doğrusu

112 İBA, D.742. Dahiliye Nezareti Memurin ve Sicil Ahval Müdüriyetince hazırlanan sicil özeti; 24 Ağustos 330 / 6 Eylül 1914 tarihli ve 978 numarolu İrade-i Seniyye.

113 İBA, D.742; Dahiliye Nezareti Sicil Ahval Daire-i Umumiyesinin 30 Ağustos 330 tarih ve 113 / 447 numarolu yazısı.

114 *Defter-i Hatırat*, s. 197.

115 *Defter-i Hatırat*, s. 78.

116 İBA, D.742, Diyarbakır'den çekilen telgrafı:

Dahiliye Nezareti Celilesine

Muvasalat, mübaşeret eyledim. Fi 18 Eylül 330 / 1 Ekim 1914

Diyarbakır Valisi

Hamid

çetelere bırakılmıştı. Bu bölgede, maiyetine 30-40 haydut toplayabilen her zorba bir hükümetti. Köylerin malı, sığınabildikleri evleri ve hatta nüfusu hep bu çetelere aitti. Onlar herşeyi istedikleri gibi tasarruf ediyor, öyle ki bazı hallerde insanları hayvanlarla mübadee ettikleri bile oluyordu. Bu çeteler arasında nüfuz çatışmasından doğan daimî bir mücadele ve çarpışma vardı¹¹⁷.

Bütün bu olumsuz şartlara rağmen, merkezde ve kazalarda aşayışın sağlanabilmesi için ilk günden itibaren çalışmalara başlayan Hamid Bey, bu çalışmalarında Rumeli'de yetişmiş ve eşkiya takibinde oldukça tecrübeli sayılan Seyyar Jandarma Taburu'ndan fazlasıyla istifade etti. Ne var ki, kısa sürede vilâyet dahilinde huzur ve sükûnun yerleşmesinde önemli katkılarda bulunan bu tabur, Enver Paşa tarafından süratle Doğu Cephesi'ne istenince, bölgede kurulan düzen kısa zamanda yeniden alt-üst oldu.

Seyyar Jandarma Taburu'nun Doğu Cephesi'ne nakledilmesi meselesi Vali Hamid Bey'le Enver Paşa arasında uzun yazışmalara sebebiyet verdi ve bir müddet için gerginliğe yol açtı. Hamid Bey, bu taburun yerine, cepheye istenilirse binlerce bakaya gönderebileceğini ifade etmesine rağmen, sonunda Enver Paşa'nın dediği oldu. Böylece, bölgenin en mühim ve en acil ihtiyacına ait teşebbüs sonuçsuz kaldı¹¹⁸.

Hamid Bey'in Diyarbekir Valiliği süresince yüksek kumanda mevkiindeki kişilerle anlaşmazlığa düşmesinin başlangıcı olan bu olay, onun isteğini ve şevkini bir dereceye kadar kırmıştır dersek, pek yanılmış olmayız. Bundan böyle artık vazifesi, eski düzeni bozmamak, idare-i maslahat eylemek, kendi ifadesiyle "sürüye katılmak"¹¹⁹tan ibaret kalıyordu.

---

117 *Defter-i Haurat*, s. 78.

118 *Defter-i Haurat*, s. 79.

119 *Defter-i Haurat*, s. 80.

2- Hamid Bey'in Şark Cephesi ile İlişkileri

Hamid Bey, Diyarbekir Valiliği'nin ilk günlerinde, memleketin en soğuk bölgesi olan Erzurum'da ve Sarıkamış'ta karlar, buzlar içine sıkıştırılmış olan çıplak ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş bulunan Tekâlif-i Harbiye Komisyonu'nda çalıştı. Ancak, gittikçe karşılanması imkânsız halen gelen talepleri yerine getirecek gücü kendisinde bulamadığını görünce "Firavun Postu"nu¹²⁰ bir müddet sonra terketti. Ordunun vilâyete havale ettiği en büyük yük olan nakil vasıtalarının sağlanması meselesi idi. Ne var ki, çekişkenliği, haksızlıklara karşı tahammülsüzlüğü ve pervasızlığı ile tanıdığımız Hâmid Bey'e göre "imkânsız tâbirini ortadan kaldırmakta da Bonapart'ı taklit etmek isteyen Enver Paşa¹²¹ ve diğer yüksek kumanda mevkiinde bulunanlara vilâyetin gerçeklerini anlatabilmek imkân dahilinde görünmüyordu. Hatta zaman zaman, harp gâilesi içinde birbirini tutmayan emirlerin engellenmesi yolunda yaptığı yerinde ikazlar karşısında Hamid Bey, "aklının ermediği askerî meselelere müdahale etmekle" itham edildi¹²². Ancak o, yolsuzluklara, haksızlıklara ve hırsızlıklara karşı hayatı boyunca verdiği haklı mücadeleden, bilinen gönül okşamaktan uzak sert üslûbundan da taviz vermeksizin hiç bir zaman vazgeçmedi. Askerî makamlarla anlaşmazlığın had safhaya vardığı bir dönemde, Diyarbekir ve "Cephane Kumanda Heyeti"nde vazife yapan bir subayın herkesin dilinde dolaşmaya başlayan yolsuzluklarına karşı savaş açmış ve askerinin erzakını satarken suçüstü yakaladığı bu subayı Harbiye Nezareti'ne şikâyet etmişti. Harbiye Nezareti ise, yolsuzluğun üzerine gitmektense, şikâyet dilekçesinde yer alan "haydut" kelimesiyle meşgûl olmuş ve nihayet bu ifadenin orduyu tahkir ettiği kanaatine vararak, Vali Hamid Bey'i ikaz etmekle yetinmiştir. Bu sonuncu olay, Hamid Bey'le kumandanların zaten pek

120 *Defter-i Hatırat*, s. 80.

121 *Defter-i Hatırat*, s. 83.

122 *Defter-i Hatırat*, s. 84 - 86.

hoş olmayan ilişkilerini daha da bozdu ve "hırsıza hırsız" demesi valilik görevinden alınması sırasında ileriye sürülecek sebeplerden birisi oldu. Hamid Bey, Diyarbakir Valiliği'nden alınmasına sebep teşkil eden askeri makamlarla olan ilişkilerini hatıralarında şöyle izah ediyor:

"Birbirini takip eden kumandanlar, diğer şikâyetler arasında vilâyetin sevkiyat hususunda noksan gayret ve himmetinden de bahseylediler. Ben, bu kişileri memnun etmek için değil, düşüncesiz hükûmetin zulmüne uğramış olan askeri açlıktan kurtarmak için mümkün olanı tatbik ettim. Fakat, verilen emirlerle nakil vasıtaları hâlk edemedimse, arka ile Diyarbakir'den Erzurum'a zahire gönderemedimse, Ocak ayında Palandöken Balkanlarını çöl merkeplerine aştıramdımsa, bu başarısızlıkların sebebinin bende aramak haksızlık olur. Onlarca daima kusur sayılacak bir halim varsa o da tabasbus etmemek, keyfe hizmet etmemek, nefsimi ve idaresine memur olduğum halkı çiğnetmemektir."¹²³

3- Diyarbakir'de Ermeniler ve Hamid Bey

Dr.Reşid Bey'in müdafaânâmesinde, kendisinin Diyarbakir Valiliği süresince zevk ve sefa ile vakit geçirdiği, Ermenilere göz yumduğu, komitacı bir kişiyi memur tayin ettiği yolundaki iddialarına cevaben Hâmid Bey, hatıralarında "'içki içmenin adati olmadığını"¹²⁴, vazifenin kendisine verdiği zevki hiç bir şeyin vermediğini" ifadeyle reddettikten sonra, Ermenilerle ilgili iddialara karşılık olarak şunları kaydetmektedir:

123 *Defter-i Hatırat*, s. 82 - 83.

124 Sürekli muzdarip olduğu mide rahatsızlığının da etkisiyle olsa gerek halen hayatta olan çocukları babaları Hamid Bey'in içki müptelası olmadığını, kendisini hiçbir vakit içkili görmediklerini ifade ettiler.

"Ermenilere ne dostluk, ne de düşmanlık gösterdim¹²⁵. Zamanımda bu millete o bölgede husûmet çekecek bir hadise olmadı. Gerçekten, bir gün Ermeni mahallesinde, gizlenen asker firarileri bulunduğu ve çarpışma başladığı haber verildi. Derhal vak'a yerine yetişerek bir kişiden ibaret olan firarıyı ölü olarak elde ettik. Bitlis Vilâyeti'nde Ermenilerin bazı tecavüzlerde buldukları mahallinden bildirilmesi üzerine Ermeni murahhassını ve söz anlayan kişileri davet ederek, kendilerini diğer vilâyetlerde hemşehrilerinin yaptıkları taşkınlıklardan haberdar ettim ve onlara benzeri hadiseler çıktığı zaman hükûmetçe alınacak tedbirlerin pek şiddetli ve hâl ve vaziyete uygun olacağını ihtar ettim... Komitacı denilen Ermeni Astik Efendi'yi ise Heyet-i Teftişye'de muhasebe kâtibi olarak çalıştığı zamandan tanıdığım ve kendisine itimad ettiğim için tahsil memurluğuna tayin ettim"¹²⁶.

Harbin beraberinde getirdiği yeni siyasî ve sosyal gelişmelere bağlı olarak, Diyarbakır gibi fevkalade ehemmiyet kazanan bu bölgede Hamid Bey'in valiliğini sakıncalı görmeye başlayan hükûmet onu görevden almayı uygun gördü. Hâmid Bey'in Diyarbakır Valiliği'nden alınmasında gayrimüslim unsurlara karşı takındığı müsbet tavrının ve İngilizlerin ifade ettiği gibi, muhtemel bir tehcir politikasına karşı olmasının, hatta hükûmetin kesin emrine rağmen, bir saldırı ve tutuklama ihtimaline karşı Diyarbakır'deki İngiliz Konsolos yardımcısı ile Konsolosluk personelinin Akdeniz kıyılarına yolculuklarını temin etmesinin¹²⁷ rolü varmalıdır, bilemiyoruz. Hamid Bey, görevden

125 Sis Başpiskoposu, Kasım 1921'de Paris'teki Ermeni delegelerine yazdığı bir mektupta Hamid Bey'in Diyarbakır'de iken Ermenilere karşı çok dürüst davrandığını ifade etmiştir. (Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara, 1970, s.152-155).

126 *Defter-i Hatırat*, s. 87.

127 Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919 - 1938), Cild 1, Nisan 1919 - Mart 1920 (British Documents on Atatürk 1919 - 1938, Volume 1, April 1919 March 1920)*, Ankara 1973, s. 93. Amiral Webb'den Curzon'a 3 Eylül 1919 tarihli rapor. No. 1601.

alınmasına sebep olarak, askerî makamlarla aralarındaki fikir ayrılıklarını göstermektedir¹²⁸.

Sebebi veya sebepleri ne olursa olsun gerçek, hükümetin ve özellikle de askerî erkânın anlaşmakta güçlük çıkardığı kanaatiyle Hamid Bey'i görevden almış olmasıdır. Yaklaşık beş aydır valilik yaptığı Diyarbakır'da idareye sağlıklı bir şekilde işlerlik kazandırmak, devletin zaafa uğramış prensiplerini kendi doğruları nispetinde daha sağlıklı bir şekilde hayata geçirmek için çaba sarfeden Hâmid Bey¹²⁹ 25 Şubat 1915'de Diyarbakır Valiliği'nden alınarak, Birinci Sınıf Mülkiye Mufettişliği'ne naklolundu. Aynı zamanda Heyet-i Teftişye Müdür-i Umumîliği vekâletini de ifa etmek üzere mufettişliği tayin olunarak, hemen o gün buradaki görevine başladı¹³⁰. Bununla beraber Hamid Bey 25 Mart 1915'e kadar vekâleten Diyarbakır valiliğine devam etti.

F- BİRİNCİ SINIF MÜLKİYE MUFETTİŞLİĞİ (İkinci Defa)

Hamid Bey, Heyet-i Teftişye Müdür-i Umumîliği Vekâleti de üzerinde olmak kaydıyla Birinci Sınıf Mülkiye Mufettişi olarak, Diyarbakır'dan İstanbul'a dönerken Konya'da bulunduğu sırada, 1915 yılının Nisan ayı başlarında Nezaretten, eski valilerden Celâl Bey hakkında vaki olan şikâyetleri tahkik etmek üzere Halep'e gitmesi için

128 *Defter-i Hatırat*, s. 82.

129 Malûm hikayedir: Şehirdeki alışverişini tamamlayıp evine dönen bir köylü vatandaş, yolda bir ağacın altında uykuya dalar. Uyandığında merkebinin çalınmış olduğunu farkeder. Doğruca, şehre gidip yetkililerden merkebinin bulunmasını talep edince mağdura "bundan kendisinin sorumlu olduğu, neden uyuya kaldığı" söylenir. Merkebinin bulunmasında ısrar eden köylü "- Sizi uyanık bildim de ondan" der. Bu defa o saf vatandaşın kafasındaki devlet imajını zedelememek için çalınan merkebin bulunması bir hayli güç olduğundan, yeni bir tanesi alınır ve köylü vatandaşa verilir. Bu hikayeyi biraz değiştirilmiş bir şekliyle ve Hamid Bey'in Diyarbakır Valiliği esnasında bizzat yaşamış olduğu iddiasıyla toruNo Sayın Gülden Armağan'dan dinlemiştik.

130 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No. 28; İBA, D.742. Heyet-i Teftişye Müdür-i Umumisi Hamid Bey'in haltercümesine esas olmak üzere, Dahiliye Nezareti Memurun ve Sicil Ahval Müdüriyetine verdiği 31 Teşrin-i Evvel 331 tarih ve 19247/16 Nomrolu yazı. Dahiliye Nezareti'nde mufettişlerin göreve başlama tarihinde, tayinleriyle ilgili irade-i seniyyenin yayınlandığı gün esas alınıyordu.

talimat aldı. İttihat ve Terakki Kulübü'nün pek çok konuda şikâyetçi olduğu ve nihayet vatana hıyanet suçuyla itham ettiği Celâl Bey'in, yaptığı incelemeler sonrasında suçsuzluğuna kanaat getiren Hamid Bey'e göre olay, "resmî hükûmetle, gayriresmî hükûmet" arasındaki nüfuz çatışmasından kaynaklanmıştı. Hamid Bey bu meselenin halinden sonra bir müddet için Beyrut Vilâyeti'nde ve Suriye'nin diğer kısımlarında bazı olayların tahkikatına memur edildi. Bu arada kısa bir süre için de Halep'te Emlâk-ı Metrûke Komisyonu Başkanlığı yaptı¹³¹.

Hamid Bey, Suriye bölgesindeki teftiş ve tahkik işlerini tamamlayıp İstanbul'a döndüğünde, harbin ortaya çıkardığı külfetler ve muameleler arasında bunalmış olan Heyet-i Teftişîye'yi pek zor bir durumda buldu. Ama, bütûn bu olumsuzluklara rağmen, zamanın hassasiyetinden istifade ile burasını şahsî emelleri için kullanmaya heveslenen siyaset erbâbına fırsat vermemek üzere, maiyetindeki memurların şahsî eşyalarını dahi satıp geçim derdinden kurtulmaları pahasına yolsuzluklara ve rüşvete bulaşmamaları için büyük gayret gösterdi¹³².

G- HEYET-İ TEFTİŞİYE MÜDİR-İ UMUMİLİĞİ

Heyet-i Teftişîye'nin kurulduğu 1913 yılından itibaren burada, belli dönemlerde Muavinlik ve Müdür Vekilliği yapmış bulunan Hâmid Bey, kelimenin tam anlamıyla bazı çıkar çevrelerine karşı çalışma arkadaşlarıyla birlikte haysiyet mücadelesi verdiği bir zamanda, ikinci defa Dahiliye Nâzırlığı'na gelen Talât Paşa tarafından 30 Ekim 1915'de Heyet-i Teftişîye Müdür-i Umumiliğine asaleten tayin edildi¹³³.

131 *Defter-i Hatırat*, s. 85 - 89.

132 *Defter-i Hatırat*, s. 93 - 94.

133 İBA, D.742, Sicil Dosyası No. 28; İBA, D.742, Dahiliye Nezareti Memurîn ve Sicil Ahval Müdüriyetinin 22 Eylül 331 tarihli müzekkeresi sureti.

1- Erzurum'un Düşmesi ve Muhacirîn İşleri

Hamid Bey, Heyet-i Teftişiye'nin başına geçtikten sonra, 1915-1916 kışında buradaki alışlagelmiş işlerle meşgûl oldu. 1916 Şubatında Erzurum'un düşmesi üzerine, bu bölgede göç işlerinin sebep olacağı felâketler ve Muhacirîn İdaresi'nin meselelerin çözümünde yetersiz kalacağı gözönüne alınarak, Dahiliye Nâzırı'nın izniyle ve beraberinde dört müfettiş olduğu halde Hamid Bey, İstanbul'dan Sivas'a hareket etti. Buralarda, göçün doğurduğu açlık, sefalet ve hastalıkların ortaya çıkardığı problemlerle uğraşıldıktan ve kısmî çözüm yolları bulunduğundan sonra, yine göçlerin doğurduğu olumsuzlukların tedkiki ve tanzimi için Samsun'a gitti. Samsun'da iklim şartları fevkalâde kötüydü. Terme ve Çarşamba gibi bataklıklarla kaplı ve havası kötü yerlerden geçen göçmenler umumiyetle sıtmaya tutulmuşlardı. Ölenlerin sayısı o kadar fazlaydı ki, Samsun'da kurulan dört yeni gasilhane ihtiyaca cevap veremiyordu. Hamid Bey, hatıralarında, göç ile ölümün her yerde aynı manâya geldiği bu tüyler ürpetici manzaraları bütün çıplaklığı ile kaleme aldıktan sonra, yine gözükara, sorumluları topa tutmaktan kendisini alamaz:

"...göçmen ve mültecilerin her zaman ve her yerde âkibetleri ölümken, Sirkeci'de gözlere çarpan azâmetli bâtil daire ile (Muhacirîn İdaresi) muhtelif nâm ve unvanlar altında devlet bütçesinin mühim bir kısmını kemiren tembel memurların varlığının manâsı nedir?"

Bu dehşet manzaraları karşısında sorumlu olanlar hakkında kanunî takibat yapılmasını isteyen Hâmid Bey, ne hazindir ki, olaylarda ihmali veya suçu sabit görülenlerin cezalandırılmasını beklerken, yetkili makamlarla yaptığı yazışmalarda kullandığı sert ve ağır üslûbundan dolayı, aynı tarzda verilen cevaplarla ikaz edilmekten kendini kurtaramadı¹³⁴.

134 *Defter-i Hatırat*, s. 94 - 96.

Hamid Bey, muhacirîn meseleleriyle ilgili işleri tamamlayıp İstanbul'a döndüğünde Heyet-i Teftişîye'nin çalışmaları daha da nâzik ve müşkül bir hâl almıştı. Zira, Dahiliye Nazırı'nın bile söz geçiremediği İzmir'de Rahmi, Adana'da İsmail Hakkı, Halep'de Bedri, Beyrut'ta Azmi ve Trabzon'da Cemâl Azmi Beyler adeta birer "Tevaif-i Mülûk"¹³⁵ kurmuşlardı. Bu şartlar altında sonuç alınması bir hayli zor olmakla beraber Heyet-i Teftişîye, bunlarla ilgili yolsuzluk iddialarının üzerine gitti. Bu araştırmalar yapılırken Hamid Bey, zaman zaman Dahiliye Nâzırı Talât Paşa ile anlaşmazlıklar içine düştü. Hâmid Bey, hatıralarının bu kısmında Talât Paşa ile ilgili olarak şunları kaydeder:

"Vatanseverliğinde, namuskârlığında katiyyen şüphe olmayan Talât Paşa'nın en büyük kusuru, idaredeki noksan tecrübe ve bilgiden doğan saffetî idi. Dünkü komite arkadaşlarının, faaliyet sahası değişince suistimallere kapılacakları ihtimalini hafsalasına sığdıramıyordu. Muhtelif mesleklerin aynı evsaf ve sermaye ile temini mümkün alamayacağını takdir edemiyordu. Zorla ileriye sürülüp yetiştirilen mahlûkların o makamları hazmedemeyeceklerini tahmin edemiyordu.

Hülâsa, partililer arasında birliği zorunlu kılan komiteci zihniyet ve siyaseti, idare mantığına galebe çalıyordu. Hadiseler, bunların kötülüklerinin yükünü getirip başına çaldıktan sonra ayıldı. Fakat artık iş işten geçmiş, kudret elden gitmiş, memleket çöküntüye yüz tutmuştu."¹³⁶

2- Köy Kanun Tasarısı Hazırlıkları

Mesailerinin önemli bir kısmını idaredeki yolsuzlukların ve suistimallerin önüne geçmek için kullanan Heyet-i Teftişîye'deki müfettişlerin idarî hayatımızla ilgili en mühim ıslahat hedefini zabıta ve köy idaresindeki yeni düzenlemeler teşkil ediyordu. Özellikle son

135 Abbasi Devletinin yıkılmasından sonra İslâm dünyasında kurulan küçük devletçikler.

136 *Defter-i Hatırat*, s. 100 - 101.

zamanlarda Nezarete sunulan raporların hemen tamamı bu hususlarla ilgiliydi. Ortak kanaat işe "huceyrattan" başlanması halinde devlet bünyesinin takviyesinin mümkün olabileceği idi. Heyet-i Teftişîye'nin bir yılı aşkın süreyle devam eden aralıksız girişimleri nihayet 1917 senesinde dikkate alınarak, hazırlanacak bir Köy Kanunu'na esas teşkil etmek üzere idarî ve sosyo-ekonomik yapı itibarıyla bizimle az-çok benzerlikler arzeden komşu ülkelerde incelemeler yapılması kararlaştırıldı. Bunun üzerine Hâmid Bey, beraberinde İdare-i Hususiye Müdürü Süleyman Fehmi, Mülkiye Müfettişi Ahmed Münir ve Nüfus Müdürü Refet Bey olduğu halde Bulgaristan ve Macaristan'a gitti. Konuyla ilgili olarak bu ülkelerde iki ay kadar incelemelerde bulunulduktan sonra, büyük kısmı tabiatıyla köylerde geçen bu seyahatin ardından, Fransız komünlerinden esinlenilerek hazırlanmış Bulgar Köy Teşkilâtı'nın model alınması kararlaştırıldı. Yürürlüğe konulacak olan Köy Kanunu buna göre hazırlandı. Bu kanunun heyet arasında en fazla münakaşa edilen tarafı, Nahiye Müdürlerinin hükümet tarafından tayinle mi, yoksa halk tarafından seçimle mi belirleneceği hususu oldu. Hamid Bey, mevcut şartlar dikkate alındığında bunların tayinle işbaşına getirilmeleri görüşündeydi. Kanunu hazırlamakla görevlendirilen heyet arasında kesin bir sonuca varılamayınca, iki tarzın da örnek mahallerde denenmesine karar verildi. Sonuçta, seçimle tesbit noktasında bazı mahzurların olduğu tecrübe edildiğinden, geçici olarak ve "şimdilik" kaydıyla Nahiye Müdürlerinin tayinle görevlendirilmesi esası kabul edildi¹³⁷.

3- Üçüncü Ordu Siyasî Müşavirliği ve Batum'da Türk İdaresinin Tesisi

Rusya'daki Bolşevik ihtilâliyle birlikte ortaya çıkan yeni gelişmeler, 1918 yılı başlarında lehimize sonuçlar doğurmaya

137 *Defter-i Hatırat*, s. 102 - 103

başlamıştı. Bu gelişmelere bağlı olarak ileri harekâta hazırlanan Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Ruslardan geri alınacak bölgelerde Türk idaresinin yeniden kurulmasını çabuklaştırmak gayesiyle, Dahiliye Nezareti'nden bir mülkî amirin görevlendirilmesini talep etti.

"Ruslar tarafından işgal edilmiş arazinin muvakkaten teslim ve tesellümü tarafeyn kumandanları arasında icra olunmak hususuna binaen, idare-i mülkiyenin tesisine kadar Ordu Kumandanı'na müzaheret etmek üzere bir memur-ı mülkî tayininin Meclis-i Vükelâ'ca uygun olduğu 12 Kânun-ı sâni 1334/12 Ocak 1918 tarih ve 40 numrolu tezkire ile bildirilmiş ve bu memuriyete Heyet-i Teftişîye Müdür-i Umumîsi Hamid Bey seçilmiştir. Kendisinin mümkün olan en kısa zamanda yerine gitmesi lüzumu da, Ordu Kumandanlığı'nca Harbiye Nezareti'nden istenmiş olduğundan, bu vazifenin normal bir teftiş olmaması hasebiyle, Hamid Bey'e ödenecek harcırah ve yevmiyenin ne kadar olması gerektiği 13 Şubat 1334/13 Şubat 1918'de Sadarete yazılmış, Sadaret'in 14 Şubatdaki cevabında ise üç lira yevmiye verilmesinin Meclis-i Vükelâ kararı olduğu bildirilmiştir."¹³⁸

Böylece Dahiliye Nezareti'nin tavsiyesine uygun hareket eden Heyet-i Vükelâ, Hamid Bey'i Üçüncü Ordu Siyasi Müşavirliği'ne tayin etti¹³⁹.

Şubat ayı ortalarında tayin tebligatını alır almaz, Vehip Paşa'nın arzusu dahilinde, beraberinde Dahiliye Müfettişlerinden Kemal Bey olduğu halde Ordu Karargahı'nın bulunduğu Suşehri'ne hareket eden Hamid Bey, hatıralarının bu bölümünde harbin ortaya çıkardığı vaziyeti ve acı müşahedelerini uzun uzadıya hikâye ettikten sonra, Erzincan'da ve Erzurum'da Ermenilerin yaptıkları insanlık dışı vahşetin baş sorumlusu olarak gördüğü Rusların politikalarıyla ilgili olarak şunları kaydeder:¹⁴⁰

138 BOA, BEO, Umum No. 337683.

139 *Defter-i Hatırat*, s. 103.

140 *Defter-i Hatırat*, s. 103 - 105.

"Rusların memleketimize yaptığı en büyük fenalık, oradaki düşmanlığa ve günlük hadiselere şahit buldukları halde, memleketi Ermenilere teslim eyleyip gitmeleridir. Bu nankör millet, geri çekiliş esnasında memlekette canlı bir yaratık bırakmamaya azmetmiş, önüne geleni öldürmüş, kuyuları, meydanları cesetlerle doldurmuş..."

Erzincan'da bir yanda Ermeniler tarafından katledilmiş, diğer yandan da zahire anbarlarının hemen önünde açlıktan ölmüş insanların cesetlerinin oluşturduğu utanç manzaralarının arasından geçerek, Erzurum'un 12 Mart 1918'de kurtuluşu üzerine ordunun hemen peşinden 13 Mart günü Erzurum'a gelen Hâmid Bey'in daha İstanbul Kapısı'nda gördükleri bile nefretini kat be kat artıracak kadar vahimdi. Burada bir kaç gün kalıp perişan hale düşmüş halkın derdine ortak olduktan sonra yine Vehip Paşa'nın isteği doğrultusunda Trabzon'a geçti.

4- Batum'da Türk İdaresinin Kurulması ve Hamid Bey

Hamid Bey, Erzurum'dan Trabzon'a vardıktan kısa bir müddet sonra, Batum harekâtı ciddi bir vaziyet aldığından Vehip Paşa, ordunun mülkî makamlarla ilgili muhaberat ve muamelâtını tam yetki ile kendisine devretti. Hâmid Bey de ilk iş olarak alâkadarlarla muhaberata girişerek, Sivas'ta zorunlu ikâmete memur edilmiş bulunan ve kısa bir müddet önce görüştüğü Hüseyin Avni Bey'in memleketi olan Erzurum'a iadesini sağladı¹⁴¹.

Türk kuvvetlerinin Batum'a girmeye başlamasıyla Hamid Bey, 15 Nisan 1918'de, buradaki mülkî idareyi tesise resmen memur edildi. 16 Nisan'da Trabzon'dan 150 jandarma ve bir miktar polis alarak motorla Batum'a çıktı. Batum, Fırka Kumandanı Kâzım Bey'in takdire şayan gayretleri sonucunda pek medenî bir surette teslim alınmış, hiç bir kimsenin burnu bile kanamamış ve hatta hiç bir mal zayi olmamıştı.

141 *Defter-i Hatırat*, s. 105.

Bu olumlu şartların sağladığı avantajlarla Batum'da 48 saat içerisinde muntazam bir idare kuruldu. Şehirde hayat kısa sürede normale döndü. Hemen herkes bir iki gün içerisinde işinin başına geçti. Yine bir kaç gün içinde tiyatro ve sinema gibi eğlence yerleri bile açıldı. Bu olumlu gelişmelerin, şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Gürcülerin o zamana kadar pek çekindikleri Türklerle ilgili düşüncelerini önemli ölçüde ve müsbet yönde değiştirdiğine şüphe yoktur.

Bununla beraber, Hamid Bey'le Fırka Kumandanı Kâzım Bey'in Batum'da pek güzel bir işbirliği ile düzene koydukları idarî ve inzibati esaslar kısa bir süre sonra alt-üst oldu. Hâmid Bey, Batum'da düzenin ve huzurun bozulmasının esas sorumlusu olarak Vehip Paşa'yı göstermektedir. Zira ona göre, Vehip Paşa'nın yolsuzlukları ve onun koruyup kolladığı "harp ticareti kahramanları" rahatsızlığın asıl sebebi olmuşlardır¹⁴².

Vehip Paşa ile daha ilk günlerde anlaşmazlığa düşen Hamid Bey, bundan böyle, "oluşan yeni vaziyet karşısında vazifeye devamının umumî harbin çalkantılarının her safhasında temiz kalmış olan ellerini kirletmekten başka bir netice vermeyeceğine" kanaat getirerek Batum'da üstlendiği vazifeden ayrılmak için vesile aramaya başladı. Nitekim beklediği fırsat çok geçmeden önüne çıktı. Aynı günlerde Batum'dan yapılmaya başlanacak olan tütün ihracı meselesinde Vehip Paşa ile aralarında görüş ayrılıkları başgösterdi. Zira, Vehip Paşa, bölgedeki zirai ve ticarî hayatın yeniden canlanmasına hizmet edeceği düşüncesiyle resmî ve meşrû yollardan Hamid Bey'in vermiş olduğu izni, keyfî olarak iptal etti. Takınılan bu tavrı ve girşilen muameleyi, gerek şahsına ve gerekse memuriyetine karşı yapılmış bir hakaret telâkki eden Hâmid Bey, bundan sonra Batum'da "keyif ve tahakkümün hüküm süreceği endişesiyle" ve artık inandığı gibi vazife göremeyeceğini söyleyerek görevinden ayrıldı¹⁴³. Gerçekten de, Vehip Paşa, bundan böyle Batum

142 *Defter-i Hatırat*, s. 106.

143 *Defter-i Hatırat*, s. 107.

limanından yapılacak her türlü ticarî faaliyet için bazı kişilerle temasa geçmiş ve bu yolla maddî menfaat sağlama kaygısına düşmüştü.

Üçüncü Ordu Siyasi Müşaviri olarak Batum'da bulunduğu süre içinde Hâmid Bey, Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın gözetim ve denetiminde askerî üniforma ile görev yaptı. Her ne kadar mülkî amir durumunda görünüyorsa da, kumandana tâbî oluşu sebebiyle, yolsuzluklarına bizzat şahit olduğu Vehip Paşa'nın yaptıklarını askerî hiyerarşik düzenin zincirlerini kırarak daha üst mercilere aksettirememesi Hâmid Bey'i istifaya götüren esas sebep oldu. Ancak yine de o, son bir ümit olarak, bu günlerde Batum'a gelmesi beklenen Bahriye Nâzırı Cemâl Paşa'yı beklemeye başladı. Ne var ki, Gülnihâl vapuruyla ve beraberinde pek çok nüfuzlu kimselerle Batum'a gelip bir fâtilh edasıyla şehre çıkan¹⁴⁴ ve ardından da Vehip Paşa ile pek dostane görüntüler sergileyen Cemâl Paşa'ya, fırsatını bulduğu ilk anda şikâyetlerini dile getirdiyse de beklediği tepkiyi alamadı. Böylece, yolsuzluklara bulaşanların himaye görmesi ve adeta daha fazla şumartılması karşısında, bunlara karşı birşey yapamamaktan da öte, kurmuş olduğu idareyi bir adım daha ileriye götüremeyeceği endişesine de düştü.

Cemâl Paşa ve beraberindekilerin geldikleri Gülnihâl Vapuru'yla, Brest-Litovsk Andlaşması hükümleri gereğince Elviye-i Selâse'de yapılacak olan plebisit için görevlendirilmiş bulunan Heyet-i Teftişîye'ye bağlı müfettişler de geldi ve Hâmid Bey tarafından karşılandılar¹⁴⁵.

144 Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara 1959, s. 88. 2 Mayıs 1918 tarihli Sabah Gazetesi 'Batum'a Giden Mülkiye Memurini" başlığı ile olayı şu şekilde haber yapmıştı: Gülnihal vapuruyla Batum, Kars, Ardahan memurinden bir kısmı da hareket etmiştir. Bu meyanda yeni işgal edilen mahallerde yapılacak teşkilât-ı mülkiyeye nezaret etmek üzere Dahiliye Müsteşarı Abdülhalik (Renda) Bey bulunduğu gibi Batum Vali Vekili (ve) Dahiliye Heyet-i Teftişîye Reisi Hamid Bey, Adliye Memurları, bir komiser, onbeş polis neferi, miktar-ı kâfi jandarma efradı bulunmaktadır" (*Sabah*, 2 Mayıs 1918, No: 10223). Ne var ki, Hamid Bey Batum'a daha önceden gelmiş bulunuyordu.

145 Hilmi Uran'ın hatıralarından aşağıya alacağımız pasaj askerî ve mülkî erkân arasındaki farklılaşmaları ve bu cümleden olmak kaydıyla Hamid Bey'in Batum'daki durumunu daha iyi ifade eder, kanaatindeyiz. "Gülnihal vapuruyla Batum'a gelen zevat önceden hazırlanmış bulunan yerlerine götürülüp yerleştirildikleri halde, dört Mülkiye Müfettişi açıkta kalmıştı. Kendi

Batum'daki vazifesini terk ederek, Gülnihal Vapuru'ya İstanbul'a dönen Hamid Bey, Vehip Paşa'nın Talât Paşa nezdinde yaptığı, Batum'daki görevine geri dönmesi yolundaki bütün ısrarlı girişimlere rağmen kararından vazgeçmedi. Bununla beraber, İstanbul'dan Batum'da bulunan Dahiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhâlik (Renda) Bey'e, burada olup bitenleri etraflıca yazmaktan ve tedbirlerini buna göre alması yolunda kendisini uarmaktan da geri kalmadı¹⁴⁶.

H- HAMİD BEY'İN DAHİLİYE NEZARETİ MÜSTEŞARLIĞI

Hamid Bey, Batum'dan dönüşünde yeniden Heyet-i Teftişıye'deki mutad işleriyle meşgul olmaya başlamıştı ki, son Alman gayretinin Marne önünde kırılması ufuktaki son ümitleri de kararttı ve Osmanlı Devleti ile müttefikleri için madalyonun ters tarafını göstermeye başladı. Çok geçmeden de bekçisiz bulduğumuz Kafkasya'daki teselli verici başarıları güneyde hezimetler, çözülmeler takip etti.

30 Ekim 1918'de İtilâf Devletleriyle imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra, Osmanlı Devleti'nin son on yılına hatalarıyla, sevaplarıyla imzasını koymuş olan İttihatçılarının önde gelen simaları yurt dışına firar ettiler. Hamid Bey, hatıralarında İttihatçılarını ve özellikle diğerklerine nazaran daha yakın ilişkiler içerisinde bulunduğ Talât Paşa'yı ş cmlerle tarihe havale ediyor:

"Mukaddes bir gaye ile doğup nezh ve kahhar bir darbe ile mutlakiyeti yıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti, çok sevdiğ vatani noksan ilim ve tecrübesiyle ezip bzp can çekişir hale getirdikten sonra çekilip gitti.

---

müfettişleriyle her zaman iftihar eden ve icabında bütün haklarını ısrarla müdafaa etmekle beraber onların rahata, huzura düşkün insanlar olmadığını her vesileyle herkese göstermek isteyen Hamid Bey'in gayretleriyle müfettişler Batum'da, her zaman beraberlerinde taşıdıkları seyyar karyolarını ile jandarma dairesinin boş bir odasına yerleştirildiler." (Uran, *Hatıralarım*, s. 89)

"...Komitenin timsali olan Talât Paşa'nın başlıca kabahatlerinden birisi de, Cemiyeti Selânik arkadaşlarına hasrederek Anadolu'yu ihmâl eylemesi ve kendine gözû bağı olarak talihini bağlayacak arkadaş aramasıdır."¹⁴⁷

Hamid Bey, mütarekeden hemen sonra kurulan İzzet Paşa Kabinesi'nde Dahiliye Nezareti'ne getirilen Fethi (Okyar) Bey'in arzusu ve gösterdiği güven sayesinde, halen yürütmekte olduğu Heyet-i Teftişîye Müdür-i Umumiliği de vekâleten üzerinde kalmak kaydıyla¹⁴⁸ 15 Ekim 1918'de Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı'na tayin edildi¹⁴⁹. Gerek İzzet Paşa Kabinesi'nde ve gerekse Damad Ferid Hükümeti'ne köprü vazifesi yapan Tevfik Paşa Kabine'sinde Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı yapan Hamid Bey, gücü nispetinde Mütarekenin hemen akabinde başlatılan İttihatçı takibatından Dahiliye'nin ve tabiyatıyla ülkenin fazla zarar görmemesi için büyük çaba sarfetti. Bir ara Tahsin (Uzer) Bey'in İttihatçı olduğu halde Aydın Valiliği'ne tayin edilmesi basında bir hayli tartışma konusu yapılmıştı. Müsteşar Hamid Bey ise konuyla ilgili görüşlerine başvuran gazetecilere, Suriye'de, Van'da, Erzurum'da vazife yaptığı dönemlerde kendini bir hayli sevdirmiş, meziyet ve kabiliyet-i idariyeyi haiz bulunduğu için bu tayinin yapıldığını, Nezaretin idare memurlarının tayininde partilerine göre değil, kabiliyetlerine göre atama yaptığını ifade ederek¹⁵⁰ partiliğin zararlarına temas etmişti. Ne var ki, bütün bu gayretlerine rağmen Hâmid Bey, devletin hemen bütün müesseseleri üzerinde etkisini fazlasıyla hissettiren İtilâfçı-İttihatçı çekişmelerinin önüne Dahiliye de olsun set çekemedi ve Fethi Bey'in yerine Dahiliye Nazırlığı'na getirilmiş bulunan Mustafa Arif Bey'e de bir müddet Müsteşarlık yaptıktan sonra yerine Cami (Baykurt) Bey'in tayin edilmesi üzerinde Müsteşarlıktan ayrıldı.

147 *Defter-i Hatırat*, s. 110.

148 İBA, D.742. Dahiliye Nezareti Memurun ve Sicil Ahval Müdüriyetinin 27 Ocak 1919 tarih ve 4145 / 292 Nomrolu tahrirâtı-ı cevabiyesi.

149 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No. 28.

150 *Zaman*, 6 Teşrinisâni, 1334 / 6 Kasım 1918, No. 211.

İ- HEYET-İ TEFTİŞİYE MÜDİR-İ UMUMİLİĞİ (İkinci Defa)

Dahiliye Müsteşarlığı yaptığı dönemde, aynı zamanda Heyet-i Teftişye Müdür-i Umumiliği'ni de vekâleten yürüten Hamid Bey, 6 Ocak 1919'da bu defa asaleten, ilk teşkil olunduğundan bu yana, uzun ve gayretli bir çalışma ile intizama sokulmasında büyük emekler sarfettiği Heyet-i Teftişye'nin başına geçti. Bir nev'i mahkeme özelliği arzeden bu kurum o güne kadar siyasi cereyanlardan ve etkilerden uzak kalabilmişti. Hamid Bey, artık bürokrasinin hemen her kademesinde olduğu gibi, Heyet-i Teftişye kadrolarında da yavaş yavaş kendini hissettirmeye başlayan, mevcut elemanların çeşitli karalama kampanyaları ile tasfiye edilmesi gayretlerine karşı mücadele etmeye başladı. Ancak, Mustafa Arif Bey'in yerine Dahiliye Nazırlığı'na getirilen İzzet Paşa döneminde tutuklamalar ve tasfiyeler büyük boyutlara ulaştı. Bu şartlar altında Hâmid Bey, kendi ifadesiyle "kanunun, akıl ve mantığın kalmadığı bu çevreden bir an evvel kurtulmanın kendisine farz olduğunu, hissetmeye" başladı. İstifa etmek için daha haklı gerekçeler ararken, bunu da bulmakta gecikmedi. Şöyle ki, Samsun Metropolit'i Yermanos Efendi'nin isteğine uyularak, Canık Mutasarrıfı Raşid Bey, hiç sebepsiz yere ve gerekçe gösterilmeksizin azledilmişti. Bu azil haberini bir encümen toplantısı sırasında alan Hamid Bey öfkeyle "nizamları keyfine tâbî kılan bir Nâzırın zamanında encümene lüzum yoktur" diyerek toplantıyı terk etti¹⁵¹. Hamid Bey'in Heyet-i Teftişye Müdür-i Umumiliği'nden ayrılmasının bir başka sebebi de, her türlü nüfuz baskılarından korumak için büyük çaba sarfettiği ve adeta gözünden bile sakındığı bu kuruma son olarak Dahiliye Nazırı İzzet Paşa'nın yüzbaşılıktan kovulma kardeşi Süleyman Efendi'yi Mülkiye Müfettişi olarak tayin etmesi oldu. Bütün bu gelişmeler üzerine değişen şartlar altında lâyikiyle çalışabilmenin imkânsızlığını anlayan Hamid

151 *Defter-i Haturat*, s. 116.

Bey 27 Ocak 1919'da Nezarete re'sen takdim edilen¹⁵² ve ertesi gün de Akşam gazetesinde yayınlanan istifanâme ile Heyet-i Teftişiye Müdür-i Umumiliği'nden ve memuriyetten ayrıldı. Bu istifanâme sureti ilgi çekici olduğundan aynen aşağıya alınmıştır:

İstifanâme Sureti

Dahiliye Nâzırı İzzet Beyefendi'ye

İlmî ve hukukî vasıfların en basitinden bile yoksun olan biraderleri, Hürriyet ve İtilâf Merkez-i Umumi'si erkânından Süleyman Bey'in, kurulduğu günden beri her türlü fuzulî müdahalelerden ve dört seneden beri de memleketi baştan başa saran ve kirleten rezalet ve çirkef selinden arınmış, temiz kalmış, tarafsızlığı tartışılmayan Heyet-i Teftişiye'ye, üye sıfatıyla kerhen tayini yönü, kalbimde hâsıl olan teessür ve infial, benzer hadiselerin birbirini takip etmesi, keyfi azil ve tayinlerin devamı ye'se dönüştü.

Gariptir ki, hiç bir kanunî kayda sığmayan ve 600 senelik muazzam bir tarihin armağanı olan koca imparatorluğu, bu kabiliyetsizliğine kurban veren Talât Paşa bile, Memurîn Nizamnamesi ile onun hükümlerini muhafaza ve tatbikte azm-ü celâdet gösteren encümen erkânı önünde inatçı başını eğmeye ve tevazukâr bir vaziyet almaya mecbur olmuştu.

Şimdi ise felâketlerimizin gerçek sebepleri aranmıyarak güya memleketi batıran kanunlar imiş gibi, tecavüzden arta kalan bu masum kitabın da hükümleri ayaklar altına alınıyor.

Harbin hemen bütün musibetlerinin ağırlığını omuzlarında taşıyan biçare ve mazlum memurların saffetıyla alay ediliyor. Nüfuzlu siyasî kişilere sırtını dayayanlar, fazilet, ilim ve ahlâk sahiplerine tercih ediliyor. Gidişata ve gazetelerdeki beyanatlarına göre bir kaç güne kadar ilim ve fazilet erbabının bakiyesi de değiştirilerek, Nezaret işleri büsbütün yabancı ellere verilecektir. Bu yabancılığın hedefi, sırf geçmişin kötülükleri olsaydı, kanunu feda suretiyle ihtiyar olunan bu

152 İBA, D.742. Dahiliye Nezareti Memurîn ve Sicil Ahval Müdüriyetinin 22 Haziran 335 (1919) tarih ve 38735 Nomrolu tahrirâtı; İBA, D.742, Sicil Dosyası ,No. 28.

hareket belki mazur görülebilirdi. Fakat görünüşe göre bu yabancılık ilim ve kültüre ve asrın icaplarına şâmil bulunduğundan artık bizler için bu gericilik yuvasında devama mahâl ve imkân bırakmamıştır.

Şu dakikadan itibaren, hesabını her vakit millet huzurunda vermeye hazır bulunduğum 16 senelik memuriyet hayatıma, daha müsait anların gelişini bekleyerek fasıla veriyorum. Son söz olarak, sizden sonra geleceklere de ihtardan çekinmediğim şu hakikati arz edeyim: Tutulan yol, ne devleti ve ne de bu yolda yürüyenleri selâmete çıkarmaz."

Hamid¹⁵³

Hamid Bey, 1902'de başladığı devlet memuriyetinin ilk günlerinden itibaren gösterdiği liyakat ve başarıları ile kısa sürede kaymakamlıktan mutasarrıflığa ve nihayet valiliğe yükseldi. Ancak onun asıl şöhreti Heyet-i Teftişye'deki vazifesiyle doruğa çıktı. Nihayet 1918'de ikinci rütbeden ve tebdilen "Osmanî" nişanı ile taltif edildi¹⁵⁴. Ne var ki, son dönemlerdeki siyasî belirsizlik ortamından o da nasibini aldı ve "inandığı gibi çalışmamaktansa" memuriyetten istifa etmeyi tercih etti. Ancak herşeye rağmen böyle hizmet adamlarının çok uzun süreli olmak üzere vazifelerinden ayrı kalmaları zordur. Nitekim, Hamid Bey'de 1919 Mayısında ortaya çıkan yeni zaruretlerden kaçamayacak ve vatan hizmeti onu Canik Mutasarrıflığı'nda yeniden devlet memuriyetine başlatmaya yetecektir.

153 *Defter-i Hatırat*, s. 117 - 118.

154 *Çankaya, Mülkiyeliler III*, s.960.

İKİNCİ BÖLÜM

CANİK MUTASARRIFLIĞI

A- HAMİD BEY'İN CANİK MUTASARRIFLIĞINA TAYİNİNE KADAR İSTANBUL'DAKİ FAALİYETERİ

Hamid Bey, Heyet-i Teftişiye Müdür-i Umumiliği'nden ve memuriyetden istifa ettikten sonra, Canik Mutasarrıflığı'na tayin edildiği Mayıs ayı sonlarına kadar İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde sırasıyla Millî Kongre, Vahdet-i Milliye ve Karakol Cemiyetleri'nin çalışmalarına iştirak etti.

1-Millî Kongre'deki Çalışmaları

Hamid Bey, Göz Tabibi Esat (Işık) Paşa tarafından 27 Kasım 1918'de 70 kadar cemiyetten ikişer mümessilin katılmasıyla¹ kurulmuş olan ve bu yapısıyla partilerüstü bir teşkilât görüntüsü arzeden, Millî Kongre'nin heyet-i faalesi arasına girerek² çalışmalarında aktif rol aldı. Hamid Bey, hatıralarında, geçmişe dayanan pek husûsi bir dostluğu bulunan³ Esat Paşa ve Millî Kongre ile ilgili olarak şunları kaydeder:

"Vatanseverliğine ve fedakârlığına sınır tayin edemediğim bu muhterem zat, vatani tehdit eden tehlikelerin büyüklüğünü görerek, felaket karşısında da olsa, fikirlerde bir birlik sağlamaya karar vermiş, bu maksatla bütün cemiyetleri davet eylemişti. Her türlü ard fikirden uzak olan bu memleket hizmetine İstanbul'da ve hatta taşrada bulunan

1 Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt II, İstanbul, 1986 s.156.

2 Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 150.

3 Hamid Bey ile Dr.Esat Paşa arasında Millî Kongre'deki çalışmalarından önce de yakın bir dostluk kurulmuş bulunuyordu. Öyle ki, bu yakınlık her ikisinin aile fertlerine de sirayet etmiş ve aileler arasında karşılıklı görüşmeler başlamıştı. Bu sebeple Hamid Bey'in Millî Kongre'nin çalışmalarına katılmasında sözünü ettiğimiz karşılıklı güvenin etkisi olabileceği ihtimali pek uzak değildir.

bütün Cemiyetler delege tayin ettiler, yalnız Hürriyet ve İtilâf tereddüt gösterdi.

"Hariçte çalışmak üzere benimle, Şûra-yı Devlet azasından Yusuf Razi Bey'i intihap eylediyse de İtilâfçılar hareketimize müsaade etmediler. Bizler de çok geçmeden, hakkın medeni sayılan çevrelerde dahi makes bulamadığını, ağlamanın kâr etmediğini anladık. Bulduğumuz girdaptan kurtulmak için yakarmaktan başka bir yol seçmek zaruretini takdir ettik".⁴

Ülkeyi, mütarekenin olumsuz sonuçlarından kurtarabilmek gayesiyle duyarlı her aydın gibi çözüm yolları arayan Hâmid Bey bundan böyle değişik kuruluşların bünyesinde faaliyetlerine devam ettiyse de, Millî Kongre ile olan ilişkilerini İstanbul'dan ayrılana kadar sürdürdü.

2- Vahdet-i Milliye Cemiyetindeki Çalışmaları

Hâmid Bey bundan sonra, Ahmed Rıza Bey'in delâletiyle 6 Mart 1919'da kurulmuş bulunan ve üye olmak için "namuslu olmanın ve İttihatçıların kötülüklerine bulaşmamış olmanın yeterli görüldüğü"⁵

4 *Defter-i Hatırat*, s. 118-119. Kongre'nin amacı, dahilde sağlam bir birlik ve beraberlik teşkil ettikten sonra propagandaya çalışmak, Avrupa'ya serbest olarak giden veya düşmanlarımız tarafından gönderilen kişiler tarafından aleyhimizde uydurulan iftiraları reddetmek ve devamlı neşriyatla Türklerin halini henüz kalpleri kararmamış olan insaf erbâbına anlatmak, Erzurum ve bölgesinde Ermenilerce yapılan zulüm ve faciaları dünya kamuoyuna ilân etmektir.

İngilizlerle uyduları olan İtilâfçılar tarafından çıkarılan bin türlü engellere rağmen heyet, gayesinde imkânı nisbetinde muvaffak oldu. Bir çok eserler vücuda getirdi. İstanbul'a gelen birçok yabancı yüksek memur ve gazete muhabirleriyle temas çarelerini bulup, derdlerimizi anlatmaya gayret etti. Çıkardığı kitapları dahilde ve hariçte dağıttı. Londra'daki Hind ileri gelenleriyle muhabere etti. Elde ettiğimiz vesaitle Wilson'a durmadan yazılar gönderdi.

5 Tunaya, *Siyasal Partiler*, II s. 437 - 440.

daha ziyade eski devlet büyüklerini bünyesinde barındıran Vahdet-i Milliye Cemiyetinin⁶ toplantılarına devam etmeye başladı⁷.

Hâmid Bey'e göre, Cemiyet, milli duygulardan ziyade, geleneksel resmi kuyudâta bağlı olarak çalışıyor ve pek çok zaman kendi insiyatifini kullanmaktansa Bâb-ı Ali'ye "malûmat arzı"nı münasip görüyordu. Cemiyetin bu hareket tarzını tasvip etmeyen Hamid Bey, kurucu üyelerden olan İstanbul Barosu Reisi Celâleddin Arif Bey'le beraber "dahilde ve hariçte hiç bir nüfuz ve haysiyeti kalmayan o heyûlaya müracaatın faydasız olduğunu, keyfiyeti millî bir heyetle düşünmek, mukavemet için tebligatta bulunmak gerektiğini" ileri sürdüler⁸. Hâmid Bey'in, daha aktif politikalar tesbit edilmesi yolundaki bu gayretleri, Vahdet-i Milliye'nin Ahmed Rıza Bey'in kişiliği ile bütünleşmiş yapısını⁹ değiştirememesi yüzünden sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine Hâmid Bey ve Celâleddin Arif Bey, Ayân Meclisi binasında yapılmakta olan toplantılara bir daha katılmadılar.

3- Karakol Cemiyetindeki Çalışmaları

İstanbul'un hiç de müsait olmayan siyasî ortamında faaliyet gösteren Milli Kongre'nin kurucusu Esat Paşa'nın İtilâfçılarının takibinden kurtulamayıp gözetim altına alınması¹⁰ mevcut gerginliği bir kat daha artırdı. Sonunda, Kongre azasından bazı ileri gelenlerin

6 Hâmid Bey'in hatıralarında Cemiyetin adı Vahdet-i Mülkiye olarak zikredilmektedir. (*Defter-i Hatırat*, s. 119.) Bu hatıralardan alıntılar yapıldığı Meşhur Valiler'de de aynı yanlışlık yapılmış (s. 428) bu esere dayanarak Tevetoğlu'da Cemiyetin adını Vahdet-i Mülkiye olarak vermiştir. (Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1988, s.14)

7 Her ne kadar Hâmid Bey, bu Cemiyete üye olarak alındığını kaydediyorsa da, Vahdet-i Milliye Cemiyeti ile ilgili dökümanter bilgiler veren Tunaya böyle bir konuya temas etmemiştir. (*Siyasal Partiler II*, s. 437)

8 *Defter-i Hatırat*, s. 119.

9 Tunaya, *Siyasal Partiler IV*, s. 440.

10 Bu olay Esat Paşa'nın 1919 Haziranında tutuklanıp Kütahya'ya sürgüne gönderildiği olay değildir.

Yaver Paşa nezdindeki teşebbüsleri olumlu sonuçlar verip, onun aracılığı ve yardımı ile Esat Paşa kurtulduysa da, bu son gelişme hemen her mahfilde başka bir kurtuluş yolu ve İstanbul dışında bir faaliyet sahası aranması zaruretini bir defa daha gözler önüne serdi. Bu şartlar dahilinde 1919 Mayısının ilk günlerinde, sâbık Jandarma Umum Kumandanı Refet (Bele) Bey, emekli albay Kara Vâsıf, askeri kaymakamlardan Şerif ve Şevki Beyler ile Bahâ Said ve Hâmid Bey, özel surette bir araya gelerek yeni bir strateji tesbitine giriştiler. Uzun süren münakaşalar sonunda, yerli ve yabancı düşmanların hükmü altındaki İstanbul'da iş görmenin imkânsızlığı dikkate alınarak, faaliyetin Anadolu'ya nakline ve orada bir mukavemet kuvveti hazırlamaya, aynı zamanda İzmir mücahidlerine yardım etmeye karar verildi. Bütün bu işleri daha emniyetli ve etkili bir şekilde yapabilmek için de gizli bir cemiyet kurulması gerekliliği sonucuna varıldı. Öncelikle bir "Merkez-i Umumî", teşkil olunarak "Karakol Cemiyeti" kuruldu¹¹.

Merkez-i Umumî'nin, Cemiyetin nizamnâmesini hazırlamakla meşgûl olduğu günlerde ve bu konuyla ilgili olarak yapılan üçüncü toplantıda Vâsıf Bey, Mustafa Kemâl Paşa'nın kendileriyle görüşmek istediğini haber verdi. Esasında Vâsıf Bey, konuyu arkadaşlarına açmaya gerek görmeksizin görüşme talebini kabul etmiş, hatta buluşma yeri olarak da kendi evini belirlemiş bulunuyordu. Hâmid Bey'in iddiasına göre, Mustafa Kemal Paşa'nın bu görüşme talebiyle muhatap saydığı kimseler tamamen gizli tutulan ve halen nizamnâmesini hazırlamakla meşgul Karakol Cemiyeti azası değil, Millî Kongre'nin heyet-i faalesinden bazı kişilerdir¹².

11 *Defter-i Hatırat*, s. 119-120. "Karakol Cemiyeti'nde hizmet vermiş vatanseverlerden biri de Millî Mücadele'nin Canik Mutasarrıfı ve Trabzon Valisi Hamid Bey diye ünlü kahramanlarından Hamid Kapancı'dır." (Tevetoğlu, *Kuruluşlar*, s.14).

12 Hâmid Bey'in bu ifadelerinden, Karakol Cemiyetinin varlığından henüz Mustafa Kemâl Paşa'nın haberi olmadığı anlaşılıyor ki, bu onun iddiası olmaktan öteye gidemez. Bu görüşmede Hâmid Bey ile Mustafa Kemal Paşa ilk defa birbirlerini yüz yüze ve yakından tanıma fırsatı buluyorlardı.

Hâmid Bey, siyaset başındakiler birer birer aranır ve tutuklanırken, İtilâf Kabinesi'nin tecavüzünden hatta fena gözle görülmesinden koruyan sebepleri, Enver Paşa ile aralarındaki geçimsizliğine ve zıddiyete, aynı zamanda Vahideddin ile yapmış olduğu Avrupa seyahatine bağladığı Mustafa Kemâl Paşa ile Kara Vasıf Bey'in evinde yapıldığını söylediği görüşmeyi hatıralarında aşağıdaki cümlelerle aktarmaktadır¹³:

"Refet ile beraber o gün Vâsıf'ın evine gittik. Bir süre sonra Paşa da geldi. Konumuzu kurtuluş çaresi teşkil ediyordu. İlk söz alan Mustafa Kemâl Paşa: "Mesai ve Çiftçi Cemiyetlerine girmek suretiyle siyasi faaliyete girişmek" arzusunu izhar eyledi. Biz: "her ne şekilde olursa olsun İstanbul'da verimli bir faaliyetin gösterilmesi mümkün olamayacağını beyanla Anadolu'ya nakil zaruretini" ileriye sürdük."¹⁴

Şu veya bu şekilde herhangi bir sonuca varamadan fakat mümkün olan en kısa zamanda yeniden buluşmak üzere dağılan bu kişilerin tekrar bir araya gelip gelmediklerine dair bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, bu görüşmeden sonra, aradan henüz iki hafta geçmeden Mustafa Kemal Paşa'nın Üçüncü Ordu Müfettişliği vazifesiyle Anadolu'ya, hemen ardından da Refet Bey'in aynı bölgeye gönderilecekleri haberi "talihin ileride kendilerine döneceğinin işaretleri"¹⁵ olarak, beklentilerine cevap arayan Hâmid Bey ve arkadaşları için çok önemli bir adımı teşkil edecekti. Yeni gelişmeler üzerine Refet Bey, Hâmid Bey'i bulup, birlikte bir durum değerlendirmesi yaptılar ve bir vesile bulunarak Hâmid

13 *Defter-i Hatırat*, s. 120. Bu görüşmenin Mayıs ayının ilk günlerinde yapılmış olması ihtimali oldukça fazladır.

14 Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya tayin edilmesi için hükümet nezdinde faaliyetlerinin yoğunlaştığı bu günlerde kullandığı iddia edilen şu ifadeler için karşındakileri yoklamaya matuf olduğunu söylemek pek fazla yanlış olmaz kanaatindeyiz.

15 *Defter-i Hatırat*, s.120.

Bey'in de mümkün olan en kısa zamanda Anadolu'ya çağrılmasını kararlaştırdılar¹⁶.

B- HAMİD BEY'İN CANİK MUTASARRIFLIĞI'NA TAYİNİ

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığında bölgenin asayişinin çok kötü bir durumda olduğunu gören Mustafa Kemâl Paşa, asayişini sağlamakla yükümlü bulunduğu bu yeni görev sahası içindeki bölgelerin en nazîğinin Canik Mutasarrıflığı olduğu gerçeğinden hareketle, kısa vadede bir tedbir olmak üzere Mutasarrıflık makamını Üçüncü Kolordu Komutanlığı da üzerinde kalmak kaydıyla Refet Bey'e verdi. Bir yandan da "kendisinden büyük enerji ümit edilen bir zatın Samsun'a Mutasarrıf tayinini temin için teşebbüse geçti¹⁷. Bu kişi Hamid Bey'di. Hamid Bey, Samsun'a geldiklerinin ilk günlerinde Refet Bey'in mazideki hukuk ve muarefesi sebebiyle müşterek maksat dahilinde nihayete kadar kendileriyle çalışacak evsafa bir arkadaş olduğuna itimadı olduğundan Mustafa Kemâl Paşa'ya tavsiye edilmişti¹⁸. Esasında Refet Bey yukarıda da izah edildiği gibi, Samsun'a

-
- 16 *Defter-i Hatırat*, s. 121. Hamid Bey'in halen hayatta olan çocukları Sayın Nilüfer Erokay ile Sayın Belkıs Görgün'ün ifadelerine göre sözkonusu buluşma şöyle cereyan etti: Hamid Bey'in Göztepe'deki evinin kapısı bir gece hızlı hızlı vurulmaya başlandı. Hamile olan eşi Fikret Hanım ve çocukları büyük bir korku ve telaş ile lambaları söndürerek gecenin karanlığında kapıdakinin kim olduğunu pencerelerden tanımaya çalıştılar. Herkesi böyle korkuya sevkeden şey, Hamid Bey'in evinden apar topar alınarak tutuklanması endişesi idi. Ne var ki içeriye akseden sesinden gelenin Refet Bey olduğu anlaşılmış ve herkes derin bir nefes almıştı. Hamid Bey tarafından evin alt kat salonuna alınan Refet Bey mukaddimeye lüzum görmeksizin sevinç ve heyecanla; "Mustafa Kemal Paşa'nın selamı var, -Gerçi sana attan in, eşeğe bin diyemeyiz ama,- Canik'e Mutasarrıf olarak gider mi? diye soruyor" deyince Hamid Bey hiç tereddüt göstermeden "Bakkal çırağı olarak bile giderim" demişti.
- 17 Kemal Atatürk, *Nutuk I*, İstanbul, 1982, s.17.
- 18 *Nutuk I*, s.53. Mütareke döneminde Hamid Bey Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı yaparken, Refet Bey'de Jandarma Umum Kumandanlığı'na getirilmişti. Her ikisinin yakın ilişkileri asayişin sağlanmasına yönelik olarak birlikte çalıştıkları bu dönemden başlar.

hareket etmezden kısa bir süre önce Hamid Bey ile görüşerek muhtemel bir gelişme karşısında Anadolu'ya gelip gelemeyeceğini öğrenmiş ve kendisinden olumlu cevap da almış bulunuyordu.

Bunun üzerine harekete geçen Mustafa Kemal Paşa, 21 Mayıs'ta Sadarete ve özel olarak da Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi Cevat (Çobanlı) Paşa'ya müracaat ederek Hâmid Bey'in Canik Mutasarrıflığı'na tayini için gereğinin yapılmasını istedi¹⁹. Mustafa Kemâl Paşa'nın 21 Mayıs tarihli telgrafına aynı gün Sadrazam Damad Ferid Paşa tarafından verilen cevapta; Hâmid Bey'in atamasının yapılacağı, gerekirse ertesi gün kendisinin durumdan haberdar edileceği belirtildi. Bu tayin resmî prosedür gereğince ancak Hâmid Bey'in rızası ile mümkün olabilecekti. Zira, valilik yapmış birinin bir "tenzil-i rütbe" olmak kaydıyla mutasarrıflığa tayini ilgili kişinin muvafakatine bağlıydı. Olayın İstanbul'daki gelişme seyri Hamid Bey'in hatıralarında şöyle kaydedilmektedir:

"Mayısın 22. günü Babiâli'ce aranmakta olduğumu haber verdiler. O sırada aranmak Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilmekle müsavi idi. Bilhassa son zamanlarda gerek Millî Kongre'de gerekse Vahdet-i Milliye'deki sık beyanlarım İtilâf çevrelerini gazâba getirmiş, her taraftan ihtarlar yağmaya başlamıştı. Muammâyı çözebilmek için Babiâli'nin karşısında bulunan Demokrat Cemiyetine, oradan da doğruca Sadaret Yaveri Cemâl Bey'in odasına gittim. Cemâl Bey, "endişe edecek birşey olmadığını, Cevad Paşa tarafından aranıldığımı, onun bana bazı teklifleri olduğunu" söyledi... Millî Kongre'deki çalışmalarımıza maddî, manevî pek çok yardımlarda bulunan Cevat Paşa'ya gittim. Paşa, lâfı uzatmadan Mustafa Kemâl Paşa tarafından Babiâli'ye yazılan bir telgrafnâmeyi okudu. Bunda; "Samsun'un asayiş durumundaki vehamet ileri sürülerek Canik Mutasarrıflığı'na tayinim ısrarla talep" olunuyordu. Mutasarrıflık o vakte kadar işgâl ettiği

makamların aşağısında bulunduğu için, gerek Ferid Paşa gerekse Dahiliye Nâzırı Ali Kemâl böyle ham bir teklifi uygun görmediklerinden Cevad Paşa'yı beni yoklamaya memur etmişler.

Her ne suretle olursa olsun, Anadolu'ya can atıp o geniş ve serbest sahada çalışmak gayemiz olduğundan içinden güldüm ve;

-Madem ki bir livanın asayışı vücûduma ihtiyaç gösteriyormuş Nahiye Müdürlüğü ile de giderim

dedim. Ertesi gün de Dahiliye Nâzırı Ali Kemâl'i görüp tayinimle ilgili muameleleri tamamladım"²⁰.

Hamid Bey'in muvafakatinden sonra, tayin işlemleri 24 Mayıs'ta resmen tamamlanarak Mustafa Kemâl Paşa, Sadrazam Damad Ferid tarafından çekilen şifre ile durumdan haberdar edildi:²¹

Dokuzuncu Ordu Kıtaat-ı Müfettişi Mirliva Mustafa Kemâl Paşaya:
Zeyl 21 Mayıs 335 Hamid Bey Samsun Mutasarrıflığı hakkındaki teklifi kabul etmiş olduğundan derhal memuriyetinin icrasıyla i'zamu mukarrerdir. 24 Mayıs 335/1919

Sadrazam

Damad Ferid

20 *Defter-i Hatırat*, s. 121-122. Zamanın Posta ve Telgraf Umum Müdürü Refik Halid (Karay) Bey, Hamid Bey'in Canik Mutasarrıflığı'na tayiniyle ilgili olarak şunları naklediyor "... bir gün Nezarete Ali Kemâl Bey, "Canik Mutasarrıflığı'na Hamid Bey'in tayinini Mustafa Kemâl Paşa iltimas ediyor ne dersin?" diye bana arkadaşça sormuştu. Hamid Bey'i severdim, vapur arkadaşım, deli dolu, fakat gayretli, hakperest bir adamdı "çok muvafık olur" dedim; hemen (Milli Kongre) merkezine birini göndertip Nezarete çağırttım. Geldi, konuştular, konuştuk. Vaktiyle vilayette bulunmuş bir zatın Mutasarrıflığa nasbı usulsüz olmakla beraber Ali Kemal Bey kabul etti. Hatta, Hamid Bey'in bana işrabı üzerine maaş meselesini de Valilik maaşı tahsisi suretinde halle muvaffak oldum.

Ben genç, dinç, ateşli zekaların -koyu İttihâtcı olmamak şartıyla- hükûmete yardım etmelerine çok taraftardım. İşte, Üçüncü Ordu Müfettişine, giyaben, böyle bir yardımda da bulunmuştum. (Refik Halid Karay, *Minelbab ilel Mihrab*, İstanbul, 1964 s. 128).

21 BOA, DH ŞFR, D. 99, Ves. 305; Hamid Bey'in Sicil Dosyasında Canik Mutasarrıflığı'na tayin tarihi 25 Mayıs 335/1919 olarak kaydedilmektedir. (İBA, D.742).

Öte yandan Dahiliye Nâzırı Ali Kemâl Bey'de Samsun'da bulunan Mustafa Kemâl Paşa'ya aynı gün çektiği şifre telgraf ile "Hamid Bey'in Samsun Mutasarrıflığı'na tayin buyurulduğunu ve harekete hazır olduğunu bildirdi²² .

1- Hamid Bey'in Samsun'a Hareketinden Önce İngilizlerle Görüşmesi

Hamid Bey, tayin keyfiyeti bu şekilde halledildikten sonra, ilk iş olarak yeni görev yerinin mevcut problemlerini bütün detayları ile öğrenmek için çalışmalarına başladı. Bu cümleden olmak kaydıyla, Dahiliye Nezareti'ndeki raporları tetkik etti. Bölgede asayişin ve emniyetin tamamen bozulduğu, her vesile ile Yunan bayraklarıyla gösteriler yapıldığının kaydedildiği raporları görünce endişeye düştü. O'nu endişeye sevkeden şey bütün bu şartlar altında, Pontus efsanesinin dirilme ihtimalinin olup olmadığı, yeni bir İzmir faciasının yaşanıp yaşanmayacağı korkuları idi. Kafasındaki sorulara cevap aramak üzere, 24 Mayıs günü, halen İngiliz sefaretinde mali işlerde görevli, Heyet-i Teftişîye eski Umum Müdürü Mr. Graves ile görüşmeye gitti. Bir müddet maiyetinde muavin olarak çalıştığı Graves'in düşüncelerine oldukça ehemmiyet veren Hamid Bey, onun bildiği şeyleri kesinlikle kendisinden saklamayacağına da inanıyordu. Samsun, o günlerde İngiliz kontrolü altında bulunduğundan, burasıyla ilgili olarak kendisini endişeye sevkeden konularda aydınlatıcı bilgi almak üzere yaptığı bu ziyaret sırasında Graves'in yanında henüz Yüzbaşı iken müfettiş sıfatıyla Heyet-i Teftişîye'de 1913'ten itibaren bir müddet çalışmış bulunan General Deedes'de vardı²³.

22 BOA, DH ŞFR, D. 99, Ves. 319.

23 *Defter-i Havrat*, s. 122.

Sözkonusu görüşmede, ilk olarak Hamid Bey'in Mutasarrıflığı kabul etmiş olması "prensipleri nokta-i nazarından" endişeleri mucip olduysa da, "asayiş işlerinin aciliyet"inden dolayı şüpheler giderildi. Daha sonra Hamid Bey, ortalıkta dolaşan söylentilere açıklık getirmek gayesiyle "Karadeniz'de yeni bir İzmir faciası ihtimalini" sorduğunda, gerek Graves ve gerekse Deedes, şahsî görüşleri olmak kaydıyla "asayiş itibariyle fevkalâde bir hâl zuhûr etmedikçe bir işgâl vukuunu zan ve tahmin etmediklerini" söylediler. Herşeye rağmen, eski çalışma arkadaşlarının sözlerini bir teminat olarak gören Hamid Bey ayrıca, "hâl ve şanını, adalet ve kanuna bağlılığını iyi bildiği" Deedes'den İstanbul'da olduğu gibi münasebetsiz müdahalelere kalkmamaları konusunda Samsun'daki mümessillere tebligat yapılmasını" da istedi. Deedes ise, 'büyük ihtimalle oradaki İngilizlerin kendisiyle iyi geçineceklerini" ifade etti.

Görüşmenin sonunda İngilizler, Hamid Bey'e iki gün sonra Samsun'a gidecek olan İngiliz gambotuyla hareket edebileceğini söylediler. Hamid Bey bu teklifi "daha işin başında bu yolla Rumlara, İngilizlerin kendisine düşman gözûyle bakmadıklarını imâ etmek fırsatını yakalayacağı ve bunun da ileride başarılı olmak için güzel bir vesile teşkil edeceği düşüncesiyle" kabul etmekte tereddüt göstermedi²⁴.

2- Hamid Bey'in Şûra-yı Saltanat'a Katılması

Yunanlıların İzmir'i işgal ve Anadolu'nun içerilerine doğru tecavüz hareketine girişmeleri üzerine Padişah Vahideddin genel durum hakkında fikir alışverişinde bulunulmak ve bir karar alınmak üzere sarayda bir Şûra-yı Saltanat toplanmasını irade etmişti. Bu meclis 26 Mayıs 1919 Pazartesi günü Yıldız Sarayı'nda toplandı. Hamid Bey'de

Şûra-yı Devlet'e Vahdet-i Milliye'nin temsilcisi olarak katılmış ve aşağıdaki konuşmayı yapmıştır:

"Vahdet-i Milliye'nin görüşü şundan ibarettir: İzmir vilâyetinin işgalini katiyen red ederiz. Gerek Anadolu'da gerek Rumeli'de çoğunluğu müslüman olan vilâyetlerimizin parçalanması kabul edilemez. Gerek manda suretiyle gerek diğer suretle muhtelif devletlerin idaresi altına verilemez. Bunlar bir bütûn teşkil eder, birbirinden ayrılamaz. Binaenaleyh burada Vilson prensipleri mucibince Osmanlı devletinin idaresi altında kalmaları ve müstakil bulunmaları icap eder. Hak ve adalet icabı da budur. Eğer şayet mandaya lüzum olur ise hepsinin müttehit ve bir kitle olarak mandater tarafından idaresi kabil olabilir. (Hukuk Fakültesinden Selâhattin Bey'in bu meseleyi hükûmetin takdir edeceği ve karışılmaması lâzım geldiği yolundaki müdahalesi ve Hurşit Paşa'nın tartışmayı men etmesinden sonra devamla) Eğer başka çare yoksa, o suretle muvakkat bir müddet için büyük devletlerden birinin yardımı suretiyle idare olunması kabul edilebilir. İkincisi, hilâfet meselesinin ehemmiyetini izaha hacet yoktur. Fakat hilâfet de bilindiği gibi, istiklâl ile olabilir. Tabiatıyla, bu cihet dikkat nazarına alınarak istiklâle son derecede iki elimizle sarılarak yaşayacağız ve bunu temin etmek dolayısıyla hilâfeti tam olarak muhafaza etmek icap eder. Halbuki bazı ecnebler hilâfetin Kureyşilere ait olduğunu iddia ediyorlar. Bu varid değildir ve red olunur. Hilâfetin Osmanlı padişahlarına nasıl geçtiği herkesçe bilinen bir şeydir. Zorla alınmış bir hilâfet yoktur. Bu ne zorla alınır, ne de zorla verilir. Bu da, Babîâli'nin notasında bildirdiği gibi, sulh konferansında halledilecek bir mesele değildir. Yalnız bir cihet var; ibtida 12 Şubatta verilen bir nota ile sonra hariciyeden sulh konferansına gönderilen telgraf arasında çok aykırılık vardır. Bizi kurtaracak olan, Wilson prensiplerinin unutulmayıp tam ve haklı olarak uygulanmasıdır. Notaların yazılmasına hariciyede eski elçilerden ve hariciyenin muktedir ricalinden bir komisyonun nezaret

etmesini teklif ediyorum. Bu usul Fransa, İngiltere ve İtalya'da zaten kabul edilmiştir. Bu cihet, bizde de kabul ve tatbik edilecek olursa notaların danışılarak yazılmasını sağlar. Diğer taraftan milleti temsil edecek bir heyetin süratle davetini ve arkadaşlardan bazılarının teklifi veçhile teferruatı kararlaştırılmak üzere de diğer bir heyetin kurulmasını teklif ediyorum."²⁵

3- Hamid Bey'in Yolculuğu Ve Samsun'daki İlk İzlenimleri

27 Mayıs 1919'da İstanbul'dan İngiliz gambotuyla yola çıkan Hamid Bey, 29 Mayıs günü öğleden sonra Samsun'a vardı²⁶. Samsunlular yeni mutasarrıfın geleceğinden habersiz oldukları için, kendisine özel bir karşılama töreni yapılmadı. Gambotun limana yanaşmasından sonra haber gönderilen Refet Bey'in gelişinden sonra, birlikte makama gittiler²⁷.

İlk akşam Refet ve Hamid Beyler, İngiliz Karargâhının karşısında eskiden bir Rum tacirine ait olup, bilâhirc mutasarrıfların ikâmetine

25 M.Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken I (Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine)*, Ankara, 1959, s.93 vd; Mine Erol, *Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920*, Giresun, 1972, s.51. Saltanat Şûrası çeşitli konuşmalardan sonra aynı gün saat 17.35'de Damad Ferid Paşa tarafından kapatıldı. Mustafa Kemâl Paşa Hamid Bey'i saltanat şûrasına katılmış olmasını 2 Haziran 1919'da Havza'dan çektiği bir şifre ile Erzurum'daki Kâzım Karabekir Paşa'ya şöyle bildirdi:

15.K.Kumandanlığına

Dahiliye müsteşar-ı esbakı Canik mutasarrıf-ı lâhiki Hamit Bey, Zât-ı Şâhane'nin küşade buyurduğu meclis-i müşveretde hazır bulunmuş idi. Mir-i mumaileyhin getirdiği malûmat dahi sadre şifa bahş değildir. Hükûmete adem-i itimadı işraf eden nutuklarla nihayet bulan mezkûr Şura'da bir karar-ı kat'i ittihaz edilememiştir. Halen hükûmetin yine eski hükûmet olduğu, fazla olarak zaafa uğradığı ve İstanbul'da yeniden bir ruh-ı inkılâp uyandığı anlaşılmaktadır efendim."

(Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1988, s.39).

26 *Özel Notları*, Defter No:3, s.1. *Defter-i Haurat*'da İstanbul'dan hareket 26 Mayıs, Samsun'a varış ise 28 Mayıs olarak verilmektedir ki, 26 Mayıs günü öğleden sonra Hamid Bey'in Saltanat Şûrası'na katıldığı dikkate alınacak olursa bunun yanlış olduğu ortaya çıkar.

27 *Defter-i Haurat*, s. 124.

tahsis edilmiş olan evde, bundan böyle takip edecekleri hareket tarzını görüşürlerken, gecenin sessizliği Kadıköy Mahallesi'nde Rumlar tarafından açılan tâciz ateşiyle bozuluyordu. Nitekim Hamid Bey, gerek bu manzaradan, gerekse Refet Bey'in kendisine naklettiklerinden, Samsun'un asayişinin, İstanbul'da iken duyduklarından ve resmi evrak üzerinde gördüğünden çok daha fena olduğunu anlamakta gecikmeyecekti²⁸.

Hamid Bey, Samsun'a çıktıktan bir gün sonra 29 Mayıs'ta, İstanbul'dan henüz aldığı bir telgrafla eşinin doğum haberiyle bir yandan yeniden baba olmanın heyecanını yaşarken,²⁹ bir yandan da Canik Mutasarrıflığı gibi fevkalâde ağır ve meşakkatli bir göreve başlıyordu. Mutasarrıflığı bir haftadan beri muvakkaten yürüten Refet Bey'den devraldıktan sonra İstanbul'a aşağıdaki telgrafi çekti:³⁰

4291

398

31/5/35 (1919)

Samsun

Numrosu / 1627

Dahiliye Nezaretine

Samsun'a muvâsâlat ile işe başlanmıştır.

29 Mayıs 35 (1919)

Mutasarrıf Hâmid

4- 1919 Mayıs'ında Samsun'da Asayiş Ve İdare

Samsun, Karadeniz kıyısında, Karadeniz'in başka kıyı şehir ve kasabalarıyla karadan pek bağlantısı olmayan bir sahil parçası olup,

28 *Defter-i Hatırat*, s. 124.

29 Özel Notlar, Defter No. 3, s.2

30 İBA, D. 742. Samsun'dan çekilen 31 Mayıs 1919 tarihli telgraf.

Samsun'dan batıda Sinop, doğuda Trabzon yalılarına karadan ulaşılmaz mesafeler gibi bakılırdı³¹.

Samsun dolaylarında umumî harp içinde adi şekavet ve soygunculuk karakteri taşıyan asayişsizlik, Mondros Mütarekesiyle birlikte, İtilâf Devletleri'nin bu bölgedeki müdahaleleri sonucu siyasî bir mahiyet kazanmaya başlamıştı. Karadeniz kıyılarında Samsun'u da içine alacak şekilde "Pontus Devleti" propagandasının yapılmaya başlanması ve harp sonunda ortaya çıkan asayişsizliği bahane eden İngilizlerin buraya asker çıkarmaları, bölgedeki Rumları büsbütün azdırırken, Türkler arasında huzursuzluklara yol açmıştı³². Samsun'un bir kıyı şehri olması, İngilizlerin Rumlardan yana askerî ağırlıklarını koymalarına rahatlıkla imkân vermiş ve İngilizler 9 Mart 1919'da Samsun'a 200 asker çıkarmışlardı. Bunun küçük bir kısmı Ermeni ve Rumları korumak bahanesiyle Merzifon'a gönderildi. Bunu 17 Mayıs'ta 100 İngiliz askerinin daha şehre gelmesi takip edince bölgedeki denge Rumların lehine daha da bozuldu. Bu durum resmen olmasa da fiili bir işgâlden başka birşey değildi ve Millî Mücadele'nin önderleri tarafından böyle algılanıyordu³³. İngiliz askerlerinin Samsun sokaklarında neşeli neşeli dolaşmalarını, Türk ahali endişe ve üzüntüyle takip ederken, asırlardan beri mukadderatlarını bizimle birleştirdiklerini sandığımız Müslüman olmayan unsurlar sevinçlerini her vesile ile açığa vurmaktan çekinmiyorlardı. İngilizlerin Samsun'daki varlığından cesaret alan Pontus Çeteleri sokaklarda kol geziyorlardı. Yunan gemileri Karadeniz'de dolaşıyordu. Samsun çevresi Pontus eşkıyasının elinde gibiydi. Rumların şımarıklıkları karşısında Samsun'un da İzmir gibi Yunanlılar tarafından işgal edilebileceği söylentileri ve şüpheleri ortalığı kaplamıştı. Samsun'un Türk halkı haklı olarak, ruhen bezgin ve

31 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, 1919-1922, Cild II*, İstanbul, 1983, s.14.

32 Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da I (1919-1921)*, Ekim, 1981, s. 90.

33 *Sivas Kongresi Tutanakları*, (Yayına Hazırlayan: Uluğ İğdemir), Ankara, 1986, s.35.

ürkekti. Kasaba ve köylerin bütün gayreti, Pontusçu Rumların saldırılarına karşı kendilerinin korumaktan ibaretti. Özetle Samsun ne içinden, ne çevresinden ne de denizden güvenlikteydi³⁴. Üzerlerindeki baskılar sebebiyle büyük nispette sınımış görünen Türklere karşı Rumlar, İstanbul'da "Pontus" ismiyle yayınlanmaya başlanan bir gazetenin 4 Mart 1919 tarihli ilk sayısında, Merkezi Trabzon olmak üzere Karadeniz bölgesinde bir Rum Cumhuriyeti kurulmasını sağlamak maksadıyla işe başladığını ilân etmesinden sonra 7 Nisan'da Yunanistan'ın bağımsızlık gününü vesile göstererek bütün bölgede ve bilhassa Samsun'da büyük nûmayişler yaptılar.

Bütün bunların yanında, Pontus Devleti kurma çabasındaki Rumlar bir yandan da Rusya'da bulunan Rumları bölgeye çekmek için büyük gayret içine girdiler. Bu cümleden olmak kaydıyla, Samsun'a yeni tayin olunan Amerikan piskoposu Ermeni Mgr. Kevork İpronassian'ın Samsun'a geldiği 17 Mayıs günü, savaştan önce veya savaş sırasında Rusya'ya göç etmiş oldukları ve bu bölgeye ait oldukları iddia edilen 500 Rum, Novorossisk'ten bir Yunan vapuruyla getirilerek buraya yerleştirildi³⁵. Ancak bütün çabalara rağmen 1919 Yılı Mayıs ayı itibariyle Rumlar sadece şehir merkezinde çoğunluk sağlayabilmiş durumdaydılar. Canik Livası'nın diğer bölgelerinde Türkler ezici ekseriyette idiler³⁶.

Rum metropolidi Yermanos tarafından idare edilen Rum eşkiyasının Pontusçu gayelerle kurdukları ve Türkleri baskı altına almayı amaçladıkları irili ufaklı 40 kadar Rum çetesinin çalışmalarından etkilenen Rumlar, metropolithanenin ve kendi mekteplerinin önlerine Yunan bayrakları asmış ve halkı tahrik edici bir

34 Aydemir, *Tek Adam II*, s. 19-20.

35 Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919 - 1938), Cild I Nisan 1919 - Mart 1920 (British Documents on Atatürk 1919 - 1938, Volume 1, April 1919 March 1920)*, Ankara 1973, s.5. Hurst'dan Calthorpe'a 21 Mayıs 1919 raporu.

36 Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da I*, s. 113.

tarzda Yunan marşları çalmaya başlamışlardı. Bununla da yetinmeyen Rumlar, Fransız ve Amerikan torpidolarının limana gelişlerinden cesaret alarak bir ara Belediye binasını bile basmışlardı³⁷.

Rum eşkiyasının Türk köylerini basıp yakmaları, kadın ve çocuk, ihtiyar, genç Türk insanlarını feci şekilde öldürmeleri, halk arasında korkuya ve heyecana yol açıyordu³⁸. Bu acı vaziyet karşısında şaşırıp kalan İslam ahali, çeteler teşkil ederek can, mal ve ırzlarının muhafazasını bunlara havale ettiler³⁹. Hükümet tarafından korunamadıkları için Trabzon bölgesinden getirttikleri bazı "Laz Çeteleri"ne gelişmelere bağlı olarak yenileri de eklendi ve Canik Sancağı dahilinde faaliyet gösteren 13 Müslüman çetesi oluştu⁴⁰. Türk halkının tamamen korunma zaruretlerine dayalı olarak oluşturduğu bu çeteler vasıtasıyla başlattığı mücadele saldırgan amaçlar taşımıyordu. Aksine bu bölgede bir Rum nüfus yoğunluğu oluşturmaya çalışan ve bunun için Müslüman köylüleri göçe zorlayan Rumlara karşı tamamen haklı gerekçelere dayanan bir savunma savaşıydı⁴¹.

Buna mukabil İngilizler, Samsun bölgesindeki asayişsizliğin baş sorumlusu olarak, burada faaliyet gösteren "Laz Çetesi"ni görüyor ve bunlara saldırılarak mensupları öldürülüp dağıtılırsa, eşkiya meselesinin çözümünde sonuca yaklaşılabileceğine inanıyorlardı. Samsun'daki İngiliz Siyasî Mümessili Hurst 21 Mayıs 1919'da, İstanbul'daki Yüksek Komiser Calthorpe'a gönderdiği raporunda yukarıdaki iddialarından başka şu hususlara temas ediyordu:

"Son birkaç günden beri durum, Alaçam civarındaki bazı eşkiya faaliyetleri dışında sakin görünüyor. Ancak, bunun uzun vadeli olacağını söylemek mümkün değildir. Bir hafta kadar önce Bafra'da

37 *Defter-i Hatırat*, s. 125.

38 Umur-Pasin, *Samsun'da Müdafai Hukuk*, İstanbul, 1944, s. 6.

39 *Defter-i Hatırat*, s. 125.

40 Bıyıkhoğlu, *Atatürk Anadolu'da I*, s. 113.

41 Doğu Ergil, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Ankara 1981, s. 101

Rize'li Süleyman Çetesi ile jandarma arasında çıkan çatışmada Süleyman ölmüş, çetenin ileri gelenleri ise tutuklanıp Bafra hapisanesine konmuştur. Öte yandan, bu bölgedeki asayişsizliğin baş sorumlusu olduğuna kanaat getirilen İttihatçı Selanik'li Nuri de Samsun da tutuklanıp hapisaneye atıldı.

Sayları tahminen 200 ile 300 kişi arasında olan ve Samsun ileri gelenlerinin davetiyle büyük kısmı bir ay kadar önce gelmiş bulunan "Laz Çetesi"nin Rumlara karşı Türk köylerini korumak amacıyla mı, yoksa Rumları tedirgin etmek için mi geldikleri belli değil. Fakat, her şeye rağmen, buradaki Hıristiyanlara küçük de olsa, bir üstünlük sağlama gayesinde olduklarına şüphe yoktur"⁴².

Canık Sancağı'nın bu günlerdeki mülki idaresi ise bütün bu gelişmeler karşısında daha ziyade İngilizlere tâbi olmayı siyaset gereği sayan bir şekil ve surette cari idi. "İngilizlerle hoş geçinmek en iyi siyasettir" düsturunu takip ediyordu⁴³. Memuriyeti zaman ve zemine uymayan, yalnız İttihatçıların mağduru olduğu gerekçesiyle tayin edilmiş olan Fehmi Bey'in Mutasarrıflığı süresince Samsun'da idare, nüfuz ve haysiyetini tamamen yitirmiş, bu olumsuzluklar sebebiyle, Rum köylerine jandarma ve tahsilât memuru bile gönderemeyen hükümetin icraatı, devletin kudreti, her ihtimale karşı muhafaza altında bulundurulmuş Hükümet Konağı ile sınırlı tutma noktasında düğümlenmişti.⁴⁴

5- Mustafa Kemal Paşa'nın Aldığı Tedbirler

Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığında, sebepleri yukarıda kısaca izah edildiği üzere bölgenin asayışı fevkalade

42 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s. 4-5. Hurst'den Calthorpe'a 21 Mayıs 1919 raporu.

43 Yunus Nadi Abaloğlu, *Mustafa Kemal Paşa Samsun'da*, İstanbul, 1955, s. 23.

44 *Defter-i Hatırat*, s. 125.

kötü bir durum arzetydi. bu itibarla asayişin ve güvenliğin sağlanmasına matûf olarak ilk etapta, Mutasarrıf İbrahim Ethem Bey'in görevine son verip "Samsun'a mutasarrıf tayinini temin için teşebbüs almakla beraber" geçici olarak Üçüncü Kolordu Kumandanı Refet Bey'i Canik Mutasarrıflığı'na tayin etti⁴⁵. Zira, "Samsun ve havalisinde Rum çetelerinin İslâm ahaliye tecavüzü ve zaten vasıtasız bırakılmış olan hükümet-i mahalliyenin ecnebi müdahelâtı yüzünden hiç bir tedbir alamaması, vaziyeti müşkül kılmış"⁴⁶ olduğundan ilgili askeri mercileri kat'i emirlerle ve talimatla teçhiz ederek mülki idarenin bu sakatlığını tamir etmek⁴⁷ zarureti hâsıl olmuştur.

Mustafa Kemâl Paşa 21 Mayıs'ta Erzurum'daki Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı şifrede: "bir an evvel Erzurum'a gitmek arzusunda olduğunu ve fakat Samsun ve havalisinin vaziyeti asayişsizlik yüzünden fena bir akıbeta düçar olmak mahiyetinde bulunduğundan buralarda bir kaç gün kalmak zarureti olduğunu"⁴⁸ ifade ettikten sonra Samsun'da kaldığı altı gün içinde "mümkün olan tedbir-i mahalliye alınmaya ve bilhassa ahalinin vaziyet-i hakikiye hakkında tenvirine ve orada bulunan ecnebi müfreze ve zabitlerinden içtinab ve ihtiraza mahal olmadığını izaha ehemmiyet verildi ve hemen o havalide milli teşkilata tevessül olundu"⁴⁹.

Mustafa Kemâl Paşa, bir yandan bölgede, elindeki geniş yetkilerle bazı tedbirler alma yoluna giderken, bir yandan da Samsun'daki

45 *Nutuk I*, s. 17. Samsun'a gelen Mustafa Kemâl Paşa'yı karşılayan heyetin içinde Mutasarrıf ve 15.Fırka Kumandanı yoklardı. Mutasarrıf İbrahim Ethem Bey rahatsızlığı sebebiyle evinden çıkmamıştı. Aynı gün Mutasarrıf ve 15.Kolordu Kumandanı Kurmay Yarbay Mustafa Asım görevlerinden uzaklaştırıldılar. (Nuri Yazıcı, *Millî Mücadele'de Canik Sancağında Pontuscu Faaliyetler 1918-1922*, Ankara, 1989, s.62.) Hamid Bey'e göre o günlerde Samsun Mutasarrıfı İbrahim Ethem Bey değil, Fehmi Bey adında biridir. (*Defter-i Havrat*, s.145).

46 *Nutuk I*, s. 17.

47 Abaloğlu, *Mustafa Kemal Paşa*, s. 23.

48 *Nutuk III*, s. 905, Ves. 10

49 *Nutuk I*, s. 17

şekavetin "esbab ve amilleri"ni hükûmete bildirip ilave tedbirler için yardım talebinde bulundu. 21 ve 22 Mayıs tarihli telgraflarında Livadaki asayişsizliğin sorumlularının Rumlar olduğu, dahası bu hususun İngilizler tarafından da itiraf edildiği belirtilerek⁵⁰, huzursuzluğun kaynağı olan Rum Çetelerinin sindirilebilmesi için, Canik Livası ve Amasya bölgesinde asayişini sağlamaya yetmeyen jandarma ve nizamiye kuvvetlerinin takviye edilmesi, bu sebeple de bu bölgede "bir miktar efradın" silah altına alınarak, bunlardan elverişli olanların jandarmaya ayrılması teklif edildi. Ne var ki Meclis-i Vükela, jandarmaların maaş ve muhassesatlarının artırılması sonucu zaten jandarmalığın cazip hale geldiği, silah altına almak gibi dolambaçlı yollara başvurmaksızın halka bunun bir yurt hizmeti olduğu anlatılabilirse, yeterince jandarma toplanabileceği görüşüyle yapılan teklifi kabul etmedi⁵¹.

22 Mayıs günü erkânı harbiyesinden bir kaç kişiyi ⁵² Samsun'da İngiliz Siyasi Mümessili Yüzbaşı Hurst, Askeri Kontrol Memuru Solter ve Siyasi Kontrol Memuru Yüzbaşı Mill ile görüştüren Mustafa Kemâl Paşa esas olarak Canik Livası'ndaki asayiş ve güvenlik meselelerinin görüşüldüğü mülâkatla ilgili durumu aynı günlü telgraf ile Sadarete rapor etti. Bu mülâkatta Samsun'daki şekavetin harp zamanında Rumlardan başladığı ve Rusların bu şekaveti takviye ve idare eyledikleri İngilizler tarafından da itiraf olunmuştu⁵³.

50 Nimet Arsan, *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri C.IV, (1917-1938)*, T.İ.T.E. Yayınları:1, Ankara, 1964, s. 24-25.

51 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, (1918-1919) C.I*, İstanbul, 1992, s.335-336.

52 Bıyıklıoğlu, temas edenlerin kimler oldukları bilinmemekle beraber Hüsrev (Gerede) Bey'e dayanarak bunların Refet ile Kurmay Başkanı Kazım (Dirik) Beyler olmasını muhtemel görmektedir. (*Atatürk Anadolu'da*, s. 114)

53 Arsan, *ATTB*, s. 24-25

6- Hamid Bey'in Aldığı İlk Tedbirler

Hamid Bey, Samsun'da Mutasarrıf olarak göreve başlar başlamaz, asayişin sağlanmasına yönelik olarak esaslı çözüm yollarına başvurmak üzere, birkaç hafta vaziyeti tetkik etmeyi ve duruma göre bir tavır takınmayı daha uygun bulduysa da, bu arada özellikle merkez ve bağlı kazalardaki idarî teşkilatın işlerlik kazanması yolunda bazı sathî tedbirler almayı da ihmal etmedi.

Göreve başlamasından birkaç gün sonra ziyaretine gelen İngiliz Siyasi Mümessil Hurst ile Askeri Mümessil Solter'in asayişsizlikten bahisle şikayetlerini Türk çeteleri üzerinde yoğunlaştırmaları karşısında Hamid Bey: "sıra Rumlara geldiğinde himayeye kalkışmamaları şartıyla onbeş gün içinde Türk çetesi kalmıyacağına dair" söz verdi. Bu cüretli teklife karşılık Solter, de Hamid Bey'e maddî ve manevî "asayişin sağlanması yolunda her türlü maddi-manevi desteği kendisinden esirgemeyeceği" teminatını verdi.⁵⁴

a) Türk Çetelerinin Tasfiyesi

İngiliz mümessilleriyle yapılan görüşmede varılan mutabakat çerçevesinde, hemen işe başlayan Hamid Bey, mevcutları olaylara göre 20 ile 100 arasında değişen iki büyük Türk çetesinin peşine düştü. Bunlardan birincisi Balıkesir'li Çerkes Hasan Çavuş ve avanesi olup, şehir civarında faaliyet gösteriyordu. Sürmene'li Mehmed Efendi idaresindeki ikinci çetenin faaliyet sahası ise Bafra bölgesi idi.

Hamid Bey ilk tedbir olarak, bu çetelerin teşkilinde etkili olan ve onları madden destekleyen şehir ileri gelenlerini çağırarak,

54 *Defter-i Haurat*, s. 125. İngilizlerin, özellikle İzmir'in işgalinden sonra bölgesel güçlerin millî gayeler yolunda kanalize edilmesinden çekindikleri için (Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s. 14-15. Hurst'un Calthope'a 12 Haziran 1919 tarihli Samsun ahvali ile ilgili raporu) Rum çetelerinin de tasfiye ihtimaline rağmen, bu yaklaşıma sıcak bakmaları doğal görünmektedir.

kendilerinden "zaruret zamanında yaptıkları fedakârlığa teşekkürle beraber, bundan sonra hükûmetin asayiş ve inzibat vazifesini kendi vasıtalarıyla görmek, anarşiye nihayet vermek, harice karşı devletin nüfuz ve haysiyetini iade etmek azim ve kararında bulunduğunu, onun için silahlarını terk ederek sığınmalarını, eğer memlekete hizmet arzusunda iseler jandarmaya kaydolunabileceklerinin çetelere tebliğini" rica etti. Ne var ki, bu kez efendilerine itaat etmeyen çete erbabı ilk etapta kendilerine ulaştırılan bu isteği geri çevirdilerse de, bir hafta süre tanınan reislerinden, önce Hasan Çavuş, ardından da Sürmene'li Mehmed Efendi teslim oldular. Çete efradının mühim kısmı memleketlerine iade edildi. Reisleri ile beş-altı kişilik maiyetleri ise jandarmaya kaydedildi. Çete efradının jandarmada kullanılması Rumları ve onların tazyikiyle İngilizleri tedirgin ettiyse de Hamid Bey, bunun geçici bir tedbir olduğu iddiasıyla İngilizleri ikna etti.⁵⁵

Hamid Bey, bu şekilde hareket ederek bir yandan arazi şartlarını çok iyi bilen, eşkiyanın halet-i ruhiyesine yabancı olmayan ve silah kullanmakta mahir olan hazır bir kuvvetten faydalanmayı, bir yandan da jandarmaya kaydedip belli bir kazanca kavuşturduğu bu insanların memleketin huzurunu bozan, devletin itibarını sarsan adı soygunculuk olaylarına karışmalarını engellemeyi hedeflemişti. Makedonya'daki tecrübelerinden hareketle, eşkiyayı eşkiya ile takip ve elde etmenin kesin sonuçlarını her defasında vurgulayan Hamid Bey'in çete efradından arta kalanları neden jandarma yapmadığı hususunu ise ancak hükûmetin verdiği tahsisat miktarının azlığı ile izah etmek gerekecektir.

b) Rum Çetelerine Karşı Verilen Mücadele

İngilizler tarafından şikayet konusu olan sayıca kalabalık Türk çetelerinden ikisi bu şekilde ortadan kaldırılınca sıra Rum çetelerine geldi. Bölgede silahlanmış durumdaki Rumların elinde cephanesiyle birlikte 3.000 kadar silah vardı. Bütün bu silahlar bir çatışma çıktığında merkez kaza dahilinde faaliyet gösteren ve sayıları 12'ye ulaşan Rum çetelerine veriliyordu. Bu çeteleri ise olaylardan sonra kaçtıkları, gayet engebeli Karadağ muntikasında takip edip yakalamak oldukça zordu.⁵⁶

Haziran ayı ortalarında Solter, Hamid Bey'e yaptığı bir ziyaret esnasında, aynı surette Rum çetelerinin de devre dışı bırakılıp bırakılamıyacağını sordu. Hamid Bey ise bu konuda kararlı olduğunu, kendisinin de vermiş olduğu teminatı yerine getirmesi karşısında meselenin kısa sürede çözümlenebileceğini söyledi. Birkaç gün sonra da Solter ve Hamid Bey at sırtında, çete reisleriyle buluşmak üzere Dereköyü'ne gittiler. Bölgede faaliyet gösteren Rum çetelerinin pek çoğunun karakteristik özelliğini ortaya koymuş olması bakımından Hamid Bey'in buradaki tesbitleri bir hayli ilgi çekicidir:

"... herifler genç, dinç baştan aşağı silahlanmışlardı. İçlerinde bir tek Rumca kelime bilen yoktu. Herkes anadili olan Türkçeyi konuşuyordu. Bu hâl İngilizin hayretini mucip oldu. Solter, bir Pontus bayrağı çıkarıp gösterdi. Siyasi eğilimlerini anlamak için öteden beriden iskandil etti. Herifler oralarda değillerdi. Savaş esnasında askerden firar dolayısıyla köyelerine giremediklerini, hükûmete teslim olmaya hazır bulduklarını, Türk köyleriyle beraber toplanması halinde silahlarını da terk edeceklerini söylediler".⁵⁷

56 *Defter-i Haurat*, s. 125.

57 *Defter-i Haurat*, s. 127.

Hamid Bey, çete reisleriyle yaptığı bu görüşmeye Solter'i de götürerek bir yandan ona, asayışı sağlamak yolundaki kararlılığını göstermek istemiş, bir yandan da Solter'in yanında bulunmasından istifade ile Rumlar nezdindeki inandırıcılığını kuvvetlendirmek yolunu tercih etmişti. Böylece, Rumların yaptıkları taşkınlıklar ve çetecilik faaliyetlerinde Solter, ister istemez muhatap durumuna düşmüştü. Bundan böyle Solter çetecilerin silahlarıyla birlikte teslim olmalarının bizatihi takipçisi olacaktır. Gerçekten de, yapılan görüşmede silahlarını bırakmak için üç gün süre isteyen Rumları, Metropolit Yermanos Pontus gayesiyle⁵⁸ isyan halinde bulduklarını iddia etmediklerinden dolayı azarlayarak, kesinlikle teslim olmaktan vazgeçmelerini istemişti. Bu tavrı, kendi şahsına ve dahası temsilcisi bulunduğu İngiltere devletinin otoritesine karşı yapılmış addeden Solter, mukabil tavırla Metropolidi Samsun'dan uzaklaştırmak için teşebbüse geçti. Kısa bir müddet sonra Yermanos, Samsun'dan bindirildiği bir İngiliz gambotuyla İstanbul'a gönderildi.⁵⁹ Çetecilik faaliyetlerinin başsorumlusunu ve anarşinin birinci plandaki tahrikçisi olan Metropolit Yermanos'un gönderilmesiyle Samsun'da, asayişin sağlanması konusunda çok önemli bir engelin ortadan kalktığına şüphe yoktur. Metropolidin apar topar gönderilmesinde kendisi hakkındaki hoşnutsuzluğunu daha Makedonya'da iken içinde bulunduğu faaliyetler sırasında ortaya koymuş bulunan Graves nezdinde, Mutasarrıf Hamid Bey'in yaptığı girişimlerin de etkili olduğu tahmin edicilikten uzak değildir. Zira, yukarıda değindiğimiz görüşmelerinde Graves, henüz

58 Samsun'da aynı günlerde Rumların faaliyetlerine örnek teşkil etmesi bakımından Mustafa Kemâl Paşa tarafından Erzurum'daki 15.Kolordu Kumandanlığı'na gönderilen 24 Haziran 1919 tarihli şifre de ilgi çekicidir. "Yunanlıların son zamanlarda Samsun ve havalisine pek çok ehemmiyet verdikleri görülmektedir. Samsun'a yüzotuz çete reisiyle yirmibin lira para gönderdikleri Makamat-ı Âliye'den ihbar edilmiş ve Çarşamba mıntukasındaki yerli Rumların mütemadiyen kiliselerinde siyâsi içtimalar akdeylemekte oldukları görülmüştür. (Arsan, *ATTB*, s.43-44).

59 *Defter-i Hatırat*, s. 127-128.

İstanbul'dan ayrılmadan Hamid Bey'e Yermanos hakkındaki endişelerini de açıkça ifade etmişti.

Bu son gelişmeler üzerine Rum çeteleri birer birer teslim olmaya başladılar. Mutasarrıf Hamid Bey'le, Üçüncü Kolordu Kumandanı Refet Bey'in birlikte yayınladıkları beyannâmede: "onbeş gün içinde dehalet edeceklerin kanunî takibatı erteleneceği"⁶⁰ ilân edilince, teslim olanların sayısı daha da arttı. Ancak, Karadağ ve Kavak civarında bir kaç çete direnince ve karşı koyma yolunu tercih edince, son çare olarak bu çetelere karşı zorlayıcı tedbirler alınmak mecburiyetinde kalındı. Civardaki Müslüman köylere saldırı ve cinayet işleyen Rum çetelerinin barındıkları köylere top ve mitrolyözlerle tâciz ateşi açtıran Hamid Bey, her tecavüzün bundan böyle aynı akibete uğrayacağını söyleyince çeteler tamamen sindiler.

Canik Sancağı'nda asayişin ve emniyetin tam anlamıyla yerleşebilmesi için halkın elindeki silahların da toplanması gerektiğine inanan Hamid Bey, sonradan haklı birtakım endişelerden dolayı bu tasavvurundan vazgeçti. Bu endişelerden birincisi sürekli olarak tecavüze maruz kalan ve bu tehlike tam olarak ortadan kaldırılamadığı için korku ve endişe ile yaşamaya devam eden Türklerin elindeki silahların alınıp onları büsbütün savunmasız bırakmak ihtimali idi. Çünkü, Rumların silahlarını tamamen toplamak çok zordu. Kaldı ki, böyle bir durum gerçekleşmiş olsa bile, Rumlara yeniden silah takviyesi yapılması sözkonusu olabilirdi. Hamid Bey'in endişelerinden ikincisi ise; toplanacak olan silahların İngilizlerin eline geçmesi ihtimali idi. Sonunda, 15. Fırka Kumandanı İsmail Hakkı Bey'le varılan mutabakat neticesinde, Rumların çoğunlukta olduğu yerlerde yaşayan ve savunma imkânları çok kısıtlı olan Türklere silah takviyesi yapılarak, en azından dengenin sağlanması kararlaştırıldı. Fatsa, Terme, Çarşamba gibi, emniyeti kısmen daha iyi olan yerlerden silah ve cephane getirtilerek,

---

60 *Defter-i Hatırat*, s. 129.

geçici bir tedbir olmak üzere gizlice köylere dağıtıldı. Kendilerine verilen silahları aldıkları vakit askere sevk olunacaklarından korkan köylülere, böyle bir durumun sözkonusu olmadığını göstermek için, getirilen silahların çok kereler küçük bir ücret karşılığında satıldığı da oldu⁶¹.

Hamid Bey, Samsun'da asayiş ve inzibat konularında İngilizlerle zıtlaşmanın bir fayda getirmeyeceğine, hatta burada "İngilizlere rağmen" emniyetin sağlanamayacağına inanmış görünmektedir. Ancak, onun, memleketin menfaati noktasında İngilizlerin nüfuzundan istifade etmeye çalıştığına şüphe yoktur. İngilizlerle "dirsek temasında" bulunması sonucu Yermanos'u Samsun'dan göndermeyi başarmıştı. Yine, yoğun olarak asayiş meselelerinin çözümünde gayret sarfedilirken, Merzifon dönüşü Kavak yakınlarında İngiliz Siyasî Mümessili Hurst ve beraberindekilerin eşkiyanın saldırısına uğrayıp soyulmaları hadisesi bir ara taraflar arasında gerginliğe sebep olduysa da, Hamid Bey'in Solter'e olayın siyasî bir yönünün olmadığını, endişeye kapılmamalarını ve âsilerin hükümetten hiç bir surette himaye görmeyeceklerini söylemesi üzerine durum yatıştırılmıştı. Bunun sonucunda olayı onur kırıcı olarak değerlendiren İngilizler, sadece, aciz duruma düştüğü gerekçesiyle Hurst'u görevden almakla yetindiler.⁶²

Temmuz ayı başlarına gelindiğinde, Samsun bölgesindeki asayişle ilgili olarak "bir ay öncesiyle karşılaştırıldığında gözle görülür bir gelişme"nin olduğu İngilizler tarafından da ifade edilmeye başlandı. Bu günlerde yaptığı Samsun, Amasya ve Merzifon bölgelerini kapsayan inceleme gezisiyle ilgili gözlemlerini 13 Temmuz tarihli raporuyla Calthorpe'a takdim eden İngiliz Albayı Ian Smith, yukarıdaki müsbet tesbitlerinin yanında endişelerini de ifade etmekten geri kalmıyordu. Smith'e göre: "Hem Türk hem de Rum sivil halkı çoğunlukla silahlı olduğundan, genel bir silahsızlanma için şartlar henüz uygun

61 *Defter-i Haurat*, s. 129-130.

62 *Defter-i Haurat*, s. 127-128

görünmüyordu. Rum ve Türk köylüleri birbirlerinden korkuyor, hükûmetin kendilerini koruyamayacağı endişesini taşıyorlardı". Hepsinden önemlisi "Samsun'da güvenlik güçleri yetersizdi ve bu mesele halledilmeden asayişin çözümü yolunda gerçek bir ilerlemeden bahsedilemez"di. Smith'in raporunda ayrıca "Mutasarrıf Hamid Bey'in enerjik ve idareci bir kapasiteye sahip olduğu"ndan bahisle, "O'nun gelişle durumun kısmen düzelme yoluna girdiği"nden söz ediliyordu. Ancak Smith'e göre Hamid Bey'in en büyük dezavantajı çalışmak zorunda kaldığı ikinci sınıf astsubaylar ve İstanbul'daki merkezi hükûmetin desteğinin eksikliği idi".⁶³

c) Hamid Bey ve Amasya Genelgesi

Mustafa Kemâl Paşa Haziran ayının ikinci yarısında aralarında Kolordu Kumandanları da bulunan en güvenilir dostlarını Amasya'da gizli bir toplantıya çağırmişti. Bilindiği gibi bu toplantının amacı, düşmana karşı direnme tedbirleri almak ve gerekirse Anadolu'da fiili bir yönetim kurmaktı.

Mustafa Kemal Paşa Ankara'da bulunan Ali Fuat Paşa'ya çektiği telgrafta; "hareketinizin ve Havza'ya ne vakit varabileceğinizin bildirilmesini makına başında bekliyorum" dedikten sonra Amasya'ya Refet ve Hamid Beyleri de davet edeceğini ifade etmişti⁶⁴. Bu telgraf üzerine beraberinde Hüseyin Rauf Bey olduğu halde 12 Haziran'da Ankara'dan yola çıkan Ali Fuat Paşa 18 Haziran'da Havza'ya ulaşabilmişlerdi. Ertesi gün de Amasya'ya geçtiler⁶⁵. Amasya Tamimi'ne

63 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s. 51. Ian Smith'in raporu 27 Temmuz'da Calthorpe'a tarafından Curzon'a iletildi.

64 Selahattin Tansel, *Mondrostan Mudanyaya Kadar II*, Ankara, 1978, s.5.

65 Tevetoğlu, *Atatürkle Samsun'a Çıkanlar*, s.25. Ali Fuat Paşa ve Rauf Beylerin Ankara'dan ayrıldıkları 12 Haziran günü Mustafa Kemâl Paşa'da Havza'dan Amasya'ya geçmiş bulunuyordu. (*Nutuk I*, s.22).

esas olmak üzere alınan ve ana kararların kabul edildiği 19 Haziran gecesi henüz Amasya'ya gelmemiş bulunan Refet ve Hamid Beylere yeniden davet yazıldı⁶⁶. Nihayet 21 Haziran 1919 akşamı son defa olarak toplanıldığında Canik Mutasarrıfı Hamid Bey "müstacel işleri" dolayısıyla gelemediği halde⁶⁷ "bir kaç defa gelmesi için Mustafa Kemâl Paşa'nın emir verdiği" Refet Bey ise "bittesadûf" o gün Amasya'ya gelmişti⁶⁸.

21/22 Haziran gecesi Amasya'da tesbit ve ilân olunan tamimin uygulanmasına çalışacaklar arasında davet edildiği halde müzakerelere katılmayan Hamid Bey'de vardır. Şüphesiz burada dikkati çeken en mühim husus kararları uygulamakla görevli "askerî mühim zevatın" arasında tek sivil olarak Hamid Bey'in yer almış olmasıdır.

C- CANİK SANCAĞI'NDA İDARENİN ISLAHI ÇALIŞMALARI

Samsun'da asayişin sağlanması yolunda alınan tedbirlerin, merkeze bağlı diğer kazalarda da uygulanıp olumlu sonuçların alınması, idari unsurların yeteneklerine bağlı idi. Ne var ki, memleketin en çok faal ve uyanık memurlara ihtiyacı bulunduğu böyle bir zamanda Canik Sancağı'nda, iki kaza kaymakamsız ve önemli olanları da âciz ve yetersiz memurların ellerinde bulunuyordu.⁶⁹

Hamid Bey, idarî teşkilatları yeniden kurmak ve mekanizmaya işlerlik kazandırmak üzere, boş olan kazalara kaymakam tayin edilmesi, yetersiz görülenlerin de değiştirilmesi için Dahiliye Nezareti

66 Tevetoğlu, *Samsun'a Çıkanlar*, s.25.

67 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, s.74-75.

68 *Nutuk I*, s.33-34.

69 *Defter-i Hatırat*, s. 130. Hamid Bey'in ne hatıralarında ve ne de *Özel Notlarında* kaymakamsız ve yetersiz kaymakamlarla idare edilen kazaların isimlerine tesadüf edilemedi. Ian Smith'in 13 Temmuz tarihli raporunda ise "Hamid Bey'in başvurularına rağmen Dahiliye Nezareti'nin henüz atama yapmadığı beş boş kaymakamlık" olduğundan bahsedilmektedir. (Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s. 52. Ian Smith'in İstanbul'a 13 Temmuz 1919 tarihli raporu).

nezdinde teşebbüse geçti. Ancak onun, yıllarca çalıştığı Heyet-i Teftişîye'deki bilgi birikiminden hareketle, talep ettiği kaymakamları, pek çoğunun sicilleri ve kabiliyetleri hakkında fikir sahibi olduğu mülkiye memurları arasından isimlerle tesbit etmesi İstanbul'da bazı endişelere sebep oldu.⁷⁰ Dahiliye Nezareti, bunu, mülkiye memurlarının tayin ve azilleri hakkındaki kendi tasarrufuna müdahale olarak yorumlamış olmalı ki, Hamid Bey'in taleplerini dikkate almadı. Dahası, herhangi şekilde olursa olsun kaymakam tayinleri konusunda işi bir hayli yavaştan aldı.

Canık Sancağı'nda idarenin ıslahı çalışmalarıyla ilgili olarak, Mutasarrıf Hamid Bey ile Dahiliye Nezareti arasındaki yazışmalardan bazıları şunlardır:

Dahiliye Nezaretine

Birbirini takip eden yazılarımın el'an fiilî cevabını görmedim. Halen üç kazanın idaresi Cenab-ı Hakk'a, diğer ikisinin inzibatı da miskin ve aciz kaymakamlara bırakılmış bulunuyor. Bunlar yetmiyormuş gibi, idare ile hiç alâkası olmayan Konya Nüfus Memuru'nun mühim bir kazamıza kaymakam tayin edildiği bildiriliyor. Jandarma subayları değiştirilmedi.⁷¹ Hükûmet, memleketin hayat ve selâmetine ait yazılarımı dikkate almayacaksa, beni buraya niçin gönderdi anlayamıyorum. Bu, sükût ve lâkaydi vaziyette salâh arzu edilmediğine dalâlet etmekte olup, o takdirde benim Samsun'da vücudum, hazineyi fazlaca zarara sokmaktan ve matlûp idare tarzını ihlâlden başka bir netice vermeyeceğinden Liva'ya, o zihniyete uygun hareket edebilecek bir zatın چراغ buyurulmasını rica ve isteklerim bir haftaya kadar tamamen kabul ve icra olunduğu ve isimlerini tayin

70 *Defter-i Hatırat*, s. 130.

71 Hamid Bey, bir yandan subayların değiştirilmesini isterken, bir yandan da jandarmayı büyütme gerektiğini Nezarete bildirmişti. (Şimşir, *İngiliz Belgelerinden Atatürk I*, s.52. Ian Smith'in İstanbul'a 13 Temmuz 1919 tarihli raporu).

ettiğim kaymakamlarla kâfi derecede jandarma subayının hareketleri cevabını almadığım takdirde vazifeyi terkeyleyeceğimi arz ederim.

30 Haziran 1335 / 1919

Hamid⁷²

Hamid Bey, jandarma teşkilâtının büyüülmesi, teslim olan eşkiya ile ilgili takip edilecek yol, adliye teşkilâtlarının ıslahı, maliye teftişleri, sahil mıntikalarının muhafazası, Sıhhiye Müdürü tayini ve frengi tahsisatı, ayrıca polis kadrosunun artırılması konularında Dahiliye Nezaretine yazdığı telgraflara⁷³ kayıtsız kalındığı gibi, bu seferki isteklerinin de dikkate alınmayacağı endişesine kapılmış olacak ki, bu defa 5 Temmuz tarihli telgrafiyle Cevad Paşa'dan yardım talebinde bulundu:

Erkân-ı Harbiye: Umumiye Reisi Cevad Paşa Hazretlerine

Memleketime bu buhranlı devrede hizmet etmek için yüksek aracılığınızla vukuu bulan teklifi tereddüt etmeden kabul edip Samsun'a geldim. Kokuşmuş olan idareyi ıslahta, memleketin selâmetini tehdit eden asayişsizliği yok etmekte kusur ettiğimi zannetmiyorum. Buna karşılık düşmanların yardım ve kolaylıklarına mazhar olduğum halde hayati meselelerde bile Dahiliye Nezareti'yle anlaşmak mümkün olamadı.

Tevali eden müracaat ve temennilerime rağmen henüz üç kaza kaymakamsız, ikisi de münhal hükmünde bulunmaktadır. Zabıta kuvvetleri tebdil ve teksir edilmedi.

Hülasa anarşi içinde bulunan şu livada idareyi ve ahengi tesis için vukuu bulan teşebbüslerim belki de kasten kösteklendi ve köstekleniyor. bu şartlarla vazifeye devamımdan bir fayda beklenilmeyeceğinden dört gün önce Nezarete yazdığım telgrafımda

72 *Defter-i Hatırat*, s.131.

73 *Özel Notları*, Defter No. 3, s. 5

vazifeyi terk edeceğimi bildirdim. Muhtar kalarak ihtiyar eyleyeceğim şu hareket, çeşitli tevellere maruz kalmamak ve sebatsızlığıma verilmemek için keyfiyetten zat-ı âlilerini haberdar eylemeyi vazife saydım.

5 Temmuz 1335 / 1919

Hamid⁷⁴

Anlaşılan, Hamid Bey, daha önceden Samsun'da divan-ı harp tahsisatlarının artırılması, evrak-ı memurîn maaşı, takıbatta bulunacak kişilere verilecek tahsisat, takip edilecek liman siyasetindeki esaslar polisler verilecek elbise, kaput, muşamba harcırahı konularında kolaylık göstermesini istediği⁷⁵ Cevad Paşa'ya yazdığı bu son telgrafiyle, başarısızlıkla sonuçlanabilecek her türlü teşebbüsün sorumlusunun kendisi değil, ancak "isteklerine kulak tıkayan" Nezaret olabileceğini ifade etmek istiyordu. Cevad Paşanın, Hamid Bey'in özellikle kaymakam tayinleri ile ilgili olan bu son talebinin yerine getirilmesi yolunda teşebbüse geçtiği Dahiliye Nâzırı'nın aşağıdaki telgrafından anlaşılmaktadır:

Samsun Mutasarrıflığına

Ahval malûmdur. Her isteğiniz mümkün (olan) süratle ifa olunmaktadır. Öyle iken, gelişigüzel Nezaretleri istihfâkârane muaheze buyuruyorsunuz. Muahezeleriniz haklıdır. Fakat istihfaf reva değil. Çünkü, sizin kadar biz de o yolsuzlukları görüyoruz ve geceyi gündüze katarak çalışıyoruz. Hamiyet-i müsellemenize terettüp eden, vazifenizi kemâken cansiperâne ifa ederek hükûmetinize bu vahim demlerde zahir olmaktadır.

15 Temmuz 1335 / 1919

Dahiliye Nâzırı⁷⁶

74 *Defter-i Hatırat*, s.131.

75 *Özel Notları*, Defter No. 3, s. 5

76 *Defter-i Hatırat*, s. 132. Hamid Bey, bir kaç yıl sonra kaleme aldığı hatıralarında Temmuz 1919 tarihi itibarıyla Dahiliye Nâzırı'nı Ali Kemâl olarak hatırlamış ve öyle yazmıştır. Oysa Ali

Dahiliye Nâzırı'nın 15 Temmuz tarihli telgrafında "işgüzarlıkla" ve hatta "arabozuculukla" itham ettiği Hamid Bey, hemen ertesi gün "kendine has üslûbu" ile kaleme alınmış olan telgrafi Nezarete gönderdi:

Dahiliye Nezaretine

C. 15 Temmuz 335

Vaziyet-i hâzıradan alâkadar olmayan zevatı muaheze eylemek terbiyesizlik olacağından, öyle bir fiil hiç bir vakit hatırımdan geçmemiştir. Hakikati, amirlerime karşı bütün çıplaklığı ile arz etmek meslek-i kadimim iktizasındandır. İhtimal ki, burada gördüğüm ve ciddi bir himmet ve gayretle pek az zaman zarfında ıslah olunabileceğine kanî bulunduğum vehametini azameti bendenizi müteessirâne idare-i lisan etmeye sevk etmiştir. Samsun'u şu zamanda devlete hizmet maksadıyla kabûl ettim. Efkârım efalim, maruzatım muvaffakiyet arzusundan mülhemdir. Samimiyetime itimat buyurulmasını rica ederim.

16 Temmuz 35 (1919)

Hamid⁷⁷

Dahiliye Nezareti ile yapılan bu yazışmalar esnasında ve sonrasında, Mutasarrıf Hamid Bey'in taleplerinin kısmen de olsa karşılanmaya başlandığı görülmektedir. Nitekim Hamid Bey, Temmuz ayı başlarından itibaren beraberinde aynı günlerde Samsun'da bulunan Mülkiye Müfettişi Hacı Hüsnü ve Adliye Müfettişi Kenan Beyler de olduğu halde Samsun ve kazalarında idarî ıslahat çalışmalarına hız

---

Kemâl'in Nazırlığı 26 Haziran'da sona ermiş ve yerine Adil Bey getirilmişti. (*Nutuk I*, s.37.) Dahiliye Nezareti'nden bulunulan isteklerin bir müddet için de olsa askıya alınmasında bu değişikliğin rolünün de olabileceği hatırdan uzak tutulmamalıdır.

77 *Defter-i Hattat*, s.132.

verdi.⁷⁸ Öncelikli olarak, İstanbul'dan getirtilen telefon telleri ile⁷⁹ kazaların birbirine ve merkeze bağlanmasıyla sonuçlanacak haberleşme ağı kurmaya çalıştı. Hamid Bey'in idarî teşkilâtlarını yeniden tanzim etmek için gayret ettiği kazalarda karşılaştığı araç-gereç ve bina meselelerini çözmek için de yoğun bir mesai sarfettiği görülmektedir. Fatsa'da çoktandır depo olarak kullanılmakta olan bir binanın tadilattan geçirilerek Hükümet Konağı olarak hizmete sokulmak zorunda kalınması⁸⁰ bu aşamada karşılaşılan güçlüklerden sadece biridir. Mondros Mütarekesinden itibaren siyasî bir mahiyet arzitmeye başlayan çetecilik faaliyetlerinin ve adi şekavet olaylarının, 1919 yılı içerisinde daha da artmasının, Canik Sancağı'nda asayiş ve güvenliği sağlamakla görevli bir idare adamı olarak Mutasarrıf Hamid Bey'in işlerini zorlaştırdığına şüphe yoktur. Ancak, özellikle jandarma ve polis sayılarının artırılması yolundaki ısrarları ve idarî teşkilatların bir an önce kurulması talepleri ile Dahiliye Nezaretini sıkıştıran Hamid Bey'in biri Liva'nın genel nüfusunu diğeri polis kadrosunu gösteren aşağıdaki iki tablo, bu hususlardaki aceleciliğinde ve ısrarında haklı olduğunu gösterecek kadar açıktır.⁸¹

Merkez	Yüzölçümü	Genel Nüfus	Müslüman	Rum	Diğer
Samsun	2.124	104.910	49.048	50.611	220
Bafra	3.937	83.589	50.421	31.445	205
Çarşamba	1696	68943	50.482	7.018	283
Terme	418	26.128	22.754	877	136
Ünye	1.652	69.474	58.928	4.989	139
Fatsa	385	42.537	37.835	3.076	106
Yekün	10.212	395.581	269.478	98.016	1.079

Canik Sancağı Genel Nüfus Tablosu

78 *Defter-i Hatırat*, s. 132.

79 *Özel Notları*, Defter No.3, s.6.

80 *Özel Notları*, Defter No.3, s.9.

81 Tablolar, Hamid Bey'in sürekli olarak yanında taşıdığı ve muhtelif notlar aldığı cep defterindeki bilgilerden hareketle hazırlanmıştır. Tablolar, nüfuslarla ilgili rakamların dayanağının en son yapılan 1914 yılı sayımları olduğu, savaşta hayatını kaybeden Türklerin yanında, özellikle mütarekeden sonra bölgeye çok sayıda Rum'un göç ettirildiği hususu dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

<u>Merkez</u>	<u>Şehir Nüfusu</u>	<u>Polis Sayısı</u>
Samsun	25.104	38
Bafra	8.316	4
Çarşamba	6.525	4
Terme	959	1
Ünye	10.079	3
Fatsa	2.711	1
Kavak Nahiyesi	?	1

Samsun ve bağlı kazaların merkez nüfusları ve polis sayılarını gösterir tablo

D- 1919 YAZINDA SAMSUN'DA MÜDAFAA-İ HUKUK

Rumların Pontusçu emellerine karşı koymak üzere, millî gayeler etrafında birleşmek zaruretine inanan Samsun'lular Müdafaa-i Hukuk Teşkilâtı'nı geliştirmek için yoğun gayret sarfediyorlardı. Samsun'da Müdafaa-i Hukuk'un uzun müddet gizli bir teşkilât olarak çalışmasının⁸² en büyük amili şüphesiz, burada bulunan İngilizlerin yakın takibinden kurtulmak içindi. Buna rağmen, her türlü tehlikeler karşısında başta Emin Şükrü ve Boşnakzade Süleyman Beyler olduğu halde şehrin bazı ileri gelenleri bu uğurda çalışmaktan geri kalmadılar. Müdafaa-i Hukuk'un gelişmesi için çaba sarfedenler arasında Mülkiye Müfettişi Hacı Hüsnü ve Adliye Müfettişi Kenan Bey'ler de vardı.

O güne değin İtilâfçıların zararlı fikirlerinin Samsun'da kendisine uygun bir zemin bulamamış olması, bu yoldaki çalışmalarını kolaylaştırdığı gibi, ahenkli bir şekilde hedefe doğru yürünmesinde, ilk etapta hükümet cephesinden yönlendirilen bir engelle karşılaşmadı. Bununla beraber Mustafa Kemâl Paşa'nın askerlikten istifası ile sonuçlanacak olan İstanbul'un Anadolu'ya topyekûn taarruzu esnasında, Samsun üzerinde yoğunlaşan İngiliz baskısı da burada Müdafaa-i Hukuk'un etkin olmak yolundaki çalışmalarını

82 Samsun'da Müdafaa-i Hukuk Teşkilâtı'nın güçlü bir hale gelmesi Sivas Kongresi sonrasına rastlar. (Bkz. Umur-Pasin, *Samsun'da Müdafaa-i Hukuk*, s.7)

engelleyemedi. Bu arada dikkati çeken nokta, İngilizlerin günden güne büyüyen teşkilâta yönelik ısrarlı bir takibata girişmemiş olmalarıdır. Gerçekten de İngilizler, "muzır faaliyette bulunan" ve Müdafaa-i Hukuk içerisinde yer alan bazı şahısların bu çalışmalarından men edilmesi için mutasarrıf nezdinde bazı girişimlerde bulunmaktan başka, teşkilâtın faaliyetlerinin tamamen engellenmesine yönelik ciddi bir gayret içine girmediler. Samsun Müdafaa-i Hukuku silâhlı direniş gruplarını henüz tam manasıyla oluşturamamıştı. Samsun'da kuvvetli bir Müdafaa-i Hukuk örgütünün bulunmaması ya da çok zayıf olması durumu daha da zorlaştırmaktaydı. Kara Vasıf Bey daha sonra Sivas'ta yaptığı konuşmada Samsun'da teşkilâtın bulunmadığını bununda Mutasarrıfın "şerrinden" kaynaklandığını söyleyecektir⁸³. Bu noktada onların, Müdafaa-i Hukuk'un gizliden gizliye yaptığı çalışmalardan tam olarak haberli olmadıkları hatıra gelebilir. Hamid Bey'e göre İngilizlerin olaylara seyirci kalmasının sebebi, yurt çapında kendilerine gösterilmesi kuvvetle muhtemel olan büyük tepki idi. Bu tür bir tepkiyi her zaman hesap etmiş olan İngilizler, daha Haziran ayı başlarında dahili olayların "dinî ve millî bir veche kazanması" ihtimaliyle Hariciye Nezareti'nin dikkatini bu noktaya çekmişlerdi⁸⁴. Öte yandan İngilizlerin "yumuşak karnı" da bu tür müdahalelerden uzak durmalarında etkili olsa gerektir. Zira onlar, Samsun'da bulunan ve çoğu Müslüman olan Hindli askerlere fazla güvenemiyorlardı. Türklere karşı sevgi gösterisi yapmak için hiç bir fırsatı kaçırmayan ve efendilerince "fazla mutaassıp" bulunan bu askerler, Rum'lardan da kelimenin tam anlamıyla nefret ediyorlardı⁸⁵.

83 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, (Yayına Hazırlayan: Uluğ İğdemir), Ankara, 1975, s.139.

84 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.11. İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Osmanlı Hariciye Nezareti'ne 8 Haziran 1919 tarih ve M.1994 numaralı Samsun'la ilgili asayiş raporu.

85 *Defter-i Hatırat*, s.133.

E- SAMSUN'A ÇIKARILAN HİND ASKERLERİ MESELESİ

Hükümet, Mustafa Kemâl Paşa'nın İstanbul'a dönmesini temin edememiş olduğundan İngilizler, 6 Temmuz günü Samsun'a asker çıkardılar⁸⁶. Büyük bir nakliye gemisiyle getirilen ve Gurka tabir olunan, 1200 Hintli Mecusî askeri, görünüşte yalnızca buradaki mevcut İngiliz piyade bölüğünü değiştirmeye gelmişlerdi. Ancak bunun, İngilizlerce Anadolu hareketini daha doğmadan boğmak ve Mustafa Kemâl Paşa'yı köşeye sıkıştırmak harekâtının ilk büyük adımı olduğuna şüphe yoktu⁸⁷. Mustafa Kemâl Paşa, olayı öğrenir öğrenmez, aşağıdaki telgrafıyla alınması gereken tedbirleri bölgedeki askerî ve mülki sorumlulara ilettili.

Canik Mutasarrıflığına

Gayet aceledir.

Hind-i Çini Bölüğünün dahile ayrılmasına karşı konacağına dair vaki olan tebligat muvafıktır. Yalnız, İngilizlerin maruf olan sulh yoluyla tecavüz tarzlarıyla sahildeki kuvvetlerini günden güne çoğaltmaları pek muhtemel olduğundan bunun şimdiden önü alınmak üzere Mutasarrıf Hamid Beyefendi'nin gerek mülki hükümet, gerek Kolordu nâmına gayet emin ve kesin bir dille İngiliz Mümessiline "Memleket asayışı emniyet altında bulunurken Samsun'daki İngiliz kuvvetlerinin bu hareket tarzına bir manâ verilemediğini, halbuki İzmir'in tahliyesine intizar ve İtalyanların işgali genişletmeleri karşısında muztarip ve müteheyyiç olan halkımıza bu halin pek fena tesir etmekte olduğu cihetle bu kuvvetlere bir neferin bile ilavesine

86 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918, 11 Ekim 1922)*, Ankara, 1970, s.49.

87 Samsun'a çıkarılan taburun, buradaki Hintli Müslümanları değiştirmekle beraber, bilhassa Sivas'ta bulunduğunu zannettikleri Mustafa Kemâl Paşa'ya karşı, bir tehdit maksadiyle çıkarılmış olduğu Refet Bey tarafından da İngilizlerle temasa geçildikten sonra teyid edildi. (*Nutuk I*, s.59.)

müsaade olunmayacağını ihtarla, aksi hareketleri halinde hâsıl olacak vahim mesuliyetin tamamen kendilerine raci olacağını" iblağ eylemeleri lâzımdır.

İngilizlerin gerek bu kuvvetleriyle ve gerek mevcut kuvvetlerini takviye ederek güneye ilerlemeleri ihtimaline karşı tedafü-i tertibatımızın bir an evvel tamamlanmasını ve harekete geçmek zarureti hasıl olursa bunun evvelâ çeteler ve silahlandırılmış ahali ile başlamasının nazar-ı dikkatte tutulmasını ve zat-ı âlilerinin de bu sırada şehre girmemesini ve Mutasarrıf Hâmid Bey'in gerekli tertibata tevessül buyurmalarını tavsiye eylerim.

Üçüncü Kolordu Kumandanlığına ve Canık Mutasarrıflığına yazılmıştır.

6 Temmuz 1335/1919

Üçüncü Ordu Müfettişi Yaver-i Fahrî Hazret-i

Şehriyarî Mirliya

Mustafa Kemâl⁸⁸

Yukarıdaki telgrafın muhataplarından biri olan Üçüncü Kolordu Kumandanı Refet Bey, olayı haber alır almaz Samsun'daki İngiliz Kontrol Subayına bir haber göndererek, bundan böyle meydana gelecek olayların sorumluluğunun kendisinde olmayacağını, asayiş durumundan dolayı Gurka'ların içerilerine gönderilmesine izin verilmeyeceğini ve merkezî hükûmetin izni olmaksızın gönderilmeleri halinde karşı konulacağını belirtti⁸⁹. Bundan başka, merkezî hükûmetin malûmat ve müsaadesine dayanmayan işgallere karşı mukavemet etmenin Meclis-i Vükelâ kararına dayanan bir askerî vazife olduğunu ifade eden⁹⁰ Refet Bey'in karşısına bu defa hükûmet

88 *Defter-i Hatırat*, s. 133-134.

89 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.38. Calthorpe'dan Curzon'a 9 Temmuz 1919 raporu.

90 Mevlanzâde Rifat, *Türkiye İnkılâbının İç yüzü*, (Hazırlayan: Metin Hasırcı), İstanbul, 1993, s.248.

çıkacaktır. Öte yandan İngiliz temsilcisine bu son gelişmeler karşısında Samsun'u sivil otoritelere bırakarak askerini içerilere çekeceğini de ileten Refet Bey'in bu tavrı İngilizlerce "Mustafa Kemâl'in suç ortaklığı"nı yaptığı şeklinde yorumlanacak ve hatta onun Kolordu Kumandanlığı'ndan alınması yolunda teşebbüse geçilmesine sebep olacaktır.⁹¹

İngilizleri endişelerinde haklı bulan Sadrazam ve Harbiye Nâzırı da⁹² Refet Bey'i almış olduğunu öğrendikleri müdafaa tertibatından vazgeçirmeye çalıştılar. Harbiye Nâzırı Ferid Paşa, 7 Temmuz'da makine başında; "İngilizlerin buraya asker çıkarmalarının işgal arzusundan gelmediğini, ancak asayiş bozacak bir olay meydana gelirse işgalin sözkonusu olabileceğini, karşı bir harekette bulunmayarak, işgale sebebiyet vermemesini Meclis-i Vükelâ kararıyla" Refet Bey'e tebliğ etti⁹³. Belli ki, Calthorpe'un Sadrazam'a yaptığı "Refet Bey'in silaha sarılması halinde harekete geçileceği" yolundaki tehdidi⁹⁴ emirlerini Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı ihtimali" sebebiyle, hükûmetin Harbiye Nâzırı vasıtasıyla Refet Bey üzerinde baskı kurmasına yol açmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın 6 Temmuz tarihli telgrafiyle İngilizlere "mülkî hükûmet ve Kolordu nâmına vermesini istediği ültimatı Hamid Bey" bu hareket tarzını muhteviyatını tatbik edemediğimiz müddetçe hatalı" buluyordu. Ancak yine de o, İngiliz Siyasî Mümessili Solter'den yeni gelen askerler hakkında malûmat istemiş ve kendisine "yeni kuvvetin yalnızca Müslüman Hintlileri değiştirmeye memur olduğu" cevabı verilmişti. Solter'in cevabıyla ikna olmuş görünen Hamid Bey istenilen ültimatı İngilizlere vermenin

91 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.38; Calthorpe'dan Curzon'a 9 Temmuz 1919 tarihli rapor.

92 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.38. Calthorpe'dan Curzon'a 9 Temmuz 1919 raporu.

93 Mevlanzâde Rifat, *İnkılâbın İcyüzü*, s.244; Akşin, *İstanbul Hükümetleri I*, s. 359.

94 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.44. Calthorpe'den Sardazam'a.

"zamansız ve hatta tehlikeli" bulmasına karşın bu defa 15.Fırka Kumandanı İsmail Hakkı Beyle görüşüp, İngilizler Merzifon'a asker göndermekte ısrar ederlerse ne dereceye kadar mukavemet edebileceklerini öğrenmek istedi. Hamid Bey'in iddiasına göre, elindeki kuvvetin böyle bir harekete mani olamayacağını söyleyen İsmail Hakkı Bey, sözkonusu telgrafla tebliğ olunan hareket tarzını "müfrit" bulmakla beraber, yinede "asker olması itibariyle aldığı emri yerine getirmeye mecbur olduğunu" ifade etmişti. Öte yandan Samsun'da İngilizlere karşı mukavemette bulunmak üzere ahaliyi harekete geçirebilecek etkiye sahip olması gereken Müdafaa-i Hukuk teşkilâtı da henüz bu gücü kendisinde bulacak kadar büyümemişti. Bu durum karşısında Hâmid Bey "yeniden muharebe cereyan edene kadar keyfiyeti tehir etmesi" ve böyle ani bir çıkışla İngilizleri karşlarına almaması için İsmail Hakkı Bey'i ikna etmeye çalıştı. Ancak, İsmail Hakkı Bey, Refet Bey'den almış olduğu emir gereğince, kendince de haklı sebepler göstererek notayı tebliğ etti. İngilizler notayı aldıktan sonra, cevaben "kuvvetin getiriliş sebeplerini ızah ettikten sonra, bu sebepler arasında Merzifon'daki bölüğün değiştirilmesi de olduğunu ve her türlü muhalefet ve mukavemete rağmen, askerden yeteri kadarının Merzifon'a hareket edeceğini" bildirdiler. Kısa süre sonra da bu sözü fiil takip etti⁹⁵.

Bütün bu gelişmeler karşısında Refet Bey, daha ilk günden İngiliz Siyasî Mümessiline ifade etmiş olduğu hareket tarzını takip ederek İngilizlerin Merzifon'a gönderdikleri kuvvetlere mani olmak üzere Kavak'ta tertibat aldıysa da herhangi bir müdahalede bulunmadı. Zira Refet Bey, İngilizler tarafından verilen bilgiler çerçevesinde, Merzifon'daki mevcut asker sayısına eşit olmak kaydıyla bir değiştirme olayının sözkonusu olduğunu görerek kararından vazgeçmiş ve

gerginliğe ve endişeye sebep olan mesele de bu şekilde en azından şimdilik çözümlenmişti⁹⁶.

Bu meselede dikkati çeken nokta Hamid Bey'in, İngilizler tarafından Samsun'a asker çıkarılması karşısında alınması istenilen tedbirlerle ilgili olarak "işgale sebep olacağı endişesiyle" mütereddit bir tavır takınmış olmasıdır. İtilâfçıların politikalarını oldum olası tasvip etmemiş olan Hâmid Bey'in bu defa hükûmetle aynı paralelde ve kendine has atak kişiliğinin ötesinde "pasif" bir görüş ortaya koyması dikkate şayândır. Bu olay, Mustafa Kemâl Paşa ile Hamid Bey arasındaki görüş ayrılıklarını ortaya çıkaran ilk hadise olması bakımından da konumuz açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Her ne kadar Hamid Bey hatıralarında, kendisinin "zamana ve zemine uygun" askerlerin ise "müfrit" davrandıkları iddiasıyla, zamansız çıkışlar sonucu bundan böyle İngilizlerin diplomatik taarruza geçtiklerini savunuyorsa da⁹⁷, esasında bu olay içlerinde Mustafa Kemâl Paşa ve hatta Hâmid Bey de olmak kaydıyla pek çok asker ve sivil kişinin, İngilizlerin tesirinde kalan hükûmet tarafından azledilmelerine kadar uzanan diplomatik taarruzun baskı aracından ve ilk adımından başka birşey değildi.

F-REFET BEY'İN ÜÇÜNCÜ KOLORDU KUMANDANLIĞINDAN AZLEDİLMESİ

Samsun'a çıkarılan Hind askerlerinden bir miktarının Merzifon'a nakledilmelerinin önüne geçmek üzere mukavemet tedbirleri almış bulunan Refet Bey ile Harbiye Nâzırı Ferid Paşa arasında⁹⁸ hararetle bir muhabere cereyan etmişti. 7 Temmuz günü Meclis-i Vükelâ

96 Mevlanzâde Rifat, *İnkılâbın İcyüzü*, s.248.

97 *Defter-i Haurat*, s.135.

98 Hamid Bey'in hatıralarında Meclis-i Vükelâ adına muhabere eden kişi yanlış olarak hatırlanmış olmalı ki, Nafia Nazırı Ferid (Tek) Bey olarak zikredilmektedir. (*Defter-i Haurat*, s.136.)

nâmına hareket eden Harbiye Nâzırı Ferid Paşa, Samsun'a otomobille 15 dakika olan Kadamut Köyü'ndeki Refet Bey'i makine başına çağırması ancak Refet Bey'in bu isteğe uymaması üzerine⁹⁹ özetle;

"Kemâl Paşa'nın camilere kadar şumûllendirdiği propagandalarıyla bir takım hareketleri, İngilizlerin şüphesini davet ettiği için ısrarlarına dayanamayarak hükûmetçe arzulunduğunu, teşebbüsat-ı hazıra başlangıçta başarılı olsa da İtilâf kuvvetlerine mukavemet mümkün olmadığı için korkulan işgale yol açılmış ve böylelikle memleketin parçalanmasına sebebiyet verilmiş olacağı, Mustafa Kemâl Paşa'nın merkeze davet olunduğu ve kendisine ilişilmeyeceği İngilizler tarafından resmen taahhüt olunduğu ve daveti kabul etmediği takdirde İngiliz kuvvetleri sevk olunarak Paşa'nın tutuklanmasına çalışacağı ve Paşa'nın malûm olan ahval ve ahlâkına Refet Bey'in uymasının hayret-i mucip olduğu" yolundaki görüşlerini ihtiva eden telgrafı Refet Bey'e ulaştırılmak üzere çekmişti. Refet Bey ise 8 Temmuz'da çektiği cevabî telgrafında İngiliz mümessilinin gelen kuvvet hakkındaki izahatını arzettikten sonra;

"Müdafaa teşebbüsü hodbahod olmayıp Meclis-i Vükela kararına dayandığını, çıkartmanın ordusu mıntakası asayişinden kanunen kendisine düşen vazife mesuliyeti hissine müstenit olup, Paşa'nın esasen bu gibi icraat hakkında emir vermeye selâhiyeti olmadığını, icraatının kuvvete dayanmaktan ziyade, şahsî tesirler altında olduğunu, bu işgalin İzmir hadiselerinden heyecana kapılan halkı müteessir kıldığını ve mahaza hükûmetin ittihaz ve tebliğ edeceği karara uyacağını, heyecanı teskin ve gerektiğinde sıkıyönetim ilânı tedbirine de başvuracağını"¹⁰⁰ bildirmişti.

99 Refet Bey'in bu tavrı bir karşı çıkıştan çok "aramızda telefon var, emirlerini yazınız" diye telgraf merkezine beyan ettiği gibi isteksizlik olarak yorumlanabilir.

100 *Defter-i Hatırat*, s.136. Bu muhaberenin tam metni için (Bkz. Mevlanzâde Rifat, *İnkılâbın İçyüzü*, s.245-250).

Bu muhabereden bir gün sonra 9 Temmuz'da İngilizler Refet Bey'in İstanbul'a geri çağırılması için hükûmeti sıkıştırmaya başladılar. Zira İngilizler, "derecesini tam olarak bilememekle beraber Refet Bey'in Mustafa Kemâl Paşa'nın suç ortağı olduğuna" kanaat getirmişlerdi. Eğer Refet Bey, İstanbul'a dönüşünü temin maksadıyla bir destroyerle Samsun'a gönderilecek Türk subayının isteklerine karşı çıkacak olursa, tıpkı Mustafa Kemâl Paşa gibi azledilecekti¹⁰¹. Ayrıca, Refet Bey'i gemiye bindirmek üzere, İstanbul Hükûmeti'nin emirlerini hâvi belgeyle bir İngiliz subayı da Samsun'a gidecekti¹⁰².

İtilâf Devletlerine ait H.M.S. SHARK ve GARDENYA gemilerinin Karadeniz kıyılarında gezindikleri ve Samsun'a kısa zamanda varmaları muhtemel olan günlerde 9 Temmuz öğleden sonra Cathorpe tarafından Bâb-ı Âli'ye yazılan "Üçüncü Kolordu Kumandanının faaliyetlerini ihtiva eden mektup General Deedes tarafından Sadrazama götürüldü. Sadrazam, Refet Bey'in İstanbul'a geldiğinde tutuklanıp tutuklanmayacağını sorduğunda Deedes, böyle bir garantiyi vermekten kaçındı. Söz konusu görüşmede şu hususlar üzerinde mutabık kılındı. 10 Temmuzda bir Türk subayı İngiliz "SHARK" gemisiyle Samsun'a gidecek ve mümkün olursa Refet Bey'in yerini alacak, Refet Bey dönmeyi reddederse haydut olarak görülecek. Yayınlanmadan Mustafa Kemâl Paşa (ve gerekirse) Refet Bey ile ilgili tüm askerî ve sivil dairelere gönderilecek emirler Yüksek Komiserliğin onayından geçecek. Bu sonuncu hükme bağlı olarak bu görüşme esnasında Refet Bey'e gönderilecek emirler son onayından önce Deedes'e gösterildi¹⁰³.

101 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.38-39. Calthorpe'un Curzon'a 9. Temmuz tarih ve 1492 numaralı raporu.

102 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.44 Calthorpe'den Sadrazam'a.

103 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.42-43. Calthorpe'dan General Milne'e Babiâli'ye sunulan mektubun sureti ve izahatı.

Bütün bu gelişmelerden sonra Refet Bey'in yerine Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'na tayin edilen Harbiye Nezareti Harbiye Dairesi Reisi Selahattin Bey, 10 Temmuz günü İngiliz "SHARK" torpido muhribi ile İstanbul'dan geldi¹⁰⁴. Bir hafta öncesinden İngiliz sefaretinde görevli Binbaşı Ian Smith'de bizzat bu meselenin tetkikine memur olarak "GARDENYA" gemisiyle Trabzon'dan Samsun'a gelmişti¹⁰⁵. Bu sırada idarî bir teftiş için Çarşamba'da bulunan Hamid Bey acele Samsun'a dönerek hemen o akşam sözü edilenlerle bir durum değerlendirmesi yaptılar¹⁰⁶. İlk olarak, halen Amasya'da bulunan Refet Bey ile muhabere edilerek ertesi gün için Kavak'ta buluşulmasına karar verildi¹⁰⁷. Refet Bey'le Kavak'ta yapılacak görüşmeye Smith'in gösterdiği arzu üzerine Hamid Bey de katıldı¹⁰⁸.

11 Temmuzda Kavak'ta biraraya gelindiğinde, Selahattin Bey Refet Bey'e emri tebliğ etti. Refet Bey de memleketin selâmet ve muvaffakiyetine dua ile kumandayı Selahattin Bey'e devretti. Bundan sonra Smith, İstanbul'dan verilen emre nazaran Samsun'da kendisini bekleyen İngiliz torpidosuyla İstanbul'a gitmesi için Refet Bey'i iknaya çalıştı. Ancak Refet Bey, Sivas'a gönderilmek üzere yola çıkarılmış olan eşyasını buldurmak ve ilişkisini kesmek bahanesiyle bir haftaya kadar süre isteyip Kavak'tan ayrıldı¹⁰⁹.

104 *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 7, Mart, 1954 ves.152. Hamid Bey'in hatıralarında Selahattin Bey'in Samsun'a geliş tarihi 12 Temmuz olarak kaydedilir ki, (*Defter-i Hatırat*, s.137) olayların gelişimine bakılacak olursa bu tarihlerin yanlış olduğu ortaya çıkar.

105 *HTVD*, Sayı:7, ves.156.

106 *Defter-i Hatırat*, s.137.

107 Selahattin Bey'in görüşme arzusuna Amasya'da bulunan Refet Bey olumlu cevap vermiş. Ancak otomobilinin lastikleri parçalandığından araba ile yola çıktığını belirtmişti. Selahattin Bey, Harbiye Nezareti'ne vakit kaybetmemek üzere yola çıkacağını ve Kavak'a kadar gideceğini belirtiyor (*HTVD*, Sayı:7, s.152.)

108 *HTVD*, Sayı:7, ves.156.

109 *HTVD*, Sayı:7, ves.153. "Acı tecrübelerden sonra İngiliz va'dine aldanmak için pek ahmak olmak gerekirdi. Bununla beraber süretâ bizlerde Refet'i iknaa çalıştık. Refet, bittabi dolaba girmede." (*Defter-i Hatırat*, s.137).

Refet Bey Harbiye Nezareti'ne çektiği 12 Temmuz tarihli telgrafla "verdiği kararın sırf zatî içtihadı ve Dahiliye Nezaretinin 29/6/35 tarihli emri ile vilâyata tebliğ olunan Meclis-i Vükelâ mukarreratına ihtilası neticesi" olduğunu "bu mukarrerat karşısında başka türlü hareketi vatana ihanet olarak telakki" ettiğini ifade ediyordu¹¹⁰. Bununla beraber, Smith'in İngiliz torpidosuyla gitmesi teklifi karşısında yapacağı yolculuğun mahzurlarından dolayı kendisinin en azından bu konuda mazur görülmesi gerektiğinde ısrar eden¹¹¹ Refet Bey'in öne sürdüğü mahzurlara Harbiye Nâzırı Ferid Paşa itibar etmeyerek, acilen yola çıkmasını istedi¹¹². Ancak Selahattin Bey'in Harbiye Nezareti'ne yazdığı telgrafta Smith'in de Refet Bey'in kuşkuları hususunda kendisine hak verdiğini söylediğini ifade etmesi üzerine¹¹³ Ferid Paşa, buna muvafakat ettiyse de "işin başka bir renk almasından duyduğu endişeyi" dile getirmekten de geri kalmadı¹¹⁴.

Öte yandan Binbaşı Smith, kısa sürede çözüme kavuşturmayı ümit ettiği bu meselede uğradığı başarısızlığın sorumlusu olarak Selahattin Bey'i ve diğer ilgililerin kayıtsızlığını gösterip, onları suçladıysa da, yine de ümitle Samsun'da Refet Bey'i bir kaç gün daha beklemeyi tercih etti¹¹⁵.

Refet Bey, istifası ile ilgili gelişmeleri Erzurum'da bulunan Mustafa Kemâl Paşa'ya Kavak buluşmasından tam iki gün sonra 13 Temmuz tarihli ve "K.O.3 Kumandanı Refet" imzalı aşağıdaki telgrafiyle bildirdi:

"İstanbul'dan bir İngiliz gemisiyle, Harbiye Dairesi Reisi Miralay Selahattin Bey, beni tebdil etmek üzere geldi. Benim dahi aynı

110 HTVD, Sayı:7, ves.154.

111 HTVD, Sayı:7, ves.153.

112 HTVD, Sayı:7, ves.155.

113 HTVD, Sayı:7, ves.156.

114 HTVD, Sayı:7, ves.157.

115 Defter-i Hatırat, s.137.

gemiyle avdetimi Nezaret emrediyor. Selahattin Bey, maksat dahilinde çalışacak. Vaziyet-i umumiyeye nazaran kumandayı mumailleyhe devri muvafık buldum ve Harbiye Nezareti'ne istifamı verdim. Ayrıca tafsilat veririm¹¹⁶. Sivas istikametinde hareket ediyorum. Beşinci Fırka Kumandanı Arif Bey vasıtasıyla Amasya'ya cevap veriniz."¹¹⁷

Refet Bey'in karar vermeden önce "hiç olmazsa kendilerinin nokta-i nazarının" alınması gerektiğine inanan Mustafa Kemâl Paşa yukarıdaki telgraftan "memnun olmamakla" beraber yine de "Refet Bey'in en azından İstanbul'a gitmemiş olmasından teselli aramaya başladı"¹¹⁸.

G- HAMİD BEY'İN CANİK MUTASARRIFLIĞINDAN AZLEDİLMESİ

İstanbul'un Anadolu üzerinde yoğunlaşan baskıları sonucu ilk olarak, Konya'da bulunan İkinci Ordu Müfettişi Cemal Paşa (Mersinli) 5 Temmuz'da "İstanbul'da bazı zevat ile temas etmek ve ailesiyle görüşmek üzere on gün müddetle ve kendi arzusuyla mezunen İstanbul'a gitmiş" bunu da bir kaç gün sonra yine Konya'daki Onikinci Kolordu Kumandanı Selahattin Bey'in gidişi izlemişti¹¹⁹. Mustafa Kemâl Paşa da özellikle Cemal Paşa'nın gösterdiği "suistimal" üzerine 7 Temmuz tarihli umumî tebligatında aşağıdaki konulara temas etmişti:

"Müfettiş ve kumandanlar, herhangi bir sebeple, kumandadan iskat edildikleri takdirde kendilerini istihlâf edecek zevat tevhid-i mesai olunabilecek evsafa malik bulunursa kumandayı tevdi ve fakat muntıkai

116 Refet Bey daha sonra 22.7.1919 tarihinde Sivas'tan çektiği telde "...Beni İstanbul'a gitmeye ikna için Kavak'ta bulunduğum zaman bir İngiliz binbaşısı geldi. İngilizlere gösterdiğim mukavemetten istifade ederek ve fakat zıttalilerini duçarî za'f etmek için beni aldırıldıklarını açıktan söyledi" diye yazdı. (*Nutuk I*, s.59).

117 *Nutuk I*, s.51.

118 *Nutuk I*, s.51.

119 *Nutuk I*, s.49.

nüfuzlarında kalarak vezaifi milliyelerini ifaya devam edeceklerdir" (madde 2).

"Devlet ve milletin temini istiklâli gayesinde, bilcümle memurini mülkiye-i devlet, Müdafaa-i Hukuku Milliye ve Reddi İlhak Cemiyetlerinin ordu gibi meşrû müzahiridir" (madde 5)¹²⁰.

İstanbul Hükümeti'nin bütün tazyiklerine karşı Millî hareketin içinde yer alanlar kadrolarını sıklaştırarak kayıp vermemek zorundaydılar. Bu durumda da yapılacak olan tek şey, davaya inancı zayıf olanları kazanmak ve zararı dokunacakları atandıkları yerlere sokmamaktı. Kararsız olanları da biraz ikna biraz baskı ile saflarında tutacaklardı. Anadolu'da yetki devir teslimi gibi tehlikeli bir dönüşüme meydan verilmeyecekti. Zira, bu bir ölüm kalım savaşıydı ve bu savaşta herkesin aynı kararlılıkla yürümesi kolay değildi. Bu bakımdan muhtemel çözümler ve gevşemeler dikkate alınarak, Amasya Tamimi'nin altıncı maddesinde, İstanbul'un emriyle yapılacak komutan atamalarına ve yer değiştirilmelerine karşı çıkılmıştı. Yine aynı kararlar gereğince görevden alınsalar bile mülki amirler de yerlerini terketmeyeceklerdi¹²¹.

Yakında toplanacak olan Erzurum Kongresi münasebetiyle İstanbul Hükümeti'nde açıkça görülen telaş ve şaşkınlık, kısa bir müddet sonra yerini, Dahiliye Nâzırı Adil Bey'in bazı valileri İstanbul'da bir toplantıya çağırarak¹²² Anadolu üzerinde daha kararlı politikalar uygulama isteğine bıraktı¹²³. İşte bu kritik günlerde, millî teşkilât nüvesini mekanik hale sokmak, aksamadan çalışır görmek, her sözü vereni hizmet başında bulmak, hırçınlıkları ve kaypaklıkları idare

120 *Nutuk I*, s.50.

121 Ergil, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s.116-122.

122 Ali Fuad Cebesoy, *Milli Mücadele Hauraları*, s.115-116.

123 Nihayet, 30 Temmuz 1919 tarihli bir kararla 30 kadar kaymakam ve mutasarrıf azlolundu ya da istifa etmiş sayıldı. 54 kaymakam ve mutasarrıf da atandı. Tasfiyeye uğrayanlar büyük çoğunlukla İttihatçılardı. (Ergil, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, s.122).

edebilmek, İstanbul'dan gelecek emirler karşısında vaziyete hakim olmak muazzam bir meseleydi¹²⁴. Bunun içindir ki, Mustafa Kemâl Paşa için de, ona sözvermiş bulunanlar için de hemen bütün Temmuz ayı fevkalâde nezaket ve ehemmiyet arzetyektydi. Nitekim, önce "milli maksatlar dahilinde çalışacağından şüphe olunmayan" Cemâl Paşa'nın İstanbul'a gidişine, ardından Selahattin Bey'de uymuş ve henüz bu çok atlatılmamışken bu defa halkaya Anadolu'da kalmakla beraber, Üçüncü Kolordu Kumandanlığını devrederek Refet Bey'de dahil olmuştu.

1- Hamid Bey'in Azil Haberi Karşısındaki İlk Tepkisi

11 Temmuz'da Refet Bey'le Kavak'ta görüşüldükten sonra hemen o günün akşamı Samsun'a dönen Hamid Bey, kendisini "pek müşkül bir vaziyete" sokacak olan sürpriz bir telgraf aldı. Telgraf, Kavak'ta kendilerinden ayrılıp Amasya'ya gitmiş bulunan Refet Bey'den geliyordu:

Canik Mutasarrıfı Hamid Bey'e

Şimdi İstanbul'dan aldığım haberde azlin hakkındaki irade-i seniyyenin Mutasarrıf Nabızade Edhem Bey'in eline teslimen gönderildiği bildiriliyor. Bu hususun men'ine çalışılmasını Nafia Nâzırı Ferid (Tek) Bey'e yazdım.

11 Temmuz 335/1919

Refet¹²⁵

Bu telgrafla azledildiğini öğrenen Hamid Bey'in içgüdülü olan ilk tepkisi¹²⁶ İstanbul'a gitmek için karar vermek oldu¹²⁷. Bu kararını

124 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt.I, Ankara, 1986, s.50.

125 *Defter-i Hatırat*, s.137.

126 Akşin, *İstanbul Hükümetleri I*, s.468.

127 İstanbul'a gitme kararını vermesindeki etkenleri Hamid Bey hatıralarında şöyle izah eder. "İstanbul'da bulunan alemin benden başka muin ve zahiri yoktu. Aldığım maaşla iki tarafı güç

da azledildiği haber aldıktan üç gün sonra 14 Temmuz'da, Mustafa Kemâl Paşa'ya aşağıdaki telgrafla bildirdi.

Üçüncü Ordu Müfettişliğine
XV.Kolordu Kumandanlığına

Azlolunduğumu mevsukan haber aldım. Şu bir iki gün zarfında vüruduna intizar ediyorum. Müteakiben İstanbul'a gideceğimi arz eylerim.

14 Temmuz 335/1919

Hamid¹²⁸

Yukarıdaki telgraf Mustafa Kemâl Paşa'nın eline geçtiği sıralarda, Erzurum'a İstanbul yoluyla ulaşan bir başka telgrafla da "Hamid Bey'in azledildiği ve yerine İbrahim Edhem Bey'in tayin edilmiş olduğu bildirilmişti¹²⁹. 14 Temmuzda ise Refet Bey Amasya'dan çektiği şifrede konuya:

"Hamid Bey'in azli hakkında henüz bir şey yok. Fakat mahallinde ibkası için teşebbüsatta bulunuldu. Azlolunursa buralarda kalacağını pek ümid etmiyorum. Maamafih tesir yapıyorum..."¹³⁰ şeklinde temas etmekteydi.

Askerî bürokrasinin ayrılmaz bir parçası olan sivil bürokrasi arayışının yoğunlaştığı bu günlerde Hamid Bey'in azledilmesi karşısındaki tavrı elbette beklenen etkiyi yapacaktı. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa "kendi tavassutuyla tayin ettirilebilmiş" bir kişinin azledilmiş olmasına pek şaşırmadı. Ancak onun için asıl süpriz olan

---

idare edebiliyordum. Hatta son zamanlarda pek daralmıştım. Ayrılışım halinde benim Anadolu'da yaşamaklığım kolay ise de aileme kim muavenet edecekti. Azlin tahakkuku halinde İstanbul'a avdetle ailemi Rodos'a ebeveynim nezdine nakilden sonra Anadolu'ya avdetten başka çare yoktu. Buna karar vermiştim." (*Defter-i Hatırat*, s.138).

128 *Defter-i Hatırat*, s.138; *Nutuk I*, s.55.

129 Kamsu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, I, s.56.

130 *Nutuk I*, s.53. Refet Bey'in "azlonursa buralarda kalacağını pek zannetmiyorum" derken, şahsî kanaatini mi, yoksa Hamid Bey'in kendisine bir vesileyle ifade etmesi muhtemel yaklaşımını mı aksettirdiği anlaşılamıyor.

"mühim bir noktada kendisinden fedakârane bir vaziyet memul edilen" Hamid Bey'in "sanki tabii şerait dahilinde bulunuluyormuş gibi gayrikabili tefsir bir zihniyet göstermesi" idi¹³¹. Öte yandan, Mustafa Kemâl Paşa'yı endişeye sevkeden en mühim şey, vazifeden ayrılmaya niyetlenen Hamid Bey'in tamim ve kararlara uygun hareket etmemek yoluna girmesi ve İstanbul'a gideceğini bildirmesiydi¹³². Kaldı ki, şahsî mazeret, aile vaziyeti ayrılış sebebi ne kadar mühim ve ne kadar ciddî olursa olsun kendilerine güvenilen kişilerin işbaşından uzaklaşmaları endişe sebebi olmaktan öte tehlike de teşkil edebilirdi¹³³. Meselenin bu safhasında Mustafa Kemâl Paşa'yı kuşkulandıran bir başka nokta ise Refet Bey'in, Hamid Bey'in azliyle ilgili olarak "mahallinde ipkası için teşebbüsatta bulunulduğu"nu bildirmesi üzerine kimin kim nezdinde teşebbüste bulunduğu sorularına henüz cevap bulamamış olması idi.

2- Mustafa Kemal Paşa Hamid Bey Yazışmaları

Hamid Bey'in İstanbul'a gideceğini beyan ettiği 14 Temmuz tarihli kısa telgrafına Mustafa Kemâl Paşa tarafından ertesi günü aşağıdaki cevap yazıldı:

Canik Mutasarrıfı Hamid Beyefendiye

Kardeşim Hamid Bey, sizin yerinize İbrahim Edhem Beyin tayin olunduğunu haber alarak Refet'e yazdım. Ve birleşerek beraberce dahile doğru gelmenizi rica ettim. Bilmem hangi mülahazai emniyet size İstanbul'a gitmek fikrini telkin ediyor. Refet'in başına gelecek size de aynıdır. Yani gideceğiniz yerin Malta olduğu muhakkaktır. Bundan

131 *Nutuk I*, s.55. Hamid Bey'in bu kararındaki kendisinden beklenilmeyen teslimiyetçiliğinin gerisinde Refet Bey'in kumandayı henüz terk etmiş olmasını da aramak icab eder.

132 Amasya Tamimi'nin uygulanmasında çalışacaklar arasında tek sivil olarak Hamid Bey'de vardı. Hamid Bey, Amasya'daki toplantılara davet edildiye de "müstacel işleri dolayısıyla" bu toplantılara katılma imkânı bulamamıştı.

133 Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar I*, s.54-57.

maada biz kıymetli arkadaşlarımızı Dersaaadet'ten Anadolu'ya çekip çıkarmağa ve bu vechile ciddi vatanperverânı mahrumu amâl etmemeğe çalışırken siz bu hareketle Iaâkal bir muhite giriyorsunuz. Biz hiç caiz görmedik. Selahattin Bey'le programda mutabakat hâsil olmuştur. Refet'e mülaki olmak üzere bilmuhabere Amasya'ya hareket ederek oradan birlikte vereceğiniz karara göre ya Sivas havalisinde birlikte kalırsınız, veyahut müreffehen bizim nezdimize gelirsiniz. Cevabı kat'i bekleriz.

15 Temmuz 335/1919

Mustafa Kemal¹³⁴

Hamid Bey'in azledildiğini haber alır almak takındığı tavrı, idare karakterinin arzettiği bir kaypaklık¹³⁵ iki cephelilik (opportunistlik), gevşek ruhluluk ve hatta ihtilâlcî fikirlerini açığa vurmaktan kaçınan bir korkaklık¹³⁶ olarak nitelemeden önce, bu karşı tavrı, daha doğrusu tereddüdü farklı bir görüş, zihniyet, terbiye ve kuşak ayrılığı olarak¹³⁷ değerlendirmenin daha akılcı olacağı kanaatindeyiz. Gerçekten de öne sürülen şahsî sebepler ve gerekçeler açısından bakıldığında bir dereceye kadar "mazur" görülebilecek olan Hamid Bey'in bu hareket tarzının Millî menfaatler noktasında içinde bulunulan şartlar da nazar-ı itibare alındığında "muzır" olduğuna şüphe yoktur. Ama bu noktada alelacele verilmiş yanlış ve zamansız bir

134 *Nutuk III*, s.922-923, Ves.34; *Defter-i Hatırat*, s.138. (Hamid Bey'in hatıralarında yer alan telgraf Mustafa Kemal-Rauf, imzalarıyla çekilmiş görünüyor.) Bu telgraftan başka, Mustafa Kemâl Paşa'nın isteğiyle Hamid Bey'e Mazhar Müfit Bey tarafından- kararından vazgeçeceğini hiç ummamakla beraber- şu telgraf çekildi" Azledilmiş olmanıza rağmen sizin de İstanbul'a gitmeyerek buraya gelmeniz muvafık olur. Millî Mücadeleye katılmış olmanızın gerektirdiği azim ve imanla burada göreceğimiz çok iş vardır. Vatan ve millet sizden çok hizmet beklemektedir kardeşim." (Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar I*, s.59.) Ancak Kansu'nun "çektim" dediği telgrafın sureti hiçbir yerde görülemedi.

135 Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar I*, s.58.

136 Akşin, *İstanbul Hükümetleri I*, s.469.

137 Aydemir, *Tek Adam II*, s.79.

kararın aynı acele ile acımasız tenkidini yapmaktansa, bundan sonraki gelişmelere bakmak yerinde olacaktır. Nitekim Hamid Bey, İstanbul'a gitme konusunda kendince haklı sebeplerinin yanlış yorumlandığı kanaati ile¹³⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın 15 Temmuz tarihli telgrafından sonra sözkonusu kararında hiç de ısrarlı olmadığını ortaya koydu. "Bu hareket tarzının muhite fena tesir edeceğine" kesinlikle inanarak, hiç bir şekilde yerinden ayrılmamaya ve gerekirse İstanbul'dan yerine gelecek olanı kovmaya karar verdi. Öyle ki, kararlılığının bir göstergesi olmak üzere, hakkında yeniden kuşkuvarın oluşabileceğini dahi dikkate almadan bu defa "karar ve faaliyet telkin eden" telgrafını Erzurum'a gönderdi.

Mustafa Kemâl Paşa ve Rauf Bey Hazeratına

Bizansın mütezayit rezaletleri karşısında meyûs olan millet, şarktan bir şûle-i ümid bekliyor.

Buralara ve buradakilere öyle hayalî şekil ve vücutlar veriyorlar ki acaba bir şey var mı diye ben de şüpheleniyorum. Kayıtsızlığımdan utanıyorum.

Filhakika uyumuyoruz. Bir şey yapmak istiyoruz. Fakat bu şeyin şekil ve nazariyatıyla uğraştığımızı, uzun yollar intihab ettiğimize kaniim. Zamanın, halin intizara tahammülü yoktur. Memleketin vaziyeti, dakikadan dakikaya fenalaşıyor. Binaenaleyh efkârımızı telhis efalimizi tesri iktiza ediyor. Bu hususta benim hatırıma gelen şudur:

Aynı zamanda her taraftan zat-ı şahaneyeye bir telgraf çekelim. On aydan beri gözü önünde alekser kendi arzu ve hevesi dahilinde cereyan eden rezaletler delaletiyle nereye sürüklenmekte olduğunu gören milletin herçibadabâd mukadderatını ele almaya karar verdiğini ihtar ve kırksekiz saat sarfında milletin itimadını haiz bir kabine teşkil ve Meclis-i Müessisan'ın daveti taht-ı karara alınmadığı takdirde, ne

kendisini ve ne de hükümetini tanımadığımızı ilave edelim. Bunda hiç bir müşkül yok, ananevi boyun kırmaktan müteessir olmayan millet biz yürüyelim arkamızdan gelsin efendim.

20 Temmuz 335/1919

Hamid¹³⁹

Millî Mücadele boyunca, Meşrutiyetin Türkiye'ye getirdiği, telgraf yağdırarak iktidarı etkileme tekniğinden azamî ölçüde yararlanmış olan Mustafa Kemâl Paşa¹⁴⁰ bu defa Hamid Bey'in bu yoldaki teklifine hayalci ve zamansız olduğu gerekçesiyle karşı çıktı¹⁴¹. Mustafa Kemâl Paşa, Hamid Bey'in kendilerini daha seri olarak hareket etmelerini istediği "hiddet ve öfkeyle kaleme alınmış" bu telgrafında "şekil ve nazariyatla uğraşan şaşkınlık" olarak suçlamalarının da ötesinde "ananevi boyun kırmaktan müteessir olmayan millet, biz yürüyelim arkamızdan gelsin" düşüncesinden rahatsız olmuşa benziyor. Zira, idare adamlarının, bilhassa millet adamlarının böyle sakim ve merdut zihniyetlere asla kapılmamaları gerekmektedir. Dahası tarih, bu fikirde olanların duçar oldukları âkibetler ve ukubetlerle doluydu¹⁴².

139 Nutuk, I, s.56-57; Defter-i Hattı, s.139. Aynı günlerde (22 Temmuz) Refet Bey'de "kararsız ve programsız hareketlerle maksadı ihlâl edeceğiz. Ya ihtiyatkâr olalım veyahut hemen işi açığa vuralım. Fakat ikisinden birini yapalım..." diye Mustafa Kemâl Paşa'ya tavsiyede bulunuyordu. (Nutuk I, s.60.)

140 Akşin, İstanbul Hükümetleri II, s.14.

141 Kansu'nun bu husustaki mütalâası şöyledir. "İttihat ve Terakki vaktiyle o telgrafı Padişaha çekerken, oldukça teşkilâtlanmış ve kuvvetlenmişti. Her şeyin başında biz henüz o teşkilât ve iktidara sahip değiliz. Sonra farzı muhal olarak Padişahın amel-i milliyeye uygun bir kabine teşkilini kabul ettiğini ve kabinenin işe başladığını düşünelim. Bu kabine acaba hangi kuvvete istinad edecek? Hamid Bey, amel-i milliyeye hâdim bir kabinenin dayanacağı bir millî kuvvet olması lâzım geldiğini düşünemiyor mu? Erzurum Kongresi'nin ve bunu takiben yakında Sivas'ta in'ikad edecek umumî kongrenin bu kuvveti vücuda getireceğini mülhaza edemiyor mu?" (Erzurum'dan Ölümüne Kadar I, s.56-57.)

142 Nutuk I, s.56. Hamid Bey, bu olaydan tam 8 yıl evvel Viyana'da bulunduğu sırada cep defterine benzer bir not düşmüştü" Bir hükümetin gerçek gücü olmadan kalıcı gücü olamaz, fakat gönüllü boyun eğmede ona itaat edenlerce bu güç kılıcı olur." (Özel Notları, Defter No. 2, s.19). Yine

Ancak, yine de bu tepkiyi yalnızca Hâmid Beyin şahsına mal etmekten çok, askerî ve mülkî makamların hükûmete karşı duydukları saygı ve bağlılığın kaybedildiğinin bir işareti ¹⁴³ olarak görmek gerekir. "Parçalanmış bir sorumluluğun çabucak sorumsuzluk olacağına her zaman inanmış olan Hamid Bey¹⁴⁴ seri olarak hareket edilmesi yolunda teklif ve telkinlerle dolu telgrafiyla ortaya koyduğu "aceleci" tavrının sebepleri Mustafa Kemâl Paşa tarafından Refet Bey vasıtasıyla öğrenilmek istendiğinde Refet Bey'e şu izahatta bulunacaktı:

"Beni bu talebe iten iki sebep vardı. Birisi: İhtilâl vaziyetlerinde halkı sözden ziyade fiillerin harekete geçirdiği kanaati. İkincisi: İstanbul'dan akıp gelen fikir cereyanlarına karşı koymak ameli idi. Çünkü, bizim, büyük küçük hemen umum devletlere muhalefeti ifade eden ihtilâl hareketimiz, tabii mantık kaideleri ile ölçülemezdi. "Ya İstiklâl, ya ölüm" kuralını, siyasî terbiyeten mahrum kütle ile özel menfaatlerine fazla bağlı sınıfın kafasına sokmak kolay değildi. Fiiliyat devrinde ise harekete ve heyecana gelen efkâr mantıkla pek kayıtlanmaz, mukadderatını idarecilere teslim eder."¹⁴⁵

Diğer yandan Hamid Bey'e göre "kısa süren güçlü ve baskı her zaman uzun süren zayıf bir baskıdan daha etkili" idi¹⁴⁶.

Hamid Bey'in Erzurum'a gönderdiği ve üzerinde bir hayli tartışmaların yapıldığı telgrafına bir gün sonra aşağıdaki cevap yazıldı:

---

aynı notlar arasında "Saygısız gönüllü itaat yoktur. Prestijsiz de saygı yoktur. (s.16) diyerek adeta bu tavrın Millî Mücadele taraftarlarının bir rüşk kavgası olacağına inanıyordu.

143 Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar II*, s.49. Akşın, mülkî örgütün askerî örgüt kadar atak ve kararlı olmamasını yeni ordunun yeni mülkî örgüte (1913 sonrası) göre, savaş içindeki bileşimini daha iyi koruyabilmiş olmasına bağlıyor. (*İstanbul Hükümetleri, I*, s.477).

144 *Özel Notları*, Defter No.2, s.24.

145 Defteri-i Hatırat, s.145-146. Gerek Refet, gerek Hamid Beylerin bu davranışları Selek'e göre Mustafa Kemâl Paşa'nın Ordu Müfettişliği'nden ve askerlikten ayrılmış olması ile az çok ilgili görülebilir. (Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, İstanbul, 1968, s.365).

146 *Özel Notları*, Defter No.2, s.18.

Mutasarrıf Hamid Bey'e

1.Kanaat ve mütalâalarının pek haklı¹⁴⁷ İnşallah her şey olacaktır. Yalnız, milletin itimadını haiz bir kabine teşkil etmek için o kabinenin istinad edebileceği bir kuvvet vücuda getirmek lâzımdır. O da, Vilâyat-ı Şarkıyye Kongresi'nin ve onu müteakiben Sivas Umumi Kongresi'nin inikadiyle olacaktır. Vilâyat-ı Şarkıyye Kongresi'nden çok ümit bekleniyor. Oradaki hazırlıklardan ve millî cereyanın kudretinden hepimiz çok memnunuz. Yalnız, hükûmet merkezinin geçenlerde gösterdiği şenaat ve cesaret karşısında bazı bölgeler mülkî ricalinin zaaf ve çekingenliği teessürü muciptir. Maamafih şedid vaziyetlerle galebe ediliyor ve edilecektir. Canık Livası'nın Sivas Kongresi'ne gidecek murahasalarının hazırlanması ve yapılacak tebligat üzerine hemen Sivas'a doğru yola çıkarmak hususunun teminat altına alındığının bildirilmesini rica ederim.

2. Yeni Kolordu Kumandanı Selahattin Bey biraderimizle pek açık bir fikir ve kanaatle görüşerek mutlaka Refet Bey'in bıraktığı noktadan işe başlanması elzemdir. Başka suretle hareket imkânı yoktur. Bu nokta hakkındaki tam kanaatinizi rica ederiz.

21 Temmuz 335/1919

Mustafa Kemâl-Rauf¹⁴⁸

20 Temmuz tarihli telgrafında öngördüğü çözüm yolları zamana ve zemine muvafık bulunmayıp "gaflet içinde olmakla" iham edilmesine sebebiyet verdiyse de, Mustafa Kemal Paşa, yukarıdaki son telgrafıyla, en azından onun vermiş olduğu karardan geri dönmüş olmasının gönül rahatlığı içerisinde, Hamid Bey'in, gururunu okşamaktan da geri kalmadı.

147 Nutuk'da bu cümleye tesadüf edilmedi.

148 *Defter-i Hatırat*, s.140.

3- Hamid Bey'in Azlinin Durdurulması

Canik Mutasarrıflığı görevine başladığı ilk günden itibaren Dahiliye Nezareti ile arasındaki yazışmaların sebebiyet verdiği çatışmalar nihayet Hamid Bey'in Mutasarrıflıktan azliyle sonuçlanmıştı¹⁴⁹. Ancak azil kararı Meclis-i Vükelâ'nın onayından da geçtiği halde, aradan geçen on güne rağmen Hamid Bey'in tebdil-i şayiası henüz tahakkuk" etmedi¹⁵⁰. Bu arada geçen süre içinde, gerek Üçüncü Kolordu Kumandanı Selahattin Bey ve gerekse Samsun'da bulunan İngiliz temsilcileri Hamid Bey'in yerinde bırakılması için İstanbul'a müracaatta bulundular. Selahattin Bey, 16 Temmuzda yazılıp üç gün sonra 19 Temmuz'da Harbiye Nezareti'ne çekilen şifrede, Samsun'da asayiş meselesinin büyük nispette çözümlenmiş olduğundan bahisle, asayişin sağlanmasında birinci derecede rol sahibi olan Hamid Bey'in azledilmesi ile bu durumun bitebileceğini, İngiliz temsilcileri Yüzbaşı Solter ve Binbaşı Smith'in de bu yolda sefaretlerine birer rapor gönderdiklerini, "müdür-i ecanibe kendisini sevdirmiş ricali devletten bir zatın muhafazasını" ehemmiyetine binaen "istirham" etti¹⁵¹. Hamid Bey'in yerinde bırakılması ile sonuçlanan İngiliz notası ise; "Hamid Bey'in harekât-ı milliyeye iştiraki sabit olmakla beraber, asayiş bakımından Samsun'dan alınmasının doğru olmayacağı, aksi takdirde burada çıkacak hadiselerin mesuliyetinin hükûmete ait bulunacağı" yolundaydı¹⁵².

Selahattin Bey'in ve özellikle de İngilizlerin hükûmet nezdindeki girişimleri sonunda, azledilmesiyle ilgili teşebbüsünün neticesiz kalmasından hemen sonra Hamid Bey'in, Samsun'da da törenlerle kutlanan Meşrutiyet Bayramı'nda (23 Temmuz 1919) ortaya

149 *Defter-i Hatırat*, s.139.

150 *Nutuk I*, s.60.

151 *HTVD*, Sayı:7, ves.158.

152 *Defter-i Hatırat*, s.139.

koyduğu tavır dikkate değer. Hükümet Konağı önünde yapılacak törende söylenecek nutku vermekle görevlendirilen Büyük Cami Vaizi Hasan (Umur) Hoca'ya bir kaç defa endişe ile (tören yerinde yabancı temsilcilerin de olduğundan bahisle kendilerini gücendirecek ve dikkatlerini çekecek sözlerden kaçınmasını" tavsiye etmek lüzumunu hissetmişti. Hamid Bey'i endişelendiren nokta, bir din adamı olmasından ötürü Hasan Hoca'nın dinî taassuba kapılarak gayrimüslimlere karşı ağır ithamlarda bulunabileceği ihtimali idi. Ancak, kendisine "siyasî müşkülât çıkaracak sözlerden kaçınılacağı" teminatı verilince bir hayli memnun olmuştu¹⁵³.

H- 1919 YAZINDA SAMSUN'DA İDARİ VE SİYASİ OLAYLAR

1- Bafra'da Asayiş Meselesi

Mustafa Kemâl Paşa'dan aldığı 21 Temmuz tarihli telgraftan sonra, tasarladığı faaliyet şeklinin şartlarının henüz oluşmadığına kanaat getiren Hamid Bey, bundan böyle yeniden, Canik Livası'nda gerçekleştirmeye çalıştığı idarî ıslahat ile uğraşmaya karar vererek, Hacı Hüsnü ve Kenan Beylerle Temmuz ayı sonlarında Bafra'ya gitti. Aynı günlerde Bafra kazasında bulunan alaydan kırküç asker firar ederek Kayseri'li Mustafa Çavuş idaresinde Alaçam Bölgesi'ne yerleşmiş ve etraftaki köylere tecavüz etmeye başlamıştı. Bu vaziyetin devamı nüfuz ve haysiyet kırıcı olduğundan herşeye rağmen bir an evvel çözümlenmesi gerekiyordu. Bu sebeple Bafra kazasının idarî teşkilâtındaki aksaklıkları gidermek ve bu arada Ziraat Bankası'nın kazadaki ve civar köylerdeki çiftçilere verdiği kaynaklarla ilgili suistimalleri yerinde incelemek üzere¹⁵⁴ planlanmış bir teftiş mahiyetindeki ziyaret birden zarurî olarak eşkiya takibi şeklini aldı.

153 Umur-Pasin, *Samsun'da Müdafaa-i Hukuk*, s.37-38.

154 *Özel Notları*, Defter No.3, s.6.

Bununla beraber yine de önce haklarında şikâyet sözkonusu olan görevliler hakkında tahkikat yapıldı ve yolsuzlukları sabit görülenler işten el çektirildi. Daha sonra da son zamanlarda eşkiya yatağı haline gelmiş olan Nebyan Dağı şakilerden temizlendi. Alaçam bölgesindeki Kayserili Mustafa Çavuş ise, teslim olduğu takdirde kendisine bir şey yapılmayacağı ve hatta jandarmaya kaydedileceği yolundaki teminata rağmen, direnince sığındığı köyde öldürüldü. Bu son müdahale ile, bölgede asayiş bir müddet için de olsa temin edilmiş oldu¹⁵⁵.

2- Mebus Osman Bey Olayı

Bilindiği gibi İngilizler Hurst'un Kavak'ta eşkiya tarafından soyulması olayı üzerine kendisini görevden almışlardı. Bu defa Hurst'un yerine gönderilen siyasî mümessil Perring selefinin akibetine uğramamak için fazla gayret sevdasına düştü. Bu cümleden olmak kaydıyla eski mebuslardan Osman Bey'in Samsun'a dönmüş olmasından ve burada bulunabileceği bir takım faaliyetlerden duyduğu endişeyi dile getirerek, geri gönderilmesi için Hamid Bey nezdinde bir kaç defa teşebbüste bulunmuştu. Zira Perring'e göre Osman Bey'in son günlerdeki tavırları "memlekette ihtilâle sebebiyet verecek derecede muzır olduğundan, hakkında şiddetli muamele yapılması" gerekiyordu. Hamid Bey ise Perring'in Osman Beyle ilgili şüphelerinin ve kuşkularının yersiz olduğunu bundan başka, memlekette çıkacak her türlü hadisenin sorumluluğunun kendisinde olduğunu ifade ederek, bu meseledeki ısrar ve hatta tehditleri bir müddet için geri çevirmişti. Öte yandan Hamid Bey, yine de bir tedbir almak üzere Osman Bey'i çağırıp olan bitenden kendisini haberdar ederek bundan böyle daha dikkatli davranmasını tenbihlemekten de geri kalmamıştı¹⁵⁶.

155 *Defter-i Hatırat*, s.140-143.

156 *Defter-i Hatırat*, s.143.

Bu meselede kolayca pes etmeyeceği anlaşılan Perring, Hamid Bey'in Bafra'da olduğu günlerde, onun yokluğunu fırsat bilip, bu defa 15.Fırka Kumandanı ve Mutasarrıf Vekili İsmail Hakkı Bey'e baskı yaparak ve tehditlerine devam ederek, şifahî bir ültimatomla Osman Bey'i Samsun'dan uzaklaştırmayı başardı. Perring'in ısrarlarına karşı koyamıyarak Osman Bey'i polis refakatinde İstanbul'a sevkeden İsmail Hakkı Bey, bu olaydan Bafra-Alaçam bölgesinde bulunan Hamid Bey'i haberdar etmeye lüzum görmedi. Ne var ki, sadece Osman Bey'in gönderilmesiyle yetinmeyen Perring'in bu defa aralarında Samsun ileri gelenlerinden Emin Bey ve Hacı Molla'nın da bulunduğu altı kişinin daha İstanbul'a gönderilmesi isteği karşısında İsmail Hakkı Bey, Alaçam'daki Hamid Bey'den, Osman Bey'in gönderilmiş olduğundan bahisle, yeni talepler karşısında ne yapması lazım geldiğine dair talimat istedi.

Samsun'daki son gelişmelerden bu şekilde haberdar olan Hamid Bey, konuyla ilgili şifreyi alır almaz, Sinop Mutasarrıfına gönderdiği telgrafla "yanlışlıkla İstanbul'a sevk olunan Osman Bey'in vapurdan alınarak dahile sevk olunmasını, beraberindeki polisin de Samsun'a iadesini" rica etti. Diğer yandan, Samsun'daki İsmail Hakkı Bey'e de bir telgraf çekerek "İngilizlerin isteğini kesinlikle yerine getirmemesini, eğer meselede vehamet görürse, Emin Bey ve arkadaşlarını kışlalarda emniyet altına almasını" tavsiye ederek derhal Samsun'a döndü¹⁵⁷.

Bu sırada Osman Bey'i götüren vapur da 14 Ağustos 1919'da Sinop limanına varmıştı. Bir ara şehre çıkan Osman Bey, Mutasarrıf Mazhar Tevfik Bey'e sığınarak, Samsun Rum metropolidinin isteği ile İngilizler tarafından tevkif edildiğini ve Malta'ya sürülmekte olduğunu, hamiyet ve milliyet nâmına kendisinin himaye edilmesini istedi. İlk etapta meselenin içyüzünü bilmediğinden mütereddit davranan

---

157 *Defter-i Hatırat*, s.144.

Mutasarrıf Mazhar Tevfik Bey, hemen Sinop ileri gelenlerinin görüşüne başvurdu ve onların da muvafakatiyle Osman Bey'i vapura iade etmedi. Ancak yine de bu yola başvurulmadan önce düşünülen yegâne çare olarak "Osman Bey'in hareketi halinde tehlike-i hayatiye mevcut olduğundan bir hafta hareketinin mümkün olamayacağı"na dair doktor raporu tanzim edildi. Hükûmete de bu merkezde bilgi verildi. Ayrıca düzenlenen rapor Osman Bey'in refakatinde gelen polis memuruna verilerek Samsun'a gönderildi.

Büyük bir cesaret örneği göstererek Osman Bey'i alıkoyan Sinop Mutasarrıfı, bu olayı şifreli telgraflarla Mustafa Kemâl Paşa'ya, Dahiliye Nezareti'ne ve Kastamonu Vali Vekiline bildirdi. Ayrıca henüz Samsun'a gelmiş bulunan Hamid Bey'den de meselenin gelişimiyle ilgili malûmat isteğinde bulundu. Hamid Bey cevabında "vatanperverleri imhaya matuf bir harekettir. Benim Samsun'da bulunmayışından bilistifade yapılmıştır. Mümkün olan muavenet ve müzaheretini esirgemeyiniz" diye cevap verirken, Dahiliye Nâzırı Adil Bey ise "bu gibi işlere karışılmaması ve Osman Bey'in derhal mahfuzen yola çıkarılması"na dair talimat gönderdi¹⁵⁸.

Osman Bey'in Sinop'ta alıkonulmasına son derece sinirlenen Perring, sorumlular üzerinde büyük çapta bir baskı oluşturmak ve meseleyi çözümlenmek gayesiyle 7 Eylül'de iki savaş gemisiyle Samsun'dan Sinop'a geldi. Sinop'lular Osman Bey'i sakladılar. Olası bir tehlike karşısında Mutasarrıf Mazhar Tevfik Bey de Belediye Reisi Rasim Bey'in evinde gizlendi. Büyük bir öfkeyle Sinop'a çıkan İngilizler doğrudan Hükûmet Konağı'na giderek kapısına kendi bayraklarını astılar. Bu durum üzerine galeyana gelen Sinop halkının Hükûmet Konağı önünde yığılması üzerine gizlendiği yerden çıkan Mutasarrıf "burası bir Türk hükûmet dairesidir" diyerek gelip makamına oturdu.

158 Nurettin Peker, *İstiklâl Savaşı, Resim ve Vesikalarla İnebolu-Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı*, İstanbul, 1955, s.50-51.

İngilizler Mutasarrıfın bu cüretli tavrı ve halkın ürkütücü heyecanı karşısında bayrağı indirmek zorunda kaldılar¹⁵⁹. Perring'de hiddet ve öfkeyle geldiği Sinop'tan Mazhar Tevfik Bey tarafından imzalanan ve Osman Bey'in hasta olduğuna, sağlığına kavuştuktan sonra yola çıkarılacağına dair yazılı bir teminatla yetinerek, geldiği gambotla Samsun'a döndü¹⁶⁰. Ne var ki, Sinop'ta karşılaştığı mukavemeti ve özellikle de Mutasarrıf Mazhar Bey'in Osman Bey meselesinde takınmış olduğu tutumu hazmedemeyen İngilizler hükümet nezdinde girişimlerde bulunarak onu azlettirdiler¹⁶¹.

Osman Bey, meselesiyle ilgili olarak 4 Ağustosta Sinop Mutasarrıflığı'ndan Mustafa Kemâl Paşa'ya gönderilmiş olan fakat nedense kendisine dokuz günde kendisine ulaşabilen telgrafın cevabı, 15 Ağustos'ta geldi:

Sinop Mutasarrıflığına

C.4 Ağustos 335 ve No.2 Osman Bey hakkındaki mufassal telgrafnâmeniz dokuz günde buraya vâsil oldu. Hamid Bey'in 8 Ağustos 335 tarihli şifresi burada hiç hallolunamadı. İsmail Hakkı Bey'in buna münasip hareketi hakkında icab eden muamele yapılmak üzere Üçüncü Kolordu Kumandanı ile Canik Mutasarrıfı Hamid Bey'e Kâzım Paşa Hazretleri tarafından ehemmiyetle yazılmıştır. Herhalde macera mucibi eseftir. İzhar buyurduğunuz hamaseti milliyeye bilhassa mucibi takdir ve şükrândır. Osman Bey'in İstanbul'a gitmesi kat'ıyyen caiz değildir. Kendileri acizlerine mülakî olmak üzere hemen Sivas'a hareket eylemelidir. Biz de bir kaç güne kadar oraya hareket edeceğiz. Yirminci Kolordu Kumandanı Ali Fuad Paşa Hazretleriyle daima temasta bulunulması rica olunur. Mevki tezelzülü vatanperveran için hiç

159 Mahmud Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara, 1969, s.147-148.

160 Peker, *İstiklâl Savaşının...*, s.51.

161 *Defter-i Haurat*, s.144. Azledildikten sonra köyüne (Şamlıoğlu) çekilen ve orada yaşamaya başlayan Mazhar Tevfik Bey, Sinopluların yoğun istekleri karşısında bir müddet sonra göreve iade edildi ve büyük sevgi gösterileri arasında makamına getirildi. (Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s.148.)

mevzuubahs olamaz. Her ne zaman zaruret karşısında kalınırsa milletin sinesi fedakâr evlatlarına açıktır. Derhal işarı keyfiyet buyurmanızı arz ve temenni-i muvaffakiyet efendim. Bu telgrafın iş'arı vusûlünü rica ederim.

15 Ağustos 335/1919

Mustafa Kemâl¹⁶²

Bu telgraftan da anlaşıldığı üzere Mutasarrıf Mazhar Tevfik Bey azledilmiş olmakla beraber henüz görevinin başındaydı ve bu keyfiyeti de Erzurum'da bulunan Mustafa Kemâl Paşa bir başka kaynaktan öğrenmiş bulunuyordu. Dahası o vakte kadar İtilâfçı olarak bilinen Sinop Mutasarrıfı'nı, doğrusu kendisinden hiç de beklenilmeyen bu fedakâr hareketi¹⁶³ karşısında "sine-i millet"e davet ediyordu.

Osman Bey, Mustafa Kemâl Paşa'nın bu telgrafındaki isteğine uyararak karadan Sivas'a gitmek üzere yola çıktı. Aynı zamanda bu seyahatin güvenliği açısından da bir aldatmacaya başvuruldu. Buna göre; o sırada Sinop limanında bulunan Amasya vapurunun mürettabatı ile görüşülerek, güyâ Osman Bey aynı gemiyle refakatinde bulunan polis memuru Şükrü Efendi ile İstanbul'a gitmek üzere yola çıkmış olacak, ancak Zonguldak'ta karaya çıkıp bir daha geri dönmediği söylenecekti. Bu sebeple, Dahiliye Nezareti'ne, Kastamonu Vilayeti'ne ve Samsun'daki İngiliz Mümessilliği'ne "Osman Bey'in mahfuzen Amasya Vapuru ile İstanbul'a sevk edildiği" dahi yazıldı. Öte yandan da Mustafa Kemâl Paşa ve Ali Fuad Paşa'ya "Sivas'a hareket ettiği" Sinop Mutasarrıflığı'nca şifre ile bildirildi¹⁶⁴. İngilizler bu olayda oyuna geldiklerini geç de olsa anlayınca, tepkilerini Sinop'u işgal etmeye yeltenmek suretiyle göstereceklerse de¹⁶⁵ bundan da bir netice çıkmayacaktır.

162 Peker, *İstiklal Savaşının...*, s.52.

163 *Defter-i Hatırat*, s.144.

164 Peker, *İstiklâl Savaşının...*, s.52.

165 Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s.29.

3- Emin Bey Olayı

Osman Bey meselesi bu şekilde çözümlendikten hemen sonra Hamid Bey, Samsun'da yeniden Perring'in diplomatik tehditlerine maruz kalmaya başladı. Bu defa Emin Bey ve arkadaşlarının tutuklanması için yeniden faaliyete geçen ve sefaretten aldığı emir üzerine hareket ettiğini söyleyen Perring'e Hamid Bey; "bu meselede vekili bulunan İsmail Hakkı Bey'in kendisinin verdiği talimat dairesinde hareket ettiğini, kaldı ki Emin Bey'i ve arkadaşlarını suçlayacak hiç bir sebebin mevcut olmadığını" kesin olarak ifade etti. Buna rağmen Perring'in adeta Sinop'ta oyuna getirilişini hazmedememiş olmanın ezikliğini üzerinden atmak istercesine daha da ileri giderek; "bu vazifeyi gerekirse İngiliz askerlerine gördüreceğini" söylemesi üzerine, böyle zamanlarda hiddetinin ziyadesiyle harekete geçtiğini bildiğimiz Hamid Bey alışılmışın aksine gayet yumuşak bir edayla ve fakat kendine pek fazla güvenen bir tavırla "İngiliz askerinin böyle meşrû olmayan görevlerle yükümlü olmadığını, ancak kuvveti suistimal ile böyle tecavüze kalkışırsa milletin haklı olarak yapacağı mukavemetten doğacak hadiselerin mesuliyetinin kendisine ait olacağını" Perring'e söylemekten geri kalmadı.

Bu meseleden bu şekilde netice alamayacaklarını anlayan İngilizler, bundan böyle her vesileyle yaptıkları üzere İstanbul'daki Sefarethaneleri vasıtasıyla Bâb-ı Âli'yi sıkıştırmaya başladılar. Nitekim bir kaç gün sonra Dahiliye Nâzırı Adil Bey'den gelen bir telgrafta Hamid Bey'den "Emin Bey ve arkadaşlarının ilk vasıta ile mahfuzen İstanbul'a sevkleri" istendi. Hamid Bey ise "bu zorbaca hareketin kanunî sebebi"ni sorup, "yetkili adli bir makamdan tutuklama emri olmadıkça keyfiyeti yerine getirmeyeceğini" açıkça Nezarete yazdı¹⁶⁶.

Gerçek şu ki Hamid Bey'in yetkili adli bir makamdan tutuklama emriyle kastettiği herhangi vesikayı temin etmek hükümet için hiç de zor değildi. Ancak anlaşılan Hamid Bey, İngiliz Sefareti'nin fazla baskısı karşısında bulunan Nezareti bu tür yollara tevessül ederek oyalamak ve zaman kazanmak istiyordu. Nitekim olaylar bu şekilde gelişti ve Emin Bey meselesi en azından şimdilik Dahiliye Nezareti açısından kapandı.

4- Hamid Bey-Perring Görüşmesi

İngilizler Emin Bey meselesinde bu defa yeniden doğrudan Bâb-ı Âli'yi sıkıştırmaya başladılar. Hamid Bey de, hükümetin gittikçe artan tazyiklerinden duyduğu rahatsızlıktan dolayı 24 Ağustos'da bu meseleyi nihaî bir çözüme kavuşturmak üzere Perring'i ziyarete gitti. Perring tarafından büyük bir nezaketle karşılanan Hamid Bey, ilk olarak "bu mesele de pek acele ve müfrit davranıldığı sefaretin gerçek dışı bilgilere dayanarak böyle bir istekte bulunduğu" farz edilse dahi, kendisinin üstlerini aydınlatıp teskin etmesi gerekeceğini, vaziyetin son aldığı şekle ve Bâb-ı âlinin devamlı emirlerine binaen vazifeyi terk ile Sivas'a harekete mecbur" olabileceğini söyledi. Hemen ifade etmek gerekirse Hamid Bey'in "vazifeyi terk" edeceği yolundaki sözleri tam anlamıyla bir "blöf"tü. Zira ona göre bu davranış İngilizler üzerinde etkili olabilmek için en iyi yoldu. Çünkü, İngilizler Samsun'da asayişin sağlanmış olmasını kendisine atfediyorlar ve böyle bir ihtimal karşısında bölgede asayişin yeniden bozulacağına inanıyorlardı. Nitekim bu sözler, Hamid Bey'in Samsun'daki durumunu pek iyi kavramış bulunan Perring üzerinde istenilen etkiyi yapmakta gecikmedi¹⁶⁷. Bununla beraber Hamid Bey, muhatabını çok fazla müşkül duruma sokmamak için yine de, bu meselede sefaretin

---

167 *Defter-i Haurat*, s.145.

görüşünün bir defa daha alınmasını ve buna göre Emin Bey'in tutuklanmasından vazgeçilmesini istedi. Perring bu isteği de "imkânsız" olarak telakki edince Hamid Bey son olarak Emin Bey'in her türlü faaliyetlerinden doğabilecek hadiselerin sorumluluğunu bizzat üstlenmesi ve hatta herhangi bir politik komitede (Müdafaa-i Hukuk) görev almaması için şahsen dikkat edeceğini söylemesi üzerine¹⁶⁸ Perring'i ısrarlı taleplerinden vazgeçirdi¹⁶⁹.

Bu görüşmede ele alınan bir başka konu ise İngilizlerin son günlerde üzerinde fazlaca durmaya başladığı mülklerin iadesi meselesi oldu. İngilizlerin bu meseledeki ısrarları halkı fazlasıyla endişelendiriyordu. Nitekim Perring de bir kaç gün içinde bundan vazgeçileceğini söyledi. Öte yandan Perring'in konuya ilişkin raporunu aldığı anda Amiral Webb de hristiyanların mülklerinin iadesi için İngiliz isteklerinin uygulanmasındaki en büyük güçlüğü Türk halkının büyüyen heyecanına bağlayarak bu yöndeki çalışmaların sınırlandırılması gerektiğine¹⁷⁰ dair görüş beyan etmekle beraber, Curzon'a yazdığı 3 Eylül tarihli raporunda esas müşkülâtı Hamid Bey'in çıkardığını da ifade etmekten geri kalmadı¹⁷¹.

24 Ağustos tarihli Hamid Bey-Perring görüşmesinin en ilgi çekici yanı, yukarıda temas edilen konuların ardından ileri sürdüğü iddia edilen görüşleri itibariyle Hamid Bey hakkında bir takım şüpheleri davet etmiş olmasıdır. Bunların en mühimi Hamid Bey'in o gün için "Anadolu üzerinde bir İngiliz himayesine sıcak baktığı" kuşkusudur. Bu kuşkuları artıran faktörler de, Hamid Bey'in kısa bir müddet önce "sadakatinden şüpheye düşülmüş" birisi olması ve dahası manda ve himaye konusunun Sivas Kongresi'nin hemen arifesinde bulunulan bu

168 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.94. Perring'in Webb'e 24 Ağustos 1919 raporu.

169 *Defter-i Haurat*, s.145. Bu görüşmeden hemen sonra Hamid Bey, Emin Bey'i Perring'e götürüp tanıştırdı ve mesele tamamen kapandı.

170 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.94. Perring'in Webb'e 24 Ağustos 1919 raporu.

171 Jaeschke, *Kronoloji*, s.61.

günlerde gündemin birinci sırasında yer almaya başlamış olmasıydı. Bu noktada bizim en büyük handikapımızın ise kuşkuları ve ithamları açıklığa kavuşturacak kayda değer bilgi ve belge eksikliği olduğunu ifade etmek isteriz. Zira, Açıksöz gazetesinin "Manda değil, İstiklâl!" manşetiyle çıktığı¹⁷² 24 Ağustos günü yapılan bu görüşmede taraflardan biri olan ve "mandacı" olmakla itham edilen Hamid Bey'in hatıralarında konuyla ilgili olarak yalnızca "havaî görüşüldü" ibaresine yer verilmektedir¹⁷³. Bu durumda, elimizde sadece "ihtiyatla" karşılanması gereken, Perring'in görüşmeyi rapor ettiği mektubu kalmaktadır. Gerek Perring'in mektubunda ve gerekse bu mektubu "fevkalâde dikkat çekici" bulan Webb'in mütalaalarında yer verdikleri ve Hamid Bey'e atfettikleri taleplerin ve görüşlerin sıhhat derecesi de tartışmalıdır. Bütün bunların yanında Hamid Bey- Perring görüşmesinin Amerikalılar ile İngilizler arasında Türk pazarlarını ele geçirmeye yönelik bir rekabet ortamının kızıştığı ve İngilizlerin yeni hamleler peşinde olduğu günlerde¹⁷⁴ yapılmış olması ayrıca kayda değer.

Perring'e göre bu görüşmede Hamid Bey "ülkesinin geleceği ile ilgili" düşünceleri çerçevesinde özetle şunları söylemişti:

"Amerika'nın Türkiye'nin vâsiliğini kabul etmeye niyeti olmadığından, kabul edilecek tek ülke İngiltere'dir Öyle ki, eğer tercih hakları olsaydı İngiltere'nin bir an önce kontrolü ele almasında aynı fikirde olurlardı. Dahası Hamid Bey, Mustafa Kemâl Paşa ile irtibat halinde olduğunu, gerekirse kendisini onunla tanıştırabileceğini ve en mühimi Türkiye'nin kontrolünü aldıkları gün bütün hareketin duracağını temin etmişti. Bu arada, Fransızların kendisine davranışlarından da yakındığı halde, bu konuda tartışmaya girmekten

172 Jaeschke, *Kronoloji*, s.60.

173 *Defter-i Hatırat*, s.145.

174 R. Salâhi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Cilt I.*, Ankara, 1973, s.127.

itina ile kaçınan Perring'e son olarak, Deedes ve Graves'in onun amacının dürüstlüğünü bildiklerini de ilave etmişti¹⁷⁵.

Perring'ten aldığı 24 Ağustos tarihli mektubu kendi şahsi görüşlerini de ilave ederek 3 Eylül'de İstanbul'dan Curzon'a ileten Amiral Webb ise, raporunun başında Hamid Bey'in "Türk hükûmeti içinde oldukça önemli bir şahsiyet olduğunu belirttikten" sonra Graves ve Deedes'in "yetenek, enerji ve dürüstlüğünden" bir hayli söz ettikleri Hamid Bey'in devlet memuriyetlerindeki hizmetlerine değiniyor ve nihayet "ayrıcalıklı bir hükûmet yetkisinin varlığına ihtiyaç hissedildiği bir dönemde" Samsun'a tayin edildiğinden bahsediyordu. Amiral Webb raporunda, Hamid Bey'in Perring'e beyanını oldukça samimi bulduğunu ifade ederek bunun da "İzmir'in Yunanlılar tarafından istilâsıyla Türk taşra yönetimleri üzerinde oluşturulan etkinin bir göstergesi ve şimdi Müslümanların tüm kesimini kucaklayan Millî Müfadafaa hareketinin son gelişimi olarak oldukça önemli" görülmesi gerektiğine temas ediyordu. Webb ayrıca son gelişmeyle ilgili olmak üzere kişisel kanaatini de Londra'ya şöyle aksettiriyordu:

"Türkiye için İngiliz mandasının ilanıyla ortaya çıkacak etki ile ilgili Hamid Bey'in sözleri hakkında emin olarak söylenebilir ki, o ve onun adamları herhangi bir Hristiyan gücünün kontrolüne karşı iken birkaç bayrak altında Türk İmparatorluğu'nun parçalanmasından -ki bu onların en çok korktukları şeydir- daha az kötü bir mandayı şimdi hoş karşılamaktadırlar"¹⁷⁶.

Görüşmenin muhtevası ile ilgili raporlar Londra'ya ulaşınca Hamid Bey'in sözkonusu edilen davranışı İngiliz Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden bazılarını şaşırttı. Kimileri, bunu Damad Ferid'in güvenebileceği bir kişi olmakla beraber Hamid Bey'in Mustafa Kemal

175 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.94-95. Perring'in Webb'e 24 Ağustos 1919 tarihli raporu.

176 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.93-94. Webb'ten Curzon'a 3 Eylül 1919 raporu (alınış: 18 Eylül 1919)

Paşa'nın Damat Ferid'in aksine Türkiye'nin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne yönelik politikasına yorarlarken, bir takım görevliler ise, Mustafa Kemâl Paşa ile İngilizler arasında ilişki kurmak yolundaki çabaların ilk belirtisi sayıyorlardı. Sonuçta, İngilizler cephesinden bakıldığında Londra'da Hamid Bey-Perring görüşmesinden Hamid Bey'in İngiliz himayesine sıcak baktığına dair bir hükme varılmadı¹⁷⁷.

Netice olarak, biz Hamid Bey'in Anadolu'daki Millî hareketin istikbâliyle ilgili mürededit tavırlar ortaya koymuş olmasına rağmen sorumluluğunu müdrik bir idare adamı olması sıfatıyla, hele o günün şartlarında İtilâfçıların yegâne çıkış yolu olarak gördükleri İngiliz himayesi düşüncesine "ehven-i şer" noktasından da olsa sıcak bakabileceğini pek ihtimal dahilinde göremiyoruz.

5-Sivas Kongresi Ve İstanbul İle Haberleşmenin Kesilmesi

Sivas Kongresi'ne Samsun'u temsilen bir murahhas gönderilmesi, ilk başta İngilizlerin şüphelerini çeker endişesiyle bazı kişiler tarafından mahzurlu görüldüyse de, özellikle Ticaret Odası Başkâtibi Şükrü Bey'in tensibiyle Boşnakzâde Süleyman Bey'in kongreye katılmak üzere Sivas'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Yol masrafı için de gizlice bazı eşrafın yardımlarına başvuruldu. Süleyman Bey Sivas'ta bulunduğu süre içinde kongredeki bütün gelişmeleri mektuplarla Samsun'a iletmekten geri kalmamıştı. Hatta, bu mektuplarından birinde "güneşin şiddetli hareretine bakılırsa, yumurtalar civciv çıkaracaktır" sözleriyle cereyan eden tartışmalara dikkat çekerek yine de durumun ümit verici olduğunu ifade etmeye çalışmıştı¹⁷⁸.

177 Sonyel, *Dış Politika I*, s.127-128.

178 Hasan Umur, *Samsun'da Onbeş Sene*, İstanbul, 1947, s.42; Umur'un iddiasına göre Sivas Kongresi'nde tüzük gereğince Samsun Livası da Heyet-i Temsiliye için Refet ve Süleyman Beyleri aday göstermiş, ancak Heyet-i Temsiliye'ye Refet Bey uygun görülmüştü. Gerçekte Refet Bey

Sivas Kongresi öncesinde Dahiliye Nâzırı Âdil Bey'in hemen bütün mülkî idare amirlerinin elinde bulunan şifre anahtarı ile Elazığ Valisi Ali Galip Bey'i Sivas üzerine yürütmeye kalkması¹⁷⁹ Sivas Kongresi'nin çalışmalarının bitimiyle beraber Damat Ferid Hükûmeti ile ilişkilerin tamamen kesilmesi sonucunu doğurdu. 12 Eylül 1919'da "Umumî Kongre Heyeti nâmına umum kumandalara ve vilayâta yapılan tebligatla" Sadrazama en kısa zamanda yurdun her tarafından telgraf çekilmesi hususu bildirildi¹⁸⁰.

Samsun'da İstanbul ile haberleşmenin kesilmesi işini 12 Eylül 1919 tarihli tebligatın icaplarından olmak üzere mülkî amir olarak Hamid Bey ve ayrıca Emin ve Şükrü Beyler gerçekleştirdiler. Yurdun bazı bölgelerinde bu konuda önemli sayılabilecek tereddütler ortaya konulduğu halde¹⁸¹ Samsun'da hemen işin gereği yapılmış hatta, halkın güvenini fazlasıyla kazanmış olan bu kişiler makine başında, Sadrazam'a çekilecek telgrafın altına konulması lazım gelen isimleri kendileri doldürmüşlardır¹⁸².

Bu olay Samsun'da halkın maneviyatını büyük ölçüde artırırken İngilizleri ise endişeye sevketti. İngilizler İstanbul'la haberleşmelerin kesildiği ilk saatlerde sükûnetlerini muhafaza etmekle beraber, bir gün sonra Hamid Bey'in makamına gelerek gelişmelerle ilgili bilgi almak istediklerinde kendilerine Mutasarrıf tarafından;

---

bütün listelerde Samsun delegesi olarak gösterilmekte ise de, nasıl ve kimin tarafından delege yapıldığı anlaşılamamıştır. Refet Bey'in Samsun delegesi değil, aksine Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin özel maddesi gereğince Heyet-i Temsiliye üyesi olduğu bilinmektedir. Bu duruma göre Refet Bey'in Sivas Kongresi'ne katılma sebebi Samsun delegeliği değil aksine Heyet-i Temsiliye üyeliğidir. (Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s.69.) Samsun delegesi olarak gösterilmiş olan Refet Bey, 7 Eylülde Sivas'a gelerek Heyet-i Temsiliye âzâsı sıfatıyla kongreye katıldı. (*Nutuk I*, s.85).

179 *Defter-i Hatırat*, s.146.

180 *Nutuk I*, s.141-142.

181 *Nutuk I*, s.145 vd.

182 *Defter-i Hatırat*, s.146.

"Meselede kendilerine ve memleket¹⁸³ asayişine ait bir cihet olmadığı milletin umumî güvenini kaybeden Ferid Paşa'yı değiştirmek için padişaha müracaat eylediği, bu umumî arzunun kabul edileceğinde şüphe olmadığı, bizim de milletin iadesine tâbi olmamız zaruri bulunduğundan hükümet merkeziyle resmî yazışmaya devam edemememizin tabii olduğu" söylendi.

Bütün bu söylenenler sonucunda Solter, meselenin dahili ve millî mahiyetinde herhangi bir şekilde endişeye mahal bırakacak bir durum sözkonusu olmamakla beraber, Hristiyanları ve özellikle de iç kesimlerde bulunanları korku ve heyecana düşürdüğünü ifade etti. Bu defa Hamid Bey, bu hadisenin doğurabileceği bütün mesuliyeti şahsen yüklenebileceğini söyledi. Ne var ki, Solter'e göre Mutasarrıfın bu taahhüdü Merzifon'a ait olamazdı ve Merzifon'un bu kritik günlerde öncelikli olarak ve mutlaka teskin edilmeye ihtiyacı vardı. Hamid Bey, aynı güvenceyi Merzifon için de verince bu defa birlikte oraya gidilmesi kararlaştırıldı.

Ertesi günü gittikleri Merzifon'da, başta Amerikalılar olmak üzere hemen bütün Hristiyanları bir hayli heyecan içinde bulan Hamid Bey, Amerikan Koleji'nde toplanan Hristiyanlara yaptığı açıklamada tedirginliklerinin esas sebebinin hareketin hedefini anlayamamış olmalarından kaynaklandığını söyledi. Daha sonra da, Hristiyanların ileri gelenlerini davet ettiği Hükümet Konağı'nda aynı şekilde, Türklerde görülen ve memleketlerini kurtarmayı amaçlayan faaliyetin kendilerine yönelik bir yönünün olmadığını ifade edip, kendilerinden bundan böyle gündelik işleriyle uğraşmaya her zamanki gibi gönül rahatlığı ile devam etmelerini istedi¹⁸⁴.

Bu gelişmeler üzerine Hamid Bey'in Mustafa Kemâl Paşa nezdindeki girişimleri sonucu Hristiyanları temin eden beyannâme de

183 Burada "memleket"ten kastedilen Samsun'dur.

184 *Defter-i Hatırat*, s.147-148.

yayınlanmış olmasına rağmen¹⁸⁵, kısa bir müddet sonra bu yaygın korku Merzifon'daki İngiliz bölüğüne de sirayet etti ve bundan sonra İngilizler burada bir türlü rahat edemediler.

6- İngilizlerin Samsun'dan Çekilmeleri

Bilindiği gibi İngilizler 1919 Mart'ından itibaren Damat Ferid Hükümeti'nin müsamahası ile mütareke hükümlerine dayanarak görünüşte asayişin temin etmek maksadiyle Samsun bölgesine asker çıkarmaya başlamışlardı. Nihayet Temmuz ayı başlarında Mustafa Kemâl Paşa'yı baskı altında tutmak üzere Samsun'daki kuvvetlerinin artırılması yoluna gittiler. Ancak, bütün gayretlerine rağmen Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin toplanmasını engelleyemediler. Sivas Kongresi'nin hemen akabinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bütün hadisâta hakim olmaya başlaması İngilizlerin Samsun'da bulunan askerlerinin varlık sebeplerini yeniden gözden geçirmelerine sebep oldu. Bu cümleden olmak kaydıyla Solter, Eylül ortalarında Mutasarrıf Hamid Bey'in makamına gelerek;

"Samsun'da asayişin tamamıyla düzeldiğini, bundan sonra bir olay çıkmasının muhtemel olmadığını, bu yüzden de İngiliz askerinin Samsun'da kalmasına gerek bulunmadığını, bu kanaatine kendisi de katılırsa askerlerin geri alınmasını İstanbul'daki Yüksek Komiserliği teklif edeceğini¹⁸⁶ söyledi.

185 "Harekât-ı milliyenin milel-i gayr-ı müslime aleyhinde olmadığına dair Düvel-i İtilâfiye komiserleri bitaraf sefârâta bir beyannâme i'tası Canik Mutasarrıfı Hamid Bey'in İngiliz Mümessili Perring atfen vaki olan teklifi üzerine takarrür eyledi. (Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara, 1974, s.8.) Bundan başka Perring ve Solter'in Lâdik Hristiyanları için de aynı endişeyi taşımaları üzerine Heyet-i Temsiliye Canik Mutasarrıfı Hamid Bey vasıtasıyla bu konuda siyasi merciin İstanbul Hükümeti olduğunun kendilerine ihtar edilmesine karar verdi. (Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.14-15.)

186 *Defter-i Hatırat*, s.148.

Görünen o ki, İngilizler halâ Samsun'a asayişin sağlanması sebebiyle asker çıkarmış olduklarında ısrarlıydılar. Fakat dikkat edilecek olursa Solter "bundan sonra bir olay çıkmasını ihtimal dışı gördüğünü" söylerken bilerek veya bilmeyerek buradaki kuvvetin millî stratejisini tesbit etme sancuları çekmiş ve bunu da Sivas Kongresi'ye aşmış olduğu görülen Anadolu hareketi üzerinde baskı vasıtası olarak kullanıldığını açığa vurmuştu. Öte yandan bizim kanaatimiz İngiltere için adeta onur meselesi olarak görülebilecek böyle bir kararın alınmasında doğrudan Samsun'daki mümessillerinin görüşünün etkili olamayacağı yolundadır. Anlaşılan Solter, yukarıdan kendisine verilen talimat dairesinde hareket ederek, Hamid Bey'in tepkisini ölçmeye çalışırken, memleket için fevkalâde önemli olan bu olaydan kendisine pay çıkarmaktan da geri kalmamıştı.

İngilizlerin Samsun'dan askerini çekmeleri çok mühim bir siyasî gelişme olması itibariyle teessüfe şayandı. Zira bu olayın hangi açıdan bakılırsa bakılsın Mustafa Kemâl Paşa'nın önünden çekilmek olduğunda¹⁸⁷ en ufak bir şüphe yoktu. Bu sebeple Hamid Bey, Solter'in teklifinin yarattığı sevinci güçlkle gizleyebildi. Bununla beraber, kendisinden istenebilecek her türlü taahhüde hazır olduğunu, zaten İngiliz askeriyle Samsun'un inzibatı arasında bir bağlantı ve ilişki bulunmadığını, kaldı ki asayişin İngilizlerden ziyade Türkleri alâkadar ettiğini söyledi¹⁸⁸.

Bu görüşmeden bir kaç gün sonra Solter, bu defa elinde Fransızca olarak kaleme alınmış bir taahhütnâme ile yeniden Hamid Bey'e geldi. Taahhütnâme de "İngilizlerin hareketinden sonra vaki olacak her türlü taarruzdan şahsen mutasarrıfın mesûl olacağının kendisince kabul edildiği" yazılı idi. Bu vesikayı hiç tereddüt etmeden imzalayan Hamid Bey, muhtemel şüpheleri gidermek için de ertesi gün

187 Akşin, *İstanbul Hükümetleri II*, s.33-35.

188 *Defter-i Hatırat*, s.148.

ajansla durumu halka duyurdu. Hamid Bey'den aldıkları bu teminattan sonra İngilizler, 25 Eylül'den itibaren Samsun'un boşaltılmasına başlayarak¹⁸⁹ boşaltma işlemini 4 Ekim '1919'da tamamladılar. Geriye sadece mümessiller ile telsiz görevlileri kaldı. İngiliz birliklerinin tahliye için Samsun'da toplanmaları ve Merzifon'daki bölüğü kaldırmaları, yeni bir hareketin başlangıcı sayılarak bir süre için endişeye sebep olduysa da, Hamid Bey tarafından verilen izahat ile bu şüpheler de giderildi¹⁹⁰.

Samsun'daki İngiliz taburunun 4 Ekim'de limanı terk etmeleri üzerine şehirde şenlikler yapıldı ve akşam da fener alayı düzenlendi. Bu olay üzerine Kâzım Karabekir Paşa'nın girişimleriyle bütün "Doğu mıntıkasında" şenlikler yapıldı. Öte yandan Kâzım Karabekir 5 Ekim 1919'da Hasankale'den Heyet-i Temsiliye'ye ve Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'na çektiği tebrik telgraflarında "Samsun'un tahliye edilmesini muvaffakiyet-i milliyenin mukaddeme-i hayrı" olarak gördüğünü, "mübarek vatanımızın yakinen tamamıyla tahliyesi" ümidinde olduğunu ifade ederek "Samsun'un tahliyesi mıntıkamız halkını pek mesrur etmiştir" diyordu¹⁹¹. Heyet-i Temsiliye'nin, bu tahliyeyi "İtilâf devletlerinin milletimizin hukuk-ı meşrûasına riayetkâr olacaklarının ilk müjdecisi olarak telakki" eylediğine dair olan tamimi 5 Ekim'de yayınlandı;¹⁹²

5.10.1919

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesine

Milletin hakk-ı ve istiklâlini muhafaza uğrunda bütün cihana ibraz eylediği birlik ve azim ve irade ve vatanımızda yaşayan bilcümle anasır arasındaki hüsn-ü vifak ile memleketin her tarafında lehülhamd hükümferman bulunmakta olan asayiş ve sükûn-u tam karşısında

189 Jaeschke, *Kronoloji*, s.66.

190 *Defter-i Haurat*, s.148.

191 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.316. Samsun'un boşaltılması üzerine Erzurum'da 6 Ekim'de yapılan merasime Kâzım Karabekir Paşa'da katıldı. (*İstiklâl Harbimiz*, s.320).

192 Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.13.

İngilizlerin evvelâ Merzifon ve badeh-u Samsun'dan askerlerini tamamen çektiklerini bugün kemâl-i meserretle idrak eden millet, bu tahliye harekâtını İ'tilâf devletlerinin milletimizin hukuk-ı meşrûasına riayetkâr olacaklarının ilk müjdecisi olarak telâkki eyler.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Heyet-i Temsiliyesi Nâmına

Mustafa Kemâl¹⁹³

Böylece bir tesadüf eseri olarak İngilizler, Sivas Kongresi'nin ilk içtima gününü olan 4 Eylül'den tam bir ay sonra Samsun'dan çekilmişlerdi. Bundan böyle, daha serbest bir ortamda çalışmak imkânına kavuşan Samsun'lular¹⁹⁴ "topyekün kurtuluş" etrafında toplandılar.

7- Fatsa'da Asayiş Meselesi

İngiliz askerinin Samsun'dan çekilmesi ile, bu bölge açısından en önemli siyasî gaile giderilmiş oluyordu. Bundan böyle Hamid Bey de özellikle kazalardaki mülki idare teşkilâtlarının tanzimi ile meşgûl olmaya başladı. Kaldı ki, bundan böyle İngilizlere verdiği yazılı teminat sebebiyle, sorumlu bulunduğu bölgenin asayişinin devamlılığı daha bir önem arzelmeye başlamış görünüyordu. Bu sebeple, son günlerde pek fazla şikâyetin geldiği Fatsa'dan işe başlamayı uygun gören Hamid Bey, Adliye Müfettişi Kenan Bey'le birlikte 6 Ekim günü buraya gitti. Fatsa'dan gelen şikâyet dilekçeleri bir hayli fazlaydı. Şikâyetlerin ağırlık noktasını da haksızlıklar, memurların suistimalleri, mahkemelerin yanlı kararları ve hırsızlık olayları oluşturuyordu¹⁹⁵.

193 Arsan, *ATTB*, s.99-100.

194 Umur, *Samsun'da Onbeş Sene*, s.42-43.

195 *Defter-i Hatırat*, s.148-149.

Fatsa'ya gidildiğinde görüldü ki, merkezde ve köylerde faaliyet gösteren belli başlı dört çete, halkı amansız etmişti. İlk iş olarak şikâyete konu olan olayları bütün detaylarıyla mağdur edilen vatandaşlardan dinleyen Hamid Bey, kısa sürede kaza dahilindeki yolsuzlukları, adam kayırmaları, suistimalleri birer birer ortaya çıkararak sorumlularını adalete teslim etti¹⁹⁶.

Kaza merkezindeki tahkikata devam edilirken, Fatsa'ya bağlı Meşebükü Köyü'nün Bolaman Bucağı'na bağlı Kabakdağı Köylüleri tarafından soyulduğu haberi üzerine olay mahalline giden Hamid Bey, birdenbire tesadüf eseri olarak karşılaştığı soyguncularla Bolaman Çayı kenarında silahlı çatışmaya girdi. Fatsa'da bulunan mevcut jandarmaları Samsun'dan beraberinde getirdiği görevlilerle birlikte köylere eşkiya takibi için dağıtmış olduğundan, olay yerine ancak emirlerinden başka hapishaneyi kilitleyerek beraberinde getirebildiği buradaki görevli üç askerle gelebilmiş olan Hamid Bey, sayıları otuza varan hırsız çetesiyle bizzat çarpışmak zorunda kalmıştı. Nihayet bir saati aşkın bir süre devam eden müsademe sonunda, kaçan hırsızların elindeki çalıntı malları kurtardılar. Planlanarak yapılmış olmayıp, aksine tesadüflerle gelişmiş olan bu olaydaki gözüpekliliği ve başarısı Hamid Bey'in Fatsa'daki işlerini kolaylaştıran en önemli etken oldu. Bundan böyle onun kararlılığına kanaat getiren hırsız çeteleri büyük oranda sindiler. Sonuç olarak da Fatsa'da Hamid Bey'in Canık Mutasarrıflığı müddetince asayişin bozulmasına yönelik büyük çapta bir olay meydana gelmedi¹⁹⁷. Fatsa'daki "kanunsuz unsurlar"

196 Fatsa'ya gittikten hemen sonra, hırsızlardan ziyadesiyle mağdur olan köylerde tahkikat yapan Hamid Bey'in *Özel Notları* arasında olaylara karıştıkları iddia olunan pek çok kişinin isimlerine, tesadüf edildi. Bundan başka, hadiselerin cereyan ettiği köyler, başta hayvan hırsızlığı olmak üzere, köylünün mahsülüne el koymak, savunmasız insanları çeşitli şekillerde taciz etmek gibi bazı hadiseler de Hamid Bey'in cep defterinde önemli bir yer işgal eder. (*Özel Notları*, Defter No.3 muhtelif sayfalar.)

197 *Defter-i Hattat*, s.151.

karşısında kısa sürede elde edilen bu başarı olayları dikkatle takip eden Samsun'daki İngiliz Mümessilleri tarafından "ılımlı ve akılcı bir idare adamının faal tedbirleri olmak üzere"¹⁹⁸ fevkâlâde takdire şâyan görülmüştü.

Bütün bunlara rağmen, Samsun'a döndükten kısa bir müddet sonra, mahkemeye havale edilen işlerde, mahkemenin suçları sabit görülenleri dahi kollayıcı tavır takınması Adliye Nezareti'yle uzun süre yazışmalar yapılmasına sebep oldu. Ne yazık ki bu yazışmalardan da kalıcı olacak bir netice elde edilemedi¹⁹⁹.

İ- SİVAS KONGRESİ SONRASINDA MUSTAFA KEMÂL PAŞA- HAMİD BEY İLİŞKİLERİ

Bilindiği gibi Amerikan Hükûmeti Doğu Anadolu ve Kafkasya'da incelemelerde bulunmak üzere General Harbord'un başkanlığında bir heyet görevlendirmişti. Bu meyanda Sivas'a gelen Harbord, Mustafa Kemâl Paşa ile 22 Eylül'de uzun bir görüşme yaptı²⁰⁰. Görüşmede ele alınan konuların muhtıra halinde yazılarak, Kafkasya dönüşü Harbord'a verilmek üzere Samsun'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Aynı zamanda Harbord heyetinden ayrılarak Samsun yoluyla giden Albay Jackson heyetinin de aleyhimize propagandaya

198 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s.230-231. Robeck'ten Curzon'a 24 Kasım 1919 tarihli rapor.

199 Hamid Bey, Canik Mutasarrıflığı'ndan sonra da bu meselenin peşini bırakmadı. Hemen bütün Adliye Vekillerine olayları izah ile takipçi olmaları için ısrarlarda bulundu. Hatta mebus olarak Ankara'da bulunduğu bir sırada, aynı şekilde mağdur edilmiş bir köylü vatandaşı Adliye Vekili Refik Şevket (İnce) Bey'e götürüp derdini dinlettirerek iddialarına dayanak aradı. Ne var ki, Hamid Bey sonunda "bütün bu çabalara rağmen adaleti tam anlamıyla tesis edebilmek için gelenekleri yıkmanın hemen hemen imkânsız olacağına" hükmetmekte geç kalmadı. (*Defter-i Hatırat*, s.152).

200 *Nutuk I*, s.172. Mustafa Kemâl Paşa-Harbord görüşmesi için bkz. (Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadelede Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi, I-IV, Türk Kültürü*, Sayı 76-77,80-81, (Ankara, Şubat-Temmuz, 1969), s.257-268.

ma'ruz kalmamaları için dikkatli olunması yolunda Hamid Bey'e talimat verildi²⁰¹.

Mustafa Kemal Paşa'nın General Harbord'a vadettiği muhtıra, 24 Eylül 1919 tarihinde "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluş sebepleri ve teşkilâtı ile son durum, Ermeniler, Amerikan yardımı ve Bolşevizm konuları üzerine kaleme alınarak²⁰² Mustafa Kemal Paşa'nın yaverlerinden Nuri Bey'le Canik Mutasarrıfı Hamid Bey'e verilmek üzere 5 Ekim'de Samsun'a gönderildi. Ardından da Hamid Bey'e aşağıdaki telgraf yazıldı:

Sivas 5/10/35 (1919)

Canik Mutasarrıfı Hamid Beyefendiye

C.30/9/35 tarih 9504

Fırsat zuhurunda muhtıranın mümessillere iblağına delâletleri ve ahiren General Harbord'a tevdi edilmek üzere Samsun'a gönderilen raporun muvasalat edip etmediğinin iş'arı rica olunur.

Heyet-i Temsiliye Namına

Mustafa Kemâl²⁰³

Ancak, Yaver Nuri Bey, Hamid Bey o günlerde Fatsa'da teftişte bulunduğu için raporu Mustafa Kemâl Paşa'nın onayıyla²⁰⁴ "evrakın heyete takdimi lüzumunu" hatırlatarak Fırka Kumandan Vekili'ne teslim ederek geri döndü. 7 Ekim günü Osman imzasıyla Mustafa Kemâl Paşa'ya çekilen telgrafta Generalin henüz gelmediği, ne zaman geleceğinin de kesin bilinmediği bildiriliyordu²⁰⁵

201 Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.7.

202 24 Eylül 1919 tarihli muhtıranın tam metni için bkz. (Tevetoğlu, *Harbord Görüşmesi IV, Türk Kültürü*, Sayı:81, (Ankara, Temmuz 1969), s.6-15).

203 Harp Tarihi Dairesi Arşivi, D.335-22, F.12-8; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu. Kurtuluş Savaşı Başlangıcında*, İstanbul, 1981. s. 131.

204 Tevetoğlu, *Harbord Görüşmesi, IV*, s.4-5.

205 Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi*, s.131.

Damat Ferit Hükümeti'nin istifasından hemen sonra Mustafa Kemâl Paşa 3.10.1919 tarihli "Umum Vali ve Kolordu Kumandanlarıyla müstakil mutasarrıflıklara, gönderdiği şifre ile ve sâbık Nâzırlardan Ali Kemâl Bey, Süleyman Şefik Paşa ve Adil Bey'le Telgraf Müdür-ı Umumisi Refik Halid (Karay) Bey'in "ihametleri sabit görüldüğünden" derhal tevkifini istemişti²⁰⁶. Adı geçenlerin tutuklanmaları talebine "kanunlarla uyuşmadığı gerekçesiyle" karşı çıkan Hâmid Bey'e göre bu "kim kime keyfiyeti" böylesine hassas bir dönemde halk üzerinde çok kötü tesirler bırakacak kadar da tehlikeliydi. Öte yandan Hamid Bey, Damat Ferid'in istifasından sonra, yerine kurulan Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin Anadolu hareketine karşı biraz daha makûl yaklaşımlar içerisine girmiş olmasına rağmen, İstanbul ile ilişkilerin sağlıklı bir tabana oturtulamamış olmasını da "kanunsuz" ve zamansız bulduğu bu isteklere bağlar²⁰⁷. Burada ilginç olan Hamid Bey'in gerek Ali Kemâl ve gerekse Adil Bey'le peşpeşe Dahiliye Nâzırlığı yaptıkları dönemde hiç de iyi uyuşmadığı halde, bu defa her ikisinin de tutuklanması talebi karşısında gösterdiği tepkidir. Zira, ikisiyle de Canık Mutasarrıflığı'na tayin edildiği ilk günden beri Liva'nın pek zarurî ihtiyaçlarının temini noktasında anlaşmazlığa düşmüştü. Bilindiği üzere bu çekişmenin sonunda Nezaret, Temmuz ayı ortalarında Hamid Bey'i görevinden azletmiş, ancak azil keyfiyeti İngilizlerin müdahalesi neticesinde geri alınmıştı. Bütün bu sebeplerden dolayı, Hamid Bey, pek çok kere "kanunsuz icraatleriyle" tenkid ettiği Ali Kemâl ve Adil Bey'ler hakkında alınan kararlarla ilgili olarak bu defa "hukukî mesnedler" arıyordu.

---

206 *Nutuk I*, s.198.

207 *Defter-i Hattat*, s.146.

1- Meclis-İ Mebusan Seçimleri

Aynı günlerde Sivas'tan Samsun yoluyla dönen bazı kongre üyelerinin, orada yeni bir kabine teşkiline dair ciddi çalışmalar yapıldığı yolundaki beyanları, zaten mevcut olan kuşkuları daha da artırdı. Oysa keyfiyet henüz kongre toplantı halindeyken Heyet-i Temsiliye'nin 13 Eylül'de yaptığı bir umumî tebligatla ilgili mercilere duyurulmuştu. Tebligatta, "Meclisi Millî'nin intihap ve inikadını temin ve tesri etmek bugünün en mühim vazifesidir" denildikten sonra "intihap hazırlıklarına" başlanması isteniyordu. Kaldı ki bu da, esasında Damat Ferid Hükûmeti'nin mebusan intihabı için verdiği emri henüz hayata geçirememiş olmasından hareketle alınmış bir karardı²⁰⁸. İhtimal, Sivas'ta arzu ettikleri sonuca ulaşamayan kongre üyeleri meseleye değişik bir şekil vererek olayı aksettirmişler ve Hamid Bey de bunların tesirinde kalmıştı. Ancak yine de Hamid Bey olayı kaynağından öğrenmek ve kafasında yer etmeye başlayan istifhamlara cevap bulmak üzere Mustafa Kemâl Paşa'ya bir telgraf çekerek; "son şayiaların ortaya çıkardığı belirsizliğin sebep olduğu endişelerden" bahsetti. Mustafa Kemâl Paşa ise bu telgrafa cevap olarak, bu isteklerin milletin iradesinden doğduğunu bildirdi. Dahası son telgraftaki ifadelerden Samsun'daki endişelerin sorumlusunun ve kaynağının kendisi olduğuna dair Sivas'ta bir endişenin oluştuğuna kanaat getiren Hamid Bey, son olarak çektiği telgrafta "millete mevhum şeyler atfetmenin doğru olmadığını, millet iradesinin harice karşı silah olarak mevzubahs olması memul olabilirse de birbirimize karşı kullanılmasının faydasız olduğunu, bu mazlum halkın maalesef daha çok zaman, önüne düşecek herhangi bir kuvvete tabi olacağını, ağraz-ı hususiyeye gelince: Bunun da kendi icadı olmayıp Sivas'ta oynayan Fazıl Paşa komedyasının emvac-ı münakisesinden ibaret

bulduğunu"²⁰⁹ belirtti. Hamid Bey, Heyet-i Temsiliye'nin mebus intihabına doğrudan müdahalesini ilk başta dahilî ve haricî politikalar açısından zaaf lar doğurabilecek olan ikibaşlılığa, yol açacağı düşüncesiyle mütereddît karşıladıysa da, neticede her türlü asayişinden mesul bulunduğu Canik Sancağı'nda seçimlerin yapılmasını engelleme hakkını hiç bir zaman kendinde bulmadı. Nitekim, Ekim ayı başlarında Fatsa'da yapılan tahkikatın tamamlanmasından sonra, seçimlerin yapılmasına dair verilen emir gereğince, Samsun'da seçimler genel olarak sakin bir ortamda, her türlü nüfuz ve müdahaleden uzak, milletin iradesi çerçevesinde yapıldı²¹⁰.

Seçimler esnasında Samsun'da dikkat çekecek herhangi bir olay meydana gelmezken, Sinop'ta yapılan seçimlere müdahale eden Kastamonu Vali Vekili Ferid ve Kumandan Osman Beyler, Rıza Nur'un mebus olarak seçilmesini engellemeye çalıştılar. Durumu Mustafa Kemâl Paşa'ya, Dahiliye Nâzırı Şerif Paşa'ya ve Canik Mutasarrıfı Hamid Bey'e bildiren Rıza Nur ondan yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Heyet-i Temsiliye 2 Kasım 1919'da "Rıza Nur Bey'in şikâyeti üzerine intihabatta şikâyet ve münakaşâta meydan verilmemesini" Kastamonu Vilâyeti Vekâletine yazdı²¹¹. Dahiliye Nâzırı Şerif Paşa ise Sinop Mutasarrıflığı'na intihabatı serbest bırakmaları, müdahale etmemeleri tavsiyesinde bulundu. Rıza Nur'un Hamid Bey'e yazdığı mektup şöyleydi:

Doktor Rıza Nur'dan Samsun Mutasarrıfı Hamid Beyefendiye

Sinop'lular müttefikân beni mebus intihab ediyorlar. Bura şube reisi Şevket Bey intihabata müdahale ediyor. Kastamonu Vali Vekili Ferid Bey ise resmî olarak Mutasarrıfa, Rıza Nur'u intihab

209 *Defter-i Hatırat*, s.147. Hamid Bey hatıralarında sözkonusu muhaberenin yapıldığı tarihleri kaydetmemekle beraber, bunun Eylül sonu veya Ekim başında yapılmış olması muhtemeldir.

210 *Defter-i Hatırat*, s.152.

211 Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.43. 2.11.1919.

edecekleri tepeleyin emrini veriyor. Zat-ı âlilerinin Mısırlı Mahmud Bey'den methlerini işittim.

Mazhar Bey'e yazılmış mektubunuzu gördüm. Haksızlığa karşı isyan edenlerdensiniz. Halkı mukaddes haklarını istimalde serbest bırakmak hususunda müdahelenizi rica ederim. Mahmud Bey'den bir mektubunuz var. Avdette oradan geçerek takdim edeceğim."²¹²

Rıza Nur, hatıralarında Hamid Bey'e yazdığı bu mektuba gerekçe olarak onun Mustafa Kemâl Paşa ile temasta olmasını ve aralarının pek iyi olmasını göstererek, Hamid Bey'in durumu Mustafa Kemâl Paşa'ya aksettirdiğini ancak bir netice elde edilemediğini kaydediyor²¹³. Bu seçimde kimin ne kadar etkili olduğu tam olarak bilinmemekle beraber sonuçta Rıza Nur mebus olarak seçilmeyi başardı. Bunun üzerine Mustafa Kemâl Paşa kendisini Sivas'a davet ettiyse de o, bu davete icabet etmeyip doğruca İstanbul'a gitti²¹⁴.

Bir yandan seçimler yapılırken bir yandan da Meclis-i Mebusan'ın nerede toplanacağı tartışma konusu olmaya başlamıştı. Bu konuda pek açık bir fikir birliği olmamakla beraber, Mustafa Kemâl Paşa, meclisin İstanbul'da değil, Anadolu'da toplanmasında ısrarlı görünüyordu. Ancak yine de Harbiye Nâzırı Cemâl Paşa vasıtasıyla böyle bir durumda ne dereceye kadar güvence verebileceklerini öğrenmeye çalıştı²¹⁵. Hamid Bey ise bir yandan İstanbul nazarında şüpheli görülen tanınmış kişilerin mebus olarak seçilmesine karşı çıkıyor²¹⁶, diğer yandan da meclisin İstanbul'da toplanması konusunda ısrar ediyordu. Bu konuda karşılıklı yazışmalar ile uzlaşmaya varmak mümkün olmayınca, Mustafa Kemâl Paşa bazı askerî ve mülkî erkânı

212 İBA, D.742; Rıza Nur, Hamid Bey'e yazmış olduğu mektuptan söz etmekle beraber adı geçen mektubun metnini vermemektedir.

213 Dr.Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım I-II*, İstanbul, 1967, s.511-512.

214 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım I-II*, s.512.

215 *Nutuk I*, s.241-242.

216 *Defter-i Hatırat*, s.153.

Sivas'a davet etti. Sivas'taki toplantının amacı Meclis-i Mebusan'ın toplanacağı yeri tesbit etmekten başka, meclis açıldıktan sonra millî hareketin alacağı tavır ve biçimi ve Barış Konferansı'ndan çıkacak "müsbet ve menfi" herhangi bir karar karşısındaki davranışları tesbit etmekte²¹⁷. Sözkonusu toplantıya Hamid Bey de, Heyet-i Temsiliye'nin 12 Kasım günlü kararı neticesinde "Sivas'ta görülen lüzum-ı mübrem üzerine içtima edecek zevat meyanında kendisinin de bulunması lüzumu" ile davet edildi²¹⁸. Ancak Hamid Bey'in "bir cemile olmak üzere İngilizlerin kendisini Dersaadet'e nakletmek üzere bir torpido celb edeceklerinden bahisle, Sivas'a müzakereye gelemeyeceğini" ihtiva eden telgrafı üzerine Heyet-i Temsiliye 15 Kasım'da daveti hakkındaki muamelenin iptaline karar verdi²¹⁹.

Hamid Bey'in Sivas'taki toplantıya katılmamasının sebeplerinden birisi ailevî gerekçelerden ötürü İstanbul'a gitmeye karar vermiş ve hatta hazırlıklarını yapmış olmakla beraber²²⁰ yine kendi ifadesine göre asıl faktör görüşmelerde ele alınacak konulardaki kararının ve meclisin İstanbul'da toplanmasına dair olan kanaatinin müzakerelerle değişmeyeceğine inanmış olmasıdır. Belki biraz peşin hükümlü ama herşeyin ötesinde "kesin inançlı" bir tavır sergileyip, Sivas'a gitmemekte ısrar gösteren Hamid Bey, o sıralarda Sivas'a gitmek üzere İstanbul'dan Samsun'a gelmiş bulunan Kara Vâsıf Bey'e ısrarlı görüşlerini açıklayarak onu vekil tayin etti²²¹.

Hamid Bey'in Sivas'taki toplantılara katılmayacağını ve İstanbul'a gideceğini Mustafa Kemâl Paşa'ya bildirdiği günlerin hemen

217 Akşin, *İstanbul Hükümetleri II*, s.64.

218 Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.53.

219 Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.57. Aynı günlerde Hamid Bey ile Sinop Şube Reisi Binbaşı Şevket Bey arasında şahsî bir meseleden dolayı gerginlik sözkonusu idi. (Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.53).

220 "Pek mühim ailevî bir mesele süratle İstanbul'a hareketimi gerektiriyordu. (*Defter-i Hatırat*, s.153).

221 *Defter-i Hatırat*, s.153.

akabinde, 17 Kasım 1919'da Fevzi (Çakmak) Paşa başkanlığındaki Teftiş Heyeti İstanbul'dan Sivas'a gitmek üzere Samsun'a geldi. Limanda Hamid Bey tarafından karşılanan heyetin Samsun'a geliştyle ilgili olarak İstanbul'da yayınlanan Sabah gazetesi şunları yazmıştı:

"Anadolu'daki vilâyat-ı şarkiyeye ahvaliyle intihap işlerini mahallerinde tetkik etmeye memur olan Fevzi Paşa Heyetini geçen Pazartesi günü "ŞAM" vapuruyla Samsun'a muvasalat etmiştir. Heyet azası vapurun limana muvasalatını müteakip rükuplarına tahsis olunan motorla iskeleye çıkararak Mutasarrıf-ı liva Hamid Bey tarafından istikbal olunmuşlar ve iskele üzerinde bulunan bir müfreze-i askeriye tarafından merasim-i ihtiramiye ifa edilerek doğruca Hükümet Konağı'na gitmişler ve ertesi günü Sivas'a müteveccihen hareket etmişlerdir."²²²

2- Hamid Bey'in İstanbul'a Gidişi ve Hakkında Oluşan Yeni Şüpheler

Temmuz ayı ortalarında Damat Ferid Hükümeti tarafından azledildiğini haber aldığıında Hamid Bey'in ilk tepkisi İstanbul'a gitmek olmuştu. Ancak onun birtakım özel sebeplere dayandırdığı bu isteği, zamanın nezaketinden ötürü bir hayli eleştiri konusu yapılmış ve hatta vermiş olduğu yanlış karardan dönmesi için ısrarlı bir tutum sergilenmişti. Erzurum Kongresi'nin hazırlıklarının yapıldığı o günlerden bu yana, bütün engelleme gayretlerine rağmen Erzurum ve Sivas Kongreleri muvaffakiyetle toplanmış, Meclis-i Mebusan seçimleri büyük nispetle yapılmış, hülâsa Anadolu'daki Millî hareket kendi çizgisini belirleme sürecini tamamlamış bulunuyordu. Bu arada Ekim ayının hemen başında İngiliz askerlerinin Samsun'dan çekilmeleri ise Millî Mücadele için fevkalâde ehemmiyeti haiz bir olay olmasının

²²² Sabah, 29 Teşrinisâni 335/29 Kasım 1919 s.4, No.10789.

ötesinde, Mutasarrıf Hamid Bey'in başındaki "demoklesin kılıcı"nın kalkması da demektir. İşte bu sebeptendir ki, daha birkaç ay önce İstanbul'a gitme düşüncesine dayanak yapmaya çalıştığı özel hayatı ile ilgili problemler kendisinden fevkalâde fedakârlıklar beklenen bir adam için haklı olarak "yersiz ve zamansız" bulunmuşken, bu defa yukarıda arzettiğimiz gelişmelerden sonra yine ailevî sebeplerle İstanbul'a gitme isteği²²³ daha makûl karşılanmıştır.

Ancak Hamid Bey'in bu yolculuğu da başından itibaren kendisi hakkında yeni ithamlara sebebiyet vermekten uzak kalmadı. Zira, Hamid Bey, İstanbul'a Solter'in bir kaç gün içinde Samsun'a gelmesi beklenen bir İngiliz torpidosu ile gitmesi yolundaki teklifini tereddütsüz kabul edip, bu kararını Sivas'ta bulunan Mustafa Kemâl Paşa'ya da bildirmişti. Bununla beraber Solter, sebebini bilmediğimiz bir tavır takınarak Hamid Bey'in İngiliz torpidosuyla yapacağı seyahate mani olmak için gelen geminin Batum'a gideceğini söylediye de, Samsun limanından ayrılan gemi bir müddet doğuya doğru yol aldıktan sonra rotasını İstanbul yönüne çevirdi. Hamid Bey de bir kaç gün daha bekleyip, 29 Kasım'da Samsun limanına uğrayan Rus kumpanyasından "FRAT" vapuruyla İstanbul'a gitti. Ne var ki, İngilizlere ait bir gemiyle seyahat etme fikri gerçekleşmemiş olduğu halde Hamid Bey uzun süre , önceki kuşuklara bu tasavvuru da ilave edilip "itilâf devletleriyle anlaşmaya meyilli" bir kişi olmak ithamından kendisini kurtarmayacaktır. O ise İngilizci bir politika izlemekle suçlandığı bu ve benzeri olaylarla ilgili olarak hatıralarında şunları kaydetmektedir:

"Bu vesile ile arz edeyim ki ben, İngilizlere ne düşmanlık ettim, ne de hizmetlerinde bulundum. Zaten 300 km. dahile çekilip düşman donanmasına pala sallayanları taklide ne mevkiim, ne de aklım

223 Hamid Beyin bu günlerde en büyüğü 18 yaşında, en küçüğü ise 6 aylık olmak kaydıyla 6 çocuğu bulunuyordu. Aynı zamanda kayınvalidesi ve o sırada Malta'da sürgünde olan Vali Muammer (Cankardaş) Bey'in eşi olan baldızı da onun evinde kalmaktaydılar. Çocuklarının sağlık sebepleri bir yana, Hamid Bey'in aynı zamanda maddî sıkıntılar içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

müsaitti. Her iki hareket tarzının İngiliz siyaseti üzerinde bir tesir husûle getirmeyeceğini de biliyordum. Mütarekeden sonra bir çok kişi İngilizlere yaltaklanırken ben, Deedes ve Graves ile olan eski münasebetimize iğtiraren bir çok defa sefarethaneye gidip yapmakta oldukları mezalimi yüzlerine çarpmaktan çekinmedim... Ancak ölçülü hareketlerimin delâlet ettiği üzere hareketimi daima zemin, zaman, nezaket ve siyaset icaplarıyla bağdaştırarak, mümessillerin hayrından milletim hesabına istifade edip kötülüklerini defeyledim."²²⁴

3- Hamid Bey'in İstanbul'daki Faaliyetleri

29 Kasım'da Samsun'dan yola çıkan Hamid Bey, 31 Kasım günü akşamı İstanbul'a vardı. Ertesi günü Dahiliye Nâzırı Damat Şerif Paşa'yı görmek üzere Nezarete gittiyse de, Şerif Paşa'nın Nezarete bulunmayışı yüzünden bu defa Heyet-i Teftişye Reisi Fethi Bey'i ziyaret etti. Bu günlerde çıkan İstanbul gazetelerinde Hamid Bey'in "şifahi olarak bazı mühim izahatlarda bulunacağını beyan ederek İstanbul'a gelmek istediği" ve Dahiliye Nâzırı'nın muvafakatiyle bu seyahatı gerçekleştirdiği haberleri yer aldı²²⁵. Şerif Paşa da Hamid Bey'in geliş sebebini soran gazetecilere "kendisinin mahallî asayiş hakkında bilgi vermek ve müzakeratta bulunmak için geldiğini, ayrıca hususî işleri de olduğundan üç hafta kadar İstanbul'da kalacağını" söyledi²²⁶.

İstanbul'a gelir gelmez basının pek büyük ilgisiyle karşılaşan Hamid Bey'in, bu arada Akşam gazetesinin başyazarıyla yaptığı mülâkatta "Canik Sancağı Ahvali Hakkında" verdiği bilgiler, diğer gazetelerde de yayınlandı. Bu mülâkatta Hamid Bey özet olarak şu hususlara temas etmekteydi:

224 *Defter-i Haurat*, s.153-154.

225 *Tasvir-i Efkâr*, 2 Kânunuevvel, 335/2 Aralık 1919, s.4, No.2919.

226 *Tasvir-i Efkâr*, 5 Kânunuevvel, 335/5 Aralık 1919, s.1, No.2922.

"Samsun'a gittiğim vakit, sancağın ve mülhak kazaların asayışı gayet bozuktu. Altı ay zarfında sarf eylediğimiz mesai neticesinde çetelerin bir kısmı istisâl edildi, bir kısmı da istimâl etti. Halk, firkalardan bıkip usandığı için intihabatta hiç bir nüfuza serfûrû etmiyor. Bidayet-i mütarekede sevhil ahalisinden bazılarını teshir etmiş olan (Pontus) hükûmeti teşkili hayâlâtı sönmüştür. Bugün her sınıf ve unsur kemâl-i emin ve rahatla çalışmak ve komşuları ile hoş geçinmek lüzumunu idrak etmiş bulunuyor.

"Livanın en mühim menba-i varidatı tütün mahsülüdür²²⁷. Her ne kadar işleyen kollar azalmış ise de bu sene geçen seneye nispetle hemen iki misli fazla zirâayat vukuu bulmuştur.

"Dört beş ay evvel Rusya'nın bazı limanlarından Samsun ve havalisine bazı Rum aileleri gelmişti. Fakat bu zavallılar arazi ve bir iş bulamadıkları için bir kat daha duçar-ı sefalet olarak geldikleri yerlere avdet mecburiyetinde kaldılar.

"Canik Livası dahilinde kuva-yı milliyenin hükûmet vazifesine müdahale ettiğine ve halkın muamelâtına karıştığına dair hiç bir vak'aya tesadüf etmedim. İlk günlerde bazı anasır telâşa düşmüşlerse de vaziyet anlaşılınca herkese emniyet gelmiştir"²²⁸.

Dahiliye Nâzırı Şerif Paşa ilk görüşmelerinde Hamid Bey'e Trabzon Valiliği görevini teklif etti. Hamid Bey ise bu teklife teşekkür ederek "henüz ıslahına başlayabildiği" Samsun'da kalmasını gerektiren "idarî ve siyasî sebepleri" sıralayarak kesin olarak reddetti. Ancak Şerif Paşa, "idaresi ehemmiyet ve nezaket kazanan Trabzon'a" vali bulunamadığını söyleyip ısrar etmek istediye de Hamid Bey, Trabzon için Van eski Valisi Haydar (Vaner) Bey'i önerdi. Şerif Paşa da, böyle bir

227 Hamid Bey, Samsun'da yetişen tütünün yine burada işlenmesi için bazı teşebbüslerde bulunmuş ve birinci kalite sigara kağıdı temini yoluna gitmiştir. (*Özel Notları*, Defter No.3, s.1.)

228 *Tasvir-i Efkar*, 5 Kânunuevvel, 335/5 Aralık 1919, s.1, No.2922.

ihtimal üzerinde durulmakla beraber İngilizlerin bu tayine şiddetle karşı çıktıklarını söyledi²²⁹.

Hamid Bey, hem İngilizlerin Haydar Bey'in Trabzon'a tayinine karşı çıkışlarının sebeplerini öğrenmek hem de Graves'i ziyaret etmek üzere gittiği İngiliz sefarethânesinde sefaret başkâtibi Ryan ile şiddetli bir tartışmaya girdi. Tartışmanın konusu tabîi olarak son siyasi gelişmeler idi. Ryan'ın Millî hareketin İngilizlere karşı düşmanlık amacı güttüğü iddiasına Hamid Bey, hareketin herşeyden önce savunma gayesi içinde olduğunu hiçbir devlete karşı düşmanlık beslemediğini, aksine mevcut düşmanlıkları gidermeyi amaçladığını söyleyerek Ryan'ı iknaya çalıştı. Bundan başka, mütarekeden beri İngilizlerin yaptıkları hataları ve hatta düşmanca tavırları Ryan'a hatırlatmaktan da geri kalmadı. Hamid Bey'e göre İngilizler Said Molla ve benzeri garezkârlara fazla yüz vermişler ve İttihatçı diye pek çok namuslu kişilere zulüm yapmışlardı. Dahası bu tutumlarında halâ devam etmekteydiler. Ryan ile aralarında bir hayli uzun süren bu tartışmanın sonunda Hamid Bey, İngilizlerin Haydar Bey'in Trabzon'a tayin edilmesine hangi gerekçelerle muhalefet ettiklerini sordu. Ryan dolabından çıkardığı hayli kabarık bir dosyada yer alan suçlamaları iddialarına dayanak yapmak üzere, Haydar Bey'in Maraş'ta bir Ermeni'yi döverek öldürdüğünü, Urfa'da ve Musul'da tehcir işlerine karıştığını, Van'da Kürtlerle İngilizler aleyhinde teşkilât yaptığını ve bütün bu suçlarından dolayı kendisine karşı tavır almış bulduklarını söyledi. Hamid Bey ise, Haydar Bey'in Maraş, Urfa ve Musul'da yaptığı iddia edilen fiillerin asla doğru olmadığına ısrar ederek kendisinin Van'da görmüş olduğu vatan hizmetinin de kesinlikle bu memlekette valilik yapmasına manî teşkil etmemesi gerektiğini söyledi²³⁰. Ancak, bu konularda hayli inatçı olan Ryan'ı

229 *Defter-i Hatırat*, s.154.

230 *Defter-i Hatırat*, s.154-155.

ikna etmek mümkün olmadı. Diğer yandan Dahiliye Nezareti de düşündüğü tayini gerçekleştirme gücünü kendisinde bulamadı.

4- Hamid Bey'in Samsun'a Dönüşü

İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde daha çok özel işleriyle uğraşan Hamid Bey, 27 Aralık 1919'da beraberinde aile efradından başka ev hizmetlerinde çalıştırdığı başka kimseler de olduğu halde İstanbul'dan hareket etti. Karadeniz'de nakliyecilik yapmakta olan Yelkencizâdelere ait bir vapurla yapılan yolculuk esnasında²³¹ fırtına sebebiyle pek çok sıkıntıyla karşılaşıldı²³². Samsun'a varıldıktan sonra da bir müddet yolculuğun ortaya çıkardığı problemlerle uğraşan Hamid Bey, 11 Ocak 1920'de vapurda aldığı İspanyol gribinden dolayı en küçük kızı Neriman'ı kaybetti²³³. Aynı zamanda büyük oğlu ve baldızı da zatülcemp olmuşlardı.

Bütün bu olumsuzluklar bir yana aynı günlerde, Dahiliye Nâzırı Şerif Paşa Trabzon Valiliği'ni kabul etmesi için Hamid Bey'e baskı yapmaya başladı. Hamid Bey, pek zamansız ve isabetsiz gördüğü bu tayine karşı çıktıysa da başarılı olamadı. Hatta, Samsun eşrafından bazılarının burada kalması yolunda yaptıkları müracaatlar da bir sonuç vermedi ve Hamid Bey, Nezaretten gelen 27 Ocak 1920 tarihli telgrafla Trabzon Valiliği'ne tayin edildiğini öğrendi²³⁴.

231 Bu yolculuk esnasında Yelkencizâdelere "bu da bir memleket hizmetidir" diyerek Hamid Bey'den yol parası almadılar.

232 *Özel Notları*, Defter No.3, s.7.

233 *Özel Notları*, Defter No.3, s.7. Hamid Bey hatıralarında aynı hastalıktan dolayı kızından başka bir kurban daha verdiklerinden bahsediyor ki, hizmetinde çalıştırdıklarından biri olsa gerektir. (*Defter-i Hatırat*, s.59).

234 *Defter-i Hatırat*, s.155.

J- 1920 YILI BAŞLARINDA SAMSUN

1- Samsun'da Müdafaa-i Hukuk

Samsun'da İngilizlerin siyasi ve askerî nüfuzlarının arttığı 1919 yazında Müdafaa-i Hukuk teşkilâtını oluşturma çabaları daha ziyade gizliden gizliye yürütülmüştü. Ancak, Sivas Kongresi sonrasında bütün yurt sathında millî teşkilâtları hayata geçirmek kararlığında olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yeni hareket tarzı, Samsun'daki İngilizlerin endişelerine sebep olacağı ve buradan kuvvetlerini çekmelerini geciktireceği ihtimalini dikkate alan Hamid Bey'i endişelendirmişti. Hatta, bu endişelerini Heyet-i Temsiliye'ye de aksettirerek "teşkilât-ı milliyenin nezaket-i mevkiyyesi hasebiyle" Samsun'da Müdafaa-i Hukuk'un bir müddet daha gizli kalmasını teklif etmiş, ancak bu teklif kabul edilmemişti²³⁵. Bununla beraber, Samsun'da Müdafaa-i Hukuk Teşkilâtının resmen kurulması Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya gitmesinden sonra 1920 yılı başlarında mümkün olabildi. Bu gecikmenin gerisinde, doğrudan Hamid Bey'in müdahale etmiş olması ihtimalini aramak yanlış olsa gerektir²³⁶. Şüphesiz, Samsun halkı da yer yer elim ve acı felâket haberlerinin alındığı bu günlerde olayların önüne geçilebilmesi için gösterilen tepkilere uymak ve birşeyler yapmak istiyordu. Fakat bu münferit düşünce ve teşebbüsleri kanalize edecek birisine şiddetle ihtiyaç vardı. Samsun'da bu işi organize edebilecek kişilerin başında ise Ticaret Odası Başkâtibi Şükrü Bey bulunuyordu. Şükrü Bey'in İngilizlerin dikkatini ve şüphesini çekmemek için büyük bir gizlilik içinde yürüttüğü

235 Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.9, 25 Eylül 1919.

236 Esasında Hamid Bey millî duyguları canlı tutacak ve gerektiğinde harekete geçirecek bu faaliyetleri her vesile ile desteklemekten de geri kalmamıştı. Haziran ayı içinde İngilizlerin daha sonra İstanbul'a göndermek için ısrar edecekleri Hacı Molla vasıtasıyla Hacı Hasan Efendiye haber gönderip evine çağdıktan sonra, vaazlarınızı takip ediyorum. Tuttuğunuz yolda yürüyorsunuz. sizi arkanızdan bekleyen vardır, korkmayınız diye teşvik etmişti. (Umur, *Samsun'da Onbeş Sene*, s.9.)

çalışmalar nihayet 1920 yılı başlarında meyvesini verdi ve Samsun'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti resmen kuruldu. Şükrü Bey'e ise çalışmalarında en büyük desteği Sivas Kongresi'nde Canık Murahhası olarak bulunmuş Boşnakzâde Süleyman Bey veriyordu. Süleyman Bey'in Sivas'tan dönüşünde getirdiği Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin nizamnâmesine dayanılarak kurulan Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti âzâ tesbitini de büyük bir titizlik içinde yaptı. Zira, nizamnâmenin dördüncü maddesinde cemiyet âzâlarının münevver ve o vakte kadar particilik faaliyetlerinde sivrilmemiş kişilerden seçilmesi gerektiği hususu da yer almaktaydı. Süleyman Bey'in evinde yapılan çalışmalardan sonra aşağıdaki kişiler Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucu üyeleri olarak tesbit edildi:

Reis	:	Boşnakzâde Süleyman Bey
Azaları	:	Ticaret Odası Başkâtibi Şükrü Bey
		Tüccardan Hacı Hayrullahzâde Ömer Bey
		Tüccardan Hacı Ömerzâde Hasan Bey
		Sultanî Müdür-i Sânisî Adil Bey
		Muharrir Ethem Veysi Bey
		İslâmbeyzâde Faruk Bey
		Kitapçı Osman Tabruk Bey
		Sultanî Muallimlerinden Hayrettin Nadi Bey

Cemiyetin Samsun Şubesi bu şekilde teşekkül ettikten sonra, bir mühür kazdırılarak evlerde toplantılar yapılmaya ve Ankara ile muhaberede bulunulmaya başlandı. Herhangi bir şikayet vukuunda İngilizlerce yakalanmamak için her defasında ayrı bir evde yapılan bu toplantılarda ayrıca cemiyete gizliden gizliye üye de kaydediliyordu. 1920 yılı Ocak ayı içinde kurulduğu anlaşılan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Samsun'daki ilk faaliyeti Maraş'ın işgalini protesto etmek oldu. Samsun'da 1 Şubat Pazar günü saat dokuzda bütün

ticarethaneler kapatılarak Belediye önünde toplanan halk, mütarekeden beri türlü türlü vesilelerle her tarafta ayaklar altına alınan Müslüman hukukunu, Maraş'a karşı yapılan feci haksızlık ve tecavüzleri protesto etti²³⁷.

2- Samsun'da Dar-ül Eytâm Cemiyeti

Umumî harbin sonundaki hazin tablolardan biri olmak üzere Samsun'un cadde ve sokaklarında da çok sayıda yetim ve kimsesiz çocuk dolaşmaya başlamıştı²³⁸. Bu kimsesiz çocukları himayesine almak üzere kurulmuş bulunan Dar-ül-eytâm 1919 yılı müddetince de elindeki kısıtlı imkânlarla rağmen çalışmalarını sürdürdü. Bununla beraber civardaki bütün yetim ve kimsesiz çocuklara kucağını açamamış olacak ki, Eylül 1919'da Bâb-ı âli, Samsun da içinde olmak kaydıyla Bafra, Ordu, Giresun ve Merzifon'da bulunan ve bakacak kimseleri olmayan yetimleri İstanbul'a getirtip, dar-ül-eytâmlara yerleştirmeye karar verdi. Hükümet, bu konuda doğabilecek anlaşmazlıklara meydan vermemek için, sözkonusu yetimlerin Müslüman olduklarının kesin olarak tesbitini, bu konudaki açıklamayı içeren defterin mahallerindeki İngiliz temsilcilerine onaylattırılmasını ilgililere tebliğ etti. Nitekim, Samsun ve Ordu'dan 110 şehit çocuğu İstanbul'a getirtilerek dar-ül-eytâm mekteplerine yerleştirildiler²³⁹.

3- Cemiyet-i Hayriyye-i İslâmiye

Samsun'da bir yandan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasına yönelik çalışmalarda bulunulurken, bir yandan da yine

237 Umur-Pasin, *Samsun'da Müdafaa-i Hukuk*, s.6-10.

238 Umur, *Samsun'da Onbeş Sene*, s.10.

239 Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara, 1991, s.80.

başında Şükrü Bey olduğu halde bazı münevverler, halkı bir arada toplamak, çeşitli konularda konferanslar vererek aydınlatmak yoluna tevessül ettiler. Bu sebeple de 1919 yılı Aralık ayı içerisinde Cemiyet-i Hayriyye-i İslâmiye adıyla bir cemiyet kurdular. "Canik Sancağı dahilindeki İslâm ahalisinin mevkiî içtimaisini ıslaha" yönelik çalışmalar yapan ve "siyasetle katiyyen alâkası olmayan" Cemiyet, Müslüman halkı tenvir etmek üzere tertiplediği konferanslarını daha çok, aynı günlerde kurulmuş bulunan İhtiyat Zabitan Cemiyeti'nin idarehanesi olarak kullanılan Saat Kulesi'nin hemen karşısındaki bir binanın üst salonunda vermiştir²⁴⁰.

4- HAMİD BEY'İN CANİK MUTASARRIFLIĞININ KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ

Hamid Bey, 29 Mayıs 1919'da başladığı Canik Mutasarrıflığı vazifesinin 25 Ocak 1920'de Trabzon Valiliği'ne tayiniyle sona ermesine kadar geçen sekiz aylık dönemdeki memuriyetinin kısa bir özeleştirisine de hatıralarında yer vermiştir:

"Samsun'da memuriyetim yalnız sekiz ay devam edebildi. Bu süre, o gaileli dönemde değil, alelâde hakimiyet ve sükûnet zamanlarında bile bir liva reisinin faydalı iş görebilmesine ve hatta çevresini öğrenmesine yetmez. Oradaki çalışmalarım bizzarur siyasete, asayişe ve inzibatan inhisar etti. Müsbet suretle çalışmaya fırsat bulamadım. Maddî bir eser bırakamadım. Henüz lâyıki ile bir kazayı teftiş ve ıslah edebilmişim. Diğerleri hakkında malûmatım resmî ve dolayısı ile yetersizdi. Ancak bunları da gördükten ve halkın dertlerini yakından öğrendikten, resmî ve gayriresmî zararlı unsurlardan temizledikten sonra sonra faydalı hizmetlerde bulunmak fırsatına kavuşacaktım.

240 Umur, *Samsun'da Onbeş Sene*, s.38-40.

Ne yazık ki, Bâb-ı âlinin bir boşluğu kapamak için diğer bir boşluk yaratmak gibi ananevî çirkin siyaseti arzumun yerine getirilmesine mani oldu. Ne ben, sekiz aylık devamlı faaliyet neticesi olarak vücuda getirdiğim vaziyetten istifade edebildim ve ne de liva, o gayretin bana bahşeylediği nüfuzdan faydalanabildi.

Hülâsa, bu nakil işi hiç bir tarafa hayırlı olmadı. Hatasını kısmen tamir eylemiş olmak için Nezaret, Mutasarrıflığa kimi münasip gördüğümü sordu. Bana en zor zamanlarda arkadaşlık ve yardım etmiş Mülkiye Müfettişi Hacı Hüsnü Bey'i tavsiye eyledim. Fakat, ben de tavassut ve hususî olarak da rica ettiğim halde, Hüsnü Bey'e kabul ettirmek mümkün olamadı. Bana halef olmak istemiyordu. Hüsnü Bey'i ikna etmek mümkün olamayınca, Amasya Mutasarrıfı Cevdet Bey hakkında fikrimi sordular. Henüz mutasarrıflıktaki tecrübesi pek iptidai olan bu kişinin Samsun'u katıyyen idare edemeyeceğini bildirdim ve gösterilen isticlal üzerine istemeyerek Samsun'a ve kadirşinâs halkına veda eyledim."²⁴¹

Hamid Bey'den sonra Canik Mutasarrıflığı'na Cevdet Bey tayin edildi²⁴². Hamid Bey'in yerine Canik Mutasarrıflığı'na tayin edilen Cevdet Bey buradaki vazifesine 10 Şubat 1920'de başladı. Bir gün önce de Hamid Bey Mutasarrıflık görevinden ayrılmıştı²⁴³.

Sonuç olarak denilebilir ki, Hamid Bey sekiz ay süren Canik Mutasarrıflığı müddetince özellikle Milli Mücadele'nin genel siyasetinin

241 *Defter-i Hatırat*, s.155-156.

242 "Mutasarrıf Cevdet Bey'i Samsun'a tayinden önce Bâbîâlî Hükûmeti Sinop'a tayin etmek istemiş ve Dahiliye Nâzırı Hazım Bey de şifre ile Vali Cemal Bey'den mütalâa sormuş, Vali verdiği karşılıktta (Harekât-ı Milliye'nin devamı müddetince düşmanın bir çıkarma hareketine uğraması muhtemel olan Gürcü ve Çerkez gibi İstanbul'dan gele sese kulak verenlerin Sinop Livası'nda bulunmasından Cevdet Bey'in liyâkatini Sinop Mutasarrıflığı'na kâfi görmediğini) bildirmişti. Vali Cemal Bey'in bildirmesine rağmen İstanbul Hükûmeti daha mühim olan Samsun'a bu zatı göndermek gafletinde bulunmuştu." (Peker, *İstiklâl Harbimizin...*, s.163).

243 İBA, D.742, Dahiliye Nezareti Tahrirat Kalemî No.1392/70, Mutasarrıf Cevdet Bey'in 1 Mart 336 (1920) tarihli telgraftı.

tesbiti noktasında, Mustafa Kemâl Paşa ile zaman zaman görüş ayrılıklarına düşmüşse de, millî müşterek dahilinde fedakârâne çalışmaktan da geri durmamıştır. Mustafa Kemâl Paşa'dan ayrı olarak, sorumluluk bölgesi olan Samsun'da "İngilizlere rağmen" asayişin teminini imkân harici görmüş, bu sebeple İngilizlerin nüfuzundan istifadeye tevessül etmiştir. Bu tutumundan dolayı da İngilizlere "taviz vermek" ve hatta "sempati beslemek" ithamlarına marûz kalmıştır. Fakat, öte yandan Hamid Bey'in de birinci öncelikli olarak asayişini sağlamakla görevlendirildiği Canik Sancağında pek kısa sürede elde ettiği başarıyı onun varlığıyla özdeşleştirmek pek yanlış olmayacaktır .

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TRABZON VALİLİĞİ

A- 1920 YILI BAŞLARINDA TRABZON

1- Coğrafya ve Nüfus

Milli Mücadele yılları başlarındaki Trabzon Vilâyeti, bugün beş ilimizin (Trabzon, Rize, Gümüşhane, Giresun, Ordu) bulunduğu bütün Doğu Karadeniz bölgesini kapsamaktaydı. Rize (Lazistan) ve Gümüşhane Trabzon Vilâyeti'ne bağlı birer sancak, Giresun ve Ordu ise yine Trabzon'a bağlı birer kaza idiler. Bu şekilde Trabzon Vilâyeti, 23800 km² lik bir alanı kapsıyordu. Bu alanın 496 bin hektarı ormanlık idi. 1914 yılı sayımlarına göre vilâyetin nüfusu 1 milyon 122 bin civarında idi. Bu nüfusun 921 bini İslâm, 161 bini Rum ve 37 bini de Ermeni ahaliden oluşuyordu. Ancak işgal dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sonunda İslâm nüfusunun çok büyük ölçüde azaldığı¹, buna mukabil bölgeye yerleştirilenler de dikkate alındığında Rum nüfusunda kısmî bir artışın olduğu da bir gerçektir.

Merkez kaza da dahil olmak kaydıyla 17 kaza, (Trabzon, Ordu, Giresun, Tirebolu, Görele, Vakfikebir, Akçaabad, Maçka, Sürmene, Of, Rize, Atine (Pazar), Hopa, Gümüşhane, Torul Kelkit, Şiran) 23 Nahiye ve 1828 köyden müteşekkil Trabzon vilâyetinin², dışı dokunur tek ulaşım yolu işgâl döneminde Rusların inşa etmiş oldukları şose olup, Giresun sınırından başlayarak Trabzon ve Rize üzerinden Batum'a giden yol idi ve bunun Trabzon vilâyetindeki 160 kilometrelik kısmı da

1 Kâmil Erdeha, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul. 1975, s. 175. Hamid Bey'in özel notlarında vilâyetin yüzölçümü 32.895 km² olarak, nüfusu ise, Umum: 1.139.641, Müslim: 946.412, Rum: 155.050, Ermeni: 35.609 olarak not edilmiştir. (*Özel Notları*, Defter No. 4, s. 1)

2 *Özel Notları*, Defter No. 4, s. 6.

ihmaller sonucu harap olmuş, üzerindeki köprüler önemli nispette yıkılmıştı³.

Dağlarla deniz arasına sıkışmış, dar ve engebeli bir şerit üzerinde uzanan Doğu Karadeniz Bölgesi, ekime elverişli topraklarının azlığı sebebiyle tarım ve hayvancılık konularında da geri kalmıştı. Bu sebeple Trabzon'un güçlü Müslüman-Türk eşrafı gelirlerinin büyük kısmını iç ve dış ticaretten sağlıyorlardı. Bu eşraf, geleneklerine bağlı, köklü ve geniş ailelerden oluşuyordu. Ticaret, ister istemez bu aileleri yurt içindeki ve yurt dışındaki olayları yakından izlemeye sevketmişti. Bunun sonucu olarak zamanla aktif politikaya yakınlaşmışlar ve çocuklarına yüksek tahsil imkânı sağlamışlardı. Onların bu durumu merkantilizm dönemindeki batı burjuvazisini andırıyor, topluma önderlik yapacak konuma geldiklerine inanıyorlardı.

Trabzon ve yöresi Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus işgali altına girmiş (14 Nisan 1916-14 Şubat 1918) bu işgal sonunda 45 bin kadar olduğu tahmin edilen şehir nüfusu yarı yarıya azalmış, Müslüman-Türk eşrafı bu işgalden büyük zarar görmüştü. Fakat, işgal acısı, eşrafa yabancı egemenliğinin ne demek olduğunu da öğretmişti⁴.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde önemli oranda Rum ve Ermeni azınlığı vardı. Mondros Mütarekesi ile bu azınlıklar harekete geçerek, Ermeniler Trabzon'u kurulması düşünülen Büyük Ermenistan'a liman, Rumlar ise Pontus-Rum devletine merkez yapmak emellerini ortaya koymuşlardı. Bu amaçla Rum ve Ermeni çetecileri halkın malına ve canına karşı saldırıya geçmişlerdi.

Doğu Karadeniz eşrafı da, diğer bazı bölgelerde olduğu gibi İttihatçı ve ve İtilâfçı olarak bölünmüşlerdi. Eşrafın büyük ve güçlü bir kısmı İttihatçı idi. Bunlar kurtuluş çaresini kendilerine güvenmekte bulurken, İtilâfçılar ümitlerini İstanbul'daki hükûmete bağlamış görünüyorlardı. Bununla beraber Trabzon'da hemen hiçbir ferdin

3 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları* (Yayına hazırlayan: Sadi Borak) İstanbul, 1982, s. 115.

4 Erdeha, *Vilayetler ve Valiler*, s. 175 - 176.

kurtuluş aleyhinde bulunmadığında şüphe olmamakla beraber, bu hususta neticeye varmak için tutulan yolda görülen aksaklıklar ve farklılıklar karşısında medenî cüret, servet ve alâka ile ters orantılıydı⁵.

Eşrafın İttihatçı kısmı Ermeni ve Rum tehlikesi karşısında örgütlenme yoluna giderek 12 Şubat 1919'da "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti"ni kurmuşlardı. Bu Cemiyet gerçek anlamda bir eşraf örgütü idi ve diğer vilâyetlerde olduğu gibi üst yöneticiler bu cemiyetin kurulmasına öncülük etmemişlerdi⁶. Ancak, bu örgütlenme biçimi siyasî gelişmeler karşısında takınılan farklı tutumlardan dolayı, zamanla Trabzon'la ilgili birtakım kuşku ve şüphelerin ortaya çıkmasına sebebiyet verecek ve Trabzon'un siyasî, coğrafi, jeopolitik ve idarî önemine bağlı olarak Milli Mücadele boyunca problemlerin kaynağı olarak değerlendirilecektir. Gerçi, Müdafaa-i Hukuk Meşrutiyetten beri İttihat ve Terakki'ye hizmet ederek siyasî mücadeleye alışmış kişilerden mürekkep bulunduğundan gerekli mukavemete sahipti. Ancak, Hamid Bey'e göre, Mütarekeden sonra birbirini takip eden valilerin mütereddit vaziyetleri ve gelişen olaylar bir sivil direniş örgütü olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerini mülki idareden ziyade askerî idareye bağlı kılmıştı. Bu tabii olmayan bağlılığın ise, bazı sakıncalar doğurabileceği aşıkardı⁷. Diğer yandan İtilâfçı eşraf "Trabzon ve Havalisi Ademi Merkezîyet Cemiyeti"ni kurduysa da pek varlık gösteremeyip, 28 Eylül 1919'da Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na katılmıştır.

Milli Mücadele liderleri açısından ise Trabzon'un önemi şöyle açıklanabilir: İstanbul'un Doğu Anadolu ile olan bağlantısı Trabzon üzerinden oluyordu. Trabzon'a bir İngiliz çıkarmasının yapılması ise her an ihtimal dahilindeydi. Öte yandan Rusya'dan gelecek bir Bolşeviklik tehlikesi de yine Trabzon'dan Anadolu'ya sızabilirdi. Bu sebeplerden ötürü, Doğu Anadolu'nun ve hatta bütün Anadolu'nun iç ve dış güvenliği bakımından Trabzon çok önemli bir şehirdi.

5 *Defter-i Hatırat*, s. 159.

6 *Erdeha, Vilayetler ve Valiler*, s. 176.

7 *Defter-i Hatırat*, s. 159.

Diğer taraftan, yurt dışında bulunan İttihatçı liderler, özellikle Enver Paşa Anadolu'daki hareketin liderliğini ele geçirmek için Trabzon'un İttihatçı eşrafını bir sıçrama tahtası olarak kullanabilirlerdi⁸. Bütün bu gerekçelerle Trabzon kesinlikle ve hiç bir kuşkuya yer bırakılmaksızın Millî Mücadele liderlerinin denetimi altında bulunmalıydı. Nitekim bu denetimin sağlanması gayretleri içinde Trabzon'da birçok vali ve kumandan denenmiş ve en ufak bir kuşku halinde görevlerinden alınmışlardır. Bununla beraber Trabzon'un taşıdığı hassasiyet sebebiyle Ankara Hükûmeti'nin çoğu zaman kuşkularının, korkularının ve evhamlarının tesirinde kalmaktan da kendini kurtaramadığını ifade etmek isteriz.

B- HAMİD BEY'İN TRABZON VALİLİĞİNE TAYİNİ

Canik Mutasarrıfı Hamid Bey, 1919 yılı Aralık ayı başlarında izinli olarak bulunduğu İstanbul'da Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa'nın kendisine yaptığı Trabzon Valiliği'ni kabul etmesi yolundaki ısrarlı teklifleri geri çevirmişti. Zira Hamid Bey, tayin olunduğu ilk günden beri asayişinin temini için büyük gayret sarfettiği Samsun'da bundan böyle kalıcı eserler bırakacak çalışmalar içinde olmanın hesaplarını yapıyordu. Hatta, bu düşüncelerle İstanbul'dan Samsun'a dönüşünde ailesini de beraberinde getirmiş ve burada daha bir müddet kalacak şekilde hazırlıklar yapmaya başlamıştı⁹. Ancak, bütün bunlara rağmen Dahiliye Nâzırı Şerif Paşa'nın 20 Ocak 1920 tarihli telgrafına bu defa gönülsüz de olsa muvafakat cevabı verdi. Nâzırın sözkonusu telgrafi şöyleydi:

8 Erdeha, *Vilayetler ve Valiler*, s. 177.

9 Yukarıda temas edildiği üzere yolculuk esnasında alınan grip mikrobundan dolayı Hamid Bey'in en küçük çocuğu ölmüştü. Ancak, bu olaydan hemen sonra Samsun'da diğer çocuklarının eğitimi için İtalyan bir bayan özel olarak Fransızca ve piyano dersleri vermeye başladı.

"Muktedir bir valiye muhtaç olan Trabzon'a zatiâlilerinin memuriyeti münasip görülmektedir. Muvafakat buyurulduğu cevabına intizar ediliyor efendim."¹⁰

Dahiliye Nâzırı'nın biraz da emr-i vâki yaptığı anlaşılan bu telgrafına Hamid Bey aşağıdaki cevabı yazdı:

"Muzdarip vatanın herhangi bir köşesinde hizmete hazırım. Samsun livasında tesisine çalıştığım idarenin Mülkiye Müfettişi Hacı Hüsnü Bey'den başkası tarafından idame olunamayacağını arzederim."¹¹

Hamid Bey'den alınan bu muvafakat cevabı üzerine harekete geçen Dahiliye Nezareti "Trabzon valisi Haydar Bey'in halen tezyid-i ehemmiyet eden vilayet-i mezkûre umurunu hüsn-ü ifada temin-i muvaffakiyet edemediğinin anlaşılmasına binaen azliyle, yerine evsaf-ı lâzimeyi haiz bulunan Canik Mutasarrıfı Hamid Bey'in tayini", teklifini Meclis-i Vükelâ'ya götürdü. Bir gün sonra 25 Ocak 1920 tarihli ve 36 numrolu irade-i seniyye ile de "Trabzon Valisi Haydar Bey'in azliyle Canik Mutasarrıflığı Hamid Bey'in tayini Meclis'i Vükelâ kararıyla tensib olundu."¹² Maaşı bilâhire birinci sınıfa yükseltilmek üzere¹³ terfian Trabzon Valliği'ne tayin edilen Hamid Bey'e¹⁴ Dahiliye Nezareti 27 Ocak'ta yerine uygun bir vekil bırakarak sûratle Trabzon'a hareketini emretti¹⁵. Ayrıca, Haydar Bey'e de Hamid Bey'in varışına kadar görevine devam etmesi bildirildi¹⁶.

Trabzon valisi Haydar Bey'in görevinden alınmasının sebebi Ali Rıza Paşa Kabinesi ile ihtilafa düşmüş olmasıydı. Buna karşılık

10 *Defter-i Haurat*, s. 155.

11 İBA, D.742

12 BOA, DUİT 28 / 1 - 64.

13 Hamid Bey'in maaşı Kastamonu Valisi Cemal Bey'inki ile birlikte 2.500 kuruş artırılarak irade-i seniyye ile 26 Şubat 1920'de 12.500 kuruştan 15.000 kuruşa yükseltildi. (İBA, D.742 Memurin ve Sicil Ahval Müdüriyetinin 26 Şubat 336/1920 tarih ve 42807 numrolu müzekkeresi sureti).

14 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No. 28.

15 *Defter-i Hatırat*, s. 155.

16 Sabahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, Ankara, 1991, s. 94.

Dahiliye Nezareti'nin Hamid Bey üzerindeki ısrarının sebebini de asayiş ve siyaset itibarıyla Trabzon'la benzerlikler arzemesi bakımından onun Canik Mutasarrıflığı'ndaki başarısına atfetmek gerekecektir.

1-Hamid Bey'in Samsun'dan Trabzon'a Yolculuğu

Hamid Bey, Trabzon Valiliği'ne tayin keyfiyeti resmen gerçekleştiği ve hatta Nezaret tarafından 27 Ocak'ta acele Trabzon'a gitmesi için emir de aldığı halde Şubat ayı ortasına kadar Samsun'da kalarak tayinden vazgeçileceği ümidini muhafaza etti. Ne var ki, bu yönde bir gelişme görülmeyince iki haftalık inattan sonra 16 Şubat 1920'de İstanbul'dan gelip Samsun limanına uğramış bulunan İtalyan bandıralı "Lloyd TRIESTE" gemisiyle harekete mecbur oldu. Aynı gemide Rize (Lazistan) Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin edilmiş Ahmed Faik (Günday) Bey de vardı. Gemi Ordu'ya vardığında başlarında Belediye Reisi Furtunzâde Yusuf Bey olduğu halde kalabalık bir vatandaş topluluğu tarafından karşılandılar. Limanda, Rum göçmenlerini Ordu'ya getirmiş bulunan başka bir gemi bulunuyordu. Rum göçmenleri karaya çıkarmaya çalışan Ordu Rum Metropolitidi ve iki Rum tüccarın Vali Hamid Bey nezdinde yaptıkları girişimler, Orduluların tepkileri sonucu başarılı olamadı.

Giresun'a vardıklarında, Hamid Bey daha önceden Topal Osman Ağa ile görüşmeyeceğini söylemiş olmasına rağmen, 30-40 kadar kayıkla gemiye kadar gelen Osman Ağa'yı kabul etmek zorunda kaldı. Kısa bir müddet için karaya çıkıp Belediye'ye giderek bir süre dinlenen Hamid Bey, burada Trabzon Valiliği'ndeki ilk icraatı olmak kaydıyla, Giresun Kaymakam Vekili'ni görevinden azletti¹⁷.

17 Süleyman Yatak, "Ahmed Faik Bey ve Rize Mutasarrıflığı Hatıraları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 73 (Ağustos 1991) s. 98. Ahmed Faik Bey, hatıralarında gerek kendisinin ve gerekse Hamid Bey'in "Millî Mücadeleye hizmet etmek için" tayin olunduklarını, Dahiliye Nâzırı'nın da aynı fikirde olduğunu, ancak şekavetin şiddetle aleyhinde bulunması sebebiyle, Osman Ağa'nın hareketlerine müsaade edilmemesi gerektiğini Hamid Bey'e söylemek de görevi olduğunu ifade

2- Hamid Bey'in Valiliğine Başlaması ve İlk Tespitleri

Hamid Bey 17 Şubat 1920'de Trabzon'a gelerek buradaki görevine başlayarak durumu aşağıdaki telgrafiyla Dahiliye Nezareti'ne bildirdi:

Dahiliye Nezareti

17.236/1920

Trabzon

Trabzon'a muvasalatla işe mübaşeret olunduğu maruzdur.

Trabzon Valisi

Hamid¹⁸

Hamid Bey, Trabzon vilâyeti ile ilgili ilk intibalarını da hatıralarında şöyle ifade eder.

"17 Şubat 1920'de Trabzon'a geldim. Bu şehir bana tamamen meçhul değildi. 1918'de Üçüncü Ordu'nun Batum'daki ileri harekâtını beklemek için burada yirmi gün kadar kalmıştık. Vilâyetin eski bir parçası olan ve tüccarı kısmen Trabzon'lu bulunan Samsun memuriyeti de bu bölgenin umumî ahvali ve halkın psikolojisi hakkında yeteri derecede bilgilenmeme hizmet etmişti. Bilhassa Milli Hareketin çeşitli dönemlerinde ve özellikle merkezle muharebenin kesilmesi ve hatta hümayûn hadiselerinde birlik ve beraberliği muhafaza için birbirimizi yoklamaktan geri kalmamış, sıkı sıkı temas ederek anlaşmış ve uyuşmuştuk.

Daha vapurda gelirken ne tür müşkülât karşısında bulunacağımı geçmiş tecrübelerime dayanarak tahmin edebiliyordum. Düşman istilâsının bıraktığı harabî, ananevî bir kötü idarenin uzun harp seneleriyle şiddetlenmiş yolsuzlukları, emniyet ve asayişin yokluğu, bu

---

ettikten sonra, Hamid Bey'in Osman Ağa'yı kabul etmekle ilk etapta onun karşısında mağlup duruma düştüğünü iddia etmektedir. Hamid Bey ise Osman Ağa ile ilk karşılaşmalarını daha ileriki bir tarih olan 13 Mart 1920 olarak veriyor. (*Defter-i Hatırat*, s. 157).

18 İBA, D. 742 Trabzon'dan Dahiliye Vekâleti'ne 17 / 2 /36 tarihli telgraf.

aksaklıklara karşılık da parasızlık¹⁹, çaresizlik, halkın ananelerine, psikolojik temayüllerine yabancı kanunlar içinde şaşırmış bir adli heyet, kokuşmuş bir zabıta kuvveti."²⁰

3- Hamid Bey'in Trabzon'daki İlk Faaliyetleri

a) Asayişin Sağlanması Çalışmaları

Hamid Bey'in Trabzon Valiliği'ne başladıktan sonraki ilk işi asayişin sağlanması yolundaki gayretleri oldu. Ancak, hemen her seferinde yaptığı gibi Hamid Bey, Trabzon'da da bir müddet öncelikli olarak asayiş bozan unsurların tedkikiyle uğraştı. Bu sebeple bir-iki haftalık süre içinde incelemeler ve yazışmalarla esaslı çözümlere ulaşmanın yollarını aradı. 1920 yılı başlarında Trabzon vilâyetinde asayiş şu şekildeydi.

b) Giresun'da Asayiş ve Topal Osman Ağa

Hamid Bey, vilayet dahilinde devlet otoritesini tesis etmek için çaba sarfederken, Giresun'daki çalışmalarında kendisine en büyük engel olarak Topal Osman Ağa'yı görüyordu. Zira ona göre Topal Osman, kendi başına buyruk tavırlarıyla otoriteyi zaafa uğratmaktan çekinmeyen birisiydi. Bunun en son örneği de son günlerde Giresun'da yaşanan bir olay olmuştu. Mart ayı başlarında Giresun kazasının Akköy Nahiyesi ahalisinden ve eski marûf bir aileden Karaibrahimzâdeler ile Topal Osman arasında eskiye dayanan bir husûmetten dolayı nahiye merkezinde bir çatışma çıkmış ve iki kişinin ölümüyle sonuçlanmıştı.

19 1920 Yılı başlarında Trabzon'da karşılaşılan sorunlardan biri de uzun zamandır maaşlarını alamayan kamu görevlilerinin güç durumlarıydı. Maarif Nezareti'nin Trabzon Vilayetinde maaşlarını alamayan öğretmenler için tahsis ettiği 2.429.452 kuruş, 1919 Yılı başından bu yana olan alacakların ödenmesine bile yetmemişti. Bunun üzerine Maarif Nezareti Trabzon Vilayetine 539.102 kuruş daha göndermiş, Maliye Nezareti Nafia Nezaretine maaşlarını alamamış memurlar için ayrıca bir miktar para tahsis etmişti. (Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, s. 94)

20 *Defter-i Haturat*, s. 156.

Bunun üzerine her iki taraftan yüzlerce kişi toplanarak yeni bir çatışmanın eşiğine gelinmişti. Hamid Bey'e göre, bu durumda yapılacak tek şey, yeterli kuvvetle gidip her iki tarafı da tedip eylemektir. Ancak, bunu yapmak da pek kolay görünmüyordu. Çünkü, İstanbul ile Anadolu arasında sallanan hükümetin sarsıntıya tahammülü yoktu. İkincisi, ciddi takibat için bilhassa, Osman Ağa'ya karşı ordudan kuvvet alınması mümkün değildi. Bunun sebebi ise, Giresun'da Askerlik Şubesi Reisi Binbaşı Alpaslan ve Jandarma Kumandanı Hamdi Beylerin Topal Osman'ın en muteber adamları olmalarıydı. Her ikisi de devletin kendilerine teslim ettiği kuvvetleri Topal Osman'ın nüfuzunu kuvvetlendirmek hatasına ve neticede hükümeti yıkmaya alet etmiş görünüyorlardı. Bu olayın üzerine askerî bir kuvvetle gidilmesini engelleyen bir başka faktör ise, en ufak fırsattan istifade için torpidolarını sahilden ayırmayan düşmanlara ümit ve müdahale vesilesi verilmiş olacağı endişesiydi. Bütün bu sebepler dikkate alınarak, 13 Mart günü, olaya sebebiyet verenlere haber gönderilerek vilâyet merkezine gelmeleri sağlandı. Taraflar birbirleriyle barıştırıldıktan sonra Kur'an-ı Kerim üzerine bir daha karşılıklı olarak düşmanlık beslemeyeceklerine dair yemin verdirilerek serbest bırakıldılar²¹.

Hamid Bey'in, bu meselenin çözülmesi için ılımlı bir tedbire başvurmasının bir başka sebebi de, her şeye rağmen Osman Ağa'nın ileride millî menfaatler doğrultusunda kullanılabileceğine olan inancıdır. O'na göre "Giresun'da harbin sahib-i servet ve nüfuz kıldığı Belediye Reisi Osman Ağa, cehaleti itibariyle hüsn-ü idare edilemediği için tagallüb ve tahakkümle meşhurdur. Maamafih, murakabe altında bulundurduğu ve hüsn-ü idare olunduğu takdirde saf bir Türk olması itibariyle kendisinden istifade olunacağı gibi fitratına da mani olunabilir"di²².

21 *Defter-i Hatırat*, s. 157.

22 *Özel Notları*, Defter No. 4, s.4 Hamid Bey, bu olaydan tam altı yıl sonra kaleme aldığı hatıralarında Topal Osman için daha sert ifadeler kullanmaktadır ki, bize göre Hamid Bey hatıralarındaki değerlendirmelerinde Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi olayının fazla etkisinde kalmış

Ordu kazasında da eşkiyalık eksik değildi. Fakat, burası Giresun kadar vehamet arzetmiyordu. Muntazam ve kararlı takibatla asayişî temin etmek mümkün olduğu için, mahallî teşkilâtlar devreye sokuldu²³. Yapılan takibat sonunda bazı eşkiya vilâyete teslim olacaklarına dair haberler göndermeye başladılar²⁴.

Emniyet ve asayişî fevkalâde ehemmiyet arzeden yerlerden biri de Sürmene kazasıydı. Burada, vaktiyle Vali Kadri Bey'in iki hasımdan birini tutarak diğerini kırdırmak gibi takip ettiği yanlış siyaset, Bazoğulları ile Gugudalı'lar arasında uzun yıllar devam eden çarpışmalara sebep olmuş, son zamanlarda birbirini izleyen öldürme olayları iki tarafı tamamen silahlandırmış, çatışma vaziyetine sokmuştu²⁵. Son olarak Bazoğullarından Kibar Ağa, Gugudalı Miktaf tarafından öldürülmüş ve bir kişi de ağır yaralanmıştı. Bu son gelişmeler üzerine Vali Hamid Bey Araklı'daki taburu Sürmene'ye gönderip tehdit vaziyeti aldırdıktan sonra²⁶ beraberinde Nizamiye Alay Kumandanı Ali Rıza Bey olduğu halde vilâyet maiyetine memur Aydınreis gambotuyla Sürmene'ye giderek²⁷ iki tarafı toplayıp barıştırdı. Bundan başka, Sürmene kazası sayıları yirmiye varan

---

olsa gerekir: "Harp suistimalleri Topal Osman namında birini sivriltmişti. İdarî ve siyasi inceliklerden ve bilhassa psikolojiden habersiz olan yüksek rütbeli askerler delaletiyle bu meziyetsiz adam ne yazık ki millî hareket yöneticilerine de çatmış, eline son yıllarda pek iptizale uğrayan bir de şifre anahtarı geçirmiş bulunuyordu. Kaymakam Badi Bey'in kazadan kovulması hususunun kendisine havalesi gibi bazı idarî tedbirsizlik ve mantıksızlıklar bu adamı kudurtmuş ve tabiatıyla mahallî hükümete kafa tutması ile neticelenmişti. Tahsil ve terbiyeden nasipsiz olan bu aşağılık, harpten evvel sefil bir kolcu olduğu halde, millet düşmanla çarpışır ve açlıktan kıvrılırken temin eylediği nüfuz ve kuvvetle de etrafına zulmediyordu" (*Defter-i Hatırat*, s. 157.) Ancak Hamid Bey Trabzon Valiliği müddetince Topal Osman Ağa'nın adamları tarafından büyük bir iltifata nail oldu. Hatta günün birinde ailesi ile birlikte kır gezintisine çıkmış ve Osman Ağa'nın zıpkalı adamları tarafından farkedilemiyerek yolu kesilmek istenmişti. Son anda kendisini tanıyanlar "bu bizim Hamid Paşaymış" diyerek olay mahallinden uzaklaşmışlardı.

23 *Defter-i Hatırat*, s. 158.

24 Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, s. 95.

25 *Defter-i Hatırat*, s. 158.

26 Özel *Notları*, Defter No. 4, s. 4.

27 Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, s. 95.

eşkiyanın adeta oyuncuğu haline gelmişti. Bunlar eski derebeylik ruhunu taşımakta olup kaza dahilindeki pek çok cinayetin sorumlusu ve tahrikçisi idiler²⁸. Mesele o kadar kökleşmiş, dallanmış ve budaklanmıştı ki, ciddi bir tahkikat sonucu birkaç köy halkının tamamen tutuklanması içten bile değildi. Ancak, zaman ve zemin bu yolda esaslı tedbirlerin alınması için pek de uygun değildi.

Rize Livasında ise adeta Kuzey Arnavutluk'taki, "Leka Kanunu" geçerliydi. Öyle ki, iki aile arasında geçen bir öldürme olayı, kan davasına dönüşerek her iki ocağın tamamen sönmesine kadar devam ederdi. Buna son günlerde, geçimlerini öteden beri Rusya'da temin ederken son gelişmelerden dolayı aç kalan birçok kimsenin sarkıntılıkları da eklenmişti. Fakat, bütün bu olumsuzlukları gidermek için idarî tecrübesi olan ve aynı zamanda Hemşin'li olmak itibariyle mahallî şartları pek iyi bilen Mutasarrıf Faik Bey'in gayretiyle sükûnetin sağlanması imkân dahilinde görünüyordu.

Maçka'da etkili olan Yetimoğlu çetesi ciddi takibat sonucu yakalanmış, yine adeta Sürmene'nin küçük bir modeli olan merkeze bağlı Yomra'da da son zamanlarda vukuu bulan bir öldürme dolayısıyla yapılan şiddetli takibat ve tutuklamalar neticesinde²⁹ meşhur şakilerden Şatıroğlu Vali Hamid Bey'e teslim olacağına dair söz vermişti.

Vali Hamid Bey, bir yandan asayişin sağlanmasına yönelik tedbirlere başvururken, bir yandan da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 4 Mart 1920 tarihli yazısıyla 1920 Ocak ayı başından Şubat ayı sonuna kadar vilâyet dahilinde cereyan eden gayrimüslimlere ait zabıta olaylarını kapsayan bir rapor sunmuştur³⁰.

28 *Özel Notları*, Defter No. 4, s. 5.

29 *Defter-i Hattat*, s. 158.

30 *Özel, Milli Mücadelede Trabzon*, s. 95. Mülkiye ve Adliye Dairelerindeki resmî bilgilere göre 1920 yılında Trabzon Vilayeti dahilinde 242, 1921'de 250, 1922'nin ilk on ayında da 164 katl vaki olmuştur. (Tepeyran, *Milli Mücadele Anıları*, s.131).

C- SAHİLDEKİ CEPHANENİN İÇERİLERE NAKLEDİLMESİ MESELESİ

Hamid Bey'in Trabzon Valiliği görevine başladıktan hemen sonra karşılaştığı ilk siyasî sorun sahildeki cephanenin İngilizlerin eline geçmesi ihtimaline karşı dahile sevki esnasında karşılaşılan güçlükler oldu.

Şubat ayı sonları itibariyle Trabzon limanını ziyaret eden yabancı harp gemileri halkın maneviyatını büyük ölçüde bozmakla beraber, gemilerin limanda kaldıkları sürece devam eden korku, gemiler ayrılınca yerini geçici de olsa kısmî bir rahatlığa bırakıyordu. Bundan başka, Trabzon'daki İngiliz temsilcisi Crawford ise özellikle resmî makamlar üzerinde etkili olmak ve psikolojik baskı kurmak için elinden geleni yapmaktan çekinmiyordu. Öyle ki, Hamid Bey'in göreve başlamasından hemen sonra vilâyete yaptığı ilk ziyarete üzerinde kürkü, ayağında kısa pantolonu, elinde kamçısı ile gelmiş ve küstahça hareketlerinin karşılığını da almıştı. Hamid Bey'e göre "siyasî ve medenî nezaketten yoksun bir levanten ve tatlısu Frengi" olan Crawford terbiye seviyesini gösterdiği bu ziyarettaki tavırları sebebiyle, kendisi tarafından Samsun'dan Trabzon'a gelmiş bulunan siyasî mümessil Perring'e şikâyet edilmişti. Perring de bu şikâyet üzerine, vilâyette münasebette bulunmak için Samsun'dan beraberinde getirdiği Popovel'i görevlendirmişti³¹. Anlaşılan İngilizler, Hamid Bey'le iyi ilişkiler kurmak üzere, Samsun'daki ilişkilerini de dikkate alarak onun Trabzon Valiliği'ne tayininden hemen sonra Perring'i geçici de olsa Trabzon'da görevlendirmişlerdi. Bununla beraber Trabzon'daki gelişmeler hiç de İngilizlerin hesapladıkları gibi olmadı. Zira, Crawford'un yakışsız tavırları Hamid Bey'i buradaki Fransız temsilcisi Paul Desbrières ile

---

31 *Defter-i Haurat*, s. 159.

yakın münasebetler kurmaya itti³². Hamid Bey'e göre gayet nazik terbiyeli ve hayırsever birisi olan Desbrières, Türklerin bir an önce istiklâllerine kavuşması yanlısı olduğunu açığa vurmaktan çekinmiyordu. Bu sebeple, mahallî hükûmete yardımcı oluyor, hatta paraca sıkıntıya düşmemesi için gerekirse Düyûn-u Umumiye'den faydalanılabileceğini belirtiyordu. Öyle ki, Desbrières bunu açıkça yapmaktan bile çekinmemiş, Düyûn-u Umumiye Müdüriyeti'ne şahsen müracaatta bulunmuş, ne var ki bu hareketinden dolayı kınanmıştı³³. Görünen o ki, hem Hamid Bey hem de Desbrières birbirlerine çok yakın kişilikleriyle görev ve sorumluluklarını aşmak pahasına kendi doğrularını açığa vurmaktan çekinmiyorlardı.

Trabzon üzerindeki İngiliz tazyikinin arttığı bu günlerde her türlü ihtimale karşı sahilde bulunan cephanenin Maçka'ya nakli kararlaştırılarak geceleri nakliyata başlanmıştı. Ancak, bir gece gezintiye çıkmış olan İngiliz temsilcisi Crawford, hemen kapısının önünde cephane arabalarından birine rastlayarak durdurur ve durumu farkeder³⁴. Ertesi 23 Şubat günü Fırka Kumandanı Rüştü Bey'e müracaatla Trabzon'daki cephanenin içerilerine naklini men eder. Dahası, getirttiği torpil arama gemisiyle sahildeki bütün cephaneleri kaldırıp, İstanbul'a götürmek niyetinde olduğunu da söylemekten çekinmez.

Diğer taraftan İstanbul'da bulunan Kara Vasıf Bey'in Heyet-i Temsiliye'ye verdiği bilgiye göre "General Milen Harbiye Nezareti'ne bir muhtura göndererek bütün sahillerdeki silah ve cephane depolarındaki askerî memurlar ile Türk muhafızların kaldırılarak, İngiliz memur ve muhafızlarına teslimini" istemişti. Bu durumda cephaneler ya dahile

32 Hamid Bey'in Desprières ile kurduğu yakın ilişki Crawford'a karşı bir tepki olmanın ötesinde, Hamid Bey'in Fransızca'yı çok iyi konuşabilmesi ve hatta Fransızca kitaplarla bir hayli fazla meşgûl olmasında aranmalıdır.

33 *Defter-i Hatırat*, s. 159.

34 *Defter-i Hatırat*, s. 159. Karabekir'e göre temsilcinin olaydan haberdar olması gözetleme görevi yapan Rumların şikayetinden olsa gerektir. (Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1988, s. 454-455).

kaldırılmalı ya da millî kuvvetler tarafından muhafaza altına alınmalıydı. Konuyla ilgili olarak Heyet-i Temsiliye'ce mütâlaası sorulan Kâzım Karabekir Paşa'ya göre de "İngilizlerin silah ve cephanelerimize el koymakla takip ve tatbik etmek istedikleri siyaset belli olduğundan hiç bir şey teslim edilmemeliydi."³⁵ Bu hususun teminini 24 Şubat'ta Trabzon'daki Üçüncü Fırkadan isteyen Kâzım Karabekir Paşa, ayrıca verdiği emirle askerini içeriye çekilmesini, ahalinin İngilizlere mukavemetiyle cephaneyi teslim etmemesini bildirdi. Şüphesiz İngilizlerin isteği, cephaneye olan şiddetli ihtiyacımız itibariyle maddeten, halk üzerinde yapacağı olumsuz sonuçları itibariyle de manen zararlı ve sakıncalı idi. Hamid Bey'e göre, kendisiyle beraber Fırka Kumandanı Rüştü Bey'i de "müşkül duruma sokan bu emrin yerine getirilmesi hem zor, hem de tehlikeli idi ve dahası İngilizlerle aramızda fiili bir mücadelenin sebebi bile olabilirdi. Bu sebeple Hamid Bey, meselenin aldığı son şekil karşısında kendince makûl bir çözüm yolu aramak gayesiyle Popovel'i ziyaret edip cephaneyi kaldırmaktaki gayelerini sorarak; "Yunan işgalinden dolayı fevkalâde heyecanlı bulunan ve Pontus iddialarıyla asabiyeti bir kat daha artan halkın, savunma araçlarının bu suretle kaldırılmasından dolayı müteessir olarak bazı harekette bulunmasının pek muhtemel bulunduğunu, bu mecburî hareketin neticelerini şimdiden tahmin etmenin mümkün olmadığını" söyledi. Hamid Bey'in sözleriyle tavırlarının ciddiliğini Samsun'da bulunduğu zamandan bilen Popovel ise bu mütalaâlar karşısında "şahit olunan vakalar üzerine emniyetleri sarsıldığı için cephaneyi daha emniyetli bir yere sevketmekten başka bir maksatları olmadığını, ileriye sürerek Hamid Bey'i ikna etmeye çalışırken diğer yandan, "kendisinin başka bir hal çaresi düşünüp düşünmediğini" sormadan da edemedi. Kendisinden uygulanabilir daha akılcı bir hareket hattı için görüş istenmesini Popovel'in "azim ve cüret noksanlığına delâlet eden bir zaaf" olarak değerlendiren Hamid Bey,

35 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 455.

bundan sonraki olaylar üzerinde insiyatifi tam anlamıyla ele almak için teşebbüse geçmek gerektiğine olan inancıyla "cephanenin askerlerden alınarak, jandarmaya teslimi suretiyle dahile nakliyatın engellenebileceğini, bunu da bizzat temin ve taahhüt edebileceğini" söyledi. Bu son teklifle bir hayli yumuşayan Popovel, üstlerine danışıp ona göre hareket edeceğini ve sonucu bildireceğini söyledi. Gerçekten de birkaç gün sonra gelerek Hamid Bey'e "şahsi mesuliyeti altında cephanenin mülkî makamlara teslim olunabileceğini" haber verdi. Bunun üzerine bir jandarma subayı tayin edilerek, mevcut cephanesandıkları birer birer saydırıldı ve hazırlanan zabıt varakaları iki tarafta imzalandı. Vali Hamid Bey ayrıca İngilizleri tam anlamıyla tatmin etmek için cephaneyi teslim aldığına ve naklinden doğacak mesuliyeti tamamen taahhüt ettiğine dair bir de senet hazırlayarak Popovel'e verdi³⁶.

Hamid Bey ile Popovel arasında varılan mutabakat sonucu, Trabzon'daki cephanenin dahile sevki geçici de olsa durdurulmuş görünmektedir³⁷. Ancak İstanbul'un 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından işgali Heyet-i Temsiliye'nin ve Kâzım Karabekir Paşa'nın meseleye yeniden el atmalarını gerektirdi. Kâzım Karabekir Paşa, Trabzon'da bulunan cephanelerimizi emin bir mahalle ve hububatımızın mümkün olduğu kadar çok miktarda dahile sevki için Üçüncü Fırkaya yeni bir emir verdi³⁸. Fırka Kumandanı Rüştü Bey, son durumu ve meselenin bu safhasında Vali Hamid Bey'in tereddütlerini Kâzım Karabekir Paşa'ya aşağıdaki telgrafiyle bildirdi.

20.3.1336

15.Kolordu Kumandanlığına

Trabzon cephaneliğinde mevcut mühimmatımızın nakli hakkında dün de 19 Mart'ta Vali Bey'in mütâlaası soruldu. Cephanenin

36 *Defter-i Hatırat*, s. 160.

37 Hamid Bey hatıralarında vermiş olduğu taahhütnameye rağmen iç kesimlere yapılan cephanes naklinin gizliden gizliye devam ettiğini de yazmaktadır. (*Defter-i Hatırat*, s.160).

38 *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı:26, Aralık 1958, ves. 664.

nakli Trabzon'u işgale vesile olacağı ihtimaline ve tarafımızdan na be mevsim böyle bir vesilenin ihdası Trabzon halkında da işgal felaketlerine tarafımızdan sebebiyet verilmiş gibi bir fikir hâsıl edeceği ve binnetice Trabzon'daki hububatın da elden çıkacağı cihetle işgalin bir emr-i vaki şekline gireceği hissedilir edilmez nakil etmek üzere şimdilik cephaneliğe dokunulmaması Vali Bey'le birlikte muvafık görülmüştür. Emir ve iradei devletleri maruzdur.

3.Fırka Kumandanı

Rüştü³⁹

Kâzım Karabekir Paşa, Vali Hamid Bey'in işgal korkusundan kaynaklanan "tereddüdü" ile Fırka Kumandanı Rüştü Beyi de ikna etmiş olmasını⁴⁰ hayretle karşılamakla beraber, Trabzon Vilâyeti'ne ve 3.Fırka Kumandanlığı'na yazdığı şifreyle "cephanelerin bir an evvel emin bir mahalle hiç bir surette tehhüre uğratılmadan naklinin temin edilmesini kesin olarak" emretti. Ayrıca Karabekir Paşa'ya göre işgalin vaktinden evvel haber alınması veya hissedilmesi mümkün olmadığından, ani olarak yapılacak böyle bir harekette hiç bir şey de yapılamazdı"⁴¹. Bundan başka muhtemel bir işgâl vukuunda halkın bunu cephanelerin kaldırılmasına bağlaması olasılığına karşılık olarak ise vatandaşların "lâzımı veçhile tenvir ve irşad olunması" gerekiyordu⁴².

Heyet-i Temsiliye tarafından da gayet isabetli olarak görülen Kâzım Karabekir Paşa'nın bir kesin tavrı üzerine⁴³ İstanbul'un işgalinden sonra daha bir nezaket arzetmeye başlayan Trabzon'un da ani bir tecavüz ve işgali ihtimali karşısında cephaneye beraber bazı mühim evrakın içlere taşınmasına yeniden başlandı. Bilhassa Trabzon-Erzurum yolunun Hamsiköyü'ne kadar olan kısmında ve yol üzerindeki

39 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 527.

40 HTVD, Sayı:26, ves. 672.

41 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 528.

42 HTVD, Sayı:26, ves. 675.

43 HTVD, Sayı:26, ves. 676.

hanlarda Rumların meskûn bulunmasından dolayı nakliyat olabildiğince gizli tutulmaya çalışıldı⁴⁴. Ancak, alınan bütün tedbirlere rağmen İngilizler bu sevkiyattan haberdar oldular. Bununla beraber yaptıkları itiraza "İstanbul'un işgalinin doğurduğu düşmanca vaziyetin her türlü dostluk anlaşmasını bozduğu" Hamid Bey tarafından kendilerine söylendi. Ancak yine de İngilizler o günlerde taşınmamış bulunan 20 sandık civarındaki cephaneye el koyarak, Samsun jandarmasına verilmek üzere oraya gönderdiler⁴⁵.

D- İSTANBUL'UN İŞGALİNDEN SONRA TRABZON

16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilâf Devletleri tarafından işgal edildiği gün Trabzon limanında bulunan İngiliz torpidosundan iki subay çıkararak rıhtım ve kale yüksekliğini ölçtüler. Ayrıca, İstanbul'dan gelmiş olup limanda bulunan TURAN vapuruna mendireğe girerken mani oldular. Bundan böyle geceleri sâhilleri projektörle aydınlatmaya başladılar. Bütün bu gelişmeler şüphesiz, askerî ve mülkî erkân ile halk arasında İtilâf Devletleri'nin işgalleri genişleteceği korkusuna yol açıyordu.

İtilâf Devletleri'nin tehditvâri tutumları ve olası gelişmeler karşısında Trabzon'da birtakım tedbirlere başvuruldu. Bu tedbirlerden olmak kaydıyla ilk olarak Trabzon Vilâyeti'nde Hristiyan unsurların bir olaya sebebiyet vermemeleri için dikkatler bunlar üzerine çevrildi. Ayrıca, Trabzon'un müdafaasının gereği olarak da, Fırka Karargâhı ağırlığı ile bütün mühimmatın içerilere taşınması için çalışmalarda bulunurken Bayburt'taki dağ takımı 15.Kolordu Kumandanı'nın emriyle Trabzon'daki taburuna katıldı⁴⁶.

İtilâf Devletleri temsilcilerinin 16 Mart'ta vilâyetlere gönderdikleri tamime cevap verilmemesi hususu da valilere tebliğ

44 HTVD, Sayı:26, ves. 683.

45 Defter-i Hatırat, s. 160.

46 Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 497.

olundu⁴⁷. Bundan başka, İstanbul'un işgâl edilmesine mukabele olarak Erzurum'da Rawlinson⁴⁸ Amasya'da da Samsun'daki İngiliz temsilcisi Forbes "millî bir izzet-i nefis meselesi olarak" tutuklandılar⁴⁹. Bununla beraber, Trabzon'daki temsilcilere ise sahillerin hususî durumu sebebiyle müdahale edilmedi. Bunların da yalnızca haberleşmelerine engel olunmaya çalışıldı. Diğer yandan 17 Mart'ta İstanbul ile haberleşme Heyet-i Temsiliye'nin bilgisi dışında yapılacak olanlar için yasaklandı. İstanbul ile izinsiz haberleşme olmaması için Kâzım Karabekir Paşa "harekâtı milliyenin bidayetinde olduğu gibi" telgrafhanelerde birer subay görevlendirdi.

Trabzon limanında devamlı olarak bir İngiliz torpidonun beklediği bugünlerde yabancı temsilciler yine de güvenliklerini tehlikede görüyorlardı. Muhtemelen tutuklanmaktan kurtulmak için İngiliz temsilcisi Crawford 25 Martta bir Rus vapuruyla İstanbul'a gitti. Aynı gün Rus Albayı Aleksandr da Fransız kruvazörüyle Batum'a gitmek üzere Trabzon'dan ayrıldı⁵⁰.

1- İngilizlerin Giresun'da Tahkikat Yapmaları

Heyet-i Temsiliye'nin İstanbul'la haberleşmeleri yasakladığı 17 Mart günü Batum'da bulunan İngiliz donanması Kumandanı Trabzon'daki mümessillerine bir şifre göndererek "derhal Giresun'a gidip Osman Ağa'nın Hristiyanlara tatbik ettiği mezalime dair tahkikat yapmasını" emretti. Vali Hamid Bey, İngilizlerin bu teşebbüsünü kendi haber kaynakları vasıtasıyla öğrenmişti. Hamid Bey'e bu haberi getiren kişi ayrıca, bu girişimin büyük bir ihtimalle iyi niyetle yapılmayacağını da ilave etmişti.

47 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 498.

48 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 500.

49 *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Şubat 1986, s. 12.

50 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 548.

İstanbul'un henüz işgâl edilmiş olması sebebiyle meselenin daha da ehemmiyet kazanmış olduğunu gören Hamid Bey, keyfiyeti öğrenir öğrenmez İngiliz mümessili Popovel'in yanına giderek, sözü dolambaçlı yollardan Giresun'a getirip "kendisinin tahkikat için oraya gideceğini haber aldığını, ciddî ve doğru bir tahkikat yapmak arzusunda ise birlikte gitmeyi" teklif etti. Hamid Bey ayrıca, meselenin aydınlanması için her hususta kendisine yardımcı olacağını da vaad etti. Popovel, Hamid Bey'in olayı nereden ve nasıl haber aldığını öğrenmek için ısrar ettiyse de başarılı olamadı ve ertesi gün için birlikte Giresun'a gidilmeye karar verildi⁵¹.

Hamid Bey, Popovel ile yaptığı görüşmeden çıkar çıkmaz derhal telgrafhaneye gidip, Giresun Kaymakamı Galip Bey'i makine başına çağırarak meseleyi anlatıp, gerekli tedbirleri almasını istedi. Hamid Bey'e göre Osman Ağa'nın yolsuz hareket ve muameleleri malûm ise de bunun şu sırada harice duyurulmasından devlete gelecek zararları engellemek için tahkikatın lehte neticelenmesi, bu sebeple de ciddî tedbirleri alınması gerekiyordu.

2- Hamid Bey'in Giresun'a Gidişi ve Gösterilen Tepkiler

18 Mart'ta Hamid Bey ve Popovel bir İngiliz torpidosuna binerek Giresun'a gittiler. Buraya vardıklarında, yetenekli ve vatansever birisi olan Kaymakam Galip Bey'in Vali tarafından verilen talimatı harfiyen yerine getirdiği görülüyordu. Galip Bey'in aldığı tedbirlerden en mühimi o gün için Osman Ağa'yı Giresun'dan uzaklaştırmak olmuştu. Ancak Galip Bey, Osman Ağa'yı Giresun'dan uzaklaştırırken ona hadiseyi

---

51 Karabekir'e göre (3. Fırkadan aldığı bilgiye nazaran) İngiliz mümessilinin Hamid Bey'e müracaatıyla İslâmlar ve Hristiyanlar arasında bir vak'a çıkmaması için berayı nasihat Giresun'a hareket edilmiştir. (HTVD, Sayı:26, ves. 672).

bütün açıklığı ile anlatmaktansa, bir bahane ile Trabzon'a göndermeyi tercih etmişti⁵².

Giresun'da görüşülen hemen bütün Hristiyanlar Topal Osman'ın aleyhinde birşey söylemediler. Aksine pek iyi geçindiklerini, şikâyeti gerektirecek hiç bir olay olmadığını ilave ettiler. Hamid Bey ise, olabilecek bazı şikâyetlerin önüne geçebilmek için gün boyunca Popovel'in yanından ayrılmamaya özen gösterdi. Hatta ruhanî reisle ve bazı Hristiyan ileri gelenleriyle Popovel'in yaptığı görüşmelerde bile tarafları yalnız bırakmadı. Her ne kadar o gün, Osman Ağa'nın Giresun'da bulunmayışı dikkati çektiyse de, İngiliz mümessili Hristiyanların mağdur edildiğine dair suçlamaların asılsız olduğuna dair bir rapor düzenleyip Batum'da bulunan amirale gönderdi⁵³.

Hamid Bey'in İstanbul'un işgalinin hemen ertesinde ilgili makamlara danışmaksızın kendi başına buyruk vaziyette bir İngiliz torpidosuyla yolculuk yapması, hakkında bazı şüphelerin oluşmasına fazlasıyla yetti. Mustafa Kemâl Paşa'ya göre "Trabzon Valisi Hamid Bey'in ahvali umumiyesinde calibi dikkat noktalar vardı. Bilhassa 18 Martta bir İngiliz torpidosu ile ve Trabzon'daki İngiliz mümessili refakatine memur bir zabitle berayı teftiş Giresun'a gidip avdet eylemesi pek ziyade şayânı dikkat" idi. Yine Mustafa Kemâl Paşa'nın bu seyahat hakkında malûmat ve Hamid Bey'le ilgili olarak mütalaâ isteğine Kâzım Karabekir Paşa verdiği cevapta "Hamid Bey'in Giresun'a gitmesinden, daha sonra haber aldığını kendisine Vali tarafından birşey yazılmadığını, bundan böyle mülki ve askerî görevlilere kesinlikle İngiliz gemilerine binmemeleri için gerekli tebligatı yaptığını" ifade ederek Hamid Bey'i tedkik ettiğini, anladığı kadarıyla kendisini "zaman

52 Aynı gün Osman Ağa Trabzon'a giderek, "ahali elinde beşbin tüfek var, bir emir var mı" diye fırkaya müracaatta bulunmuş. (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 527) Bundan başka Osman Ağa, Valiyle görüşmek üzere Trabzon'a gelmişti ki "Bu çapraşık seyahatte bir entrika görülerek derhal Osman Ağa, Karabekir Paşa'nın talimatıyla Giresun'a gönderildi". (HTVD, Sayı:26, ves. 672).

53 *Defter-i Hatırat*, s. 163. Bu olaydan bir müddet sonra Hamid Bey, Osman Ağa ile Popovel'i Trabzon'da tanıştırtarak meseleyi tamamen halletti.

politikasını görür ve âtiyi esaslı görmüyor" bulduğunu ifade ederek, bu kanaatine kanıt olarak da sahildeki cephanenin içerilere nakli meselesinde takındığı mütereddit tavrını gösteriyordu⁵⁴.

Anlaşılan bu son gelişmeler içerisinde başta Hamid Bey olmak üzere diğer bazı valiler Heyet-i Temsiliye'yi pek fazla meşgûl etmeye başlamışlardı. Askerî yetkililere göre yine valiler başta olmak kaydıyla hükûmet memurlarının pek çoğu durumu lâıkiyle kavrayamıyorlardı⁵⁵. Bu sebeple Kâzım Karabekir Paşa, Hamid Bey'i bir yandan tedkik ederken, bir yandan da "vukuatı âtiye için kendisini nazarı dikkatte bulunduruyor"du⁵⁶.

Hamid Bey ise Trabzon Valiliği'nin daha ilk ayı içerisinde, önce cephane naklinde takındığı tavır ve nihayet İngiliz torpidosuyla Giresun'a gidişinin doğurduğu şüphelerden kaynaklanan suçlamalara karşılık olarak hatıralarında şunları kaydeder:

"Sırf memleket ve millet yararına katlandığım şu tehlikeli seyahati bir gün, muhaliflerimin "düşman gemisiyle deniz gezintisi" şekline sokacakları hatırıma gelmemiştir. İleride görüleceği gibi her münevverin Malta'ya soru sual sorulmaksızın sevk olunduğu bir sırada yaptığım bu fedakârlıktan faydalanılmak istenmiş ve bu harekete millî faaliyeti uyutmak süssü verilmiştir. Bununla beraber, askeriyle, mülkiyesiyle, avamiyle bütün bir vilâyet halkının malûmu olan resmî yazışmayla ispatlanmış bulunan bir gerçeği değiştirmek hususunda garaz erbabının bu hususta harcadıkları mesai, halk huzurunda gerçek mahiyetlerini meydana çıkarmaktan başka bir netice vermemiştir.

"Hareketimi pek cüretli bulan çalışma arkadaşım kumandan Rüştü Bey, bir keresinde gidip gelinceye kadar makine başından ayrılmamış, hareketimizi adım adım takip etmişti. Halk da hemen aynı heyecana kapılmıştı. Eğer o vakit pek basit ve sade bulduğum bu hizmeti, bazılarının yaptığı gibi yağlandırarak, ballandırarak efendilere

54 HTVD, Sayı:26, ves. 672.

55 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 528.

56 HTVD, Sayı:26, ves. 672.

arzetsedim, henüz arada bir anlaşmazlık olmadığından takdirler ve ödülleri karşılanırdı. Fakat ben, herhangi bir devirde teveccüh toplamak ihtiyacını hissetmediğim için vazifeyi mükâfat bakımından değil, milletime karşı borcumu ödemek için yaptığımdan bu hizmeti de diğerleri gibi bildirmeye tenezzül etmemiştim⁵⁷.

E- TRABZON SEÇİMLERİ

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali ve Mebusan Meclisinin dağıtılmasıyla ortaya çıkan yeni durum karşısında Mustafa Kemâl Paşa'nın aldığı tedbirlerden biri ve en mühimi "selahiyeti fevkâladeyi haiz bir Meclisin Ankara'da içtimasını temin hususundaki vazifesi milliyet ve vataniyemize ait karar" idi. Bu karar 19 Martta "Vilâyetlere ve Müstakil Livalara ve Kolordu Kumandanlarına" gönderilen bir genelgeyle açıklandı. Ayrıntılar, dışında bu genelgenin iki önemli noktası vardı:

1- İntihabata, her mahallin en büyük mülkiye memuru riyaset edecek ve selâmeti intihaptan mes'ul olacaktır.

2- İntihabat, nihayet onbeş gün zarfında ekseriyetle Ankara'da içtimayı temin edebilmek üzere itmam olunarak azâlar tahrik ve netice azânın isimleriyle birlikte derhal iş'ar edilecektir⁵⁸.

1- Trabzon'luların Tereddüdü ve Seçimlerin Ertelenmesi

İtilâf Devletlerinin Karadeniz'de devam eden gövde gösterilerine rastlayan Büyük Millet Meclisi seçimleri ilk etapta Trabzon eşrafı tarafından tereddütle karşılandı. Hamid Bey'e göre, İtilâf Devletlerinin gayeleri ve saldırgan politikalarının sınırı tahmin edilemediğinden halkın bu tereddütü pek tabii idi. Yapılacak seçimlerin işgale vesile olabileceği yolundaki korkuları ve tereddütleriyle fetvahânedede toplanan

57 *Defter-i Hatırat*, s. 163 - 164.

58 *Nutuk I*, s. 421 - 422.

eşraf valiyi ziyaret ederek, bir silahlı müdahaleyi gerektirebileceği ihtimaline dayanarak seçimin ertelenmesi lüzumunu ileri sürdüler. Bundan sonrasını Hamid Bey hatıralarında şöyle kaydediyor:

"Bu heyecanlı kanaate karşı ısrar eylemek, zorbalığa kalkışmak, psikoloji bakımından budalalık olurdu. Düşünmeye ve duruma benim kadar hakîm olmayanlardan danışmaya lüzum görmeksizin, düşüncelerinin isabetli olduğunu, meselinin daha ziyade sükûnet ve soğukkanlılıkla muhakemesi icap ettiğini cevaben beyan eyledim. Heyet memnun olarak döndü. Aynı günün akşamı Samsun'un yüksek dereceli memurlarıyla eşrafı makine başına gelip aynı konu hakkında düşüncemi sordular onlara da verdiğimiz kararı bildirdim."⁵⁹.

Vali Hamid Bey, Trabzon eşrafiyla görüştükten ve onların endişelerine katılarak seçimlerin ertelenmesi yolunda bir karar verdikten sonra keyfiyeti aşağıdaki telgrafıyla Ankara'ya da bildirdi:

25.3.1920

Ankara'da Mustafa Kemâl Paşa'ya

Pek mütehheyyiç olan sevhilde vaziyet intihaba müsait değildir. Hususen mukavemeti ve belki de tehlikeyi daî olacağından her işin sükûntab olmasının intizanı zaruridir.

Vali

Hamid⁶⁰.

Trabzon'a yönelik yabancı müdahalesini davet eder gerekçesiyle, seçimlerin ertelenmesi yolunda karar alındığı günlerde, Giresun'da bulunan Fransız Kruvazörü subayları Vali Hamid Bey'i ziyaret ederek gayr-i müslim unsurların emniyet derecelerini ve asayişin ne durumda olduğunu sormuşlar, ahaliden mecbur edilmedikçe asayiş bozacak bir hadise olmayacağı cevabını alarak dönmüşlerdi⁶¹. Bu ziyaret esnasında Fransız subaylarının seçimlerin yapılmasıyla ilgili olarak bir tavır ortaya koyup koymadıkları bilinmemekle beraber, Hamid Bey'in bu

59 *Defter-i Hatırat*, s. 164.

60 *HTVD*, Sayı:26, ves. 680.

61 *Karabekir, İstiklâl Harbimiz*, s. 548.

ziyaretten seçimler esnasında çıkabilecek olumsuzlukları nazarı dikkate alarak, karşısındakilere müdahale fırsatı doğurabileceği sonucunu çıkarmış olduğu da ihtimal dahilindedir.

Seçimlerin yapılabilmesi için şehirdeki heyecanın dinmesini beklemenin zarurî olduğu kanaati yukarıdaki telgrafla Ankara'ya bildirildikten sonra, bu durum gerek Trabzon ve gerekse Hamid Bey hakkında yeni kuşkuların oluşmasına sebep oldu. Kaldı ki, her türlü zararlı akımların ve ikiliklerin cirit attığı Trabzon üzerinde, önceden beri süregelen kuşkular, bu son gelişmelerle daha da artmış görünüyordu. Öte yandan, Trabzon gibi büyük ve mühim bir vilâyetin Büyük Millet Meclisi'ne hangi sebeple olursa olsun temsilci göndermemesinin iç ve dış dünyada bu Meclisin üzerine gölge düşüreceğine şüphe yoktu. Mustafa Kemâl Paşa'ya göre Trabzon'da seçimlerin gecikmesinin tek sorumlusu Vali Hamid Bey'di. Zira, Trabzon bütün mülhakatiyle amâl-i milliye'nin pek hararetli taraftarlarını teşkil ettiği halde, Hamid Bey "maksad-ı mahsusla" seçimlerin yapılmasını engelliyordu. Mustafa Kemal Paşa, "bu mühim işin temin buyurulmasını" Kâzım Karabekir Paşa'dan isterken, yine de 3.Fırka Kumandanı vasıtasıyla durumun nasıl olduğunun, Vali'nin mütalaâsının kendi düşüncesi olup olmadığının öğrenilmesini istedi⁶².

Trabzon'daki 3.Fırka Kumandanı Rüştü Bey Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği 2.3.1920 tarihli şifre ile "intihabata pek taraftar görünmeyen Trabzon mıntıkası"ndaki durumla ilgili olarak seçimlere derhal başlanması lüzumunun vilâyete bildirildiğini, Canik Mutasarrıflığı'ndan da vilâyetin bu konudaki görüşünün sorulduğunu ifade ettikten sonra, kendisinden seçimlerin yapılmasıyla ilgili henüz bir emrin gelmediğini ifade ettikten sonra seçimlerin, şu buhranlı zamanda yeni bir mücadele ve muhalefete kapı açarak vaziyeti müşkül bir hale sokacağı ihtimalinden bahsetmekteydi. Rüştü Bey kendince bir çözüm olmak üzere, Müdafaa-i Hukuk heyetlerince uygun görülen

gerekli âzânın Ankara'ya gönderilmesinin ve Heyet-i Temsiliye'nin bu suretle takviye edilmesinin daha muvafık olduğunun düşünülüğünü de ilave etmişti⁶³. Kazım Karabekir ise bu şifreye aynı gün verdiği cevapta, Heyet-i Temsiliye'den tamim edilen seçimlerin yapılması keyfiyetini kendisinin de en uygun şekil ve tedbir olarak kabul ettiğini beyanla, Müdafaa-i Hukuk heyetlerinin seçenekleri kişilerin milleti tam anlamıyla temsil edemeyeceklerini, zira toplanacak meclisin seçim sonucunda âzâyı umumiyyeden selâhiyeti fevkalâde olan zevatla takviye edilmiş bir heyet olarak kabul edilmesi lâzım geldiğini" bildirdi⁶⁴.

2- Seçimlerin Yapılması İçin Baskılar

Trabzon'daki seçimlerin ertelenmesi hususunda Vali Hamid Bey ile eşrafın vardığı mutabakat üzerine ortaya çıkan yeni durum karşısında Mustafa Kemal Paşa bu meselenin halli için çözüm yolları aramaya başladı. Bir yandan Kâzım Karabekir'in sorumluluk bölgesine girdiği için resmî yollarla, bir yandan da Hamid Bey'le aralarındaki hususî yakınlığına binaen Refet Bey'in tavassutu ile bu meseleyi çözmek istiyordu. Mustafa Kemâl Paşa 26 Mart 1920'de Kâzım Karabekir'e çektiği şifreyle "Trabzon'da Vali Hamid Bey'in tesiriyle seçimler tehir edildiğinden bu mühim işin temin buyurulmasına hassaten rica" etti⁶⁵. Bunun üzerine harekete geçen Kâzım Karabekir, 27 Mart'ta Rüştü Bey'e yazdığı şifreyle Trabzon ahvâlini ve Hamid Bey'in bu son meseledeki rolünü öğrenmek istedi⁶⁶. Rüştü Bey de 28 Mart'ta gönderdiği cevabında Vali Hamid Bey hakkındaki kanaatini" şöyle izah ediyordu:

"Nefsine pek büyük itimad taşıdığı, etvar ve ahvalinden niaz eden Vali Beyefendi herhalde herşeyi iyi düşündüğüne ve memlekete pek

63 HTVD, Sayı:26, ves. 670.

64 HTVD, Sayı:26, ves. 671.

65 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 548; HTVD, Sayı:26, ves. 680.

66 HTVD, Sayı:26, ves. 680.

nafi tarzı hareketi takip eylemekte olduğuna sahip ve kanidir. Esasen Heyet-i Temsiliye'nin takip eylediği mekasıd, şu amalin muhalifi değil hararetili bir surette mürevvidir. Şu kadar ki, Heyet-i Temsiliye'nin herşey ve her vakada iyi düşünemeyeceğine ve halihazırda Heyet-i Temsiliye arasında şahsiyeti mümtazeye malik zevatın teksiri lüzumuna da kâildir. Ve pek müteenniyâne harekete maildir. Memlekette bir işgale sebebiyet verilmemek için sükûn ve asayişin idamesini hususatı saireye takdim ve tercih eylemektedir. Görüştüğü mümessillerin memleketin işgalini asayiş ve sükûtun ihlâline bağlı bulunduğuna dair mütemadi telkinatlarının da bu hissin vücut bulmasına dahl ve tesiri vardır.

İntihabat hakkında görüştüğü zevattan İzzet Bey, Müftü, Nemlizadelerden birkaçı ve Meclisi İdarenin diğer mühim bir kısmını muarız ve Trabzon'da intihabatı sâbıkanın pekçok dedikoduyu müeddi olduğunu bildiğimden memlekette bir tefrikanın zuhuruna sebebiyet vermemek maksadiyle intihabatın yapılmaması değil vakti münabise kadar taliki taraftarıdır. Ve bu fikri muhalif zevatla görüşmenin mahsulüdür.

Trabzon'daki halkın heyeti umumiyesi de bir işgal vukuu ihtimali dolayısıyla pek müteheyyictir. Ve bazı zevat bu işgale biz sebebiyet vermezsek vuku bulmayacağı zannındadır.

Vaziyeti umumiyenin ancak Trabzon'u işgale saik olabilir hakikatı halka anlatmaktaki müşkülât varestei arzıdır. Bütün bunlar Vali Bey'i düşmanların tesirati müessiresi altında bulunan sahil kısmında İslâmlar arasında badîi niza ve zâf olabilecek ve mevcut sükûtu ihlâl eyleyebilecek ahval de müteenniyâne harekete sevkeylemektedir. Binaenaleyh Vali Bey sahilin sırf vaziyeti intihabata tamamiyle müsait bulunmadığından bu hususta faaliyeti lâzime göstermemektedir. Mamafih Vali Bey'in intihabatı yapmakta azim göstermesi halk arasında tehdüdüsü mamûl ahenksizliği izaleye ve her müşkülâtı iktihama kâfidir.

...Rize, Gümüşhane Sancaklarında intihabata başlanacaktır. Vilâyetin diğer aksamında da yapılmak üzere Vali Beyle görüşülecek ve

azzedilecektir. Buradan telefonla da Vali Beyle daima temasta bulunulmaktadır"⁶⁷.

Yukarıda da temas edildiği üzere Mustafa Kemâl Paşa'nın Kâzım Karabekir Paşa'dan Trabzon seçimlerinin bir an önce yapılması için harekete geçmesini istediği 26 Mart tarihli telgrafı Erzurum'a ulaştıktan bir gün sonra 27 Mart'ta, Hamid Bey'de Nazilli'de bulunan Refet Bey'den "bu sırada vahdet lazım geldiği ve muhalefet yapılmaması gerektiği" tarzında yazılmış bir telgraf aldı⁶⁸. Refet Bey telgrafında ayrıca "isbat-ı hamiyet zamanı geldi" gibi Hamid Beyi harekete geçirebileceğine inandığı ifadeler de yer vermişti⁶⁹.

Mustafa Kemâl Paşa'nın isteği doğrultusunda Kâzım Karabekir Paşa ile Rüştü Bey arasında Hamid Bey'in tereddüdünün sebeplerinin öğrenilmesi gayesiyle yapılan yazışmalar karşılıklı olarak devam ederken, Hamid Bey'in bu gelişmelerin şimdilik dışında kaldığı görülmektedir. 15.Kolordu Kumandanı'nın kendisi hakkında Rüştü Beyden etraflıca bilgi istediği gün Hamid Bey de 27 Mart tarihli aşağıdaki şifreyle Kâzım Karabekir'e Trabzon'un öncelikli meselesi haline gelen seçimlerden hiç söz etmeksizin "genel siyasete ait olmak üzere" bazı fikirler danışıyordu:

Mühim ve müstaceldir

Trabzon

27.3.1336/1920

15.Kolordu Kumandanlığına

Burada bir Fransız mümessili var. İtilâfçıların Şark politikasının barometresidir. Halinden bu günlerde pek düşkün olduklarını anlıyorum. Bu adam arasına ziyaretinde herhalde milliyetperverlerle itilâf lazım geldiğini, İngilizlerin hareketleri muvafık olmadığını ileri sürdükten sonra Anadolu'yı Şarkî için bir zemin-i itilâf bulunur. Bir teklif dermeyan olunursa Paris'e bildirmeye hazır bulunduğunu bu gün konferansı en ziyade teşkiline mecbur olduğu Ermenistan meselesi

67 HTVD, Sayı:26, ves. 683.

68 HTVD, Sayı:26, ves. 683.

69 Defter-i Haturat, s. 164.

meşgûl etmekte bulunduğunu, bir Ermenistan teşkili zarurî olduğuna ve buna bir mahreç vermek iktiza edeceğine göre bunun hangi araziyi ihtiva ve neresinin mahreç olarak kabulü mümkün olabileceğini sual eder. Bu defa daha mütehalik bir vaziyette gelerek bu hususta rey-i âlilerine müracaat etmeğimi rica etti. Kendisi Şark meselesinde alâkadar Bertholo'nun adamı imiş. Muvafık-ı mütalâa buyururlarsa bu babdaki nokta-i nazarımızı kat'i bir surette bunlara tebliğ edelim.

Vali Hamid⁷⁰

Hamid Bey'in bu şifresine Kâzım Karabekir Paşa bir gün sonra 28 Mart'ta aşağıdaki cevabı verdi:

Trabzon Vilâyetine

Erzurum

28.3.1336/1920

C.27.3.1336 Şifreye

Bu gibi şeyler ancak hükûmetle görüşülür. Hükûmetimiz ise başta İngilizler olmak üzere maatteessüf İtilâf hükûmetleri tarafından İstanbul'da boğulmuş ve imha edilmiştir. Şimdiki halde İstanbul hariç olmak üzere bütün memleket Ankara'daki Kuva-yı Milliye karargâhı tarafından idare edilmektedir. Bir meclis-i fevkalâde yine Ankara'da toplamak üzeredir. Ben Kuva-yı Milliye karargâhının her bir emrine münkad Şark Cephesi Kumandanı bulunuyorum. Binaenaleyh bu hususta şahsî bir rey ve mütalâam olamaz. Tavassutum dahi caiz değildir. Doğrudan doğruya Ankara'da Kuva-yı Milliye Karargâhiyle anlaşması icab edeceğinin Fransız mümessiline anlatılmasını arzeylerim⁷¹.

Kâzım Karabekir Paşa bu şifresiyle ayrıca Ermeniler tarafından İslâmlara karşı öteden beri yapılan mezalimin mümessillere bir münasebetle anlatılmasını da Hamid Bey'den istedi⁷².

Hamid Bey'le Kâzım Karabekir Paşa arasında ara yerde yapılan bu yazışmadan iki gün sonra Mustafa Kemâl Paşa 30 Mart'ta yazılan

70 HTVD, Sayı:26, ves. 682; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 549.

71 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 549.

72 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 550.

şifresiyle Trabzon seçimlerinin çabuklaştırılmasını Kâzım Karabekir Paşa'dan bir defa daha istedi:

"Trabzon Valisi Hamid Bey'in intihabat hakkında gösterdiği tereddüt ve takip ettiği hattı hareket Canik ve emsali yerlerde de kötü tesir ettiğinden⁷³ mumaileyhin bu hususta çabuk ve kat'i hareket etmesi lüzumunun taraf-ı devletlerinden bir defa daha tekidi rica olunur⁷⁴.

Esasında Kâzım Karabekir Paşa 31 Mart'ta eline geçen bu şifreden bir gün önce Hamid Bey'e "münasip surette" yazdığı aşağıdaki telgrafi çekmiş bulunuyordu:

Trabzon Valisi Hamid Beyefendiye

Her tarafta hummalı bir surette intihabat yapıldığı halde Trabzon Livasında henüz işe başlanmaması mucib-i hüzün ve teessürdür. Meclis-i Millimiz süngülerle basılmış ve namus-u millimize darbeler vurulmuştur. Bugün hükümet yoktur. Mevcut olanlar Mısır ve Fas emsali hükümetlerden daha zelil bir mevkidedir. Millet

73 Ankara'ya mebus seçilmesi işi, Samsun muhitinde mühim bir muhalefetle karşılandı. Bunun sebebi Mutasarıf Cevdet Bey ile Belediye Reisi Ali Rıza Bey'in buna aleyhtar olmalarıydı. Mebus seçimine fiilen mani olan yegâne şahsiyet Mutasarıf idi. Eğer o taraftar olsaydı intihabı geciktirmeye kimse muvaffak olamazdı. Mutasarıfın korkak ve itimatsız hareketleri karşısında vaziyeti fena görenler ve seçime taraftar olmayanlar arasında bilahire Müdafaa-i Hukuk ve Millî Teşkilât işlerinde kendilerinden çok fayda görülen zevat olmuştur. Her taraftan seçilen mebuslar Ankara'ya gitmekte devam ederken Samsun bu işe başlamaya bile imkân bulamamaktaydı... Bir taraftan Samsun Müdafaa-i Hukuk Heyeti'nin ve Fırka Kumandanı İsmail Hakkı Bey'in devam eden tazyiklerine, diğer taraftan Ankara'dan Mustafa Kemâl Paşa'nın emir ve ısrarlarına dayanamayan Mutasarıf Cevdet Bey nihayet bir gece İngiliz muhribine sığınarak İstanbul'a kaçtı. Cevdet Bey'in kaçışıyla boşalan Mutasarıflık görevini Ankara'dan aldığı emirle vekâleten Fırka Kumandanı İsmail Hakkı Bey üzerine aldı. O sırada Amasya'da bulunan ve bu hadiselerden bütün etrafiyle haberdar olan Kolordu Kumandanı Selahattin Bey de sırf intihabı yapmak vazifesini üzerine alarak Ankara'nın emri ile Samsun'a geldi. (Hasan Umur- Adil Pasin, *Samsun'da Müdafaa-i Hukuk*, 1944, s.10-16). Samsun'dan gelen haberlerde Mutasarıf Cevdet Bey'le Kadı Şecaettin Bey'in yeni meclise milletveki seçmemeye ve ter bir hava estirmeye çalıştıkları öğrenilmişti. (Nurettin Peker, *İstiklâl Savaşının Resim ve Vesikalarla İnebolu-Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı*, İstanbul, 1955, s.163.)

74 HTVD, Sayı:26, ves. 686; *İstiklâl Harbimiz*, s. 548 - 549.

mukadderatını bizzat tayin etmekte gecikirse tekarrüb eden en büyük ve hayırlı istifade fırsatı da kaçırılmış olur. Mahaza ekseriyet-i millet zaten toplanmakta olduğundan bu husustaki mücanebet ve teehhür Trabzon için mucib-i hacalet olabilir. Esasen Trabzon geçen millî münazaada da bu kabil ihmal göstermiş ve bittabi mucib-i tenkit ve teessür olmuştu. İcabedenlerin tenvir ve irşadiyle hamaseti birâderinin mütereddit insanların vazife-i milliyelerini ifaya saik olmasını arz ve istirham eylerim.

Kazım Karabekir⁷⁵

Kâzım Karabekir Paşa; bir gün sonra Hamid Bey'den yukarıdaki şifreye bir cevap olmak üzere "burada Erzurum Kongresini takibeden teşettütü hissiyat malûmdur. Efkârı imale ve tevhid etmeden intihabata tevessül tehlikeli olacağından biraz geç olmakla beraber netice iyi olacağı maruzdur"⁷⁶ şeklinde şifreyi aldıktan sonra, bu defa Rüştü Bey'e aşağıdaki şifreyi yazdı:

31 Mart 36 (1920)

Üçüncü Fırka Kumandanlığına

C.28/Mart/36 Şifreye. İntihabat hakkında Vali Hamid Bey'e zate mahsus olarak yazdığım şifrenin sureti zirdedir. Livaların bir kısmında hitam bulduğu ve diğerlerinde de bitmek üzere olduğu halde Trabzon'un elân tereddüt ve muhalefetler içinde kalması caiz olamaz. Efkârdaki tereddüt ve teşettütün izalesine hadîm ve bir an evvel intihabatı kâfil olacak irşadat ve mesail vatanperverânelerinde devam buyurulmasını rica ederim. Tehehhurat uzarsa yine ilk millî harekâtta gibi Trabzon (un) aykırı vaziyet göstereceğini bütûn millet görecektir. O zaman bizzarur selâmet-i millet ve memleket için tedabiri şedideye tevessül zaruretinde kalacağız ki herhalde bu hâl Trabzon için tarihte mükerrer bir leke olarak kaydolunacaktır.

Kâzım Karabekir⁷⁷

75 HTVD, Sayı:26, ves. 683.

76 HTVD, Sayı:26, ves. 687.

77 HTVD, Sayı:26, ves. 688.

3- Seçimlerin Yapılması

Hamid Bey'in 25 Mart 1920'de Mustafa Kemâl Paşa'ya gönderdiği "sahillerdeki heyecan sebebiyle seçimin ertelendiği, yolundaki telgrafından sonra, Ankara-Erzurum-Trabzon üçgeninde bir hafta yoğun olarak devam eden yazışmalar nihayetinde Erzurum'dan Kâzım Karabekir Paşa'nın "seçimlerin yapılması için gerekirse şiddetli tedbirlere başvuracağını" ifade ederek kesin tavrını ortaya koymasıyla sonuca ulaşmış görünmektedir. Bütün bu yazışmalar sonunda, kısa bir müddet için de olsa, gerek Vali Hamid Bey'in şahsında ve gerekse Trabzon üzerinde oluşan tereddütler giderilerek Nisan ayı başlarında seçim faaliyetlerine girişildi⁷⁸. Bu seçimlerin Trabzon ve dahası memleket için ne derece ehemmiyeti haiz olduğu Faik Ahmed (Barutçu) Bey tarafından İstikbâl Gazetesi'nde "Meclis-i Fevkalâde İntihabatı Münasebetiyle" başlığı altında özetle şöyle izah ediliyordu.

"...Her halükârda zamanın fevkalâdeliği ve şerait-i mevcuda karşısında intihap heyetlerinin tecmil edecekleri vezayif mukadderatımıza taallük etmekte bulunması hasebiyle bu intihaba fazla bir ehemmiyet ve alâka atfetmek icab ediyor. Bu defa yapılmakta olan intihaba iştirak zaruridir. Zira intihaptaki lüzum tahakkuk ve maksat ve gaye tayin edildikten sonra bütün vilâyat ahalisinin bu işle yakından alâkadar olması ve meclis-i fevkalâdede kendi nokta-i nazarlarını bildirecek mümessiller bulundurması iktiza eder. Memleketin vaziyet ve ihtiyacını müdrük bir surette hareket ettiğimizi göstermek mecburiyetindeyiz... Mukadderat-ı âtiyemiz hakkında endişeler uyandıran hâl ve mevkiminizin icabatını serbest nazarlarla ihataya ve müşkülâtı hâziranın def'i çarelerini vâsi bir hulûsi vatanperverâne ile hep birlikte taharriye çalışmak lazım geleceğini düşünmek mevkiinde bulunuyoruz...

78 Mart ayının sonlarında Trabzon'da seçimlerin yapılmasına dair bir hava oluşmuş olmalı ki, Trabzon'daki Fransız Konsolosu Lepissier, 29 Mart tarihli bir telgrafla yeni seçimlere gidilmekte olduğunu bildirmişti. (Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Cilt: II*, İstanbul, 1992, s.442).

Tefrika ve ihtilâfın devamlı surette ortalığa hakim olması pek fena bir şeydir. Bu hal metanet-i maneviye ve inzibat-ı dahiliyesini kaybeden bir ordunun bozgun haline benzer... Bilhassa mesail-i vataniyede bir fikir ve nazar etrafında birleşmek kabil olacağını şüphesiz görüyoruz. Memleket işlerinde birleşmeye hiçbir mani tasavvur edilemez. Bugünkü intihap işi de böyle bir memleket işidir. Memleketin ihtiyacat ve temayülâtını ancak bu vasıta ile izhar edebileceğimizden, bundan kenara çekilmek veya bir ihtilâf hissi yaşatmak doğru olmaz. Memlekette bu fikrin taraftarları çoğalmış ve menfaat-i memleket noktasında umumî birlik hisleri hakim olaya başlamış bulunuyor..."⁷⁹

Trabzon'un o günkü siyasi şartları içerisinde çok mühim bir vizyona sahip bulunan *İstikbâl* Gazetesi ile bu gazetenin sahibi Faik Ahmed Bey'in ifadelerine bakılırsa gösterilen mütereddüt tavırlardan sonuç itibariyle Trabzon'un zarar göreceği fikri şehir umumî eskârında yer etmişti. Bugünlerde Karadeniz'deki İngiliz gemilerinden gelebileceği hesaplanan tehdidin ortadan kalktığına ve böylelikle sükûnetin iade olunduğuna kanaat getiren Hamid Bey, seçimlerin yapılmasında tereddüt gösteren eşrafi makamına davet ederek "tehlikenin geçtiğini, temas ettiği İngilizlerden dahilde bir karışıklık olmadıkça müdahale edilmeyeceğine dair söz aldığını, diğer vilâyetlerden toplanacak mebusların sahillerde tatbiki tehlikeli olabilecek bazı kararlar alarak vaziyeti büsbütün sarsmaları mümkün olduğunu" ileri sürüp seçimin yapılması gerektiğinde ısrar etti. Gelenler, bu sözlere karşılık Hamid Bey'in gidecek mebuslar heyetinin başına geçmesi halinde seçime razı olacaklarını söylediler. Hamid Bey de bu teklifi kabul etti⁸⁰. Bunun üzerine tesbit edilecek olan mebusluklar için Trabzon'un ulema, eşraf ve ayân ve muteberânı tarafından "Vali Hamid, Alizâde Sabri, Eyüpzâde

79 *İstikbâl*, 7 Nisan 1336 / 1920, Sayı: 127.

80 *Defter-i Haturat*, s. 164. Hem Hamid Bey'in bu konuşmasında hem de Faik Ahmed Bey'in 7 Nisan'da *İstikbâl*'de yayınlanan makalesinde seçimlerin yapılması yolundaki ısrarlarına dayanak olarak "Trabzon'un vaziyetini en iyi şekilde anlatabilmek" gerekçesindeki mutabakatları ikisinin bu meselede irtibatlı olduğu izlenimi veriyor.

İzzet, Alaybeyzâde Faik ve Nurikadzâde Recai Beylerin namzetlikleri kararlaştırılarak mülhakata bilgi verildi⁸¹. Diğer yandan Gümüşhane'de ise eski mebus Hasan Bey ile Rıza Beyler, Kelkit'ten Alemdarzâde Ziya, Şiran'dan Hacı İmamzâde Mustafa, Torul'dan Belediye Reisi Üçüncüzâde Mehmed Beyler meclis-i fevkalâde azalığına seçildiler. Trabzon'da ve diğer bağlı kazalarda ise seçimler 10 Nisan 1920 günü yapıldı⁸². Yapılan seçimler sonucunda Trabzon mebusluklarına Vali Hamid Bey, eşraftan Nemlizâde Sabri Bey, eski mebuslardan Eyüpzâde İzzet Bey, Ceza Reisi Alaybeyzâde Faik Bey ve Deniz Kıdemli Yüzbaşı Kadızâde Recai Bey seçildiler⁸³.

Trabzon'da seçimlerin diğer vilâyetlere nazaran geç de olsa kısa bir süre için gösterilen tereddütten sonra yapılmasında, Kazım Karabekir Paşa'nın "millet ve memleket selâmeti için şiddetli tedbirler almak zorunda kalacağı" yolundaki tehditleri ile Refet Bey'in Hamid Bey'e çetiği telgrafta "bu sırada vahdet lâzım geldiği ve muhalefet yapılmaması" dahası "isbat-ı hamiyet zamanı geldi" gibi ifadelerle meseleyi çözmeye kalkışmasının sonuca hangi nispette tesir ettikleri bilinmemektedir. Bununla beraber, esasında tereddütlerin kaynağı olan İngiliz tehdidi de ortadan kalkmadığı halde, başlangıçta endişeye düşenlerin başta Hamid Bey olmak kaydıyla seçimlerin yapılmasına muvafakat etmelerinin gerisinde yine de bu tazyik ve telkinleri aramak icab eder. Fakat bütün bu faktörlere rağmen Hamid Bey hatıralarında

81 *İstikbâl*, 7 Nisan 1336 / 1920, Sayı: 127. "Milletin bu fevkalâde zamanda mukadderatını tayin edecek mebusların büyük bir itina ile seçilmesi gerektiği görüşüyle Faik Ahmet Bey Hamid Bey'in Trabzon Mebusluğu'na aday gösterilmesi hususundaki memnuniyetini *İstikbâl* Gazetesinde şöyle dile getirmişti: "Trabzon'un gösterdiği namzedler içinde Hamid Beyefendi'nin bulunması pek büyük bir isabettir ve şüphe yok ki, müşarünileyh malûmat ve nüfuz-ı nazarından, müfid meclis-i fevkalâdede temin edilecek istifadeler vatan müşterek hesabına kaydedileceğinden, bu hizmeti vilayetimizde göreceği hizmetlerden daha şumüllü ve binaenaleyh daha faydalı olacaktır. (*İstikbâl*, 10 Nisan 1336 (1920) Sayı.128).

82 *İstikbâl*, 10 Nisan 1336 / 1920, Sayı: 128.

83 Trabzon Mebusu Faik, Recai ve Hamid Beylerin intihab mazbatalarına dair Tetkik-i Mezabit Encümeni Mazbatası TBMM'nin 19 Mayıs 1920 tarihli oturumunda oylanarak tasdik edildi. (TBMM Zabıt Ceridesi, C.I, Üçüncü Basılış, Ankara, 1959, s.341).

bu noktaya gelinmesinde kendi uyguladığı gönül okşayıcı hareketlerin Kâzım Karabekir Paşa'nın "Erzurum'dan yaptığı nasihatlerden" daha etkili olduğunu kaydederek:

"İhtimaldir ki her ikisi de Kâzım Karabekir Paşa ve Refet Bey) neticeyi kendi telâkkilerine, belki de kerâmetlerine atfetmişlerdir. Maamafih gizlenmesi mümkün olmayan hakikat bundan ibarettir. Seçimler korkutularak değil, yerinde tedbirlerle ve şahsımı öne koymaklığımla başarıya ulaşmıştır"⁸⁴ demektedir.

Vali Hamid Bey'in Trabzon seçimleri sırasındaki mütereddit tavrını yalnızca muhtemel bir İngiliz işgâli korkusuyla izaha kalkışmak kanaatimizce eksik olacaktır. Zira bilindiği gibi Hamid Bey kanunlara riayetkâr bir devlet adamıdır. Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinin yapıldığı günlerde yürürlükte Osmanlı Devleti'nin bir Kanun-ı Esasî'si vardır. Hamid Bey'in Ankara'da toplanacak meclisin seçiminden toplanma şekline kadar yasal prosedüre uyup uymadığı kaygılarını taşımış olduğu kuvvetle muhtemeldir. Kaldı ki, Mustafa Kemâl Paşa'nın seçimlerin yapılmasına dair olan 19 Mart 1920 tarihli genelgesinden önce 17 Mart genelgesine karşı Kâzım Karabekir Paşa'nın "Meclis-i Milli" ve "Meclis-i Müessisan" oluşumları arasında arayışlar içerisinde olduğu dikkate alınacak olursa bir takım askerî ve sivil idarecilerin de Ankara'daki meclisin nasıl olması yolundaki tereddütlerden hareketle çekimser bir tavır sergilemiş oldukları daha anlaşılır bir tutum olacaktır. Bu cümleden olmak kaydıyla Hamid Bey'in tereddüdünü de bu çerçevede ele almak lazım gelir.

4- Trabzon'da Seçimlerden Sonra İngiliz Gemilerinin Yarattığı Gerginlik

Trabzon'da seçimlerin yapılması için gerekli tedbirlerin alındığı günlerde 15 Nisan 1920'de Trabzon'a gelen bir İngiliz muhribi Bahriye Nezareti'nden Aydınreis komutasına hemen İstanbul hareketini bildiren

bir emir getirmiş, iki gün sonra cevabını almaya geleceğini bildirerek Batum'a hareket etmişti. Aydınreis'in subay ve mürettebatı İstanbul'a dönmek konusunda aralarında sözbirliği etmişlerdi. Gambot komutanı gereken yerlere danışmış ve Ankara ile haberleşerek İngilizlere vereceği cevabı hazırlamıştı. Aydınreis komutanı iki gün sonra Trabzon'a dönen İngiliz muhribinin görüşme isteğini reddederek cevabının ne olduğunu ortaya koymuştu⁸⁵.

a) Vali Hamid Bey'in İngiliz Zırhlısını Ziyareti

Bu defa İngilizler Trabzon'da öncekilere oranla daha büyük çapta bir gövde gösterisine giriştiler. İstanbul'un işgâlini takip eden günlerde moral bozmak için sahillerde gösteri tertibatı alan İngilizlerin, Karadeniz limanlarını birer birer ziyaret ettikten sonra 18 Nisan 1920 sabahı Trabzon'a gelmeleri, ayrı bir heyecana yol açtı. Öyle ki, yüksek rütbeli askerler ve halkın mühim bir kısmı, herhangi bir işgâl ihtimaline karşı Soğuksu'ya çekildiler. 18 Nisan'da Trabzon limanındaki İngiliz torpidosuna ilave olarak iki dretnot ve bir kruvazörlerden oluşan İngiliz filosu Batum yönünden Trabzon'a gelerek limanda demirlediler. İki saat kadar sonra filikalarla karaya çıkan biri albay birkaç subayı doğrudan vilâyete gidip Vali Hamid Bey'e filo komutanının kendisini zırhlıya davet ettiğini bildirdiler. Usûlen, amiralin valiyi ziyaret etmesi gerekiyor idiyse de, hâl ve zamanın bu tür bir münakaşaya müsait olmadığını dikkate alan Hamid Bey, tetik üzerinde bekleyen halkın moralini bozmamak için her türlü şahsî fedakârlığa razı olarak daveti kabul etti. Gelenlere de saat onda amirali ziyaret edeceğini söyledi⁸⁶.

85 Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, s. 120.

86 *Defter-i Hatırat*, s. 161. Amiralin davetini getiren subayları Hamid Bey makamında ayağa kalmadan ve hatta ayakları masanın üzerinde olmak üzere karşıladı. Bu hal, o an için vilayette bulunanlara "İngilizleri kızdıracak derecede ileri gidilmiş" olarak yorumlanıp tedirginliklere sebep olduysa da, Hamid Bey, hem Crawford'un kendisine yapmış olduğu harekete bir cevap vermek, hem de kendinden gayet emin bir edayla İngilizlere blöf yapmak istemişti.

Hamid Bey, kararlaştırılan saatte beraberinde yaveri Saffet Bey olduğu halde otomobille limana ve oradan da, filodan gönderilmiş istimbotla amiral gemisine çıktı ve askerî törenle karşılandı. Kamarada devam eden görüşmede ilk olarak amiral, Trabzon'un asayiş durumunu sordu. Hamid Bey cevap olarak "Trabzon'daki mümessilerinden de öğrenmiş olduğu gibi, herşeyin normal olduğunu, asayiş bozacak en ufak bir hadisenin bile cereyan etmediğini, herkesin iş ve güçleriyle meşgûl olduklarını" söyledi⁸⁷. Amiral'de asayişin devam ve mükemmeliyetinden dolayı Vali'ye teşekkür etti. Ancak amiral daha sonra Hamid Bey'e "Nasyonalistmişiniz diye garip bir soru sorunca, validen "Enternasyonalist değilim" diye aynı şekilde garip bir cevap aldı. Amiralin görüşmenin bir yerinde Mustafa Kemâl Paşa'nın da itidale geldiğini söylemesi üzerine Hamid Bey'in cevabı Mustafa Kemâl Paşa'nın zaten itidal üzerine hareket ettiği şeklinde oldu⁸⁸. Amiral görüşmenin sonunda nihayet Vali Hamid Bey'den isteklerini şöyle sıraladı:

- 1- Boztepe'de bulunan iki büyük topun tahrip edileceği
- 2- 18 Nisan günü Trabzon'a zabıt ve silahsız İngiliz efradı çıkarak şehri gezeceği,
- 3- Yarın 19 Nisan öğleden evvel İngiliz efradının şehir dahiline çıkarak resm-i geçit yapacakları.

Boztepe'de bulunan Ruslardan kalma 24'lük iki top sırf namludan ibaret olup işe yaramaz bir şekildeydi. Ancak yine de Hamid Bey bunun için bağlı bulunduğu askerî makamdan izin almak için kendisine zaman tanınmasını istedi. Ne var ki, amiral bu konuda vakit kaybetmek istemediğini ve hatta pazarlık dahi yapmayacağını söyleyince⁸⁹ "metruk ve gayr-i kabil-i istifade bir halde bulunan harap ve nakli mümkün olmayan topların tahrip edilip edilmemesi pek de ehemmiyet arzemediğinden" bu taleplerin kabul edilmesinde bir

87 *Defter-i Hatırat*, s. 161.

88 *Karabekir, İstiklâl Harbimiz*, s. 610.

89 *Defter-i Hatırat*, s. 162.

mahzur görülmedi⁹⁰. Bununla beraber amiralin diğer iskelelerde yaptıkları gibi askeri silahlı olarak karaya çıkarıp, mızıka ile resm-i geçit yaptırması isteğine şiddetle karşı çıkan Hamid Bey, mümayişin bu kadarına tahammül edilemeyeceğini söyledi. Ayrıca Hamid Bey tarafından "birbirini takip eden işgallerin halkın sınırlarını gerginleştirdiği, memlekette her siyasi olaydan faydalanmak hevesinde bulunan düşman unsurların eksik olmadığını, bir hadise çıkması ihtimali uzak bile olsa büyük sonuçlar doğurabileceği, meselâ Türklerle İngilizleri birbirlerine düşürmek için Rumlardan birinin provakasyonu ile karşı karşıya kalınabileceği, ihtimal amiralin iyi niyetine verilebilecek bu arzunun acı sonuçlar doğurabileceği" ifade edilerek İngiliz bu isteğinden vazgeçirildi ve silahsız olarak bir miktar asker çıkarmakla yetineceğini söyledi⁹¹. Esasında Hamid Bey, daha gemiye gelmezden evvel Fırka Kumandanı Rüştü Beyle böyle bir ihtimal üzerinde görüşmüş, Rüştü Bey de "resm-i geçit için bile olsa İngiliz efradının karaya çıkmasının muvafık olmayacağını ve bu durumda kıtaatı mevzilere çekeceğinin Vali tarafından amirale anlatılmasını istemişti. Ayrıca şehre hakim sırtlarda alınacak olan müdafaa tertibatı Kâzım Karabekir Paşa tarafından da muvafık bulunmuştu⁹².

Vali Hamid Bey'in zırhlıdan ayrılmasından kısa bir süre sonra gemide bulunan Şark Orduları Başkumandanı General Milen'in erkân-ı harbiyesine memur Binbaşı Heyd önce Vali'ye iade-i ziyarette bulundu ve sonra Soğuksu'da bulunan Fırka Kumandanı Rüştü Bey'i ziyaret etti⁹³. Rüştü Bey'den Anadolu'daki askerî durum hakkında bilgi almaya çalıştı. Rüştü Bey Binbaşı Heyd'e İngiliz askerinin silahla şehre çıkması halinde asker karaya ayak basmaz bazmaz şehirdeki kıtaatını çekeceğinden dolayı meydana gelebilecek her türlü hadiseden hiçbir şekilde mesul olmayacağını söyledi.

90 *Istikbâl*, 20 Nisan 1336 / 1920, Sayı: 131.

91 *Defter-i Hatırat*, s.161-162.

92 *Karabekir, İstiklâl Harbimiz*, s.610.

93 *Istikbâl*, 20 Nisan 1336/1920, s.131.

18 Nisan günü şehre çıkan İngiliz askerlerinin davranışları şehir halkı üzerinde kötü bir etki yarattı. Şehirde dolaşan askerlerin bir çoğu sarhoş olduklarından açık buldukları dükkânlardan eşya çalmaya kalkıştılar. Bundan başka İngiliz askerleri iki Müslüman kadının peçelerini açmaya teşebbüs ettiler. Bu olaylar üzerine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde toplanan halk İngilizlerin şehre tekrar çıkmaları halinde silahla karşı koymayı kararlaştırdı. Ayrıca, bu kararlarını vilâyet makamına ve fırkaya da bildirerek bunlar vasıtasıyla Fransız mümessiline bilgi verilmesini, aksi halde hükümetin sorumlu tutulmayacağına İngilizlere anlatılmasını rica ettiler. Şehir halkının bu galeyanına civar köyler de katıldı. Birçok silahlı halk Fırka karargâhına başvurarak verilecek emirleri beklediklerini söylediler. Trabzon halkının gösterdiği bu azim ve metanetten dolayı XV.Kolordu, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Merkez heyetine bir teşekkür yazdı⁹⁴. İngiliz askerlerinin Trabzon sokaklarında yaptıkları yalnızca dükkanlardan aldıkları eşyanın bedelini ödememek değildi. Bundan başka, köylülerin ellerindeki tavuk ve horoz gibi hayvanları alıp kaçmak, küçük bir çocuğun elindeki saka kuşunu alıp gözlerinin önünde dişleyip yemek, bir dellalın elindeki davulunu almak, hatta Rum Hastanesi civarında kapalı bir evin kilidini kırarak içeri girip beşyüzkuruş parayla bazı ufak tefek eşyayı çalmak gibi tuhafıklar da yapmışlardır⁹⁵.

5- Boztepe'deki Rus Toplarının İmhası

İngiliz askerlerinin Boztepe'deki iki topu imha etmek niyetiyle 19 Nisan günü şehre çıkacakları, Fırka Kumandanı Rüştü Bey tarafından 18 Nisan öğleden sonra çekilen bir şifreyle Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirmiş, ilave olarak da, İngilizlerin ani faaliyetlerine karşı bir tedbir almak üzere sabaha karşı kıtaların mevzilerine çekileceği ifade edilmişti. XV.Kolordu Kumandanı tarafından muvafık bulunan bu

94 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.611.

95 *İstikbâl*, 20 Nisan 1336/1920, Sayı: 131.

tedbirler arasında İngiliz askerlerinin birinci postası 19 Nisan sabahı saat sekizde gemilerden Değirmendere iskelesine çıktı. Birinci postada 274 silahlı, 42 silahsız, 2 borazan eri ile 39 subay, 12 mitralyöz, 5 sedye bulunuyordu. Saat 9.20'de çıkan ikinci postada ise, 184 silahlı, 50 silahsız, 7 borazan, 17 subay, 5 mitralyöz ve 8 sandık cephaneye vardı. Bu kuvvetler doğruca Boztepe'ye giderek oradaki, kamasız, kundaksız ve sırf namludan ibaret olmaları sebebiyle işe yaramaz durumda bulunan Ruslardan kalma iki adet 24'lük topu dinamitlerle tahrip ederek saat 14.00'de olaysız bir şekilde gemilerine döndüler. Topları tahrip için karaya çıkan askerler şehirde dolaşmak ve resm-i geçit yapmak gibi gösterilerde bulunmadılar⁹⁶.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ruslar tarafından getirildikleri halde, yerleştirmeye vakit bulamadıklarından dolayı ortada kalmış olan bu topların imhası için verdiği muvafakatın kınanmasına karşılık Hamid Bey hatıralarında "...üçyüz kilometre geriden muhakeme yürütmek pek kolaydır. Bu kararda isabet olup olmadığını takdir için zemini, zamanı ve o sıradaki moral durumunu dikkate almak gerekir"⁹⁷ diye açıklık getirmektedir.

Trabzon'daki İngiliz filosunun gösterisi Heyet-i Temsiliye'ye ve 3.Kolordu'ya Kâzım Karabekir Paşa tarafından bildirilerek, Giresun'da ve Samsun'da da bu gibi gösteri yapmaları ihtimali üzerine Trabzon'daki tedbirler anlatıldı⁹⁸.

19 Nisan günü akşama doğru Trabzon limanından ayrılan İngiliz filosu 20 Nisan'da Giresun'a uğrayarak burada da asayiş tedkiki yaptılar⁹⁹.

96 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.611. *İstikbâl Gazetesinde* topları imha etmek üzere karaya çıkan kuvvetlerin sayıları şu şekilde verilmektedir: 458 silahlı, 100 silahsız, 26 subay, 4 borazan, 17 makineli tüfek, 13 sandık cephaneye, (20 Nisan 1336/1920, Sayı:131).

97 *Defter-i Hatırat*, s.162.

98 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.611.

99 *İstikbâl*, 24 Nisan 336/1920, s.132.

6- Hacı Hamdi Bey Olayı

Büyük Millet Meclisi'nin açılması için son hazırlıkların yapıldığı günlerde 22 Nisan 1920 tarihli Takvim-i Vekayi'de Kurmay Albay Hacı Hamdi Bey'in Trabzon Valiliği'ne tayini hakkında irade-i seniyye sureti yayınlanmıştı¹⁰⁰. Trabzon'un nüfuzlu ve kalabalık ailelerinden olan Nemlizâdelerin damadı Hacı Hamdi Bey esasında daha önceden Rüştü Bey'e İstanbul'un vereceği hiçbir vazifeyi kabul etmeyeceğini beyan etmişti. Bununla beraber Rüştü Bey, bu son tayin karşısında Hacı Hamid Bey'in takınacağı tavra göre, icabederse derhal tutuklanacağını Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirdi. Öte yandan, Samsun'da bulunan 3.Kolordu Kumandanı Selahattin Bey de 27 Nisan'da İstanbul'da Nemlizadelerden Salim imzalı 20 Nisan tarihiyle Samsun'da birisine özel olarak gelen bir mektupta Hacı Hamdi'nin Trabzon'a tayin olunduğu, Samsun'a da bir mutasarrıf geleceği, millî hareketin şimdiki şeklinin devlete zararlı olduğu ve hükûmetin sahillere yerleşmek amacıyla bulunduğunu" bildirdi. Anlaşılan bu iş daha önceden hazırlanmıştı. Bu gelişmeler karşısında Kâzım Karabekir Paşa, Hacı Hamdi'nin Trabzon Valiliği'ne tayinini pek önemsememekle beraber, yine de birtakım tedbirler alma yoluna gitti. Bu tedbirlerden biri olmak üzere Hacı Hamdi'yi boş bulunan Kolordu Askerlik Şubesi Başkanlığı'na istemek oldu. İstanbul ile Anadolu arasında arabuluculuğa soyunmuş görünen Hacı Hamdi Bey ise Kâzım Karabekir'le görüşmek arzusunda olduğunu Rüştü Bey'e söyledi¹⁰¹. Ancak Hacı Hamdi Bey, Erzurum'a gitmek üzere muvafakat aldığı halde bu fikrinden vazgeçerek İstanbul'a kaçacaktır. Kâzım Karabekir Paşa'nın Hacı Hamdi'nin Trabzon Vilâyeti Vekâleti'ne tayin edilmesi entrikası karşısında aldığı ikinci tedbir ise 29 Nisan 1920'de Büyük

100 Hamid Bey'in sicil dosyasındaki kayda göre, "devam-ı memuriyeti münasip olamayacağından Meclisi Vükelâ kararıyla yerine diğerinin tayini cihetiyle infisali" tarihi 19 Mart 336/1920 ve irade-i seniyye numrosu da 76 olarak kaydedilmiştir. (İBA, D.742).

101 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.643-644.

Millet Meclisi Riyaseti'ne başvurarak Hamid Bey'in Meclis'teki vazifesine gitmeyip valilikte kalmasını teklif etmek oldu¹⁰².

7- Trabzon Mebuslarının Öldürülmeleri

Yukarıda temas edildiği gibi Büyük Millet Meclisi azalıkları için yapılan seçimler sonucunda Trabzon vilâyetinden Vali Hamid Bey, Ceza Reisi Alaybeyzade Faik Bey, eski mebuslardan Eyüpzâde İzzet Bey, eşraftan Nemlizade Sabri Bey¹⁰³ ve Deniz kıdemli yüzbaşısı Kadızâde Recai Bey mebus olarak seçilmişlerdi. Hamid Bey, Trabzon'daki durumun önemi dolayısıyla ve Kâzım Karabekir Paşa'nın müracaatı da dikkate alınarak BMM'nin 1 Mayıs 1920 tarihli oturumunda izinli sayılarak¹⁰⁴ Mustafa Kemâl Paşa'nın 3 Mayıs tarihli aşağıdaki telgrafiyle durumdan haberdar edildi:

"Vaziyetin inkişâfına kadar Büyük Millet Meclisi azası sıfatını haiz olmak üzere umur-ı vilâyeti yürütmekte devam buyurmaları ve bu müddet zarfında mezun olacakları meclis kararıyla maruzdur. Diğer azaların sûrat-i izâmları esbabının temini rica olunur. 3 Mayıs 336/1920

Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemâl¹⁰⁵

Nemlizade Sabri Bey'in hastalığı ve ameliyat olmak üzere hastaneye yatması meşrû mazeret sayılarak Ankara'ya gidememesinin ardından Hamid Bey'in de BMM kararıyla Trabzon'da alıkonması, yol

102 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.644. Trabzon Valisi iken Mebus intihab edilmiş olan Hamid Bey'in mezuniyeti; "Trabzon Valisi Hamid Bey malûm-u âliniz intihab olunmuştur. Fakat; orada vaziyetin mühim olması itibariyle şimdilik vaziyet tamamiyle inkişaf edinceye kadar mezun addedilmesi mahallinden iş'ar ediliyor. (muvaafık sesleri) 1.5.1336 (1920) (ZC, C.I, s.156).

103 Sabri Bey, Meclise gönderdiği istifa dilekçesinde, ameliyatından kaynaklanan rahatsızlığının deam etmesi sebebiyle vazifeden affını istedi. (TBMM Zabıt Ceridesi, C.IV, Üçüncü Basılış, Ankara, 1981 s.253).

104 ZC, C.I, s.156.

105 *Defter-i Haurat*, s.165.

hazırlıklarına başlamış bulunan diğer mebusları daha bir endişeye sevketti. Ne var ki, Ankara'ya gitmek üzere Trabzon'a gelmiş olan Gümüşhane mebuslarıyla birlikte yola çıkmaktan başka çare yoktu.

Eyüpzâde İzzet Bey, hareketlerinden kısa bir süre önce Hamid Bey'le vilâyette ve evinde birkaç kez görüşerek, İngilizlerin muhtemel bir tecavüzünden korunmak için Ünye'ye kadar deniz yoluyla gidildikten sonra karayolunu tercih etmek zorunda bulduklarını söyleyince Hamid Bey, "geceleri sahilleri takiben yapılacak seyahatte bir mahzur bulunmadığını, çünkü herhangi bir harp gemisi görüldüğü anda karaya çıkmanın kolay olduğunu, asayiş bakımından karayolunun daha emniyetli olmadığını, bu sebeple Samsun'a kadar da olsa gemiyle gidilmesini" söyleyerek onu bu tasavvurundan vazgeçirmeye çalıştı¹⁰⁶.

Trabzon mebuslarından Eyüpzâde İzzet ve Alaybeyzâde Faik Beylerle, Gümüşhane mebusları 3 Mayıs 1920'de Ankara'ya gitmek üzere Trabzon'dan hareket ettiler. Ordu'da bulunan Recai Bey ise kendilerine yolda katılacaktı¹⁰⁷.

Hareket etmeden evvel yolculukla ilgili endişelerini Hamid Bey'e açan ve kendisinden en azından Samsun'a kadar denizden gitmeleri yolunda tavsiyeler almış olan Eyüpzâde İzzet Bey, beraberinde diğer mebuslar olduğu halde, İngiliz harp gemilerinin Samsun'da olduklarını haber aldıklarından 4 Mayıs'ta motorla Terme sahillerine çıktılar¹⁰⁸. İki araba halinde yoluna devam eden kafiye geceyi Çarşamba'da geçirdikten sonra, 5 Mayıs sabahı Çarşamba'dan hareket ettiler. Bir müddet yol aldıktan sonra Derbent mevkiinde eşkiya pususuna düştüler. Muhafızlar arabalarından atlayıp müdafaa tedbirleri aldılarsa da, açılan ateş sonrası önce Gümüşhane mebusu Ziya Bey, on dakika sonrada Eyüpzâde İzzet Bey öldüler. Muhafızlardan ikisi de yaralandılar. Esasında sırf soygunculuk amacıyla pusu kurulup arabaların önü

106 *Defter-i Hatırat*, s.165.

107 *İstikbâl*, 4 Mayıs 326/1920, Sayı: 135.

108 *İstikbâl*, 9 Mayıs 1336/1920, Sayı:136. Karabekir, heyetin karaya Ünye'de çıktıklarını ifade etmektedir. (*İstiklâl Harbimiz*, s.679).

kesilmiş olmakla beraber hadisenin böyle feci bir şekilde sonuçlanmasına mebusların yanlarında bulunan muhafızlar sebebiyet vermişlerdi. Zira, mütecavizler sadece soygunculuk gayesiyle pusu kurmuşlar, ancak gördükleri mukabele üzerine silah kullanmışlardı. Olaya karışan çete ise, son günlerde Çarşamba'nın köylerinde türeyen ve halkı soymak gibi adi şekavet işlerine başlayan Balıkesir'li Hasan Çavuş çetesi idi. Civarda bundan başka Hamid, Aziz Kadı, Hafız isimlerindeki eşkiyalar da kol geziyordu¹⁰⁹. Ziya ve İzzet Beylerin ölümüyle sonuçlanan olaydan sonra bunların mebus olduğunu anlayan soyguncular diğerlerine dokunmadan kaçtılar.

a) Mebusların Cenazeleri

İki mebusun henüz Ankara'ya varamadan ölümleri diğer mebusları büsbütün telaşa düşürdü. Özellikle Faik Efendi, geri dönmek için gerek Trabzon vilâyetine bizzat çektiği telgraflarla ve gerekse Trabzon'daki ailesi vasıtasıyla Ankara ve Hamid Bey nezdinde teşebbüse geçtiyse de Hamid Bey tarafından bu şartlar altında geri dönüşün sebep olacağı siyasî sakıncalar dikkate alınarak verilen cevaplarla Ankara'ya gitmesi için ikna edildi¹¹⁰.

Öldürülen mebusların cenazeleri Samsun'da tekfin edildikten sonra, bayrağı yarıya çekilmiş özel bir motorla 8 Mayıs günü saat ikide Trabzon'a getirildi. Mebusların katlini vilâyete yapılmış bir saldırı olarak gören ve gerekirse silahlanıp suçluları cezalandırmak istediklerini yetkili makamlara iletmiş bulunan halkın heyecanı arasında polis ve jandarma tarafından iskeleden alınan cenazeler galeyanı bir kat daha artırdı. Eyüpzâde İzzet Bey'in cenazesi önce evine getirildi. Bir müddet sonra Osmanlı Sancağına sarılan tabutu Belediye binası önüne getirilerek burada cenaze namazı kılındı. Trabzon'daki hemen bütün mağazaların kapandığı bugünde onbin kişi civarında

109 Umur-Pasin, *Samsun'da Müdafaa-i Hukuk*, s.20.

110 *Defter-i Hatırat*, s.166.

büyük bir kalabalığın iştirak ettiği cenazeye ayrıca, Fransız mümessili Lepissier ile Rumca yayınlanan gazetelerin temsilcileri de katıldılar. Faik Ahmet Beyin yaptığı konuşmadan sonra, meydandan İmaret Kabristanı'na gelindi ve İzzet Bey'in cenazesi Hatuniye Camii bahçesine defnedildi¹¹¹. Cenaze merasiminin yapıldığı gün Trabzon limanında bulunan Amerikan harp gemisinden çıkan Amerikalılar çeşitli resimler aldılar ve halkın muazzam infiali karşısında milli hareketi bir defa daha tasdik ettiler¹¹².

F- HAMİD BEY HAKKINDA ŞÜPHELER VE ANKARA'YA ÇAĞRILMASI

Trabzon mebusu seçildiği halde, vilâyetteki muhtemel siyasî gelişmeler sebebiyle Kâzım Karabekir Paşa'nın önerisine de dayanılarak BMM'nin 1 Mayıs tarihli oturumunda "vaziyetin inkişâfına kadar" izinli sayılan Hamid Bey hakkında, Eyüpzâde İzzet Bey'in cenazesinden dört gün sonra Mustafa Kemâl Paşa Kâzım Karabekir Paşa'ya aşağıdaki telgrafi çekti:

Ankara

12.5.1336/1920

Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine

Trabzon Valisi Hamid Bey'in tavır ve muamelesi kendisinin işten çektirilmesini zarurî kılmaktadır. Dahiliye Vekâleti'nce münasip bir zat bulununcaya kadar şimdilik vilâyet umurunun vekâleten Üçüncü Fırka Kumandanı Rüştü Bey tarafından deruhte edilmesi münasib-i mütalaâ

111 *İstikbâl*, 9 Mayıs 1336/1920, Sayı:136. Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey'in Trabzon Mebusu iken şehid olan İzzet ve Ziya Beylerin sene nihayetine kadar olan tahsisatlarının bir nişanei hürmet olarak ailelerine itasına dair takriri 7.8.1336 (1920) tarihli 44. içtimada kabul edildi. (TBMM Zabıt Ceridesi, C.III, Üçüncü Basılıs, Ankara, 1981, s.107-108).

112 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.679.

kılınmaktadır. Zat-ı sâmilince de tensip buyurulduğu takdirde tebligat-ı resmîyede bulunmak üzere iş'arı keyfiyet buyurulması mercudur.

Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemâl¹¹³

Sebepleri izah olunmadan Hamid Bey'in Trabzon'dan kaldırılmasının istendiği bu telgrafa karşılık Kâzım Karabekir Paşa 13 Mayıs'ta Trabzon Valisi'nin ve ahalinin Büyük Millet Meclisine ve kabul ettiği siyaset esasına hürmetkâr olduklarını tahkikatına dayanarak Ankara'ya yazdı. Bundan başka Kâzım Karabekir Paşa yine de Mustafa Kemâl Paşa'nın istediği tarzda bir telgrafi 14.5.1920 tarihiyle Ankara'ya gönderdi¹¹⁴:

Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Trabzon Valisi Hamid Bey'in celbiyle vilâyet umurunu 3.Fırka Kumandan Rüştü Bey'in deruhte eylemesi pek muvafıktır. Yalnız esbâb-ı celb olarak müşarünileyhin Büyük Millet Meclisi âzâsından olduğu ve ahiren Trabzon'dan gönderilen iki milletvekilinin de şهادeti Meclisce pek hazin tesir bıraktığı cihetle Trabzon ahalisinin itimad ve teveccühüne mazhar Hamid Bey'in Meclis-i Millî'de bulunmasının münasip olacağı tarzında bir cemile gösterilmesinin muvafık olduğunu arzeylerim.

15.Kolordu

Kumandanı

Kâzım Karabekir¹¹⁵

Kendi sorumluluk bölgesinde korkulacak birşey olmadığını kendisi daha iyi bildiği düşüncesinde olan Kâzım Karabekir Paşa, yine de Ankara'da Hamid Bey hakkında oluşan kuşkuların kaynağını öğrenmek yoluna gitmedi. Bununla beraber yukarıdaki telgrafiyla

113 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.702; Arsan, *ATTB*, s.328-329.

114 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.703.

115 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.703.

öngördüğü "makûl" çözüm önerisindeki dayanak noktası, vurmak, kırmak, almak, kaldırmak gibi tehditlerin işi daha da azdıracağı, aksine telkin ve inandırma, uyarma ve aydınlatmanın her şeyde esas olduğu düşüncesiydi. Hamid Bey meselesinde de kendisinin bilmediği bir sebep varsa dahi, izzet-i nefsinin kırmamak icab ederdi. Zira aksi bir durumda halkın dile gelmesi içten bile değildi¹¹⁶. Ancak, Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemâl Paşa'nın 15 Mayıs 1920 tarihli "gayet acele" telgrafında Mudurnu civarındaki ve Sivas Yenihan'daki son gelişmeler ile muhtemel tehlikeler "bütûn memlekete şâmil İngiliz teşkilât-ı irticâisinin mühim bir safhası' olarak izah edildikten sonra "Trabzon-Erzurum istikâmetinin de böyle bir feseda yatak olması istidadı olduğu malûmdur" denilmesi Karabekir'e göre Ankara'nın bir "vehmi" ve içlerinde Vali Hamid Bey de olduğu halde bazı kimselerden haksız yere şüphe duymanın açık bir göstergesiydi¹¹⁷.

Esasında, Trabzon'da seçimlerden bu yana Mustafa Kemâl Paşa'nın ifadesiyle "bir kazan mütemadî kaynıyor"du Fakat son günlerde şüphelerin Vali Hamid Bey üzerinde odaklaşmasının sebepleri tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş değildir. Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı günlerde Trabzon, bir Milli Mücadele yuvası olduğu kadar, memleketin hiç bir tarafında benzeri olmayan "İttihatçılık" ve "Bölgecilik" cereyanlarının en kuvvetli esintileriyle çalkan bambaşka bir hava içindeydi. Bu havayı yaratarak, Enver Paşa'yı yurda sokmak ve böylece İttihatçılığı diriltmek isteyenler Trabzon'u bir atlama taşı yapmak üzere gizli bir faaliyet merkezi haline getirmişlerdi. Vali Hamid Bey de her halde bazılarınca bu akıma kapılmış olarak gösterilmiş olmalı ki, kendisinden şüphe eden Ankara değiştirilmesi kararını verdi¹¹⁸. Trabzon'da bozguncu çalışmalar yapmasından korkulan

116 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.703.

117 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.702-706.

118 Feridun Kandemir, "*Millî Mücadelede Valiler*", *Tarih Konuşuyor*, C.VIII, İstanbul, (Haziran) 1968, Sayı: 53, s.3736 vd.

Hamid Bey'den¹¹⁹ bu yolda kuşkulandırmaya sebep aynı günlerde Trabzon'da Enver Paşa için mitinglerin yapılmış olması¹²⁰ mıydı? Mayıs ayı başlarında İttihatçıların tertiplemediği mitinglerin, henüz açılmış bulunan Büyük Millet Meclisi'nin "kuva-i maneviyesi" üzerinde kötü tesir bırakacağı kesindi. Bununla beraber mülki amir olarak Hamid Bey'in bu olaylardaki etkisini kestirmek oldukça güçtür¹²¹. Bütün bunlara rağmen Hamid Bey'in "İttihatçı" bir geçmişi vardı ve son olarak da seçimler esnasında eşraftan bazılarının öne sürdüğü sebepleri kabul ederek "zaafiyet" göstermişti.

Bir yandan Trabzon'dan gelen çeşitli söylentiler Ankaradakilerin kulağına kar suyu kaçırdıkça, eşraftan bir kısmının dümen suyuna gidemeyen Hamid Bey, bunların sinsi tahriklerinden ve Trabzon'da dikkate şayan olan ve hatta köylere kadar yayılmış bulunan menfaat gruplarının, oluşturduğu ikiliklerden¹²² nasibini almış görünüyordu. Ancak, herşeye rağmen, bazı mahalli menfaat gruplarının hükümetin memurlarının şahsında nüfuzunu sarsmaya yönelik olarak çıkarılan yaygaralara kapılarak vali değiştirmek vehimler sonucu düşülen bir hata olsa gerektir. İşin ilgi çekici yanı İstanbul Hükümeti'nin Trabzon'a vali tayin etmek teşebbüsü karşısında meselenin önemine binaen Meclis tarafından izinli sayılarak yerinde kalması sağlanan Hamid Bey, bu defa hakkındaki dedikodular neticesinde yerinden alınmaya çalışılıyordu.

Bütün bunlardan başka Trabzon'la Ankara arasında yapılan bazı yazışmalar da Hamid Bey hakkındaki kuşkuları artıran faktörler olmaktan öte gitmedi. Hamid Bey Ankara'ya giden Trabzon mebusları vasıtasıyla Mustafa Kemâl Paşa'ya sunduğu bir arızada "sahiller hakkında alınacak kararlarda bölgenin nezaketinin gözden uzak

119 Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara, 1970, s.185.

120 Eric Von Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık* (Çev:Nüzhet Salıhoğlu), İstanbul, 1987, s.219.

121 Kanaatimiz Hamid Bey'in Enver Paşa'nın propagandasının yapılmasına pek sıcak bakmayacağı yolundadır.

122 Tepeyran, *Milli Mücadele Anıları*, s.127.

tutulmamasını rica" etmişti. Böyle bir hatırlatmaya sebep ise Osmanlı Bankası'nın varidatına el konulması hakkında Maliye Vekâleti'nden verilen bir emir olmuştu. Hamid Beyin endişesi böyle bir hareketin ekonomik bakımdan içte doğuracağı hoşnutsuzluktan başka, İtilâf Devletlerini üzerimize sevketmesi için vesile teşkil edebileceği ihtimali idi. Trabzon mebusu Faik Bey tarafından Mustafa Kemâl Paşa'ya ulaştırılan bu arıza Ankara'da hoş karşılanmadı. Hamid Bey'e göre "sırf iyi niyet ve samimiyet mahsülü olan" bu ve bunu takip eden yazışmalar, hakkındaki yanlış anlamalar için yeter sebep oldu¹²³. İhtimal, Mustafa Kemâl Paşa, bu son arızada temas edilen konularda Vali Beyin yetkilerini aşarak kendisine ve meclise "iş öğretmek" hevesine kapıldığına kanaat getirmiş olmalıdır.

Mayıs ayı başlarında zamanın pek gözde kişilerinden olan Maliye Vekili Hakkı Behiç (Bayiç) Bey Trabzon vilâyetine gönderdiği bir telgrafla, Düyûn-u Umumiye'ye el konulmasını istemişti. Hamid Bey ise daha önceden zaruretler gereği olarak Düyûn-u Umumiye'nin Âşâr gelirine el koymuş, hatta bu konuda Fransız temsilci Desbrières'in yardımını da görmüştü. Şimdi, yeniden aynı yola tevessül edilmesi ile ancak memurların birikmiş paraları ödenebilirdi. Oysa, bu tavıra karşılık şiddetle ihtiyaç duyulan tuz irsalâtının kesilmesi içten bile değildi. Bu gerekçeyi öne sürerek Düyûn-u Umumiye'ye el konulması isteğinin yersizliğini ve zamansızlığını Maliye Vekâleti'ne yazan Hamid Bey'e cevaben "verilen emri yerine getirmemek için bahane aradığı, Umumî idarenin tuzu kesmesi halinde bunun dahilden karşılanabileceği" bildirildi¹²⁴. Bu cevap Hamid Bey'e göre bir azarlamaydı. Bu hâl karşısında yıldızı son günlerde parlatılan "acemi bir vekilin" karşısında susamıyacağına kanaat getirerek aşağıdaki cevabı yazdı:

---

123 *Defter-i Hatırat*, s.166.

124 *Defter-i Hatırat*, s.167.

Büyük Millet Meclisi Maliye Vekâletine

C.12.5.36 Vilâyet için onaltımilyon kilo tuza ihtiyaç vardır. Bundan bin müşkülâta bir milyonu celb ettirilebilmiş, bir milyonu yolda ve kûsûride merkezden derdest-i sevk bulunmuştur. En iptidâî malûmat-ı coğrafiye buraya herhangi dahilî memlahadan bu miktar tuzun kolay kolay naklolunamayacağını anlamak için kâfidir. Bahane aramak ve ileriye sürmek bana nasip olmuş zilletlerden değildir. Elyevm öyle bir mecburiyet hissettiğim dahi yok. Hayalât ile ihtiyacat-ı maddiye-i vacibe telafi edilemeyeceğine nazaran muvakkat ve cüz'i bir faide için halkı tazyik etmek mevsimsiz ve münasebetsiz olur. Mamafih herçi-bâd-âbâd mantıksız mütalaat ve metalibata münayaat lâzımsa başka bir muhatap aranmak iktiza eder.

15 Mayıs 1336/1920

Hamid¹²⁵

Hamid Bey'e göre "Ankara'dakilerin gocunmasına" ve bilahire çağrılmasına sebep olan gelişmeler Maliye Vekâleti'ne yazdığı "muhaletine ve isyanına verilen" bu cevapla başlamıştır. Yine ona göre Heyet-i Teftişîye'deki görevi sırasında Isparta'dan yolsuzluk ve kanunsuzluklarından dolayı işten el çektirdiği Hakkı Behiç Bey şimdi bunun intikamını almaktaydı¹²⁶. Ancak Mustafa Kemâl Paşa'nın Hamid Bey'in Trabzon'dan alınmasına dair Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafın yukarıdaki telgraftan üç gün evvel 12 Mayıs'ta yazıldığı dikkate alınırsa meselenin Maliye Vekiline verilen cevaptan kaynaklanmadığı anlaşılır. Bununla beraber Nisan ayı başlarında Düyûn-ı Umumiye'nin, Tütün Rejisi'nin ve Osmanlı Bankası'nın kontrolünün Müdafaa-i Hukuk'lar tarafından ele alınmasına dair verilen emrin¹²⁷. Trabzon'da henüz uygulanmadığı da dikkate değer. Aradan geçen bir aya rağmen hele seçim galesi de bittikten sonra

125 *Defter-i Hatırat*, s.168; *Özel Notları*, Nefter No.4, s.12.

126 *Defter-i Hatırat*, s.168.

127 Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919 - 1938), Cild II, (Nisan-Aralık 1920) (British Documents on Atatürk 1919 - 1938, Volume 2, April-December 1920)*, Ankara 1973, s.65.

meselenin askıda bırakılması Hamid Bey hakkındaki endişeleri artıran mühim bir faktör olsa gerektir. Öte yandan bu endişelerin ziyadesiyle arttığı günlerde Mustafa Kemâl Paşa'nın Kâzım Karabekir Paşa'ya, Maliye Vekili Hakkı Behiç Bey'in de Hamid Bey'e yazdıkları telgrafların aynı gün gönderilmiş olması sıradan bir tesadüf olarak görülmemelidir.

Mustafa Kemal Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa arasındaki yazışmalardan sonra, Hamid Bey'in Ankara'ya daveti hususunda Dahiliye Vekili Cami Bey devreye girdi. Cami Bey'in aşağıdaki telgrafıyla Hamid Bey ilk defa ve doğrudan Ankara'ya çağrılıyordu:

Trabzon Valisi Hamid Beyefendiye

Makam-ı Riyasetten şifre ile işar kılındığı üzere Millet Meclisinde bulunmaları zımnında mahallî kumandanlığın bittevkil hareketlerinden malûmat ita buyurulması.

18/19 Mayıs 1336/1920

Dahiliye Vekâleti

Cami¹²⁸

Hamid Bey bu telgrafi aldıktan sonra, sözü edilen "Makam-ı Riyasetten gelecek şifreyi" beklemeye başladı. Ancak, sözkonusu şifre ancak 7 Haziran 1920'de Trabzon'a gelecektir¹²⁹. Ne var ki, bu bekleme safhasında Hamid Bey'in Ankara'ya hareket etme hususunda herhangi bir hazırlığa girişmemesi şüpheleri artırmaktan başka bir sonuç vermeyecektir.

1- Trabzon'da İngiliz Tahrikleri

Aynı günlerde Trabzon'da siyasî gelişmeler de dikkate değer. 19 Mayıs 1920'de Trabzon limanına gelen İngiliz torpidosundan evvelce Trabzon kontrol subaylığında çalışmış olan teğmen Babvel beraberinde

128 *Defter-i Hatırat*, s.168.

129 *Defter-i Hatırat*, s.169. Hamit Bey, bu şifrenin gelmemiş olmasını, Dahiliye Vekâleti'nin emriyle hareket edileceği tahmin olunarak, Meclis kararına muhalif bir karar verilmek istenmeyip "yazıldı" farketildiğini tahmin etmektedir. (*Defter-i Hatırat*, s.170.

üç sandık olduğu halde iskeleye çıktı ve sandıkları Rawlinson'a gönderilmek üzere vilâyete teslim edeceğini söyledi. Sandıkların üzerinde görülen bir paket, iskeledeki memurlar tarafından açılarak fetva, beyannâme, hatt-ı hümayûndan ibaret basılı beyannâme olduğu görülerek gizlice alındı ve vilâyete gönderildi. Daha sonra kendisini takip eden memurlar Babvel'in Valinin yanına gitmek üzere iskeleden ayrıldıktan sonra Amerika ve Fransa temsilciliklerine uğradığını ve elindeki beyannâmelerden yolda gördüğü çocuklara verdiğini görerek topladılar¹³⁰.

Daha önce İstanbul Hükümeti tarafından Hamid Bey'in yerine Trabzon Vilâyet Vekâleti'ne tayin olunduğundan bahsettiğimiz Hacı Hamdi Bey, Babvel'in geldiği torpidoya sığınarak İstanbul'a kaçtı. Hacı Hamdi Bey, ne Trabzon'da ve ne de Kâzım Karabekir Paşa tarafından tayin edildiği 15.Kolordu Askerlik Şubesi Riyaseti'nde bir şey yapamayacağını anlayınca Erzurum'a gitmek üzere maaş ve harcırahını dahi aldığı halde, 19 Mayıs günü öğleden sonra Değirmendere taraflarında تنها bir yere çekilmiş sandalla İngiliz torpidosuna sığındı¹³¹. Torpidonun Batum istikametine gitmesinden dolayı Hamdi Bey de mecburen Batum'a gitti. Hamdi Bey, Batum'da paşa üniformasıyla arz-ı endam etti. İstikbâl gazetesinin yorumuna göre, Hacı Hamdi Bey, Trabzon Vilâyeti Vekâleti'ne tayin olunduğu halde, bir müddet önce kendisine mirlivalık rütbesinin verildiğini gazetelerde okumuş ve bir rivayete göre de sözkonusu terfî haberinin kendisine ulaşması üzerine İstanbul'u Erzurum'a tercih etmişti¹³².

21 Mayıs sabahı Trabzon limanına Batum istikametinden gelen bir İngiliz dretnotundan karaya çıkan bir zabıt, gemi efradının sıkıntılarında bahisle şehirde gezmelerine ve bir resm-i geçit yapılmasına müsaade edilmesini rica etti. Askerin mevzilerine çekileceği ve ahalinin de askerın yanına giderek umumî bir galeyan ve

130 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.711.

131 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.644; *İstikbâl*, 23 Mayıs 336/1920, Sayı:140.

132 *İstikbâl*, 23 Mayıs 336/1920, Sayı: 140.

mukavemetle karşılaçakları bildirilerek bu talep reddedildi. Bu defa, gelen zabitin hiç olmazsa silahsız çıkılmasına müsaade istemesi üzerine vali Hamid Bey tarafından geçenki münasebetsizlikler tekerrür etmemek şartıyla posta posta çıkabilecekleri bildirildi ve zabıt Hamid Bey'i dretnota davetle ayrıldı. Hamid Bey, davet üzerine bir müddet sonra dretnota gitti. Gemide iken amiral resm-i geçit yapmak hususunda ısrar edince, kendisine zabite verilmiş olan cevap tekrar edildi. Bunun üzerine 22 Mayıs'ta yetmiş-seksen silahsız asker karaya çıktı. 23 Mayıs günü öğleden sonra dretnot Batum yönüne doğru hareket ile Trabzon'dan ayrıldı¹³³.

2- Hamid Bey'in Ankara'ya Getirilmesi İçin Yeni Girişimler

Hamid Bey'in Trabzon'dan alınması hususunda Millî Müdafaa Vekili Fevzi (Çakmak) Paşa'da 23/24 Mayıs tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı şifreyle Vali Vekâletini Rüştü Bey'in almasını istedi¹³⁴. Hamid Bey ise Dahiliye Vekili Cami Bey'in 18/19 Mayıs tarihli telgrafında sözü edilen şifrenin halâ eline geçmemesinden dolayı 31 Mayıs'ta Vekâlete aşağıdaki telgrafi çekti:

Dahiliye Vekâletine

Riyasetten vukuu bulacak tebligata tevfikân Ankara'ya hareket olunarak beyân-ı malûmat edilmesi emrolunmuştu.

Epeyce bir zaman geçtiği halde henüz mevzubahs emir gelmemiştir. Orada bulunmam kat'i bir zaruret icabı olduğu halde asabiyeti ve ahval-i ruhiyesi meçhûl olmayan Trabzon, tahakkümden ziyade siyasetle idare olunabilir. Mizaçlarına muhalif tarz-ı hareket arzu edilmeyen netayic tevliid edeceğinden ananat-ı gayr-i saikaya tevfikân idare ile külliyyen alâkadar olmayan Fırka Kumandanı'nın tevkilini muvafık görmediğimi ve herhalde muvakkat bir vekâlet için

133 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.716,719.

134 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.747.

dahi olsa burada makûl bir zata ihtiyaç olduğunu arzetmeye mecburum.

31 Mayıs 336/1920

Hamid¹³⁵.

Bu günlerde Fırka'da gözle görülür bir faaliyet ve telaş vardı. Mevki kumandanı Rıza Bey günde bir kaç kez Valiyle görüşerek, yeni telgraf alıp almadığını ve Ankara'ya ne zaman hareket edeceğini soruyordu. Nihayet birgün sabırsızlık göstererek makamı şimdiden Rüştü Bey'e bırakmasının münasip olacağını ve hiç olmazsa alıştırmak için onu idare meclisi toplantılarına sokmasını Hâmid Bey'e teklif etti¹³⁶. Şüphesiz bu telaş ve sabırsızlıklar Ankara'dan Erzurum'a ve oradan da Trabzon'daki Fırkaya gönderilen tebligatlara dayanıyordu. Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemâl Paşa da 1 Haziran'da Rüştü Bey'in Vilâyet Vekâletini alıp almadığını Kâzım Karabekir Paşa'dan sordu¹³⁷.

Kendisinden sonra Vali Vekilliği için Fırka Kumandanı Rüştü Bey'in düşünüldüğünü Rıza Bey'in telkinleri sonucu anlamış bulunan Hamid Bey, Trabzon'un hassasiyetinden dolayı vekâleten ve muvakkat dahi olsa Rüştü Bey'in tecrübe eksikliği sebebiyle bu işi başaramıyacağı kanaatindeydi. Ne var ki, bu yoldaki görüşlerini açığa vurduğu yukarıdaki telgrafına verilen cevapta Dahiliye Vekili Cami Bey Trabzon Vali Vekâletine Rüştü Bey'in tayiniyle ilgili olarak tartışmaya bile lüzum görmeyecektir:

Trabzon Valisi Hamid Beyefendiye

C.31 Mayıs 1336 Makamı Riyasetten Ankara'ya teşrifleri evvelce yazılmıştı. İcra Vekâleti'nden orada bulunan Fırka Kumandanı Rüştü Bey'in tevkili Kolordu Kumandanlığı'na yazılmış olduğundan bu suretle

135 *Defter-i Hatırat*, s.169.

136 *Defter-i Hatırat*, s.170.

137 *Karabekir, İstiklâl Harbimiz*, s.747.

hareket ve Şu esnada kıymetli mesailerine buraca da ihtiyaç hissedilmekle tesri" azimetleri lüzumu beyân olunur.

5.6.336/1920

Dahiliye Vekili Cami

Dahiliye Vekili'nin de yazıldığı sandığı makam-ı riyasetin şifresinin Trabzon'a gitmediği anlaşılınca, bu meselede ilk defa olarak Mustafa Kemâl Paşa Hamid Bey nezdinde direk temasa geçti. Gerçekten de Dahiliye Vekâleti'nce yazılan 18 Mayıs tarihli telgrafla Hamid Bey'i Ankara'ya getirmek için girişimde bulunulması, karşılıklı olarak yanlış anlamalara yol açmıştı. Zira, Ankara Dahiliye'nin telgrafını kâfi görürken, Hamid Bey yukarıda da ifade edildiği üzere BMM Riyaseti'nden gelecek şifreyi beklemeye başlamıştı. Bu konudaki belirsizlik Mustafa Kemâl Paşa'nın aşağıdaki telgrafiyle giderildi:

Trabzon Valisi Hamid Beyefendiye

18 Mayıs 36 tarihli şifreye zeyldir. Numro bir.

Trabzon mebuslarının Çarşamba civarında şehid olması Meclis-i Milli'yi pek müteessir eylediği ve Ermenilerin Trabzon üzerinde müddeayata mevzuubahs olunduğu bir sırada Trabzon nâmına irşâd-ı delâlette bulunabilecek bir zata Millet Meclisi'nde ihtiyacat-ı kat-i bulunduğ u cihetle fırka kumandanı Rüştü Bey'i tevkil ederek zat-ı âlilerinin Millet Meclisi'ne müsarrahan iltihakı 18 Mayıs 36 tarihli şifreye ilaveten rica ve vakt-i hareket işar buyurulmasını rica ederim efendim.

7.6.36/1920

Mustafa Kemâl¹³⁸

Hamid Bey'in Ankara'ya giden mebuslara vererek Mustafa Kemâl Paşa'ya gönderdiği arızanın "emrivaki" ve "akıl öğretmek" şeklinde telakki edilip iyi karşılanmamasına rağmen, bu defa Mustafa Kemâl Paşa, Hamid Bey'i Ankara'ya getirebilmek için "Trabzon nâmına irşâd-ı delâlette bulunabilecek bir zata duyulan kesin ihtiyaç"tan bahisle ona kendi silâhıyla mukabele ediyordu. Bu telgrafa Hamid Bey'in cevabı şöyle oldu:

138 Özel Notların, Defter No:4, s.21.

Pek müstaceldir

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerine

C.Şifre 7.6.36 Numro bir. 18 Mayıs 36 tarihli telgrafnâme-i âlilerine henüz dest-res olunamadığı gibi bu şifre de şimdi vürüd etmiştir. Emr-i sâmilere tevfikân ilk emin vasıta ile hareket tabiidir. Ancak Dahiliye Vekâleti'ne arz olunup ahval-i mahalliyeye adem-i vukûf itibariyle lâıyk olduğu ehemmiyetle telakki olunamayan bir noktayı zat-ı devletlerine tekrar ve izah eylemek mecburiyetindeyim. Şöyle ki: Sinin-i salife, ahvali her yerde olduğu gibi ahali daha hassas ve asabî olan Trabzon'da da idare-i askeriyeye karşı bir eser-i tehaşî bırakmıştır. Bundan maada gayet namuskâr ve saf olan Rüştü Bey'in maiyet-i zabitanından bulunanların halk nazarında sabıklarından dolayı menfur ve ahiren zararından yaşamakla maznun kesânla fart-ı ihtilâl ve ber-mucib-i tebliğ icra-yı vekâleti şimdîye kadar teminine çalıştığım ahengi muhakkak surette ihlâl edecek ve heyet-i âliyelerine bilhassa şu sırada hudusi arzu olunmayan uygunsuzluklara yol açacaktır. Son günlerde tevali eden müracaat ve istirhamatın saiki benim liyakatım değil, esbab-ı anifeye mebni tahakküme maruz kalmak korkusudur. Binaenaleyh bir diğêrinin i'zamı gayr-i kabîl olduğu halde yine Rüştü Bey'in muavenetinden istifade olunmak üzere vekâletin şimdilik azimetinin tehiriyle Kadı Efendiye veya memurin-i mülkiyeden bir diğêrine tevdiine müsaade buyurulması veya mamafih herci-bâdâbâd Fırka Kumandanı'nın memuriyeti icab ediyorsa keyfiyetin iradesi mütemennadır efendim.

12.6.36/1920

Hamid¹³⁹

Hamid Bey, bu telgrafında asker olması sebebiyle Rüştü Bey'in vekâletini münasip görmediğini beyan etmekle beraber herşeye rağmen bu vazifenin Rüştü Bey'e verilmesi halinde ise "kerhen" de olsa razı geleceğini ifade ediyordu. Bununla beraber Mustafa Kemâl Paşa yazdığı cevapta "zaruretler gereği olarak" Rüştü Bey'in vekâletinde ısrar etmenin ötesinde Hamid Bey'in gururunu okşamaktan da geri kalmadı.

Hamid Bey'e göre bu cevap "samimiyetten uzak bir şekilde"¹⁴⁰ yasak savmak kabilinden kaleme alınmış görünüyordu:

Trabzon Valisi Hamid Beyefendiye

C.12 Haziran Vekâlet hakkındaki mütalaâ-i âlileri ehemmiyetle nazar-ı dikkate alındı. Mamafih Rüştü Bey'in tayini için verilen kararın mumaileyhce de malûm olmasına binaen Rüştü Bey tarafından deruhte edilmesini zarurî kılmıştır. Mamafih Rüştü Bey vekâleti aldıktan sonra nokta-i nazar-ı âlileri dahilinde Kadı Efendi'nin veya mahall-i memurin-i mülkiye veya eşraftan bir diğeriyle sûratle tebdili maruzdur efendim.

15.6.36/1920

Mustafa Kemâl¹⁴¹

Hamid Bey'in ısrarla Ankara'ya çağrılması karşısında Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Belediye ve Ticaret Odası heyetlerince 8/9 Haziran 1920'de Büyük Millet Meclisi Riyasetine, Ankara'daki Trabzon mebuslarına ve Kâzım Karabekir Paşa'ya telgraf çekilerek Hamid Bey'in "durumun gelişmesine kadar Trabzon'da bırakılması ve çağrılmasından vazgeçilmesi" istendi. 11 Haziran tarihli telgrafiyle keyfiyeti Kâzım Karabekir Paşa'ya bildiren Mustafa Kemâl Paşa'ya göre Hamid Bey "bir özel maksat için oradan ayrılmak istemiyor ve Trabzon muhitini buna alet etmeye çalışıyordu. Bu sebeple yerinde bırakılamazdı. Trabzon'lular valilerini bu kadar severlerken, Mustafa Kemâl Paşa onun yerinde kalmasını istemiyordu. Kâzım Karabekir Paşa ise bu gelişmeler karşısında Hamid Bey için "Trabzon'da şahsî mevkiini teminle ne yapacaktır? Mesele şahsî midir, nedir?" diye kendi kendine sormaktan geri kalmayacaktı¹⁴². Bütün bu gelişmeler karşısında pek tabîi olarak

140 *Defter-i Hatırat*, s.171.

141 *Defter-i Hatırat*, s.170-171.

142 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.747-748. Trabzonlularla Mustafa Kemâl Paşa arasında, Erzurum Kongresi'nde Eyüpzâde Ömer Fevzi Bey ve arkadaşlarının tutumu ile başlayan, Sivas Kongresi'nde Eyüpzâde İzzet Bey ve arkadaşlarının tutumu ile süregelen anlaşmazlık, Bolşeviklik konusunda

geri kalmayacaktı¹⁴². Bütün bu gelişmeler karşısında pek tabii olarak Trabzon'luların ve Hamid Bey'in hareket tarzlarının haklılığına işaret eden neşriyat yapan İstikbâl Gazetesi 10 Haziran 1920 tarihli nüshasında Valinin "Ankara'da bulunmasından ziyade Trabzon'da kalmasının faydalı olduğuna" dair bir yazı yayınladı:

"Evvvelce Trabzon mebusluğuna tayin edilmiş olduğu halde mevkiin ehemmiyet ve nezaketi hasebiyle Büyük Millet Meclisi'nce mezun addedilen vilâyetimiz Valisi Hamid Beyefendi vukuf ve mesai-i alimânelerinden istifade olunmak üzere ahiren Dahiliye Vekâleti'nce Ankara'ya davet edilmiş ve bu haberi işiten memleket ahalisi tarafından müşarünileyhin vilâyette kalması hususunda izhar eylediği arzu-i umumî Müdafaa-i Milliye, Belediye ve Ticaret Odası Heyetleri'nce Büyük Millet Meclisi'ne arz edilerek, müşarünileyhin avdetinden sarf-ı nazar olunması talep ve rica olunmuştur. Vilâyetimizde henüz pek kısa olan zaman-ı memuriyetlerinde halkın teveccüh ve itimadına mazhar olan ve memlekette kiyaset ve dirayet-i idaresiyle bir aheng-i umumî tesisine muvaffak olmuş bulunan Hamid Beyefendi'nin Ankara'da bulunmasından ziyade vilâyetimizde bulunmasını faydalı ve müreccah görmekteyiz. Büyük Millet Meclisi'nin arzu-i ahaliyi i'sâf edeceğini şüphesiz addeyleriz"¹⁴³.

Meselenin böyle bir şekil alması nihayet Erkânıharbiyeumumiye Reisi İsmet Bey'in de devreye girmesine yol açtı. İsmet Bey'in meselenin halli için gerekirse sert tedbirlere başvurabileceğini ifade ettiği telgraf şöyleydi:

142 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.747-748. Trabzonlularla Mustafa Kemâl Paşa arasında, Erzurum Kongresi'nde Eyüpzâde Ömer Fevzi Bey ve arkadaşlarının tutumu ile başlayan, Sivas Kongresi'nde Eyüpzâde İzzet By ve arkadaşlarının tutumu ile süregelen anlaşmazlık, Bolşeviklik konusunda Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in tutumu ve nihayet Mebus İzzet Bey'in öldürülmesi ile yeni ve daha ciddi bir safhaya girmiş bulunuyordu. Goloğlu'na göre Vali Hamid Bey'in Trabzon'dan alelacele Ankara'ya getirilmesi isteği sadece bu anlaşmazlığın doğurduğu korkudan ileri gelmişti. (*Üçüncü Meşrutiyet*, s.260).

143 *İstikbâl*, 10 Haziran 1336/1920, Sayı:145.

Ankara

9.6.1336/1920

15.Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine

Trabzon mebusları bugün Hamid Bey'in memuriyetinde ibkası için rica ettiler. Ahalinin bu yolda arzu ve müracaat ettiği söyleniyor. Bu hareketin Hamid Bey'in Trabzon muhitinde de şahsî mevkiini takviye için bir teşkilât vücuda getirmiş olmasını da muhtemel görüyoruz. Bu babda taraf-ı devletlerinden ciddi teşebbüsât icra ve ciddi tedabir ittihazını rica ediyoruz. Trabzon muhitinde bir fesat hazırlığı varsa bunun da bu vesile ile zat-ı devletlerinin hareketinden mukaddem meydana çıkması ve tasfiyesi faydalı olacaktır. İhtimal ki Halit Bey'in muhtemel bir Trabzon fesadı için şimdiden memur edilmesi icab eder. Mütalaa-i devletlerine intizardayım.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi

İsmet

Millî Müdafaa Vekili Fevzi Paşa'dan sonra, İsmet Bey'in de devreye girmesi Kâzım Karabekir Paşa'ya göre lüzumsuz olmanın ötesinde, her ikisinin de yetkileri dışındaydı. Öte yandan İsmet Bey'in Doğu Harekâtı'ndan önce bir tasfiyeden ve hele Halit Bey'in gönderilmesinden bahsetmesi şayan-ı hayretti. Kaldı ki Halit Bey Trabzon'da şimdiye kadar ne yapmıştı ki, bundan sonra ne yapacaktı. Halit Bey'in lüzumsuz taşkınlıkları ile halkı askerden soğutmuş olması sebebiyle, burada yeniden memur edilmesiyle bir Trabzon isyanına bile sebep olunabilirdi¹⁴⁴. Hamid Bey'e göre de böyle bir tavır vilayet makamının cebren işgalinden başka birşey değildi¹⁴⁵. Bununla beraber Kâzım Karabekir Paşa bu meselede Ankara ile çatışma içine girmekten itina ile kaçındı. Bu sebeple Trabzon Müdafaa-i Hukuku'nun 8/9

144 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.748.145 *Defter-i Hatırat*, s.170.

Haziran tarihli müracaatına 11 Haziran'da verdiği cevapta "Hamid Bey'in Trabzon'un selâmeti için Büyük Millet Meclisi'ne katılması gerekir" diye "samimi olarak" kendi kanaatini yazdı. Aynı zamanda Mustafa Kemâl Paşa'nın "Rüştü Bey'in doğrudan doğruya vilâyet işlerini üstlenmesi gereğinin kendisine emir buyurulması" yolundaki isteğini yerine getirmiş olmak için de Rüştü Bey'e işi daha fazla süründürmeyip emrini alır almaz hükûmete giderek Vali Vekâletini teslim alması için kesin talimat verdi¹⁴⁶.

Kendisinin Trabzon'da bırakılması için ilgili yerlere yapılan müracaatların kesinlikle bilgisi ve müdahalesi dışında olduğunu kaydeden Hamid Bey'e göre, bu olay onun teşvikine atfedilerek Ankara'nın kızgınlığını artırmış ve isteklerinde ısrara sevketmiştir. Yine Hamid Bey'in hatıralarında kaydettiğine göre, bu müracaatlar Trabzon'luların askerî idarenin, itidal ve basiret süzgecinden yoksun kalacak olan müfrit hareket ve kararlarından korkarak telaşa kapılmaları sonucu yapılmıştı¹⁴⁷. Trabzon'luların askerî idareye karşı takındıkları tavırlar konusunda Hamid Bey ile Kâzım Karabekir Paşa'nın düşüncelerinin aynı paralelde olduğu görülüyor. Hamid Bey son gelişmeler üzerine kendisine halef olarak mutlaka sivil menşeyli birisi üzerinde ısrar gösterirken, Kâzım Karabekir Paşa, İsmet Bey'in tehdit yollu olarak gerekirse Trabzon'da Halit Bey'i görevlendirebileceğini ifade etmesi karşısında "ehven-i şer" olmak üzere Rüştü Bey'in vilâyet vekâletini almasını muvafık gördü.

Kendisi ile ilgili şüphelerin ziyadesiyle arttığı ve Ankara'ya getirilmesi için tazyiklere başvurulduğu bir dönemde Hamid Bey, Trabzon Vilâyeti dahilinde olmamakla beraber Dahiliye Vekâleti'nin Tokad'a ve Samsun'a tayin ettiği mutasarrıflarla ilgili olarak yine kendini tutamaz ve "körkadıllığa" devam eder. Dahiliye Vekâleti'ne ara yerde çekilen ve Ankara ile olan ilişkileri gerginleştiren aşağıdaki iki telgrafın ateşi daha da körüklediği düşünülebilir:

146 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.748.

147 *Defter-i Hatırat*, s.170.

Dahiliye Vekili Cami Beyefendiye

Memurîn intihabatında adl ve kanundan ziyade hissin hükûmran olduğuna delâlet eder bazı isabetsizlikler görüyorum. Kaymakamlıkta teşehhüt miktarı bulunmuş bir çocuğun Tokad'a, jandarma binbaşılığından mütekaid Nafiz Bey'in idare tecrübesi görmek üzere Samsun'a i'zamları bu kabildendir.

Her ikisinin tercüme-i hallerini iyi bilir, bilhassa Nafiz Bey'i beraber çalışmış olmak itibariyle pek yakından tanırım. Akvali mebzul, ef'ali menzul, idare için matlub olan en basit ehliyet ve irfandan mahrum bir zattır. Hal böyle iken vech-i intihab ve tercihinin ca-i sual olması tabiidir.

Ehemmiyet-i siyasiye ve inzibatiyesi müstağni-i izah olan ve elyevm Karadeniz siyasetinin miftahı bulunan Samsun, palavraya değil, ince bir siyaset-i idariyeye muntazırdır. Bulduğumuz vaziyet eski tecrübeleri tekrara müsait olmasa gerektir.

Malûm, İttihatçılar da bir vakit mensubiyeti liyâkate tercih ederek makamâtı âlel-ımyâ adamlarıyla dolduruyorlardı. Vâsil oldukları netice meydandadır. Suret-i zahirede pek saf görünen Anadolu ahali hükümeti gönderdiği memurlarla ölçer. Nasb-ı vak'anın tab'an münkad olan Samsun ahali üzerinde hüsn-ü tesir hasil etmeyeceğine eminim. Bu gibi tayinler bir taraftan da terfi ve tefeyyüz bekleyen erbâb-ı nâmus ve istihkakı meyûs kılar. Memleketin hemen yegâne unsur-ı mütefekkeri olan memurinin muhabbetine ise ihtiyacımız derkârdır.

Mütalaâtım vazife harici telâkkî olunabilir. Fakat giriştiğimiz şu azim mücahedede büyük bir mesuliyet-i tarihiye deruhte eden bir arkadaşına şu suretle de muaveneti vecibe addettim.

2 Haziran 336/1920

Hamid¹⁴⁸.

Dahiliye Vekâleti'ne

Üçüncü Kolordu'ya bağlı Giresun ahz-ı asker şubesi riyasetinden Tirebolu Jandarma Kumandanlığı'na varid olan emirde asker firarilerinin hane ve samanlıkların ihrakı ve aile ile akrabalarının

mahfuzen nezdine i'zamı tasrih olunmuştur. İki sene evvelki zorbalık devrine rücu olan şu efali hod-serâne ve serseriyâneye nihayet verecek tedabir-i şedide ittihazı esbabının istikmâl buyurulması selâmet-i memleket nâmına rica olunur

10.6.336/1920

Trabzon Valisi

Hamid¹⁴⁹

Kâzım Karabekir Paşa'nın Rüştü Bey'e 11 Haziran'da çektiği telgrafla "emrini alır almaz Vilâyet Vekâletini teslim alması" yolundaki kesin talimatına rağmen Hamid Bey 21 Haziran 1920'ye kadar Trabzon Valiliği'ndeki fiili görevine devam etti¹⁵⁰. Bu süre içinde Hamid Bey'in meşgûl olduğu bazı olaylar ise şunlardı:

3- Trabzon Vilâyetinde Bazı Olaylar

1920 Haziran'ı başından itibaren Giresun kazasının asayişî ile ilgili konular Kaymakam Hasan Bey tarafından 15/16.6.36/1920 tarihli telgraf ile vilâyete rapor edildi. Buna göre: 3 Haziran gecesî Rum mahallesinde dokuz silahlı Rum'a bekçiler tarafından tesadüf edilmiş, yapılan tahkikat sonunda bunların şikâyete konu olacak herhangi bir olaya karışmadıkları anlaşılmıştı. Bundan başka, bir Müslüman kadına saldırdıkları iddiasıyla bekçiler tarafından yakalanan iki Rum karakola getirilirken kaçmayı başarmışlardı. 14/15 Haziran gecesî bir Rum motoru ortadan kaybolmuş, Giresun Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti bu olay üzerine tedbir olarak Rumların bir yere ayrılmamalarını temin etmeye çalışmıştı. Vilâyete gönderilen bu raporda ayrıca, gelişmeler hakkında bir iki güne kadar şifahi bilgi verileceği de belirtiliyordu.

Gümüşhane Mutasarrıflığı'ndan, "Kolordu Kumandanlığı'nın iş'arına atfen Fırka 17 kalem-i riyasetinden 11/12 Haziran 36 tarihli

149 *Defter-i Hatırat*, s.170, *Özel Notları*, Defter No:4, s.20.

150 *Istikbâl*, 23 Haziran 336/1920, Sayı: 149.

şifre telgrafnâmede 314'ten 316'ya kadar olan tevellüd erbabının silah altına celb ve cem'i lüzumu bildirildiği" bu hususta keyfiyetin ehemmiyetinden bahisle "şubeden vukuu bulacak müracaat ve iş'arat hakkında ne yapılacağı 13.6.36/1920 tarihli telgrafla Trabzon Vilâyetinden soruldu. Ayrıca, yine Gümüşhane merkez kazasından "vesait-i nakliyede kullanılmak üzere, yüzseksenbeş hayvan talebinin 11.Fırka tarafından takdirlerinin mazbata mukabilince tesbit edilip, bedellerinin bilâhire ödenmesi şartıyla kıtaata teslim edilmesi isteğine karşı "İstîlâ dolayısıyla harpten ziyade felâkete sürüklenmiş bura ahâlisinin büsbütün sefaletе sürüklenmemeleri için bu livanın bu gibi ağır yükümlülüklerden kısmen de olsa istisna tutulması" yolunda keyfiyetin ilgililere yazılması hususu Mutasarrıf tarafından 16.6.36/1920 tarihli telgrafla Vali Hamid Bey'den istenildi¹⁵¹.

G- HAMİD BEY'İN MEBUSLUĞU

1- Hamid Bey'in Ankara'ya Gidişi

Mustafa Kemâl Paşa'dan aldığı 15 Haziran 1920 tarihli telgraftan sonra Ankara'ya gitmeye karar vermiş bulunan Hamid Bey, bir hayli tartışma konusu yapılan vali vekilliği meselesini de arzu edildiği üzere 21 Haziran'da Rüştü Bey'e devrederek¹⁵² 23 Haziran'da Trabzon'dan ayrıldı¹⁵³. Ankara'ya gitmeye karar vermesinden itibaren yolculukla ilgili yaptığı hazırlıklar Hamid Bey'in hatıralarında şöyle anlatılmaktadır:

"Bundan sonra nakil vasıtaları kaygısına düştük. Çünkü, şakası olmayan ve mantıkla hareket etmeyen İngilizlerin muhtemel bir

151 *Özel Notları*, Defter No:4, s.28.

152 *İstikbâl*, 23 Haziran 1336/1920, Sayı:149.

153 Mesele dağdağasızca halloldu. Hamid Bey Ankara'ya müteveccihen 23 Haziran'da Trabzon'dan ayrıldı. (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.748 dipnot). Trabzon'da Valimizi vermeyiz gibi bir kıpırtı başlangıcında, tedbirli bir hareketle susturuldu. Millet Meclisi Reisi'nin ve hükümet erkânının arzuları yerine getirildi. (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.706 dipnot).

tecavüzüne karşı ihtiyatlı bulunmak zorunluluğu vardı. Bilhassa, son zamanlarda ziyaretime gelen kurmay subay Mösyo HEY ile aramızda hararetli görüşmeler geçmiş, bu görüşmelerde İngiliz siyasetini acı bir dille eleştirmiştım. Fransız temsilcisi Desbrières de endişemi teyid etmiş ve hatta Pake vapurunda bile herhangi bir ihtimal karşısında emniyette olamayacağını bildirmişti.

Fransızlardan korkum yoktu. Çünkü, onların bu neviden tecavüzleri görülmediği gibi, her halde bir anlaşmaya eğilimli bulduklarını Mösyo Desbrierés'in halinden ve sözlerinden anlıyordum. Hatta, birçok defalar Ali Rıza Bey hazır olduğu halde aramızda bir anlaşma zemini görüşüldü. O sırada Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın nüfuzlularından bulunan Bertholo'nun himayesinde olan Desbrières'in doğuya ait düşünceleri pek de ehemmiyetsiz sayılmıyordu. Kendi ifadesine göre "Tan" gazetesinin lehimizde yayınlar yapması onun telkinleri neticesi imiş."¹⁵⁴

İngilizlere güvenilmeyeceğini anlayan Hamdi Bey, yolculuğunu emniyet açısından bir Fransız torpidosuyla yapmaya karar verdi. Fransız torpidosunun gelmesi için birkaç gün beklendikten sonra, temsilci Debrières ve amiral Dölüje Hamid Bey'in ikametgâhına kadar gelip, kendisini İnebolu'ya götürmeye hazır olduklarını söylediler. Bu teklifi memnuniyetle kabul eden Hamid Bey, hemen o gün yani 23 Haziran 1920'de EDGAR GUİNES zırhlısıyla Trabzon'dan hareket etti. Yolculuk boyunca da başta amiral olmak üzere Fransızlardan büyük yakınlık ve konukseverlik gördü¹⁵⁵.

Hamid Bey'in Ankara'ya gidişi 23 Haziran tarihli İstikbâl Gazetesi'nde okuyuculara mühim bir haber olarak şöyle duyurulmuştu:

154 *Defter-i Hatırat*, s.171. Hamid Bey bu hususu, Desbrierès ile bir anlaşma zemini oluşturabilmek için 27 Mart'ta, Trabzon seçimlerinin yapılması yolunda baskılar devam ederken Kâzım Karabekir Paşa'ya yazmış "bu gibi işleri ancak hükümetin baktığı" yolunda bir cevap almıştı. (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.549).

155 *Defter-i Hatırat*, s.171-172.

"Trabzon ahalsinin pek büyük bir isabetle Meclis-i Fevkalâde-i Millî'ye mebus intihab eylediği vali-i kıymetdârimiz Hamid Beyefendi hazretleri mukadderatımız hakkında pek mühim ve hayatî kararlar ittihaz etmek üzere bulunan Ankara meclis-i fevkalâdesinde isbat-ı vücud etmek üzere muvakkâten vilâyetten infikâkına lüzum hissedilmiş olması hasebiyle ilk emin vasıta ile Ankara'ya hareket bulunuyor. Müşarünileyh hazretlerinin mecliste pek vaz olan vukuf-ı idarî ve ilmiyesinden edilecek olan istifade nazar-ı dikkate alınırca vilâyetimizden muvakkaten ayrılmasındaki takdir edilir. Biz muhterem mebusumuza hayırlı selâmetler ve mecliste mukadderat-ı millet hakkında rûfekasıyla birlikte isabetkârane kararlar ittihazına muvaffakiyet diler ve pek yakında avdetini temenli eyleriz."¹⁵⁶

Trabzon'dan birlikte geldiği Lazistan mebusu olan Trabzon Kadısı İbrahim Şevki Efendi ve Gümüşhane Mebusu Rıfki Bey'le beraber¹⁵⁷ 24 Haziran'da İnebolu'da halkın büyük sevgi gösterileri ile karşılanan Hamid Bey, o gece Müdafaa-i Hukuk tarafından misafir edilerek, ertesi günü refakatlerine verilen muhafızlarla İnebolu'dan ayrılarak Kastamonu'ya gitti. Hamid Bey'in yanında bunlardan başka beraberinde getirdiği Kuva-yı Milliye Müfrezesi de vardı¹⁵⁸. 26 Haziran'da Kastamonu Valisi Cemal Bey tarafından tertip edilmiş bulunan tezahürat içinde Kastamonu'ya varan Hamid Bey¹⁵⁹in şerefine Vali tarafından Gençler Kulübü'nde bir çay ziyafeti verildi. 28 Haziran sabahı kendilerine katılan Kastamonu mebusları Taşköprülü Sabri, Daday'lı Hulusi, Kastamonu'lu Murad ve İnebolu'lu Rüştü Beylerle birlikte Olukbaşı'ndan Ankara'ya uğurlandılar¹⁶⁰. Hamid Bey ve beraberindekiler yol boyunca büyük misafirperverlik gördükten sonra 29

156 *İstikbâl*, 23 Haziran 1336/1920, Sayı:149.

157 *İstikbâl*, 23 Haziran 1336/1920, Sayı:149.

158 Peker, *İstiklâl Harbimizin...*, s.216.

159 *Defter-i Hatırat*, s.172.

160 Peker, *İstiklâl Harbimizin...*, s.216.

Haziran'da Çankırı'ya, 30 Haziran'da Çankırı'dan hareketle 1 Temmuz'da Kalecik'e ve nihayet 2 Temmuz'da da Ankara'ya vardılar¹⁶¹.

2- Hamid Bey'in Büyük Millet Meclisi'ndeki Çalışmaları

2 Temmuz'da Ankara'ya varır varmaz doğruca meclise giden Hamid Bey'e¹⁶² ilk görüştüğü kimselerden Celâleddin Arif ve Rıza Nur Beyler, Mustafa Kemâl Paşa'nın kendisine çok kızdığını hatta gözaltında getirmek yoluna bile tevessül etmeye kalkıştığını söylediler¹⁶³. Hamid Bey'in Temmuz ayı başlarında Birinci Dönem TBMM ile ilgili ilk tesbitleri şöyledir:

"Ankara'ya gelmek cesaretini gösteren unsurlardan ibaret olan meclis aynı cinsten olmayan eşya toplamına benziyordu. Bununla beraber bütün düşünceler yurt savunması gibi mukaddes bir nokta üzerinde toplanıyordu. Bir devleti temsil için siyasî terbiyeden yoksun olanlar pek çoktu. Fakat herkes vatanın kutsallığını, istiklâlin kıymetini takdir ediyordu. Zaten düşmanın kapıyı çaldığı o sıralarda memleket savunmasından başka bir siyasî gaye yoktu.

Bununla beraber aynı endişe bazılarının gözlerini, hatta kalbini Kızıl Dünya'ya çevirmişti. Emperyalist düşmanlardan ancak Bolşeviklerin yardımıyla kurtulunabileceği kanaati hasıl olmuştu. Meclisin Sırrı (Bellioğlu-İzmit), Süreyya, Yunus Nadi (Abalıoğlu-Aydın), Hacı Servet (Akdağ-Bursa), Nazım (Resmor-Tokad) gibi bazı üyeleri, Heyet-i Vekile'den Hakkı Behiç (Bayıç) ve Celâl (Bayar) Beylerin riyasetinde bu fikrin bayrağını taşıyorlardı. Aynı kanaatin hükûmette de

161 *Özel Notları*, Defter No:4, s.8; *İstikbâl*, 4 Temmuz 336/1920, Sayı:152.

162 TBMM Zabıt Ceridesinden tesbit edebildiğimiz kadarıyla Hamid Bey, Meclis oturumlarına ilk olarak 8 Temmuz 1920'de katılmış ve Çorum mebusu Ferid Bey'in tavrına İzmit Mebusu Fuad Bey'le birlikte imza koymuştur. (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C.II, 3.Basılış, Ankara, 1981, s.216.)

163 *Defter-i Hatırat*, s.172. "Hamid Bey'in ilk meclis açıldığı zaman tahtelhız göndermesi hakkında Mustafa Kemâl Paşa'nın iş'arı vardı." (Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, İstanbul, 1990, s.43).

hakim bulunduğunu ve hatta Heyet-i Vekile'de komünistlik ilânı için bir müzakere cereyan ettiğini Rıza Nur Bey'den öğrenmiştim. Bu fikri güdenler "Yeşilordu" adı altında gizli teşkilât kurmaya kalkışmışlar ve bu uğurda öteye beriye adamlar salmışlardı. Sonradan Trabzon'a dönüşümde bunlardan Cebelibereket mebusu Rasim (Öztekin) Bey'in Giresun'da meşgul bulunduğunu öğrendim ve oradan kaldırılmasını talep ve temin eyledim.

Kulağa hoş gelsin diye Bolşevikliğe "Halkçılık" adı verilmişti. Birgün, Dahiliye Encümeni'nde meşgul olduğumuz sırada Süreyya Bey elinde bir liste ile gelip halkçıları kaydetmekte olduğunu söyledi Orada bulunan İstanbul mebusu Muhtar Bey, Süreyya Bey'in teklifini soğuk karşıladı ve "Kiev'de bulunduğu sırada içyüzünü öğrendiği Bolşevikliğin memleket için bir tehlike olduğunu" söyledi. Ancak, aynı Muhtar Bey'in bir gün sonra Emniyet-i Umumiye Dairesinde Hakkı Behiç Bey'in huzurunda hareketle komünizm lehinde konuştuğuna şahit oldum. Muhtar Bey'in bu kadar az zamanda kanaatini değiştirecek ani bir hadise mi cereyan etti, yoksa bu ikinci kanaat Heyet-i Vekile'ye girmek için anahtar mıydı? Burasını anlayamadım.

Şurası da dikkate şayandır ki, birçoklarının kırmızılaşmak istediği bu günlerde Bolşevikliğin anlamını bilen hemen yok gibiydi. Sosyalizmin henüz "S"si bilinmeyen bir memlekette bu cehalet tabii idi. Yardımlarına bel bağlanmak istenilen Bolşeviklerle pek az temas edilebilmişti. Bununla beraber, bayraktarlar gerçek durumdan habersiz olan meclis üyelerine karşı hatır ve hayale sığmayacak propagandalar uyduruyorlardı. Kürsüde her vesile ile "kızıl güneşin yayılan ışıklarından" abartmalı bir surette bahseden Sırrı Bey, memuriyet nüfuzundan dolayı mülhakata da yayılan yanlış havadisler yağdırıyordu"¹⁶⁴.

8 Temmuz 1920'de ilk defa olarak Meclis müzakerelerine katılan Hamid Bey, bu müzakerede Çorum mebusu Ferid ve İzmit mebusu Fuad

164 *Defter-i Hatırat*, s.172-173.

Beylerle ortak olarak ilk tavrini verdi¹⁶⁵. 10 Temmuz gnl içtimada ise otuz arkadaşıyla birlikte Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgali dolayısıyla celsenin yirmi dakika tatil edilmesine ve Riyaset kürsüsünün siyah bir örtü ile örtülmesine dair bir tavrı verdi¹⁶⁶.

BMM'nin 17 Temmuz 1920 tarihli oturumunda yapılan Dahiliye Vekâleti seçiminde, mecliste bulunmayan Hamid Bey, kullanılan 197 reyden 42'sini aldı. Hakkı Behiç Bey'in 94, Ferid Bey'in de 29 rey aldığı birinci tur oylamada çoğunluk sağlanamadığından tüzük gereği "ekseriyet-i mutlaka'nın sağlanması için ikinci tur oylamaya geçilmiş ve 192 reyden 112'sini alan Hakkı Behiç Bey Dahiliye Vekâletine seçilmiştir¹⁶⁷.

3- Celâleddin Arif Bey'in Yerine Reisisâni Vekili Seçimi

BMM İkinci Reisi Celâleddin Arif Bey'in 15 Ağustos 1920'de "taabı dimaği neticesi olarak duçar olduğu daimi baş ağrısından, dolayı" fikri istirahate ihtiyaç duyduğunu ifade ederek bu vesileyle seçim çevresi olan Erzurum'a gitmek üzere iki ay mezuniyet almasından¹⁶⁸ sonra, yerine vekâlet etmek üzere birinin seçilmesi gerekiyordu. Bunun için meclisin 16 Ağustos 1920 tarihli oturumunda oylamaya katılan 210 kişiden Riyaset-i Sâniye Vekâleti için Abdullah Azmi Bey 98, Hamid Bey 60, İkinci Reis Vekâleti için ise Hasan Fehmi Bey 87, Sırrı Bey 50 rey aldılar. Abdullah Azmi Bey'in sağlık sebeplerinden dolayı oylamadan affını istemesi üzerine gidilen ikinci oylamada Hamid Bey 132 reyden

165 ZC, C.II, s.216.

166 ZC, C.II, s.236.

Riyaset-i Celileye

Birinci makarrimiz olan Bursa'nın sefil Yunanlılar tarafından işgali ve bu işgal neticesiyle orada din ve vatan kardeşlerimizin duçar olduğu mezalimin teessratına iştirak ettiğimizin bir nişanesi olmak üzere celsenin yirmi dakika tatiliyle Riyaset kürsüsünün puşidei siyah ile örtülmesini teklif eyeriz.

167 ZC, C.II, s.352-354.

168 ZC, C.III, s.237.

85'ini aldı. İkinci Reis Vekâleti için de Sırrı Bey 57, Hasan Fehmi Bey 41 rey aldılar. Ancak, Hamid Bey'in Reis-i Sâni Vekâletine seçilmesi ortaya seçimin meclis tüzüğüne uygun olup olmadığı tartışmalarını getirdi. Mustafa Kemâl Paşa'nın fikrinde de 85 rey bu makama seçilebilmek için yeterli değildi. Nitekim 17 Ağustos'da yapılan seçimde Riyaset-i Sâniye Vekâletine Konya Mebusu Vehbi Efendi 103 rey olarak seçildi. Bu oylamada Hamid Bey'e 95 rey verilmişti. Oylamadan hemen sonra Celâleddin Arif Bey riyaset makamını alkışlar arasında Vehbi Efendi'ye devretti¹⁶⁹.

Esasında Celâleddin Arif Bey'e vekâlet etmek üzere birinin seçilmesine karar verildiğinde, aralarında Hamid Bey'in de bulunduğu bir grup mebus "makamın tam bağımsızlığını muhafaza edebilecek" birisini aramışlar ve Vehbi Efendi'de karar kılmışlardı. Ancak, Vehbi Efendi son anda oylamaya girmekten vazgeçmişti. İşte, Vehbi Efendi'nin oylamaya katılmadığı 16 Ağustos'daki oturumda hiçbir teşvik ve telkin olmaksızın Hamid Bey, Reis-i Sâni Vekâleti'ne seçilmiş ancak mutlak çoğunluğun bulunmadığı gerekçesiyle bu seçim geçersiz sayılmıştı¹⁷⁰. Bununla beraber bazı mebuslara göre Hamid Bey az miktardaki rey ile geçip kürsüyü işgal etmeyecek kadar gururluydu¹⁷¹. Kaldı ki, Ankara'ya geldiğinden bu yana mecliste aradığını bulamayan Hamid Bey, özellikle son günlerde Trabzon'dan geri çağırılması yolunda bazı tasavvurlar olduğunu haber almış bulunuyordu. Bu sebeple artık vilâyete dönmeyi bir "iade-i nâmus" meselesi olarak görmeye başladı. Bu sebeple ikinci gün yapılan seçimlerden önce Vehbi Efendi'yi ikna etmek için en fazla gayret gösterenler arasında Hamid Bey de vardı¹⁷².

---

169 ZC, C.III, s.263 vd.

170 *Defter-i Hatrat*, s.174.

171 ZC, C.III, s.266.

172 *Defter-i Hatrat*, s.175.

4- Hamid Bey'in Meclis'deki Muhalefeti

Hamid Bey'in mecliste bulunmadığı bir gün, Bayezid'e 70.000 kişilik bir Bolşevik ordusunun girdiği haberi ortalıkta dolaşmaya başladı. Gümüşhane mebusu Veysel Rıza Bey ve Sıddık Bey vasıtasıyla olayı öğrenen Hamid Bey 70.000 kişinin naklindeki zorluklardan, dahası henüz Bolşevik olmayan Gürcistan ve Ermenistan'ın orada bulunmasından hareketle bunun maddeten imkânsız olduğundan bahsetti. Gerçekten de olay, Bolşeviklerden firar eden Nuri Paşa'nın bir-iki yüz süvarisiyle Bayezid'e sığınmasından ibaretti. Hamid Bey'e göre meselenin bu şekilde büyütülmesi, her vesile ile yapılan ve mantık sınırını aşan Bolşevizm propagandasından başka birşey değildi. Bu sebeple Hamid Bey, bundan böyle komünistlere karşı daha kesin olarak muhalif tavır almaya karar verdi ve kendisi gibi düşünenlerle birlikte "memleketin muhtaç olduğu sermayeye harp ilânını ifade eden Bolşevikliğe karşı mücadeleye ve yordakçılara da her vesileyle tesadüf edildiğinde çatmaya" başladılar. Ne var ki bu muhalif tavırları hükümet tarafından yanlış yorumlanan Hamid Bey'in şahsında ve mazisinde lekeler aranmasına sebep oldu¹⁷³.

Hamid Bey'e göre kendisi hakkında yapılan olumsuz propagandaların kaynağı Mustafa Kemâl Paşa idi ve Canik Mutasarrıflığı sırasında İngiliz torpidosuyla İstanbul'a gitmeye teşebbüs ettiği, ayrıca, Mart ayında yine bir İngiliz torpidosuyla Trabzon'dan Giresun'a gittiği için, İngiliz taraftarı olmakla suçlanıyordu. "Pek çirkin" diye vasıflandırdığı "parlamento antrikaları"¹⁷⁴ ile ilgili olarak Hamid Bey hatıralarında şunları kaydeder:

"Evvelce de bir vesile ile arzettiğim gibi ben İstanbul'a İngiliz torpidosuyla gitmedim değil, gidemedim. Rus kumpanyasının "Ukrat" vapuruna binmeye mecbur oldum. İngiliz dostluğuna gelince: Bundan kasıt, vazife gereği münasebette bulunduğum birkaç memurla iyi

173 Defter-i Hatırat, s.174.

174 Defter-i Hatırat, s.175.

geçinmekliğim ise, bundan milletimin zarar görmediği Samsun ve Trabzon'daki icraatımla sabittir. Önce de söylediğim gibi ben, ne bazıları gibi 300 km. dahilden İngilizlere ilân-ı harp ve ne de dalkavukluk ettim. Memleketimin menfaatlerinin icaplarına göre hareket etmek benim mesleğimdi. Bununla beraber, Meclis âzaları yalnız macerayı bilen Trabzon ve Samsun mebuslarından oluşmadığından, bu iftiranın daha iç vilâyetlerden gelen ve kanaatlerini duygularına göre belirleyen mebuslara tesir etmesi muhtemeldi. Onun için kendimi kürsüde savunmaya karar verdim ve bu kararımı İsmet Bey'e diğer konulardaki şikâyetlerimi de ilave ederek söyledim.

"O günlerde Refet Bey de Çorum'dan dönmüş bulunuyordu. Beni bularak muhalefetimin sebeplerini sordu. Olup bitenleri hikaye eyledikten sonra gaye hususunda bir muhalefet olmadığını, ancak meclise hükûmetin emirlerini yerine getirmek için gelmediğimizi, komünistliğe gelince: bu hususta mutlak surette muhalefet edeceğimizi, hükûmet tarafından tanzim edilip elimize geçen programda Bolşevikliğin hakim olduğunu bildirdim. Refet Bey, Mustafa Kemâl Paşa ile görüşüp döndükten sonra "arada bir anlaşmazlık olduğunu, söylentilerin çıkmasında Riyaset Makamı'nın bir kusuru bulunmadığını, elde edilen programın Heyet-i Vekile'den Celâl Bey'le Refet Bey de hazır olduğu halde değiştirilmesine muvafakat edildiğini" söyledi.

"İşi şahsî duygularıma üstün tuttuğum için programda değişiklik teklifini kabul ettim. Elindeki programı anladığından katiyen şüpheli bulunduğum komünizm eserinden etkilenen Celâl Bey'le, kanaatini hırsına feda eden Refet Bey'e karşı uzun uzadıya uğraştıktan sonra programdaki Bolşevik ruhunu gidermeye imkân nispetinde muvaffak olduk"¹⁷⁵.

175 *Defter-i Hatırat*, s.175-176. Hamid Bey'in burada kasdettiği hükûmet tarafından hazırlanıp 13 Eylül 1920'de son şekli verildikten sonra TBMM'nin 18 Eylül 1920 tarihli oturumunda Mustafa Kemâl Paşa tarafından Meclis'e sunulan "Maksat ve meslek", "Mevaddı Esasiye" ve "İdare" kısımlarından oluşan "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu" layihasıdır. (TBMM, Zabıt Ceridesi, C.IV, Üçüncü Basılış, Ankara, 1981, s.201-203).

5- Dahiliye Vekili Seçimi ve Hamid Bey

Hakkı Behiç Bey'den boşalan Dahiliye Vekâleti için BMM'nin 4 Eylül 1920 tarihli oturumunda hükümet tarafından Refet Bey, "adetlerine mağrur halkçılar" tarafından da Refet Bey'e muhalefete Tokad Mebusu Nazım Bey aday gösterildiler¹⁷⁶. Birinci tur oylamada 204 reyden Refet Bey 65, Nazım Bey 66, Sırrı Bey 31, Hamid Bey ise aday olmadığı halde 16 rey aldı¹⁷⁷. Esasında Hamid Bey kendince yeni bir buhrana sebebiyet vermemek üzere o gün meclise gitmemiş ve yakın çevresinden kendisine oy verilmemesini istemişti¹⁷⁸.

İkinci turda kullanılan 187 reyden 98'ini alan Nazım Bey Dahiliye Vekili seçildi. Bu oylamada Refet Bey'e 65, Hamid Bey'e 6, Sırrı Bey'e de 2 rey çıktı¹⁷⁹. Ne var ki, "Bolşevikler reisinin bu zaferi" ortalığı karıştırdı. Bir çok dedikodulardan sonra Nazım Bey ertesi günü istifa etti. Bu istifa Mustafa Kemâl Paşa'nın ihtarı neticesinde vaki oldu¹⁸⁰. Nazım Bey'in 5 Eylül'de istifası üzerine 6 Eylül'de yapılan seçimde kullanılan 187 reyden 130'unu alan Refet Bey Dahiliye Vekili oldu. Bu oylamada Hamid Bey'e de 2 rey çıkmıştır¹⁸¹.

176 *Defter-i Hatırat*, s.176. TBMM İcra Vekillerinin suret-i intihabına dair kanun: "İcra Vekilleri Büyük Millet Meclisinin ekseriyeti mutlakası ile aralarından intihab olunur." (madde 2) "Her vekil deruhte ettiği umurun ifasında mensub olduğu encümenin rey-i istişaresini alabilir" (madde 3) (Suna Kili-A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"*, Ankara, 1985, s.88).

177 ZC, C.III, s.514.

178 *Defter-i Hatırat*, s.176.

179 ZC, C.III, s.518.

180 *Defter-i Hatırat*, s.176; Nutuk II, s.500-501.

181 ZC, C.III, s.589-592.

6- Hamid Bey'in Mebusluktan Ayrılması

Refet Bey Dahiliye Vekili olduktan sonra Hamid Bey'i Ankara'da alıkoymak için kendisine Umumî Müfettişlik¹⁸² ve Müsteşarlık gibi muhtelif tekliflerde bulundu. Ancak, meclisde aradığını bulamayan Hamid Bey için artık Trabzon'a dönmek bir haysiyet meselesi haline gelmişti. Refet Bey'in yaptığı teklifleri bu sebeple geri çevirdi. Refet Bey'e göre Hamid Bey ile Kâzım Karabekir Paşa'nın geçinemeyecekleri de ihtimal dahilinde olmakla beraber, Hamid Bey böyle bir endişe için ortada hiçbir sebep olmadığı kanaatindedir. Olsa olsa kendisinin "başeğmeyen tavrı, kullukta kusur etmesi" sürtüşmeye sebebiyet verebilirdi. Kaldı ki, Trabzon'daki memuriyeti müddetince aralarında belirgin bir anlaşmazlık da olmamıştı. Kararındaki kesinliği gören Refet Bey, Hamid Bey'e Ankara'da kalması yolunda daha fazla ısrar etmemekle beraber, kısa bir müddet sonra Umumî Müfettişliğe naklolunmak üzere Trabzon'a dönmesine razı oldu¹⁸³.

Hamid Bey'in valiliğe daha doğrusu özellikle Trabzon'a dönmesine zemin hazırlayan gelişme 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu oldu. Bu kanun gereğince ordu, kolordu kumandanları, sefirler, heyet-i vekile üyelerinden başka, bütün askerî ve sivil memurların hem mebus hem de memur olamayacakları hükme bağlanmıştı¹⁸⁴. Bu konuda Hamid Bey'in biraz da itidal ile karşılanması gereken görüşleri şöyledir:

182 Hükümet tarafından meclise takdim edilen ve 18 Eylül 1920'de görüşülen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu layihasının "İdare" bölümünde Umumi Müfettişlik ile ilgili olarak şunlar kaydedilmekteydi:

"Vilâyetler iktisadî ve içtimaî münasebetleri itibarıyla birleşerek müfettişi umumilik mıntukalarını vücuda getirirler.

Müfettişi umumilik mıntukalarının umumi surette asayişinin temini ve bilumum ve devair muamelatının teftişi ve müfettişi umumilik mıntukasındaki vilâyetlerin müşterek işlerindeki ahengin tanzimi vazifesi müfettişi umumilere mevdudur." (ZC, C.IV, s.203).

183 *Defter-i Hattat*, s.176.

184 Nisab-ı Müzakere Kanunu müzakerâtı için bkz:ZC, C.III, s.518-557. "Nisab-ı Müzakere Kanunu 4. Madde: "Büyük Millet Meclisi âzâlığı ile memuriyet bir zat uhdesinde içtima edemez, ancak

"Son günlerde kabul edilen kanun gereğince, vilâyete dönmem mebusluktan feragati gerektiriyordu. Fakat, ben, iade-i namus için herşeyden vazgeçmeye razı idim. Bilhassa ikibuçuk aylık meclis hayatı bana, orada ilim ve mantık dairesinde iş görmek imkânı olmadığı kanaatini vermişti. Ekseriyeti itibariyle birkaç takma imza ile ve devrişme suretinde oluşan heyetin, temsil kabiliyeti kadar ilmî ve siyasi kudreti de noksan bulunduğundan, bu halitadan ciddi bir teşkilât beklemek abestî. Mamafih, etrafı çeviren tehlike, bu kalabalığın fikirlerini müdafaa noktasında toplamış olup, memleketi kurtarmak için bu da yeterliydi¹⁸⁵.

Trabzon Valiliği uhdesinde olmak üzere 23 Haziran'da Trabzon'dan hareketle Ankara'ya giderek Temmuz ayı başından itibaren meclis çalışmalarına katılan Hamid Bey her mebusun istediği komisyona kendi kendini aday göstermesi yoluyla yapılan encümen seçimleri sonunda¹⁸⁶ Dahiliye, Hukuk-ı Esasî ve Beşinci Şube Encümenleri Reislüklerinde bulundu. Ancak, mebuslukla memuriyetin içtima etmemesi hakkındaki 5 Eylül 1920 tarihli kanun Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildiği zaman mecliste bulunan ve sonradan 16 Eylül'de memuriyeti tercihan ayrılan Trabzon mebusu Hamid Bey'in memuriyet veya mebusluğu tercih edip etmediğine dair bir kayıt yoktur ve bu hususta yazılı birşey de vermemiştir. Bununla beraber Hamid Bey, meclisten ayrıldığı tarih olan 16 Eylül'den itibaren BMM'nin 21.10.36/1920 tarihli içtimasında müstafi addedilmiştir¹⁸⁷.

Heyet-i Vekile âzâlığı ve Büyük Millet Meclisi'nin inzıam reyî ile sefirlik, ordu ve kolordu kumandanlığı memuriyetlerinin melis âzâlığıyla cemi caizdir." (ZC, C.III, s.556; Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, s.89).

185 *Defter-i Hatırat*, s.177.

186 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis Milli Mücadelede Anadolu*, İstanbul, 1990, s.133.

187 ZC, C.V, s.121. Çankaya, Hamid Bey'in 21 Ekimde istifa ettiğini kaydeder (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Cilt:III*, Ankara, 1969, s.959). TBMM albümündeki Trabzon mebusları kısmında Hamid Bey'in fotoğrafına ve tercüme-i haline tesadüf edilmedi. Adı geçen albümün 412 numaralı kaydında Hamid Bey için sadece "21.10.1920'de Valiliği tercih ettiğinden müstafi sayılmıştır" ibaresi vardır.

Bilindiği gibi Hamid Bey'in Ankara'ya getirilebilmesi için Mayıs-Haziran ayları içinde çeşitli tazyikler yapılmış ve bu süre içinde Hamid Bey hakkında bazı kuşkular oluşmaya başlamıştı. Ancak, Hamid Bey'in Temmuz ayı başlarından itibaren Meclisteki mesaisinin sözkonusu şüpheleri büyük oranda ortadan kaldırdığı açıkça görülmektedir. Bu gelişmelerin esas sebeplerinden biri Milli Mücadele'nin başından itibaren ilk defa olmak üzere Mustafa Kemal Paşa ile Hamid Bey'in yüzyüze görüşme şansını elde etmiş olmalarıdır. Bir diğer faktör ise, son dönemlerde daha da etkili olmak üzere Ankara'da Bolşevik eğilimli kişilere takınılan tavır ve Hamid Bey'in anti-bolşevik fikirleri savunan bir idare adamı olmasıdır.

H- HAMİD BEY'İN YENİDEN TRABZON'A GELİŞİ

Refet Bey'le aralarındaki anlaşma gereğince kısa bir müddet sonra yeniden Ankara'ya dönmek üzere 15 Eylül'de Ankara'dan hareket eden Hamid Bey¹⁸⁸ 16 Eylül'de Çankırı'ya vardı. İnebolu'ya kadarki güzergâhta gördüğü bazı olumsuzlukları bir yandan mahalli ilgililere ve hatta Ankara'ya bildirmekten de geri kalmadı. Hamid Bey'in not defterine kaydettiği bazı olumsuzluklar, "tebdili havaya gönderilen askerlerin yollardaki perişanlığı, bu bölgelerden toplanan gönüllülerin konak yerlerinde paralarının ve teçhizatlarının çalınması, bazı çete reislerinin kendilerine hükümet adına hareket ediyor süsü vererek ahaliyi soymaları ve muzır propagandalar yapmaları" idi¹⁸⁹.

Samsun'a vardığında Kolordu Kumandanı Selahattin Bey'le görüşerek Topal Osman Ağa'nın sadık adamı olan Askerlik Şubesi Reisi Hüseyin Avni Bey'in görevinden alınmasını temin ettikten sonra¹⁹⁰, aynı zamanda Kastamonu Valisi Cemâl Bey'den öğrendiği üzere askerinin

188 *Defter-i Hatırat*, s.178.

189 *Özel Notları*, Defter No:4, s.9.

190 *Defter-i Hatırat*, s.179.

ihtiyacı olan elbise, kaput gibi eşyanın gayet ucuz fiyatla ve bol miktarda İstanbul'dan tedarik edilebileceğini kendisine söyledi¹⁹¹.

Ankara'dan Trabzon'a gelene kadar yol boyunca gördüğü aksaklıkları Refet Bey'e çektiği telgraflarla Ankara'ya bildiren Hamid Bey'in 26 Eylül'de Trabzon'a gelişi İstikbâl gazetesini tarafından okuyucularına "Valimiz Geldi" başlığıyla şöyle duyuruldu:

"Vali-i kıymetdârimiz Hamid Beyefendi hazretleri üç aylık muvakkat bir gaybûbetten sonra Pazar günü akşamı "LOYD" vapuruyla ve İnebolu tarikiyle Ankara'dan avdet buyurmuşlardır ve iskelede Vali Vekili Fırka Kumandanı muhteremi Rüştü ve Alay Kumandanı Ali Rıza Beyefendilerle, erkân-ı memurin-i vilâyet, Belediye ve Müdafaa-i Hukuk, Ticaret Odası ve Türk Ocağı Heyetleri, eşraf ve halk tarafından istikbâl olunmuşlardır."¹⁹²

Giresun'dan geç saatlerde hareket eden vapurun Trabzon'a ancak gece yarısı gelebileceğini hesap eden halk kalabalıklar halinde limana inerek valiyi beklediler. Aynı vapurla yolculuk yapan Gümüşhane mebusu Rıza Bey, Erzurum mebusları Durak ve Necati Beyler ile Hamid Bey Trabzon'a iner inmez doğruca Belediye'ye giderek ziyaretçileri kabul ettiler. Ancak sabaha karşı evine gidebilen Hamid Bey¹⁹³ bu defa geldiği Trabzon'un o günlerdeki siyasî durumuyla ilgili olarak hatıralarında şunları kaydeder:

"24 Eylül günü Trabzon'a geldim. Vilâyeti büsbütün değişmiş buldum. Doğu ve Batı resmî ve askerî çevrelerinden esen Bolşevik rüzgârı Trabzon'un aynı çevrelerini zehirlemiş bulunuyordu. Bu afetin tahribatını yakından dinleyen ve resmî teşviklerle Bakû'ye gönderilen Kongre azalarının tesbitleriyle kanaatleri perçinlenen halk bu temayüle karşı pek heyecanlı bulunuyordu.

"Askerler şeklen dahi kızıl komşularına benzemek için formalarını yırtmışlar, kollarına birer kırmızı işaret takmışlardı. Merkez

191 Peker, *İstiklâl Harbimizin...*, s.249.

192 *İstikbâl*, 3 Teşrinievvel 336/1920, Sayı:177.

193 *İstikbâl*, 3 Teşrinievvel 336/1920, Sayı:177.

Komitesi tarafından propaganda için gönderilen Cebelibereket Mebusu Rasim Bey, birtakım ayaktakımını Yeşilordu teşkilâtına yeminle kaydederek memleketi anarşiye sürüklüyordu.

"Giresun'da Osman Ağa almış yürümüş, yıkıcılığa pek uygun düşen yeni teşkilât kendini büsbütün kudurtmuştu. Trabzon'a varışından birkaç gün sonra Topal Osman Ağa Giresun Çarşısı'nda bir jandarmayı öldürdü. Kaymakama aman vermeden tutuklanmasını veya tenkil edilmesini emrettim. Pek namuslu ve fedakâr olan Kaymakam Hüsnü Bey, vazifesini yapmak için harekete geçince karşısında Rasim Bey'in de iştirakiyle askerî kuvvet buldu ve fiilen muhalefete uğradı. Ankara da pek acı maruzat ve telkinatıma rağmen Osman Ağa'yı korudu."¹⁹⁴

Daha Ankara'da bulunduğu günlerde Topal Osman Ağa'nın Giresun'daki faaliyetlerini yakından takip etmek üzere Kaymakam Hüsnü Bey'le irtibat halinde olan Hamid Bey, bu faaliyetlerin önüne geçebilmek için yetkili makamlar nezdinde teşebbüste bulunmaktan da geri kalmamıştı. Ankara'dan ayrılıp Trabzon'a gelirken Kastamonu'dan gazete haberlerine dayanarak "münasebetsiz ve zararlı" gördüğü bu himayeye artık son verilmesini Refet Bey'e yazarak talep etmiş ancak bir netice alamamıştı. Bu konuda her türlü zorluğa rağmen azmettiği şahsî teşebbüsünden de sonuç alması mümkün olmadı¹⁹⁵. Zira, bu seferki Trabzon memuriyeti ancak on gün kadar devam edebilecekti. Bununla beraber Hamid Bey, bölgedeki Bolşevik propagandaların yönlendiricisi bulunan ve çalışmalarıyla pek tehlikeli olmaya başlayan Rasim Bey'i Giresun'dan aldırma'yı başardı.

1-1920 Eylül'ünde Trabzon'da Bolşevik Faaliyetleri ve Hamid Bey

Trabzon Rusya'ya gidiş-gelişlerin başlıca kapısı olduğundan Bolşevik propagandasının fazlasıyla etki alanında bulunuyordu. Bu

194 *Defter-i Hatırat*, s.178-179.

195 *Defter-i Hatırat*, s.179.

sebeple Faik Ahmed Bey İstikbâl Gazetesi'ndeki başyazılarında zaman zaman bu tehlikeye işaret etmekten geri kalmamıştı. Temmuz 1920'de Türk İstirakiyyun Teşkilâtı'ndan Süleyman Sami ve Ağustos'da da Salih Zeki Bey'in Trabzon'a gelmeleri buradaki Bolşevik propagandasının dozunu daha da artırdı. Bolşeviklere göre faaliyetleri için en uygun merkezin Trabzon olduğunun raporlarında açıkça ifade edilmesi ve Eylül ayı başlarında toplanan Bakû Kongresi'ne Trabzon'dan da delegeler çağrılması, dikkatleri bu şehir üzerinde toplamaya yetti. Bütün bu gelişmeler karşısında Kâzım Karabekir Paşa 27 Eylül'de Dahiliye Vekâleti'ne yazdığı telgrafla, alınacak tedbirlerden en önemlisi olmak üzere Trabzon'a "asaleten bir valinin tayinini" bir defa daha istedi. Aşağıda da görüleceği üzere Trabzon'a gelmekte olan Hamid Bey'in Erzurum Valiliği'ne tayini yolunda Mustafa Kemâl Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa arasında mutabakata varılmış bulunuyordu.

Bardız

Dahiliye Vekâleti'ne

27/9/1336

Siyasî ve askerî ehemmiyet ve nezaketi mevkiye ve mahsusası bulunan Trabzon'a asaleten bir valinin tayin ve izamını defaatle istirham ettim. Henüz kimse tayin buyurulmadı. Bir zatın askerî ve mülkî pek mühim olan vezâifile bihakkın iştigale zamanı müsait olmadığından ve olamayacağından Trabzon'a faal ve muktedir bir valinin sür'ati tayinini tekrar arz ve istirham eylerim. Bilhassa Batum tarikile Bolşeviklerin pek ziyade münasebet tesis ettikleri Trabzon son zamanda daha ziyade basiret ve siyaset ile idare olunmak lâzımdır.

Kâzım Karabekir¹⁹⁶

Vali Hamid Bey ise Trabzon'a geldikten sonra ilk tedbirlerden olmak üzere şehrin ileri gelenleriyle bir görüşme yaparak, Müdafaa-i Hukuk Kulübü'nde bir toplantı tertip etmelerini ve kendisini de davetle halkın heyecanını artıran ve daha ziyade resmî çevrelerde etkili olduğu görülen "kızıl tezahürat" ile ilgili izahat istemelerini telkin etti¹⁹⁷.

196 Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa...*, s.35.

197 *Defter-i Havrat*, s.179.

Varılan mutabakat sonucu 4 Ekim'de Mûdafaa-i Hukuk Kulübü'nde yapılan toplantıya, Bakû Kongresi'nden henüz dönmüş bulunan Hafız Mehmed Bey, Fırka Kumandanı Rüştü Bey ve diğer bazı subaylar ile eşraf ve "münevveran-ı memleket"ten mürekkep kalabalık bir topluluk iştirak etti¹⁹⁸. Hamid Bey'in burada memleketin genel durumuyla ilgili olarak yaptığı uzun konuşma umumî efkârı aydınlatmaya matûf idarî ve siyasî bilgiler ihtiva eder bir mahiyet taşıyordu. Vali Bey'in beyanatıyla ilgili olarak İstikbâl Gazetesi'nde "Trabzon'da devam edegeldiği görülen muzır propagandalarla ayrıntılı cerayanlar almış olan türlü düşünceleri ve yanlış anlayışları uyarıp gidermeye ve doğru bir nokta etrafında birleştirmeye yaradığı ve bunun ziyadesiyle memnuniyet uyandırdığı" ifade ediliyordu. Soru-cevap şeklinde geçen toplantıda Hamid Bey'in temas ettiği konular özetle şunlardı:

"Sizi bugün davetten maksadımızı tabîi izah eylemişlerdir. Mebus sıfatıyla Ankara'ya gittik. Ne yaptık, ne gördük, vaziyet ne haldedir. Bu içtima bunu anladığım gördüğüm kadar izah makasısına mübtenidir. Ankara'dan çıktığım zaman uğradığım yerlerde her sınıf halk tarafından bazı suallere maruz kaldım. Memleketimizde Avrupa'da olduğu gibi vesait-i irşâdiye ve telkiniye mükemmel olmadığı için halk vaziyet-i hakikiyeden gafil bulunuyor ve bu gaflet neticesi mütehalif şayiât tevellüd ediyor.

"Daha meclis küşad edilmezden evvel intihap yapılırken benden mütalaâ isteyen heyete: "orada bir meclis küşad olunacak, bunun Türkiye mukadderatı üzerinde büyük rolü olacaktır, adam bulursanız intihab ediniz" demiş idim. Bu sözlerimdeki isabeti oraya gittikten sonra daha ziyade anladım. Bugün Ankara'da gönderdiğiniz zevattan mürekkep bir Meclis-i Millî vardır. Sebeb-i içtima meçhûlünüz değildir. İstanbul'un taht-ı esarete girmesi orada Osmanlılığın söz sahibi olmaması, Anadolu'yu tehdit eden aynı esarattan kurtarmaya sevk etmiş ve orada millet evlâdını ne yolda hareket edeceğini düşünmeye

198 *İstikbâl*, 6 Teşrinievvel 1336/6 Ekim 1920, Sayı:178.

göndermiştir. Binaenaleyh bu maksad-ı âli için selâhiyet-i mutlaka ile milleti temsil eden zevat orada toplanmıştır ve Büyük Millet Meclisi'ni vücuda getirmiştir. Bugün bizleri idare eden o meclistir. Hükûmet ihtisası itibariyle ondan ayrılmış zevat tarafından idare edilmektedir. Fakat hakim ve murakıp olan meclistir ve millete karşı o mesuldür.

"Bana sorulan suallerden biri şu idi: Bazı efkâra göre güya Ankara'da ihtilaf varmış! Maksadımızın meşruiyeti, emelimizin kudsiyeti hakkında zerre kadar iştibahımız yoktur. Maksad ve emelimiz hilâfetin istihlâsı ve memleketin istiklâli olduğuna nazaran, bu fikre muhalefet yoktur ve olamaz. Yalnız mesail-i müteferria ve tâliyede ihtilaf-ı içtihad olunabilir. Mecliste kanun müzakerelerinde nokta-i nazarların çarpıştığı görülür. Fakat, bununla iftihar etmeliyiz. Meclis emsâl-i salifesi gibi tasdikçi değildir. Her ferd, her mebus kemâl-i hürriyet ve serbestî ile hak kelâmını istimâl edebilir. Binaenaleyh müsademe-i efkârda barika-i hakikat çıkacağına nazaran bu gibi ihtilafattan hayır doğar, şer çıkmaz. Tekrar ederim maksad-ı aslîmizde hiç bir ihtilâf yoktur.

"...Memlekette efkâr-ı bâtila, şayiât-ı bedhahâne yok değil. Demin tâdad ettiğim gibi zahiri bazı ahvali muhtelif şekillerde göstererek halkın maneviyatını kırmak için sarf-ı mesai edenler var. Bu, memleketin mukadderatı için pek muzır hareket ve hallerdir.

"Bir fikir daha var: Bu fikrin tezahüratını Trabzon'a yakınlaştıkça daha ziyade gördüm. Şarkdaki inkılâbın bize derece-i tesirâtı ve bu babda hükûmetin ittihaz edeceği hatt-ı hareket mucib-i suâl ve istizah oluyor. Şarkdaki inkılâp siyaseten bize müfid ve nâfi addolunur. Çünkü, Şark bugün kendisini esaret altına almak isteyen ve bütün dünyayı istilâ tasavvurunu besleyen emperyalistlerle uğraşiyor. Bu fikirde, bu emelde müşterekiz. Asıl bu inkılâp bazı ahkâm-ı idariye ve siyasiye tevlid edecektir ki bunun, bizim ahval-i ruhiye ve içtimaiye, diniye ve milliyemize tevafuk eden aksamını tatbikte müşkülât yoktur. Filhakika mecliste doğrudan doğruya ve aynen Şarkdaki inkılâbı daha doğrusu komünizm esaslarını tatbik etmek isteyen bir hizb-i kalil var

ise de hükümet her fiil ve hareketinde milletin ananâtını, hissiyatını, temayülâtını nazar-i itibare almaktan fariğ olmuyor, hayâlâta kapılmıyor. Maamafih bu yeni inkişâf eden cereyana karşı gelmeyi, muhalefet etmeyi de makûl bulmayarak, memleketin ihtiyacatından doğan bir idare prensibi kabul ediyor. Benim de iştirakimle esasları tesbit edilen bu idare hakkında programlar yapıldı. Programın siyasî ve idarî kısımları var. Siyasî kısmı hilâfet ve saltanatın istihlâsına ve memleketin istiklâlîne dairdir. Buna dair yemin de ettik. Meclisin yani milleti temsil eden meclisin bu kararı, milletin kararıdır. Ve binaenaleyh millet de buna yemin etmiş demektir. Memleketin idaresinde bazı tadilatı tasavvur eyledik..."¹⁹⁹

Konuşmasının bundan sonraki bölümünde yeni bir şekle sokulmaya çalışılan idarî yapı hakkında uzun uzadıya bilgi veren Hamid Bey, "komünizm efkârından mülhem olan ve halk zümresini teşkil eden hizibin vilâyetleri Almanya ve Amerika'da olduğu gibi adeta müstakil hükümetler haline getirecek bir şekil almasında ısrarlı olduklarını" fakat hükümetin bunu kabul etmediğini ifade ederek vaziyet-i içtimaiyemizin buna müsait olmadığını" da ilâve etti. Hamid Bey bundan başka, hükümetin körü körüne herhangi bir cereyana kapılmak taraftarı olmadığını, ayrıca hiçbir vakit dinimizi, maneviyatımızı hayâlâta feda etmek tasavvurunda bulunmadığını da söyledi. Hamid Bey'e göre "her halükârda Garbın bize ihtiyacı vardı; aynen Şarkın ihtiyacı olduğu gibi. Bugün olmazsa yarın Garblılar bunu takdir edeceklerdi ve hakkımızı da teslim eylemek mecburiyetini hissedecekler" idi.

Hamid Bey'in konuşmasından sonra söz alan Hafız Mehmed Bey, Bakû Kongresi'nin toplanması, müzakeratı ve neticesi hakkında bilgi verdikten başka, özellikle Kongrede hakim olan cereyanları bütün açıklığı ile izah etti²⁰⁰.

199 *İstikbâl*, 6 Teşrinievvel 1336/6 Ekim 1920, Sayı:178.

200 *İstikbâl*, 6 Teşrinievvel 1336/6 Ekim 1920, Sayı:178.

Hamid ve Hafız Mehmed Beylerin Trabzon'luları Bolşevizm hakkında uyarma ihtiyacını duymaları, Bolşevizm propagandasının Trabzon'daki etkisinin bir göstergesiydi. Bunda ise en büyük etkenlerden biri Trabzon'un Sovyetlerden gelen iâşe, donatım ve levâzımın aktarma yeri olmasıydı.

2- Hamid Bey'in Trabzon Valiliğinden Alınması

Vali Hamid Bey Trabzon'da Bolşevik faaliyetlere karşı birtakım tedbirler almak yoluna giderken, Erzurum'da ortaya çıkan yeni durum onun buraya naklini icap ettirmişti. Esasında Mustafa Kemâl Paşa daha Hamid Bey Trabzon'a varmadan 20 Eylül 1920'de Kâzım Karabekir Paşa"ya gönderdiği şifre telgrafnâmede "...Trabzon Valisi Hamid Bey'le burada görüşüldü. Zât-ı devletleriyle samimi çalışacağına emniyet hâsıl olmuştur. Mumaileyh ailesini almak üzere Trabzon istikametinde yoldadır. Tensip buyurulduğu takdirde Erzurum Vilâyetini deruhte etmesi için mumaileyhe derhal buradan emir verilebilir" diyerek son zamanlarda tartışma konusu olan Erzurum Valiliği sorununu çözmek yoluna gitmişti. Kâzım Karabekir Paşa bu şifreye "Trabzon Valisi Hamid Bey'in Erzurum'a tayin ve memuriyet-i cedidesine iltihakının irade buyurulması pek muvafık olacaktır" diye cevap vermişti²⁰¹. Hamid Bey, Erzurum'a tayin keyfiyetinden Ekim ayı başlarında Dahiliye Vekili Refet Bey'den aldığı bir telgrafla haberdar oldu. Refet Bey Hamid Bey'e gönderdiği şifre telgrafta "Erzurum'da ortaya çıkan fevkalâde vaziyetin oraya naklini icap ettirdiğini ve hemen hareket etmesini, istemişti. Refet Bey, ayrıca "oradaki mühim vazife biter bitmez Umumi Müfettişliğe tayin olunacağını" ayrıca "bu naklin Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından da fevkalâde arzu olunduğunu, geçmiş maceradan ötürü itiraza mahal kalmamak üzere" yeni görevi kabul etmesi rica edildi²⁰². Ne var ki Hamid Bey'in Trabzon Valiliği'nden alınması teşebbüsü Trabzon'luları harekete geçirmekte

201 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.846.

202 *Defter-i Haurat*, s.179-180.

gecikmedi. Trabzon'lular Valinin tayininden duydukları üzüntüyü, başta Müftü Mahir Efendi olmak üzere Belediye ve Müdafaa-i Hukuk üyeleriyle, ulemâ, tüccar ve eşraftan 54 kişinin imzasını taşıyan bu yazıyla Büyük Millet Meclisi'ne bildirdiler²⁰³. Ayrıca, Hamid Bey'le de görüşerek gerekirse istifa etmesini bile kendisinden talep ettiler. Bundan başka maişetini temin yolunda garanti dahi verdiler. Hamid Bey, gerek Refet Bey'e verdiği muvafakat cevabıyla ilgili olarak ve gerekse Trabzon'luların yaptığı girişimler hakkında hatıralarında şunları kaydeder:

"Vatana her nerede olursa olsun hizmetten kaçınmak adetim olmadığı gibi, Erzurum halkı ile ordu arasındaki anlaşmazlığa ve gerginliğe dair yukarıdan akıp gelen güvenilir haberler, tahvilimin yanlış bir siyaset icabı olması ihtimalini de ortadan kaldırdığı için muvafakat cevabı vermekte tereddüt etmedim. Ancak, acele edilmesine karşılık iklime müsaait elbise yaptırmak için birkaç gün ertelenmesine müsaade aldım.

Ankara'ya davet keyfiyetinden kuşkulanmış olan Trabzon'lular önce, gidişime razı olmadılar. Evime gelen bir heyet "Hükümetin ısrarı takdirinde istifa etmekliğimi, maişetimi temine hazır olduklarını" tebliğ eylediler. Bildiğim kadarıyla tayininin sebeplerini izah ederek kendilerini tatmin ettim ve kaynağı yukarıda olan Bolşevikliğin yayılmasının engellenmesi, daha doğrusu çıktığı yerde bastırılması için gidişimin millet için pek hayırlı olacağını, kendilerine delilleriyle anlattım. Gönül rahatlığı ile döndüler."²⁰⁴

Trabzon'da ötedenberi sürdürülen ve endişe kaynağı olan Bolşeviklik propagandası, bu konudaki uyarıcı ve aydınlatıcı faaliyetlerin de etkisiyle başarılı olamamış, bütün Trabzon Bolşevikliğe karşı bir cephe oluşturmuştu. Bu neticede şüphesiz Hamid Bey'in de önemli rolü olmuştu²⁰⁵. Öyle ki, Vali Hamid Bey'in telkinleriyle

203 Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, s.180.

204 *Defter-i Hatırat*, s.180.

205 Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, s.181.

Trabzon'da Bolşevik propagandalarına karşı bir tedbir almak üzere Belediye dairesinde toplanılarak özel bir teşkilât bile kurulmuştu²⁰⁶.

3- Hamid Bey'in Trabzon Valiliğinin Kısa Bir Değerlendirmesi

Hamid Bey, Trabzon'a tayininden itibaren yaptıkları ve yapamadıkları ile ilgili olarak hatıralarında şunları kaydeder:

"Fevkalâde öneminden bahisle hemen zorla gönderildiğim, kısa süre içinde çok sevdiğim ve sevildiğim Trabzon'dan da şu suretle, yani ancak fasılalı olmak üzere dörtbuçuk ayı dolduramayan memuriyetten sonra ayrılmaya mecbur oldum. Vilâyetin dört yanını görmeye müsait olmayan bu süre içinde Trabzon'da yararlı hizmetler yapabildiğimi iddia edersen yalan söylemiş olurum. Bununla beraber bu müddetçik içinde hareketsiz kalmadım. Senelerden beri kesik olan İskenderpaşa suyuna yeni bir yol açtırarak suyu akıttım. Değirmendere şosesini tamir ve bazı yeni caddelerin açılmasına teşebbüs eyledim. Şehri mümkün mertebe elektrikle aydınlattım. Yapacak daha pek çok şey vardı. Fakat hepsi tasavvurda kaldı.

Acaba Dahiliye Vekâleti beni Erzurum'a nakle mecburiyet hissederken bu vilâyetin ehemmiyetini de düşündü ve yerime koyacak adam hazırladı mı? Hayır. Bizde ehemmiyet hadiseyle ölçülür. Bir yerde bir olay çıkmalı ki hükûmetin gözleri oraya çevrilsin. O ihtimam dahi hadisenin devamı süresindedir. Sebep ortadan kalkınca eski tembellik geri teper. Medenî hükûmetlerin idarenin ayrılmaz bir parçası saydıkları uzağı görüş ve sağduyu bize nasip olmamış. Benden sonra bu biçare vilâyet acemi valilere bir tecrübe sahası oldu. Valiler yılda birkaç kere değiştirildi. İdaresizlik yüzünden bir hadise çıkıncaya kadar gözden uzak tutuldu."²⁰⁷

206 *Defter-i Hatırat*, s.179. Hamid Bey hatıralarında bu teşkilâttan "Teşkilât-ı Mahsusa adıyla bahsediyor ise de, bunun kuruluş şekli ve çalışma biçimi ile ilgili etraflı bilgiye sahip değiliz."

207 *Defter-i Hatırat*, s.180-181.

Hamid Bey'den sonra Trabzon Valiliği'ne vekâleten İsmail Sabri Bey atandı²⁰⁸.

Millî Mücadele'nin en hassas döneminde Trabzon gibi büyük ve mühim bir vilâyette mülkî idare amiri olarak görev yapmak bir hayli güçtü. Tabii olarak Hamid Bey de bu güçlüklerden etkilendi. Hatta zaman zaman şüpheli bir kişi nazarıyla görülmekten de kendisini kurtaramadı. Bir idare amirinin Trabzon'daki başarı şansı ince bir siyaset takip edilmesiyle ancak mümkün olabilirdi. Bundan başka, Trabzon'daki mevcut dengelerin ve bölge siyasetinde bir hayli etkili olduğu görülen ikiliklerin aşılabilmesi de başarıya ve başarısızlığa tesir eden temel faktörlerin başında geliyordu. Bu noktada asıl mesele Trabzon Valisi için haricî olmaktan çok çoğu zaman dahilî gibi görünmektedir.

Hamid Bey'in Trabzon Valiliği sırasında Ankara ile düştüğü anlaşmazlıkların pek çok kere Ankara'nın kuşku, şüphe ve hatta evhamından kaynaklandığı dikkatlerden kaçmaz. Öyle ki, önyargılı ithamlarla zaman zaman alevlenen kuşkuların, Hamid Bey Ankara'da bulunduğu dönemde karşılıklı temaslar sonunda önemli oranda giderildiği görülmektedir. Nitekim, bu iyiniyetin sonucu olarak Hamid Bey siyasî önemine binaen bu defa Erzurum'a tayin edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM VALİLİĞİ

A- MİLLÎ MÜCADELE BAŞLARINDA ERZURUM

Kanunî Sultan Süleyman devrinden itibaren Beylerbeyliği ve eyalet merkezi ve nihayet vilâyet merkezi olan Erzurum, Erzincan, Bayezid ve Bayburt Sancaklarıyla 21 ilçe ve 3 bucağı içine alan 52.800 km²'lik bir alanı kapsıyordu. Birinci Dünya Savaşı başında vilâyet nüfusunun 750 bin, şehir nüfusunun ise 40 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Ancak, savaş sonunda 1918 yılı kayıtlarına göre bunun 17 bine düştüğü görülmektedir.

Erzurum Yakındoğu Asya'yı Karadeniz'e, Kafkasya'yı Anadolu'ya bağlayan doğal yolların üzerinde bulunması dolayısıyla, tarih boyunca saldırılara hedef olmuş bir vilâyettir. Bu sürekli saldırılar yüzünden Erzurum'u ele geçirmekten çok, onu elde tutmak, korumak daha güç olmuştur. Öte yandan şehrin jeopolitik konumu Erzurum'u tarih boyunca canlı bir ticaret merkezi durumuna sokmuştur¹.

Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki Rus ve Ermeni işgali, Erzurum'daki ekonomik ve sosyal hayatı hemen hemen söndürmüştü. Böylece düşman işgalinin ne demek olduğunu gören Erzurum eşrafı, emperyalist güçler tarafından Erzurum'un Ermenilere peşkeş çekildiğini öğrenince, büyük bir azimle millî mücadele çabalarına giriştiler. Mondros Mütarekesi'nde "Vilayât-ı Sitte" olarak ifade edilen hemen bütün Doğu Anadolu'nun Ermenilere verileceği endişesi İstanbul'da bulunan Doğulu eşraf ve aydınların harekete geçmeleri için yeter sebep teşkil etti. Bu meyanda daha organize hareket edilmek üzere "Vilayât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti" kuruldu. Cemiyet 1919 yılı Martında Erzurum şubelerini açtı.

1 Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul. 1975, s.47.

1- Millî Mücadele Başlarında Erzurum Valiliği

Mustafa Kemâl Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı zaman Erzurum Valisi Münir Bey idi. Münir Bey Erzurum'luların Millî Mücadele çabalarını anlayışla karşılamış ve hatta Kâzım Karabekir Paşa'yla karşılıklı anlayış ve saygı çerçevesinde işbirliği yapmıştır. Vali Münir Bey'in İstanbul'a çağrılmasından sonra Kadı Hürşit Efendi vekâleten valilik görevini üstlenmiş ve Erzurum Kongresi bu vekâletle yönetim sırasında toplanmıştı. Münir Beyden sonra İstanbul Hükûmeti Erzurum Valiliğine Reşit Paşa'yı tayin etti ve Reşit Paşa 26 Ağustos 1919'da Erzurum'a gelerek görevine başladı². Yeni Vali daha ilk beyanatında Millî Mücadelecileri "Celâli"likle suçladığından, bu durum onun hakkındaki yargıları olumsuz yönde etkiledi. Bu tavrıyla Reşit Paşa, Millî Mücadeleye karşıt olduğunu ilk anda açıkça ortaya koyuyordu. Bununla beraber Reşit Paşa, sözlerinin yanlış anlaşıldığını söyledi ve Erzurum'da kalmasında bir sakınca görülmeyerek görevini sürdürdü³.

Ancak, Vali Reşit Paşa'nın beceriksiz ve tutarsız davranışları Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa üzerinde iyi bir etki yapmadı. Kâzım Karabekir Paşa, 1 Mayıs 1920'de Büyük Millet Meclisi Riyasetine gönderdiği konu ile ilgili şikâyet yazısında, Reşit Paşa'nın görevinden alınmasını ve Erzurum vilâyetinin vekâleten 15.Kolordu Erkân-ı Harb Reisi Miralay Manastırlı Kâzım (Dirik) Bey tarafından idaresine emir buyurulmasını istedi. Kâzım Karabekir Paşa uzun şikâyet yazısında Vali Reşit Paşa'nın Erzurum'da "sık sık zengin eşraf ile hocagân hâanelerine gittiği"nden dolayı "şüphelerini" dile

2 Erdeha, *Vilâyetler ve Valiler*, s.60.

3 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1988, s.154-155; Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara, 1946, s.128-129.

getirmekteydi⁴. Bunun üzerine "Ankara'dan gelen bir telgraf, vilâyet makamında değişiklik yapılmasına" yol açtı. Kâzım Karabekir Paşa Reşit Paşa'yı görevden alarak bizzat Erzurum Valiliğine vekâlet etmeye başladı. 6 Mayıs 1920'de Vilâyet Vekâletini üstlenen Kâzım Karabekir Paşa⁵, bundan başka 22 Mayıs 1920 tarihinde Reşit Paşa hakkındaki kanaatini "tedkikatına dayalı olarak" Ankara'ya yazdı⁶. Bu arada Reşit Paşa ise 9 Mayıs 1920'de sessiz sedasız Erzurum'u terk etmiş bulunuyordu⁷. Böylece askerî işler gibi yönetimle ilgili konularda da mutlak hakim olma yolunda ilk adımı atan Kâzım Karabekir Paşa, vilâyet vekâletini üstlenince bir bildiri yayınlayarak "meşgûliyetinin ziyadeliğine rağmen, pek sevdiği Erzurum'lularla daha yakından çalışacağından memnun olduğunu... bir Vali gibi değil hayırhâh bir hemşehri gibi tanınmasını rica ediyordu⁸. Bununla beraber Kâzım Karabekir Paşa, bir ay sonra 10 Haziran'da vilayet vekâletini aynı zamanda 15. Kolordu Kumandanı vekili olan Kâzım Bey'e devretti⁹. Ancak, kısa bir müddet sonra bu defa Erzurum'da askerî ve idarî işlerin Kâzım Karabekir Paşa'nın tekeline geçmesini hazmedemeyen bir grup Miralay Kâzım Bey aleyhinde şiddetli bir kampanyanın başlatılmasına sebep olacaktır.

B- CELÂLEDDİN ARIF BEY'İN ERZURUM'A GELİŞİ VE ERZURUM'DA ŞARK HAREKÂTI ÖNCESİ GELİŞMELER

1- Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin Erzurum'a Gelişİ

Büyük Millet Meclisi'nde Erzurum mebusu ve aynı zamanda Meclis İkinci Başkanı ve Adliye Vekili olan Celâleddin Arif Bey, 15

4 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.660-661.

5 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.747.

6 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.661.

7 Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum, 1991, s.12.

8 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.12.

9 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.747.

Ağustos 1920 tarihli bir takrirle devamlı bir başağrısı şeklinde ortaya çıkmış bulunan sağlık sebeplerini ileri sürerek meclisten iki ay izin aldı. Aynı zamanda, çoktandır görmediği seçim çevresi olan Erzurum'da incelemelerde bulunmak isteğini de beyan eden Celâleddin Arif Bey, kendisine refakat etmek üzere Hüseyin Avni Bey'in de aynı süre içinde izinli sayılması yolundaki isteğini Mustafa Kemâl Paşa'ya iletti. Geçerli bir mazereti olmayan Hüseyin Avni Bey'in izinli sayılabilmesini 18 Ağustos 1920'de Meclisten rica eden Mustafa Kemâl Paşa'nın isteği doğrultusunda, Hüseyin Avni Bey de "hususî bir vazifeyle gönderilmek üzere" Meclis tarafından izinli sayıldı¹⁰.

6 Eylülde Erzurum'a gelen Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beyler, taşıdıkları sıfatlarından ötürü parlak törenlerle karşılandılar. 7 Eylül akşamı Sanayi Mektebinde çocukların sergiledikleri "Maraş Faciaları" piyesi izlendikten sonra, gece yarısına kadar yapılan görüşmeler sırasında Celâleddin Arif Bey, Kâzım Karabekir Paşa'ya, Mustafa Kemâl Paşa'nın kötü bir çevresi olduğunu ve Kâzım Karabekir Paşa'nın Doğu vilâyetlerinde teşkil olunacak Umumî Müfettişliğe tayininin tasarlandığını söyledi. Kâzım Karabekir Paşa bu durumu kendisinin Şark Ordusunun başından alınması şeklinde değerlendirmiş ve kuşkuya kapılmıştır. Kaldı ki, son altı ayda Şark Harekâtı ile ilgili olarak Ankara ile düştükleri fikir ayrılıkları, bu defa Celâleddin Arif Bey'in söyledikleri ile birleştirilince "bir vesile ile" kendisini emr-i kumandadan ayıracakları şüphelerini artırmıştır. Yine Celâleddin Arif Bey, Mustafa Kemâl Paşa'nın Doğu Harekâtına taraftar olmadığını ve doğudaki orduyu batıya çekmek arzusunda bulunduğunu ve hiç değil ise batılı subay ve erlerin gönderilmesini istediğini, bu sonuncu fikre kendisinin de taraftar olduğunu söyledi. Buna benzer teklifleri Celâleddin Arif Bey'e yakın olan bazı kişilerden de alan Kâzım Karabekir Paşa, kumandanlıktan ayrılmasının felâket olacağını, bu

10 Kemal Atatürk, *Nutuk II*, Ankara, 1982, s.472.

sebeple bir yandan da Celâleddin Arif Bey'i memnun etmiş olmak için kurulması düşünülen Umumî Mufettişlik için uygun bulduğunu kendisine söyleyerek 13 Eylül de de Büyük Millet Meclisi Riyasetine çektiği bir telgrafla bu göreve Celâleddin Arif Bey'i tavsiye etti¹¹. Mustafa Kemal Paşa'ya 19 Eylül'de ulaşan bu telgrafında¹² Kâzım Karabekir Paşa Umumî Mufettişlik tâbirini kullanmayıp çok daha açık bir şekilde Celâleddin Arif Bey'in "Erzurum, Erzincan, Van, Bayezid Vilâyetleri ve Livalarını ve Meclis-i Âli'ce buyurulacak diğer menatık ihtiva etmek üzere Vilâyat-ı Şarkıyye Valiliğine tayin buyurulmasını arz ve teklif"¹³ etti.

2- Şark Harekâtı Öncesi Erzurum'un Ankara ile İlişkileri

Celâleddin Arif Bey Erzurum'a vardıktan sonra Mustafa Kemâl Paşa'ya 10,15/16 ve 17 Eylül 1920 tarihlerinde üç şifre telgraf gönderdi¹⁴. 14 Eylül tarihli telgrafında Celâleddin Arif Bey "Erzurum ahalisinde hassasiyet ve galeyan olduğundan bahisle" bu galeyanın sebebi olarak ise ordu ambarlarındaki tüfek ve cephanenin satılmış olduğu yolundaki şayialar ve süt dağıtımı ile ilgili" suistimallere temas ediyordu. Öte yandan, Erzurum Vali Vekâletinde bulunan Kâzım Bey başta olmak üzere bazı memurların sûratle değiştirilmesi, gerek halk ve gerekse Kâzım Karabekir Paşa ile yapılan müzakereler sonunda kararlaştırıldığı üzere Adana eski Valisi Nazım Bey'in buraya tayininin kendisine tebliği, ancak kendisi gelene kadar halkoyu ile bir vekil tayininden bahsediliyordu¹⁵. Özellikle bu son teklif yani halkoyu ile

11 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.837-838.

12 *Nutuk II*, s.474.

13 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.842-843..

14 Bu ve daha sonraki telgrafların tam metinleri için bkz. Dursun Ali Akbulut, "Şark Harekâtı Öncesi Celâleddin Arif Bey'in Erzurum'a Gelişi ve Erzurum'da Bazı Hadiseler", *AÜAİTED, C.I, Sayı:3*, 19 Mayıs 1989, s.60 vd

15 *Nutuk II*, s.472.

vali seçimi Mustafa Kemâl Paşa tarafından hayretle karşılandı. Celâleddin Arif Bey "maruzatının bir an evvel dikkate alınmasını isteği" ikinci yani 15/16 Eylül tarihli tegrifiyle da "üç gün evvel dile getirdiği hassasiyetin artarak devam ettiğinden bahisle, yine ordu ambarlarındaki silah ve cephanenin satılmış olduğu iddialarını tekrarlayarak suistimalleri görülen sorumluların bir an evvel cezalandırılmalarını talep etti¹⁶. 16 Eylül tarihli telgrafında ise Celâleddin Arif Bey, bu defa biraz da tehditvârî bir şekilde; "Ankara şikâyetleri nazâr-ı itibare almadığından Ankara'dan itimadin ortadan kalkması şekline dönüşecektir" diyordu. Celâleddin Arif Bey'in yukarıdaki telgraflarına 16/17 Eylül tarihiyle verdiği cevapta Mustafa Kemâl Paşa; "telgrafnâmelerin Heyet-i Vekile'de okunduğunu ve bu babda Cephe Kumandanlığı ile muhabere edilmekte olduğunu" bildirirken, bir yandan da dile getirilen söylentilerle Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin birer bahane ile Ankara'dan ayrılmaları arasında manidâr bir ilişki bulunduğuna işaret etmekten de geri kalmıyordu¹⁷.

Celâleddin Arif Bey ise bu cevaptan muztarip olarak, muhaberatın neticesinden haberdar edilmesi gerektiğini vurgulayan telgrafını 22 Eylül'de Ankara'ya gönderdi. Bu sırada Mustafa Kemâl Paşa durumu Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirerek bu hususta ne düşündüğünü sormuştu. Kâzım Karabekir Paşa'ya yazılan telgrafta "bu derece mühim bir galeyanın mevcudiyetinden zat-ı devletlerinin haberdar olarak, vaktiyle tedabir-i lâzımeye tevessül edecekleri tabî olmakla beraber, Heyet-i Vekile'nin tenviri için bu babda malûmat ve mütalaâ-i âlileri rica olunur" deniliyordu¹⁸.

Kâzım Karabekir Paşa 13 Eylül tarihli Celâleddin Arif Bey'i Vilâyat-ı Şarkıyye Valiliğine teklif yazısına cevap beklerken, Ankara'ya

16 Akbulut, "Şark Harekâtı Öncesi...", s.73-74.

17 Nutuk II, s.473.

18 Akbulut, "Şark Harekâtı Öncesi...", s.76-77.

çekilmiş bulunan telgrafların mahiyetinden böylece haberdar oldu¹⁹. Bu telgraflar her şeyden evvel ordudaki subaylardan ve idarecilerden, dolayısıyla kendisinden şikâyeti ihtiva ettiğinden, ayrıca gün geçtikçe yoğunlaşan havayı da dikkate alarak Kâzım Karabekir Paşa, kendi ifadesiyle "emrine alabilmek için Celâleddin Arif Bey'e Erzurum Vali Vekilliğini kabul ettirmiştir²⁰. Ne var ki, o sırada Erzurum Vali Vekili bulunan Miralay Kâzım Bey'in ya görevi bırakması ya da görevinden alınabilmesi için Dahiliye Vekâleti'nin oluru gerekmektedir.

Mustafa Kemâl Paşa, Celâleddin Arif Bey'in Kâzım Karabekir Paşa aleyhindeki şikâyetlerini "bir oyun ve aynı zamanda bir gaflet manzarası" olarak değerlendirirken²¹ Kâzım Karabekir Paşa, Celâleddin Arif Bey'in Vilâyet Vekâletine getirilmesinin gerekli olduğunu, hatta tasvip buyurulursa Genel Müfettişlik ya da Valiliğe atanmasının uygun olacağını yazmıştı²².

Ankara ve Erzurum arasında yazışmaların yoğunlaştığı bu günlerde sözkonusu yazışmalarda daha ziyade şikâyete konu olan Vali Vekili Kâzım Bey hakkındaki yolsuzluk iddiaları, Erzurum Valiliği meselesinin, problemin ilk sıralarında yer almasına yol açmıştı. Celâleddin Arif Bey'in bu meseleyle ilgili önerilerini pek fazla dikkate almayan Mustafa Kemâl Paşa, nihayet 20 Eylülde Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla Erzurum Valiliği için Hamid Bey'i teklif etti. Kâzım Karabekir Paşa'nın da uygun görmesiyle bu isim üzerinde mutabakata varıldı. Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemâl Paşa'nın 20 Eylül tarihli telgrafına 22 Eylül'de verdiği cevapta, Hamid Bey'in Valiliğini uygun bulduğunu ifade ettikten sonra, Celâleddin Arif Bey'in Vilâyat-ı Şarkiyye Umumî Valiliğine tayininin kendisine ihsas edilmiş

19 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.844.

20 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.845.

21 *Nutuk II*, s.475.

22 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.845.

bir fikrin neticesi olduğunu ve şimdi bu fikrinden vazgeçtiğini de beyan etmiştir²³.

Mustafa Kemâl ve Kâzım Karabekir Paşalar Erzurum Valiliği konusunda karşılıklı yazışmalarla çözüme ulaşmış görünürlerken, Celâleddin Arif Bey'in Kâzım Karabekir Paşa'dan şikayetçi olduğu ve halk tarafından arzu edildiği üzere Hüseyin Avni Bey'in Vilâyet Vekâletine tayinini talep ettiği telgrafi Ankara'ya ulaştı. Bu tarz hareket ve sözlerin kendileri için bir "muamma" halini aldığını söyleyen Mustafa Kemâl Paşa ise bu durum karşısında, Kâzım Karabekir Paşa'ya gerekli tedbirlerin alınmasını emretti²⁴. Bu günlerdeki gelişmeler hakkındaki görüşlerini Mustafa Kemâl Paşa şöyle dile getirmektedir:

"Filhakika, vaziyet çok mühim ve çok nazik idi, çünkü, o günlerde Şark Cephesi'nde Ermenistan'a artık taarruza karar vermiştik. Bunun için hazırlanmakta ve tedabir almakta idik. Şark Cephesi Kumandanına da icab eden evamir ve talimat verilmişti. Şarkta, ileri tevcih edilen ordunun arkasından, Hükûmetin Adliye Vekili, güya o ordunun hırsızlığını, mensuplarının suistimâl erbabından bulduklarını meydana çıkarmak için, vilâyet vali vekili sıfatını gayrikanunî iktisabetmeyi çare ve yegâne tedbir buluyor."²⁵

Celâleddin Arif Bey'in kendisi hakkındaki düşüncelerini ve Erzurum'da ne yapmak istediğini Mustafa Kemâl Paşa'dan aldığı 21 Eylül tarihli telgraftan öğrenen Kâzım Karabekir Paşa, 22 Eylül'de cephe karargâhından Ankara'ya yazdığı telgrafla olayların başlangıcından itibaren aldığı yeni şekli uzun uzadıya izah etti. Karabekir Paşa bu telgrafında cepheye çıkmak zorunda kaldığından meselenin vahim bir hal aldığını, Kâzım Bey'e atfedilen suçlamaları,

23 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.846.

24 *Nutuk II*, s.476-477.

25 *Nutuk II*, s.478.

vilâyet vekâletine getirilmek istenilen Hüseyn Avni Bey hakkındaki şahsi kanaatlerini açıklamıştı²⁶.

Bu telgrafın çekildiği gün olan 22 Eylül'de Celâleddin Arif Bey de Büyük Millet Meclisi Riyasetine, Mustafa Kemâl Paşa'nın tâbiriyle "ültimat" tarzında bir telgraf göndermiştir. Celâleddin Arif Bey şikayet ve isteklerini dile getirdiği telgrafında Erzurum Vilâyet Vekâleti meselesi için "Hüseyn (Avni) Bey'in tebliğ-i memuriyeti ve yirmidört saate kadar cevap verilmesi ve keyfiyetten Paşa'nın haberdar edilmesi müsterhamdır" diyordu²⁷. Celâleddin Arif Bey'in Erzurum'daki girişimleri, Mustafa Kemâl Paşa tarafından "kanunsuz" ve "ısabetsiz" bulunarak, sözkonusu "ültimat"a verilen 23 Eylül tarihli sert cevapla da yaptıklarını açıklığa kavuşturması için Ankara'ya çağrıldı²⁸. Buna karşılık Celâleddin Arif Bey kanunsuz hiçbir davranışta bulunmadığını belirterek seçim çevresini teftiş etmeden Ankara'ya dönemeyeceğini bildirdi²⁹.

Bu hadiseler cereyan ederken Kâzım Karabekir Paşa cephede idi ve 20 Eylül 1920'de Mustafa Kemâl Paşa'dan Şark Harekâtına müsaade edildiğine dair bir talimat almış bulunuyordu³⁰. Ermenilerin 24 Eylülde Türk Cephe Karargâhının bulunduğu Bardız'a baskın tarzında saldırıda bulunmaları üzerine, Şark Ordusuna ileri harekât emri verildi. 28 Eylül sabahı ordumuz harekete geçti. Fakat aynı gün garip ve kötü bir tesadüf eseri olarak, Erzurum'daki son gelişmelerden dolayı Erzurum'dan Ankara'ya 50 kadar imzayı taşıyan ve muhtevası oldukça sert bir telgraf çekildi³¹. İmza sahiplerinin vilâyet memurları olduğu ve Maarif Müdürü Midhat Bey'in bunlara öncülük ettiği daha sonra ortaya

26 Akbulut, "Şark Harekâtı Öncesi...", s.81-84.

27 *Nutuk III*, Vesika 258, s.1234.

28 *Nutuk II*, s.480.

29 *Nutuk III*, Vesika 259, s.1255.

30 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.847.

31 *Nutuk II*, s.486-487.

çıktı³². Mustafa Kemâl Paşa, Kâzım Karabekir Paşa cephede bulunduğu için, onun vekili Miralay Kâzım Bey'e hemen bir telgraf çekerek, imza sahiplerinin tutuklanıp Ankara'ya gönderilmelerini emretti³³. Durumu haber alan Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemâl Paşa'nın Kâzım Bey'e re'sen emir vermesini uygun karşılamamakla beraber³⁴ 29 Eylülde, Erzurum'a giderek meseleyi bizzat halledeceğini Mustafa Kemal Paşa'ya yazdı³⁵.

Öte yandan aynı günün sabahı Türk ordusu Sarıkamış'a girmiş bulunuyordu. Geri çekilmekte olan Ermeniler, Sarıkamış ötesinde Türklere karşı katliama girişmişlerdi. Bu aşamada Kâzım Karabekir Paşa'nın cepheyi terkedip Erzurum'a dönmesi, bir Ermeni karşı taarruzu ihtimalini düşündürebileceği gibi, Ermeni tehdit ve baskısı altındaki Türklerin kurtuluşunu da geciktirebilirdi. Ne var ki, Kâzım Karabekir Paşa, bütün bunlara rağmen Erzurum'a dönüp meseleyi kökünden halletmeyi tercih etmiş, bu husustaki görüşlerini 30 Eylül'de Sarıkamış'tan çektiği telgrafla Celâleddin Arif Bey'e de iletmiştir³⁶.

1 Ekimde Sarıkamış'tan hareket eden Kâzım Karabekir Paşa, 2 Ekim günü, Erzurum'a geldi. İlk iş olarak da icab edenlerle ve Müdafaa-ı Hukuk Merkeziyle görüşmelerde bulundu. 30 Ekim'de Celâleddin Arif Bey'le silah depolarını gezerek dedikoduların aslı olmadığını göstermeye çalıştı. İşin aslı Kâzım Karabekir Paşa, İngiliz subaylarından gizlemek için Ulu Cami'deki silahları geceleri iç kaleye taşıttırılmış ve bu durum, camide silahları göremeyen halk arasında söylentilerin yayılmasına sebebiyet vermişti. Hadise açıklığa kavuşmakla beraber, cephe harekâtının bir süre duraklamasına sebep olmuştu. Kâzım Karabekir Paşa, bundan başka Celâleddin Arif Bey'e bir daha söylentilerle hareket

32 *Nutuk II*, s.482.

33 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.849.

34 Akbulut, "*Şark Harekâtı Öncesi...*", s.87.

35 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.850; Akbulut, "*Şark Harekâtı Öncesi...*", s.87.

36 Akbulut, "*Şark Harekâtı Öncesi...*", s.88-89.

etmemesini, Vali vazifesinden ileri gitmemesini ihtar ederek Ankara'ya çektiği telgrafı düzelttirmiştir.

7 Ekimde Erzurum'dan Sarıkamış'a dönen Kâzım Karabekir Paşa, Celâleddin Arif Bey'den aldığı 10 Ekim tarihli telgrafa yazdığı cevabı 14 Ekim tarihinde Ankara'ya da gönderdi. Kâzım Karabekir'in Erzurum'daki olayları ve bu olaylar karşısında alınması lâzım gelen tedbirleri ihtiva eden bu uzun telgrafında hadiseler bir "Halk Hükûmeti" girişimi olarak değerlendirilmektedir³⁷.

C- HAMİD BEY'İN ERZURUM VALİLİĞİNE TAYİN EDİLMESİ

Hamid Bey'in Büyük Millet Meclisindeki görevinden ve Ankara'dan ayrılarak Trabzon'a doğru yola çıktığı günlerde Mustafa Kemâl Paşa, 20 Eylül 1920 tarihli telgrafiyle Kâzım Karabekir Paşa'dan "tensip buyurulduğu takdirde Erzurum Vilâyetini deruhte etmesi için kendisine emir verilebileceğini" ifade etmiş, iki gün sonra da "muvafık" cevabı almıştı. Mustafa Kemâl Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa'nın Hamid Bey'in Erzurum Valiliğine tayin edilmesi konusunda fikir birliğine vardıkları bu günlerde Hamid Bey henüz Trabzon'a varmamıştı. Yukarıda da sözü edildiği üzere Hamid Bey, gelişmelerden ancak Trabzon'a geldikten kısa bir müddet sonra, Dahiliye Vekili Refet Bey'den aldığı şifreyle haberdar olabildi. Esasında sözkonusu tayin ile Erzurum'daki Halk Hükûmeti yapmak girişiminin önüne geçmek amaçlanmıştı. Bundan başka Hamid Bey'in Trabzon'da yaratabileceği varsayılan mahzurları da bu şekilde bertaraf etmek fikri sözkonusu ediliyorsa da³⁸ bize göre Hamid Bey, Ankara'da bulunduğu süre zarfında hakkındaki şüpheleri büyük nispette en azından şimdilik gidermeye muvaffak olmuştu. Kaldı ki, bu son tayin de sözü edilen

37 Akbulut, "Şark Harekâtı Öncesi...", s.91-97.

38 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.90.

güven tazelemenin sonucu olarak yapılmış olmalıydı. Zira, Erzurum'un Şark Harekâtı öncesinde taşıdığı fevkalâde önem dikkate alınacak olursa ikinci ihtimalin daha akılcı olduğu ortaya çıkar.

4 Ekim 1920'de 15.000 kuruş maaşla Trabzon Valiliğinden naklen Erzurum Valiliğine tayin edilen Hamid Bey³⁹ 5 Ekim'de Erzurum'daki durumu en azında ana hatlarıyla bildiği için "muhalliflere hoş görünmek" bâbında⁴⁰, vilâyet makamına gönül okşayıcı şu telgrafi çekti:

"Teveccühat-ı âliyyeleriyle temsil buyurdıkları Erzurum ahali-i muhteremesinin muhabbetine an-samimi'l-kalb arz-ı şükrân eylerim. İki sene evvel harbin, mesaib-i gûna gûnu altında ezilen o diyâr-i mateme ordu karargâhıyla beraber dahil olurken şahid olduğum te'sirat ve tezellümât içinde gözyaşlarıyla Cenab-ı Hak'dan o mazlum halkın tahfif-i âlâmı, o mukaddes yurdun izale-i harabiyeti için hizmete nasibedâr edilmemi niyaz eylemiştim. Lehû'l-hamd vakt-i merhun zuhur etti. Hakk'ın bu inayetine karşı ifa-yı vecibe-i şükrande kusur etmeyeceğimi arz ile takdim-i ihtirammat eylerim.

Erzurum Valisi

Hamid⁴¹

Hamid Bey Erzurum'a yukarıdaki telgrafi çekerken, aynı gün Kâzım Karabekir Paşa da 15. Kolordu Kumandanlığı Vekâletine tayin edilmiş olan Rüştü Bey'e şu telgrafi gönderdi:

"Kâzım Bey'in istifasından sonra cephe gerisindeki umur-ı mühimminin temin ve tedviri için Erzurum'a gelerek Kolordu Kumandanlığı Vekâletini ifa buyurmanız zarurî kıldı... Hamid Bey'in de zat-ı âlileriyle birlikte Erzurum'a gelmesi pek muvafık olur⁴² .

39 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No.28.

40 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.89.

41 *Albayrak*, 11 Teşrinievvel 336/11 Ekim 1920.

42 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.852.

1- Hamid Bey'in Erzurum'a Gelişi

Trabzon'daki hazırlıklarını tamamlayan Hamid Bey, 15.Kolordu Kumandan Vekâletine naklolunan 3.Fırka Kumandanı Rüştü Bey'le beraber, 9 Ekim 1920'de Trabzon'dan ayrılarak, 14 Ekim günü Erzurum'a geldiler. Hamid Bey Erzurum'a gelişlerini ve karşılaşmalarını hatıralarında şöyle anlatıyor:

"Ekimin 14. günü Erzurum'a vardım. İkibuçuk yıl önce İstanbul Kapısı'nda bu harap şehrin kıtalden ve zulümden arta kalmış evladiyle ağlaşırken Cenab-ı Hakk'ın bu mağdurlara hizmet ve yardım fırsatını bana bahşetmesini niyaz eylemiştim. Rahmet kapısının umutsuz kalplerin yakarışlarına açık bulunduğu bir ane tesadüf eden o duam kabul edilmiş bulunuyordu. 334 Martından beri geçen zaman içinde fevkalâde yetenekleri neticesi olarak kendilerini oldukça derleyip toplamış olan aynı halkın olumlu gösterileri arasında şehre girdik."⁴³

Erzurum'da yerlilik hareketleri had safhaya ulaşmışken ve bu çerçevede Ağustos ortalarından bu yana yeni arayışlar içine girilmişken, Adana eski valisi Erzurum'lu Nazım Bey'in ve yine Erzurum'lu olan Hüseyin Avni Bey'in yerlerine bu defa alternatif olarak gönderilen Hamid Bey'in tayinine, olaylar üzerinde bir hayli etkili oldukları görülen Albayrakçılar tepki göstermediler. Bu tepkisizliğin sebebi Albayrakçıların ve Celâleddin Arif Bey'in bir geri adımı mıydı? Yoksa, Karabekir Paşa, suçlamaların hedefi haline gelen Kâzım Bey'i görevden alıp bir dereceye kadar onları memnun etmek ve fakat yerine pek güvendiği Rüştü Bey'i -ki o da Erzurumludur- tayin ederek makûl olan bir orta yol mu bulmuştu? Doğrusunu söylemek gerekirse Kâzım

43 *Defter-i Hatırat*, s.181. Albayrak Gazetesi Hamid Bey'in Erzurum'a gelişini okuyucularına şöyle duyuruyordu: "Ankara Dahiliye Vekâleti'nce vilâyetimiz Valiliğine tayin buyurulan Trabzon Vali-i sâbıkı Hamid Beyefendi geçen perşembe günü refakatlerinde 15.Kolordu Kumandan Vekili Rüştü Beyefendi olarak şehrimize muvasalat eylemişlerdir." (*Albayrak*, 18 Teşrinievvel 336 (18 Ekim 1920).

Karabekir Paşa'yı bu tür hesaplar içine itecek pek çok sebep vardı. Nitekim, daha sonraki gelişmelere bakılacak olursa, onun hesabının tuttuğu görülecektir Netice itibariyle Şark Harekâtı öncesi Erzurum güvenilir bir Vali ile güvenilir bir Kolordu Kumandanı'na teslim edilerek endişeler büyük nispette giderilmiş oluyordu.

2- Hamid Bey'in Erzurum'da Aldığı İlk Tedbirler

14 Ekim günü beraberinde Rüştü Bey de olduğu halde Erzurum'a gelen Vali Hamid Bey, ilk iş olarak pek tabiidir ki, "alelacele gönderilmelerine sebep olan meseleyi tahkik"e koyuldu. Temasta bulunduğu kimselerden -ki bunların içinde son olaylarda aktif rol üstlenmiş bulunan Celâleddin Arif ve Hüseyn Avni Beyler de vardır- edindiği ilk intibaların tesirinde kalmış görünen Hamid Bey'e göre "pek basit olan bu mesele, Cephe Kumandanı ile Ankara'nın aşırı sinirliliği ve evhamı neticesinde adeta, Ermenilerle cereyan eden muharebeye kötü tesir yapabilecek büyük bir mahiyet almıştı"⁴⁴. Oysa 1920 yazında son iç ve dış siyasî gelişmelere de bağlı olmak kaydıyla Şark Harekâtının geçici bir süre için askıya alınması şehirde memnunniyetsiz bir havanın oluşmasına ve hatta bir takım dedikodulara sebebiyet vermişti. Bu günlerde Erzurum'a gelen Celâleddin Arif ve Hüseyn Avni Beyler de duruma el koymağı gerekli görmüşlerdi. Bu teşebbüsler ise işleri büsbütün karıştırmaya yetmişti. Meselenin bu şekil almasında şahsî menfaat sağlamaya çalışanlar bir yana, ihtimaldir ki düşman propagandasının de tesiri vardı.

Hamid Bey hatıralarında ilk günkü temaslarına dayanarak Erzurum olaylarını şöyle kaydetmektedir:

"Bir gün halk müracaat ederek Vali ve Kolordu Kumandan Vekili Manastırlı Kâzım Bey'in ve bazı maiyeti erkânının suistimallerinden

şikâyet etmişler. Şikâyetçilere sonradan üç alay kumandanı da katılmış. Bu şikâyetlerin doğruluğuna kanaat getiren Celâleddin Arif Bey, Mustafa Kemâl Paşa'ya keyfiyeti arz ederek Kâzım Bey'in değiştirilmesini, suistimaller hakkında tahkikat yapılmasını ve ilhamını Ankara'dan alan halkçılık ve yerlilik cereyanına uyularak mebus Hüseyin Avni Bey'in Vali Vekâletine tayinini talep etmiş. Kâzım Karabekir Paşa, alay kumandanlarına kadar yayılan şikâyetin genişlediğini görünce, Celâleddin Arif Bey'in samimiyetinden şüphelenerek onun iddialarını yalanladıktan sonra, bu isteklerin Celâleddin Arif Bey'le arkadaşları tarafından iltizam olunan "Erzurum Erzurumlularındır" prensibinden mülhem olduğunu ilave etmiş. Esasen, Celâleddin Arif Bey'de matlup itaâtçi ruhu bulamayan Reis Paşa Hazretleri bu maruzattan müteessir olarak, Hüseyin Avni Bey hakkındaki inhayı red ile beraber bu teşebbüsü arabozuculukla suçlamış. Bu ithamı hazmedemeyen Celâleddin Arif Bey, duygularına tercüman olduğu Erzurum ahalisinden altmış kişinin imzasıyla verdiği cevapta; "bu şikâyetleri teyid, Hüseyin Avni Bey'in inhasının bizzat Paşa Hazretleri tarafından valilerin yerlilerden seçilmesi hususunda gösterilen temayüle⁴⁵ müstenid bulunduğunu belirtmiş ve kötü zamanlarda kendisine kollarını açmış olan Erzurum'un arabozucu olamayacağını" ilave etmiş.

İşte açık kalplilikle ve iyiniyetle açılan bu mesele, birtakım anlaşamamazlıklar yüzünden vahim bir şekil almıştı."⁴⁶

Hamid Bey, Erzurum'a yukarıda sözkonusu edilen yazışmaların son safhasında gelmişti. Esasında, daha önceden Kâzım Karabekir Paşa tarafından, dedikodulara yol açan hususların asılsızlığı gösterilerek

45 Mustafa Kemâl Paşa, Celâleddin Arif Bey'in Erzurum Vali Vekâletinin Hüseyin Avni Bey'e tevdiî hakkındaki talebi karşısında diyor ki "...halkın kendi eliyle kendini idare etmesi prensibini ortaya koyan bizdik. Fakat, bundan, her vilâyetin veya her mıntukanın ayrı ayrı birer idare teşkil etmesini, asla kastetmedik." (*Nutuk II*, s.479).

46 *Defter-i Hatırat*, s.181-182.

ikna edilmiş olan Celâleddin Arif Bey "bir daha ağzını açmamak ve Vali vazifesinden ileri gitmemek" hususunda ihtar edilmişti. Bütün bu olup bitenler üzerine Erzurum'da Valiliğin Hamid Bey, Kolordu Vekâletinin de Rüştü Bey tarafından doldurularak, son hadiselerde hakkında pek çok spekülasyonlar yapılan Kâzım Bey'in ayrılması, havayı büyük nispette yumuşattı. Bu son gelişmelerle ilgili olarak, Hamid Bey hatıralarında şöyle diyor:

"Sonsuz saygılarıma mukabil teveccühünü kazandığım ve teşebbüslerini pek haklı bulduğum Celâleddin Arif Beyefendi Hazretleriyle anlaşmamıza hiç bir engel yoktu. Suistimaller de tayin olunan hususî heyetler tarafından birbiri ardından meydana çıkarılmaktaydı. Hadisenin asıl kaynağı olan suistimallerin halli meselesi selâmet yolunu aldıktan sonra, bu olaya bağlı diğer hususları daha uygun bir zamana ertelemek zarurî idi. Bu zarureti hepimizden ziyâde Celâleddin Arif Beyefendi takdir buyurdular ve ortada anlaşmazlık kalmadığına dair müteaddit imza ile Ankara'ya bir telgrafnâme yazılmasına muhalefet buyurmadılar"⁴⁷.

3- Kâzım Karabekir Paşa ile Sarıkamış'ta Yapılan Görüşme

Bir gün önce gelmiş buldukları Erzurum'da gelişmeler ile ilgili ilk tahkikatı yapan ve yukarıda izah edildiği üzere Ankara'ya bir telgraf çekerek kısmî bir uzlaşmanın zeminlerini oluşturan Hamid ve Rüştü Beyler, 15 Ekim akşamı Sarıkamış'ta bulunan Kâzım Karabekir Paşa'yı ziyaret ettiler. Karabekir Paşa, Kars Kalesi'nin müstahkem ileri mevzileriyle meşgûl bulunuyordu. Kâzım Karabekir Paşa'ya Halk Hükûmeti meselesini Millet Meclisinin arzu ettiğini ve umumî kâtibi de Albayrak Gazetesi sahibi Mihdat'ın kardeşi Erzurum Mebusu Necati Bey

47 *Defter-i Hatırat*, s.182.

olduğunu söylediler⁴⁸. Bu ziyaret esnasında gayet sinirli ve kızgın görünen Karabekir Paşa, konuşmalarının bir yerinde, bir iki taburla Erzurum'u tedibe karar vermiş olduğundan bile bahsetti⁴⁹. Şüphesiz bu, Paşanın yapacağı bir şey değildi. Bununla beraber, olayların ciddiyetinin kendisini olumsuz yönde ne derecede etkilediğinin bir göstergesi olsa gerektir.

Hamid ve Rüştü Beyler son çekilen telgrafla arada bir anlaşmazlık kalmadığını ifade edip, düşman karşısında bu gibi boğuşmaların doğuracağı acı neticelerin üzerinde durarak, Kâzım Karabekir Paşa'nın hiddetini yatıştırmaya çalıştılar. Her ikisi de ertesi gün Erzurum'a döndüler⁵⁰.

D- DOĞU HAREKÂTI VE GÜMRÜ BARIŞI

Hamid ve Rüştü Beyler, Kâzım Karabekir Paşa ile Sarıkamış'ta yaptıkları görüşmeden sonra Erzurum'a dönerek vazifelerinin başına geçtiler. Bu görüşmede varılan mutabakat sonucunda cephe gerisinde mühim bir rahatlamanın sağlandığında şüphe yoktu. Bunun üzerine ordu, ileri harekâta devamla 30 Ekim'de Kars'ı zaptetti. Türk tarafının 9 şehit ve 47 yaralısına karşılık Ermeniler 3 general, 6 albay, 12 yarbay, 16 yüzbaşı, 59 teğmen, 16 sivil memur, 12 astsubay, 4 erbaştan başka 1150 esir ve 1110 ölü vermişlerdi⁵¹.

48 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.854; Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakkî Erkânı*, İstanbul, 1990, s.44.

49 *Defter-i Hatırat*, s.182.

50 *Defter-i Hatırat*, s.183.

51 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.857. Hamid Bey ise hatıralarında Kars'ın kurtarılışını 31 Ekim olarak verdikten başka, Ermeni esirlerinin sayısını 1100, ölü sayısını da 1500 olarak kaydetmektedir. (*Defter-i Hatırat*, s.183).

1- Barış Müzakerelerine Katılacak Heyetin Tesbiti

30 Ekim'de Kars'ın kurtarılması ve Gümrü'nün de tehdit altına girmesi karşısında, Ermenilerin 8 Kasım'da mütareke talebinde bulundular. Bu son gelişmeler üzerine Heyet-i Vekile, Ermenilerle mütareke ve nihayet barış görüşmelerinde bulunacak heyetin tesbiti işiyle meşgûl oldu. Tabii olarak barış görüşmelerinde bulunacak heyetimizin başında bu son askerî zaferin muzaffer kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın olması lâzım gelirdi. Heyet-i Vekile Ermenilerle yapılacak barış görüşmelerinde bulunmak üzere Kâzım Karabekir Paşa'dan başka Erzurum Mebusu Süleyman Necati ile "bir çok muvaffakiyetinden bahsolunan, Erzurum Valisi Hamid Bey'i görevlendirdi⁵². Gümrü'de yapılacak barış müzakerelerinde bulunacak

52 TBMM Zabıt Ceridesi, C.V, Üçüncü Basılış, Ankara, 1981, s.424. 3 Kasım'da Türk kuvvetlerinin Gümrü istikametinde harekete geçmeleri üzerine Ermeniler barış istemek zorunda kaldılar. 7 Kasım'da Türk kuvvetleri, verdiğimiz ultiमतomla geri çekilen Ermenilerin boşalttığı Gümrü'ye girdi. Esasında Ermeni Hükümeti, Türk ordusu henüz Gümrü'ye girmezden evvel 3 Kasım'da barış istemişti. Bundan başka Ermeniler 5 Kasım'da Gürcistan'a başvurarak, Kars'ı kaybettiklerini, Gümrü'yü elden çıkarmak üzere olduklarından dolayı Türklerin harekâtı durdurmaları için arabuluculuk yapmalarını istemişler, ancak olumlu cevap alamamışlardı. (ATASE, Arşiv No 1/4282, Dos.(6), 121-A, Klasör, 589, Fih.19). Ermenilerin 3 Kasım'da hazırladıkları mütareke teklifi 6 Kasım'da Kâzım Karabekir Paşa'ya ulaştı. (ATASE, A 1/4282, Dos.(6), 121-A, Kls, 589, Fih.13-2). Kâzım Karabekir Paşa ise bu teklifi Gümrü müstahkem mevkiini teslim almak şartıyla kabul edeceğini bildirdi. (ATASE, A1/4282, Dos.(6), 121-A, Kls, 589, Fih.38). Ermeniler de bu teklifi kabul ile Gümrü'yü teslim ettiler. (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.859). 8 Kasım'da Gümrü'ye gelen Kâzım Karabekir Paşa, Hariciye Vekâleti'nin mütareke şartlarını hâvi notasını Ermeni Hükümetine gönderdi. Bu nota ile Ermenilerden mütareke şartları olarak çok sayıda teçhizat, makineli tüfek, top, lokomotif ve vagon isteniyordu. (*Doğu Cephesi, C.III*, s.215). Taleplerimiz daha açık olarak şu şekilde iletilmişti. 24 saat içinde Gümrü'de bulunan 2000 tüfek, koşum takımı ve hayvanlarıyla birlikte 20 ağır ve 40 hafif makineli tüfek, üç batarya top ve 4000 sandık piyade cephanesi ve 6000 top mermisi, 2 lokomotif ve 50 vagon verilecekti. (ATASE, A. 1/31520, Dos.(15), -19, Kls.884, Fih.1). 8 Kasım'da Ermenilere iletilen bu şartlar üzerine 10 Kasım'a kadar şartlarımız incelenmek üzere izin istendiyse de, (ATASE, A: 1/4282, Dos.(6), 121-A, Kls. 589, Fih.24) sonunda silah isteklerimiz reddedilerek Ermenilerce sonuna kadar harbe devam kararı alındı.

heyetin belirlenmesinde Kâzım Karabekir Paşa'nın Ankara nezdinde yapmış olduğunu tahmin ettiğimiz telkinleri ve tavsiyeleri gözden uzak tutmamak gerekir. Nitekim Paşa, aşağıda işaret edileceği üzere, aynı müzakerelerde Celâleddin Arif Bey'in de bulunmasını Büyük Millet Meclisi Riyaseti'nden "özel olarak" talep ettiyse de "hukukî gerekçeler" öne sürülerek, ve gerçekte son Erzurum olaylarının tesiriyle bundan imtina edilecektir.

2- Hamid Bey'in Gümrü'ye Gidişi ve Mütareke Görüşmeleri

Hamid ve Necati Beyler beraberlerinde Celaleddin Arif Bey de olduğu halde, 9 Kasım'da Erzurum'dan hareketle 11 Kasım'da Kars'a ve 12 Kasım'da da Gümrü'ye vardılar⁵³.

Heyet Gümrü'ye varmadan bir gün önce 11 Kasım'da Kâzım Karabekir Paşa, karargâhını Gümrü'ye nakletmiş ve silah taleplerimizi reddederek yeniden savaş kararı almış bulunan Ermenilere karşı taarruz hazırlığına başlamıştı. Hatta bu arada Arpaçayı'nın doğusunda bazı mevkiileri işgal ettirmişti. Ertesi gün ise Ermeniler Iğdır'ı boşaltarak Aras kuzeyine çekildiler⁵⁴. Bu küçük çaplı çatışmalar devam ederken,

53 Özel Notları, Defter No.4, s.12.

54 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.861. Son taarruz hazırlıkları yapılırken Kâzım Karabekir Paşa 13/14 Kasım tarihli telgrafiyle, heyetle beraber Gümrü'ye gelmiş bulunan Celâleddin Arif Bey'in görüşmelerde bulunabilmesi için izninin uzatılmasını Büyük Millet Meclisi Riyasetinden istedi Paşa, Celâleddin Arif Bey'in "...vukuf ve tecaribinden istifade eylemek ve başlarsa sulh müzakeratında rey sahibi olmayarak bulunmak üzere" izninin uzatılmasını istemişti. (Akbulut, "Şark Harekâtı Öncesi...", s.97-98). Ne var ki, barış görüşmeleri başlamadan yeniden savaşmak gerektiğinden, Celâleddin Arif Bey de Gümrü'deki barış görüşmelerinde bulunamadı. Bilahire Şark Ordumuzun Ermeniler karşısında muzafferiyetini gördükten sonra, Erzurum'dan ayrılması gerektiğine inanacak ve 26 Kasım 1920'de Hüseyin Avni Bey'le birlikte Ankara'ya hareket edecektir. (*Nutuk II*, s.485).

Maliye Vekili Ferit Bey, Gümrü'de yapılacak barış görüşmelerinde bulunacak heyetin belirlenmesi ve bu heyetin içinde Celâleddin Arif Bey'in de bulunup bulunmaması ile ilgili olarak

Heyet-i Vekile 12 Kasım'da yeniden Ermenistan üzerine taarruz kararı verdi⁵⁵.

3- Şark Ordusunun İkinci Harekâtı ve Gümrü Barış Andlaşması

Ermeniler, tarafımızdan ileri sürülen şartların kabulünde kaydardıkları için Heyet-i Vekile'nin verdiği yeniden taarruz kararı üzerine, 14 Kasım günü sabahı ordu harekete geçti. Karşı taraf, yüksek köyleri ve dağları elde bulundurdukları halde, askerlerimiz ovada bulunuyordu. Savaş henüz iki-üç saat sürmüştü ki, Ermeniler doğu istikâmetinde geri çekilmeye ve dağ yollarından kaçmaya başladılar. Buna mukabil, ordunun sağ cehanındaki Ermeni kuvvetleri yerlerinde duruyor ve ufak çapta mukavemet gösteriyorlardı. Bu kuvvetler Türkiye'den gelen çetelerdi ve başlarında ise Van'lı Sebo bulunuyordu⁵⁶. 14 Kasım günü yapılan muharebede Ermenilerin 582 ölüsüne karşılık 7 şehit ve 50 yaralı vermiştik. 15 Kasım'da Ermeniler Şahtahtı müfrezemize saldırdılarsa da 3'ü subay 210 esir vermekten kurtulamadılar. Böylece esir sayısı 2000'e vardı. 17 Kasım'da ise son kez, halâ direnen Ermeni kuvvetlerine karşı harekete geçilerek daha

---

Büyük Millet Meclisi'nin 18 Kasım 1920 tarihli oturumunda Hükümetin görüşlerini şöyle açıklamıştı:

"...heyet-i murahhasa azasını tayin, cepheye bulunan bir kumandanın değil, Heyet-i Vekile'nin vezaifi iktizasındandır... Heyet-i Vekile murahhası tayin ettiği zaman müzakeratta bulunmuş ve o müzakerat neticesinde Heyet-i Murahhasa azasını tefrik ve tayin etmiştir.... Bir takım mesail-i siyasiye ve hususiye de şüphesiz mukarreratında icrayı tesir edecekti... Binaenaleyh Erzurum'a ait, ordunun cephe gerisine ait bir mesele-i dahiliye dolayısıyla Celâleddin Arif Bey'in murahhas olarak oraya tayinini Heyet-i Vekile muvafık görmedi."

Ferid Bey'e göre diğer bir sebep ise "Celâleddin Arif Bey'in mevki ve vaziyetini muhafaza etmesi" yani "Meclisin Reisi Sânisinin bir kumandan maiyetine murahhas tayin edilmesinden" kaçınılması idi. (ZC, C.V, s.426).

55 ATASE, A.1/4282, Dos.(6) 121-A, Kl.589, Fih.36.

56 *Defter-i Hatırat*, s.183, Hamid Bey ve Türk heyeti buldukları kaleden bu muharebeyi bütün teferruatıyla izlemişlerdi.

güneye doğru tardedildiler. Bu son darbeden Erivan'ı da kaybedeceği korkusuna kapılan Ermeni Hükûmeti şartlarımızı kabul etti⁵⁷.

Üç gün kadar süren bu karşı taarruzdan sonra barış teklifimizi kayıtsız şartsız kabule mecbur kalan Ermeni Hükûmeti⁵⁸, 17 Kasım günü saat üçte karargâha gönderdiği bir kurmay yüzbaşı vasıtası ile Ermeni Başkumandanı ve Dışişleri Bakanı'nın mütareke şartlarımızın tamamını kabul ettiklerine dair mektubu Kâzım Karabekir Paşa'ya iletiler. Yine aynı gün İçişleri Bakanı ve bir kurmay yüzbaşı karargâha gelerek, Bolşeviklik ihtilâinden kurtulduklarından sulh muahedesi başlar başlamaz istediğimiz silahları vereceklerini ve hafif makinalı tüfekleri az olduğundan azar azar verilmesine müsaade rica ettiler⁵⁹. 18/19 Kasım'da yine bir Ermeni heyeti gelerek şimendifer yollarının tahrip edilmiş olmasından dolayı silahların teslimatının 23 Kasım'da tamamlanabileceğini söyleyerek ayrıldı⁶⁰.

Bütün bu gelişmeler esnasında Ermeni Hükûmetiyle 18 Kasım 1920'de önce 7 günlük bir süre için yapılan mütareke, sürenin bitiminde 5 Aralık gününe kadar 10 gün daha uzatıldı⁶¹. Bu esnada mütareke şartı olarak Ankara'nın istediği 1000'er mermisi ile 20000 tüfek üç batarya seri ateşli koşulu dağ topu, yine koşulu 40 makinalı tüfek Ermenilerden alınarak Doğu Cephesinin ilk zafer hediyesi olarak Kâzım Karabekir Paşa tarafından Batı Cephesine gönderildi⁶².

4- Ermenilerle Barış Görüşmeleri ve Bolşeviklerin Müdahalesi

Silahların tesliminden hemen sonra 23 Kasım günü Hattisiyan, Gülhandaniyan ve Gordaniyan'dan ibaret Ermeni heyeti görüşmelerde

57 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.861; *Defter-i Hatırat*, s.183.

58 *İstikbâl*, 21 Teşrinisâni 1336/1920, No.191.

59 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.861.

60 *Özel Notları*, Defter No.4, s.10.

61 Tevfik Bıyıkhoğlu, *Atatürk Anadolu'da I (1919-1921)*, Ekim, 1981, s.157.

62 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.861.

bulunmak üzere Gümrü'ye geldiler. Ancak karşılıklı görüşmeler iki gün sonra 25 Kasım'da başladı ve ilk toplantı merasimle geçti. 27 Kasım 1920'de yapılan ikinci toplantıda Ermeniler, Sevr Andlaşması'ndaki imzalarını geri almakla⁶³ beraber, Hamid Bey'in ifade ettiğine göre, bir takım taleplerde bulunmaktan da geri kalmamışlardır. Hamid Bey hatıralarında bu talepleri ve takınılan karşı tavrı şöyle anlatıyor;

"Hükümetimizin şekline ve bir süreden beri görülen temayüllerimize ve muhaberatımızdaki kırmızılığa aldanan Ermeniler, hayati kabiliyeti olan bir Ermenistan teşkilinden, Türkiye mültecilerinin çokluğundan bahisle Van ve Eleşkird'i, bu Ermenistan'a liman olmak üzere de Batum'un güneyinde Viçe, Hopa veya Rize'yi talep ettiler. Ayrıca Oltu'yu da istediler. Bu gülünç isteklerin yazıyla yapılması istenerek oturuma son verildi.

"Ertesi günü gelen notaya verilen cevapta: "Bu isteklerin tarihi, coğrafi, harsî, irkî, siyasi bakımlardan red ve cerh edilerek, müzakerenin devamı (nın), münasebetsiz iddialara nihayet verilerek Arpaçay'ının sınır olarak kabulüne bağlı bulunduğu" bildirildi⁶⁴.

Türk-Ermeni görüşmeleri bu istikamette devam ederken, Sovyetler Ermenilerin ezilmesinden istifadeye yeltenerek Kızılordu'yu Erivan üzerine yürütmeye başlamışlardı. Hatta bunun için Sovyet Hükümeti Tiflis Mümessili olan elçi Legran'ı 11 Ekim'de Erivan'a göndermişti. Legran, Ankara sefiri tayin edilen Budu Midivani ile birlikte Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesini hazırlamak ve bu münasebetle görüşmelerde arabuluculuk yapmakla görevlendirilmişti. Daha sonra Gümrü'ye gelen bu kişilerin müzakerelere katılıp katılmamaları ayrıca bir problem doğurdu.

Hamid Bey'in iddia ettiğine göre Kâzım Karabekir Paşa, bunların müzakerelere katılmasında bir sakınca görmüyordu. Öte yandan, Ruslarla hallolunacak bir meselemiz olmadıktan başka, sözkonusu

63 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.861-862.

64 *Defter-i Hatırat*, s.184.

kişilerin varlığının, son gelişmelerin bize bahşettiği üstünlük üzerine kötü tesir yapabileceği düşüncesindeki Hamid ve Necati Beyler bu fikre tamamen muhalif idiler⁶⁵.

Ermenilerle yapılacak barış görüşmelerinde bulunacak olan Kâzım Karabekir Paşa ile diğer murahhaslarımız Hamid ve Necati Beyler arasındaki ilk ciddi fikir ayrılığı bu meselede ortaya çıktı. Budu Midivani'nin Ermenistan'da söylediği nutuktan anlaşıldığı üzere, Türk tarafının fedakârlık yapması gerektiği yolundaki Sovyet tezinin ısrarı halinde mesuliyet kabul etmeyeceklerini ifade eden Hamid ve Necati Beyler, 20 Kasım 1920 tarihinde Mustafa Kemâl Paşa'ya çektikleri ortak imzalı telgrafla keyfiyeti Ankara'ya iletiler⁶⁶.

Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerine

Ermenistan sulhunun daimî olması için Rusya'nın iştirak etmesi lüzumuna dair olan fikirde ısrar vardır. Biz bunun tahakkukunu memleket için muzır görüyoruz. Gümrü'de, Makû'de, Refkum Teşkilâtı yapılmış ve işgâl-i askeriyemizde bulunan burada bu vasıta ile tevkifat icra olunmuştur. Bu meseleyi hasmımıza ve cihana karşı kabil-i müdafaa görüyoruz. Hükümetimizin nokta-i nazarında böyle bir tebeddül hâsıl olduğuna vâkıf bulunuyoruz. Çiçerin'e verilen cevabî notamız nokta-i nazar-i âlilerinin bu merkezde olmadığını gösterdi. Bu hususlara dair tenvirimizi istirham eyleriz.

20.11.36 (1920)

Necati-Hamid

Bundan başka Hamid ve Necati Beyler yine aynı konuyla ilgili endişelerini, aşağıdaki 23 Kasım tarihli telgrafla Ankara'ya bildirerek Mustafa Kemâl Paşa'dan endişelerinde haklı olduklarına dair cevap da aldılar⁶⁷.

65 *Defter-i Hatırat*, s.184.

66 *Özel Notlarn*, Defter No.4, s.29.

67 *Özel Notlarn*, Defter No.4., s.29.

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerine
 Midivani ile Legran bu akşam Gümrü'ya vâsıl olacaklardır.
 Ermenilere vekâlet ve himayetten başka birşey yapamayacaklarını
 kaviyyen zannetmekteyiz. İhdas olunmak üzere bulunan emr-i vakiye
 nazar-ı dikkat-i devletlerini celb edemeyeceklerini müzakere nokta-i
 nazarına göre hukukumuzdan zerre kadar fedakârlığa razı
 olamayacağımızın tabii bulunduğunu arz eyeriz.

23.11.36 (1920)

Necati-Hamid

Sulh Murahhasları Hamid ve Necati Beylere

C.23.11.36 şifreye Ermenilerle müzakeramızda hiç bir tarafın
 müdahalesi ve delâleti mevzuu bahs olmamalıdır. Hususiyle Ermenilere
 vekâlet ve onları himaye maksadiyle işe karışmak isteyenlere karşı
 tavassut etmediğimizi dermeyan edebilirsiniz. Hukukumuzdan zerre
 kadar fedakârlığa razı olunmayacağı muhakkaktır. Kâzım Karabekir
 Paşa Hazretlerine de Hariciyeden bu yolda işaret-i lazimedede
 bulunulmuştur.

23.11.36 (1920)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemâl

Mustafa Kemâl Paşa'nın sözünü ettiği telgrafta Hariciye Vekili
 Ahmet Muhtar Bey, Kâzım Karabekir Paşa'ya "Rusya'nın bizi tanıyan ve
 bizimle münasebata girişen yegâne büyük devlet olduğu" ve bize az da
 olsa yardımlarının olabileceğinin gözden uzak tutulmaması gerektiğini
 hatırlatmak ihtiyacını duymuştu⁶⁸.

Ankara-Gümrü arasında mutabakatla sonuçlanan bu yazışmalar
 yapılırken Midivani, Çiçerin tarafından memur olduğu aracılık
 vazifesinden bahisle ısrar etmek istediye de, "aracının hukukî

68 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.865.

durumunun düşmanları biraraya getirmekten ibaret olduğu, buna ise mahal kalmadığı, son Rus-Japon muharebesinde aracılık yapan Amerika'nın aldığı hareket hattının bu hususta açık bir örnek teşkil ettiği" beyan olunarak bu istek kesin suretle reddedildi⁶⁹.

Bundan sonra, Bolşevik delegeleri Ermeniler üzerinde baskı yaparak anlaşmayı imza ettirmemeye çalıştılar. Hamid Bey hatıralarında Rusların bu hususta Kâzım Karabekir'i ikna bile ettiklerinden bahisle, Necati Bey ile kendisinin kesin muhalefeti sonucu bunun önüne geçildiğinden söz etmektedir⁷⁰. Hamid Bey'in iddiaları bu merkezde olmakla beraber, Kâzım Karabekir Paşa'nın kayıtsız şartsız Rusların dümen suyundan gittiğini kabul etmek güçtür. Kaldı ki, Paşa'nın tavırlarının gerisinde Ankara'nın "yegâne müttefiki" görünen Sovyetleri bir kalemde silip atmamak gibi ince bir siyaset hesabını, dahası Sovyet desteğine duyduğumuz kesin ihtiyacın ortaya çıkardığı denge hesaplarını gözden uzak tutmamak lâzım gelir. Bununla beraber, Gümrü'de Türk delegasyonunun sivil kanadını oluşturan Hamid ve Necati Beyler ile askerî bürokrasinin en önemli köşe taşlarından olan Kâzım Karabekir Paşa arasındaki "iletişim eksikliği"nin temelinde, son askerî zaferin kumandanının bu zaferi paylaşmamak gibi bir "kıskançlığı" var mıdır? Ve bu yoldaki psikolojik durumlar Kâzım Karabekir Paşa'yı savaşın sonucunda ulaşılan barış müzakerelerinde de "tek adamlığa" doğru götürmüş müdür? Bu sorulara somut cevaplar bulmak zor olsa da, gerçek olan şu idi ki, Milli Mücadelenin mühim handikaplarından olan askerlerle siviller arasındaki güvensizlik halâ ortadan kaldırılamamış görünüyordu. Öyle ki, bu güvensizlik, irtibat kopukluğu ile birleşince ilgili kişileri karşılıklı suçlamalara ve ithamlara kadar götürecektir. Nitekim, Türk-Sovyet ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde tanzimiyle meşgûl olduğu

69 *Defter-i Hatırat*, s.184.

70 *Defter-i Hatırat*, s.184-185.

bu günlerde, Mustafa Kemâl Paşa gibi Kâzım Karabekir Paşa'nın da samimi olarak "Bolşevik dostluğu"ndan yana görünmeleri⁷¹, bu son olayda Kâzım Karabekir Paşa'nın yukarıda sözünü ettiğimiz muhtemel yaklaşımlarıyla biraraya getirildiğinde Hamid ve Necati Beyler tarafından "Bolşeviklik" yapmakla suçlanmasına kadar olayları tırmandırmaya yetecektir.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Aralık ayının ikinci gecesi saat 1'de sureti Ankara'ya onaylatılan Gümrü Andlaşması imzalandı. Gümrü Andlaşmasının imzalanması sırasında bilindiği gibi Türk Hükûmetini Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamid Bey ve Erzurum mebusu Süleyman Necati Bey, Ermeni Hükûmetini ise eski Başbakanlardan Aleksander Hatisiyan, eski Maliye Bakanı Avram Gülhandaniyan ve İçişleri Bakan Yardımcısı İstefan Gorganiyan temsil etmişlerdi⁷². Gümrü Andlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra 4 Aralık 1920'de Hamid Bey, Gümrü'den Erzurum'a hareket etti⁷³.

E- KÂZIM KARABEKİR PAŞA'NIN BOLŞEVİKLİK PROPAGANDASI YAPTIĞI İDDİALARI

Türk-Sovyet ilişkilerinin fevkalâde ehemmiyet kazandığı 1920 yılının sonlarına doğru, Anadolu umum-u efkârında da bu meselelerden kaynaklanan şüphelerin, evhamların ve dahası suçlamaların bir hayli arttığını göstermekteyiz. Bunun sebeplerinden olabileceğine kanaat getirdiğimiz bazı hususlara yukarıda temas edilmişti. Burada Hamid Bey'in hatıralarında uzun uzadıya yer verdiği, Karabekir Paşa'nın

71 Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, s.57.

72 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, Birinci Cild, (1920-1945)*, Ankara, 1983, s.19-23.

73 *Defter-i Hatırat*, s.186. Hamid Bey, Gümrü'de bulunduğu esnada Ermeniler kendisine iki köpek hediye ettiler. "Çar" ve "Çiçerin" adı verilen bu köpekleri birkaç yıl hep yanında gezdirdi.

bolşevik propagandası yaptığı yolundaki iddialarına temas edeceğiz. Ancak, hem ifade etmek gerekirse, diğer bazı vesikalarla desteklenmediği müddetçe, bütün bunlar, Hamid Bey'in sözkonusu "iddiaları" olarak kalacaktır. Hamid Bey'in iddiaları aynen şöyledir:

"Gümrü'de bizi Ermenilerden ziyade Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın Bolşevizm temayülleri meşgûl ediyor ve üzüyordu. Hiç bir gün geçmezdi ki Karabekir Paşa hepimizi yanına çağırarak komünizmin muhassenatından bahsetmesin. Biricik kurtuluş ve başarı çaresinin onda olduğunu ileriye sürmesin. Biricik mantuk delili olmak üzere de az zaman içinde İspanyol hastalığı gibi bütün Şark'ı saran bu hastalıktan kurtulmak imkânı olmadığını, bigâne kalarak memleketi aşağıdan yukarıya kaplamasını beklemektense teşkilâta yukarıdan başlamak elzem olduğunu beyan eyliyordu.

"Bolşevizm manâsıyla tam bir çelişki teşkil eden bu mantığın butlanını, haksızlığını, bâtil ve boşluğunu bir türlü Paşa Hazretlerine anlatmaya muvaffak olamıyorduk. Her gün, itirazlarımız üzerine susmaya mecbur olur, fakat ertesi günü aynı hararetle iddialarına devam eylerdi.

"O sırada Celâleddin Arif Beyle, Erzurum mebusu Durak (Sakarya) Bey de orada bulunuyordu⁷⁴. Celâleddin Arif Bey, mütarekenin ilk günlerinde, yardımından istifade olunmak üzere Paşa tarafından davet olunmuş ise de, Erzurum'daki hadiseden gücenik olan Ankara, Celâleddin Arif Bey'in murahhaslığını kabul etmemiştir.

"Paşanın bizleri ilzam için müracaat etmediği vasıta kalmadı. Ara sıra, Bakû'de bulundurduğu adamlarından ve hassaten Dr.Fuat Sabit Beyden aldığı raporları kesin deliller gibi önümüze sürerdi. Bir gün de, Komünist Fırkasının Mecliste kazandığı kuvvet ve gelişmeye ve kendisinin fırkaca askerî delege tayin edildiğine dair Mustafa Kemâl

74 Durak ve Süleyman Necati Beyler Erzurum Olayları sebebiyle Eylül 1920'de Ankara'dan hareketle Erzurum'a gelmişlerdi. Trabzon'a kadar gemiyle yapılan bu yolculuk, yine Hamid Bey'in Ankara'dan Trabzon'a dönüşüne denk düşmüştü. Mebuslar 26 Eylül'de Trabzon'a varmışlardı. (İstikbâl, 3 Teşrinievvel 1336/3 Kasım 1920, Sayı.177.

Paşa şifre anahtarı ile Hakkı Behiç Beyden aldığı şifreyi göstererek, bunu da mütalâasının isabetine bir delil olmak üzere ileriye sürdü. Bittabî yeni bir tesir yapamayarak aynı susturucu cevaplara maruz kaldı.

"Paşa, bu hususta sözde de kalmayarak fiiliyata da geçti. Gümrü'de kendi erkânı vasıtasıyla baldırı çıplaklara bir teşkilât yaptırarak icraata, asıp kesmeye, soymaya başlattırdı. Bu da yetmiyormuş gibi, İran'ın Makû Hanlığında Bolşevik teşkilâtı yapması için o bölgede bulunan Fırka Kumandanına emir vermeye kalkıştı"⁷⁵.

Hamid Bey, kendi ifadesince "bu azap veren çevreden" yani Gümrü'den ayrılıp Erzurum'a geldikten sonra, Süleyman Necati Beyle birlikte "intibalarını" ve hadiselerin "muhtemel sonuçlarını" ihtiva eden uzun bir telgrafı Meclis Başkanlığına gönderdiler. Burada, Hamid Bey'in Karabekir Paşa ile ilgili iddialarına konu olan gelişmeler sırasında adından söz ettiği Durak Bey'in gözlemlerine ve tesbitlerine de temas etmek gerekecektir. Bu gelişmelerden kısa bir müddet sonra Erzurum'a gelecek olan Mustafa Suphi'nin gelişiyile alâkalı olarak teyakkuz halindeki halkın hislerine tercüman olmak üzere Karabekir Paşa nezdinde teşebbüse geçen Durak Bey, Paşadan, ordunun bolşevik olduğu yolunda Erzurum'da oluşmaya başlayan şüphelere karşılık olarak, ordu içinde bolşeviklik propagandası yapanların uzaklaştırıldığı ve orduda bolşeviklik nâmına birşey kalmadığı cevabını alarak ikna olacaktır⁷⁶.

Hamid ve Necati Beylerin konu ile ilgili olarak Mustafa Kemâl Paşa'ya çektikleri uzun telgraf şöyleydi:

"Bize verilen vazifeyi bitirip Erzurum'a döndük. Kâzım Karabekir Paşa Hazretleri, askıda kalmış Kafkas meselesinin de müzakeresinde hazır bulunmak üzere Kars'ta beklemeliğimizi tebliğ eylemiş ise de,

75 *Defter-i Havrat*, s.185-186.

76 Geniş bilgi için bkz.Erzurum Mebusu Mustafa Durak Bey'in mecliste yaptığı "Ahvali Şarkıyye hakkındaki izahatı" TBMM Gizli Celse Zabıtları C.II, 2.Baskı, Ankara, 1985, s.28-35.

yüksek makamınızdan bir emir alınmış olmamasına ve sulh müzakeratı vesilesiyle şahit olduğumuz bazı ahval ve hadiselerin memleketin hayat ve istikbaline ve bilhassa istikameti tayin edilmek üzere bulunan Şark siyasetine çok yakından alâkası itibariyle bunların zatı devletlerine iblâğından evvel herhangi bir taahhüde girmemek arzusu bizi, bu teklifi kabulde tereddüde sevk eyledi. Görüşlerimizle bağdaştıramadığımız hususları aşağıda arz ederiz.

"Kumandan Paşa Hazretleri komünizm ve bu vesile ile Rus politikasına fevkalâde mütemayıl bulunuyorlar. Mustafa Suphi, mahut Zor Mutasarrıfı Zeki ve Halil Paşanın telkinlerinden ilham alan bu temayüle yüksek müsaadeleriyle "gayrı şuurî" diyeceğiz. Çünkü daha dün, âdi bir hadiseyi karıştırarak ve abartarak Hükümetçe iltizam olunan halkçılığı ithama vesile yapan bu zatın -aynı zamanda Ordu Kumandanı -mutlâk hakim ve komünist olmak arzularını akıl ve mantıkla ve civarımızda cereyan eden hadisatla bağdaştıramıyoruz. Gerçekten, bizi de bu fikre çekmek için ileriye sürülen nazariyeler, Kâzım Karabekir Paşa'nın sosyalizm ve komünizme ait en iptidai içtimaî bilgilerden pek uzak bulunduğunu isbat etmiştir.

"Her fert içtihadında serbest ise de, Paşa Hazretlerinin devamlı nutuklarla sözle, orduya bolşevik özel alâmetlerini sokmakla fiilen, icraatını ve bütûn bu tezahüratı Şark vilâyetlerindeki temayüllere izafe ederek merkezi yanlış istikametlere sevk eylesini, memleketin yüksek menfaatlerine zararlı gördüğümüzden dolayı tenkit etmek mecburiyetinde kaldık. Ayrıca şurasını da ilâve edelim ki, Paşanın bu fikrine, diğer benzeri hususlarda olduğu gibi orduda iki-üç subaydan başka kimse yâr olmadığı gibi, Doğuda hiç kimse taraftar değildir. Aksine, bu temayüllerin belirtisi orduyu için için yakmakta ve ahaliyi

Hükûmetten nefret ettirmekle⁷⁷ beraber karşı tedbirler almaya da mecbur kılmaktadır.

"Gerçekten, siyasî vaziyetin bizi Ruslarla işbirliği yapmaya mecbur ettiğini biz de idrâk ediyoruz. Fakat, bu mecburiyetle komünizm arasında bir bağlantı göremediğimiz gibi -velev sahte olsun- böyle bir maskeyi isteyen de yoktur. Hâl böyle iken bu temayülü, Doğuda kırmızılar tarafından son zamanlarda hakkıyla takdir olunan nüfuz ve hakimiyetimizi feda ederek zillet ve bağımlılık derekesine kadar ileriye götürmek doğru bir hareket ve siyaset telâkkî olunamaz.

"Bu temayülün idarî ve siyasî tesirlerine gelince: Paşa Hazretleri Gümrü'de maiyeti subaylarından bir kaçının da katılmasıyla baldırı çıplaklardan kurduğu teşkilâtla memleketin idaresini bunlara tevdi eylemiştir. Bu kişiler, verdiğimiz silahlarla donatılmış maiyetleriyle, birçok kimseyi gözümüzün önünde tutuklayıp mallarını yağma ettiler. Ermenilerin, Amerikalıların sorularına karşı; "Biz memleketin dahilî idaresine müdahale etmiyoruz" biçiminde çocukça cevap verildi. Hülâsa şekavete alet olduk. Bu teşkilâtın Ermenileri tehdit edeceği zannolunmuş ise de sonraki fiiliyat bu zannın boş olduğunu göstermiştir.

"İkisincisi: Paşa hazretleri Bolşevikleri müzakerelere iştirak ettirmekte ısrar eylemiş fakat, tarafımızdan vuku bulan kesin muhalefete ve Hariciyenin üstüste talimatı üzerine bunda muvaffak olamamış ise de, müzakerelere iştiraktan ziyade Ermenistan'a Bolşevizm ithali için Türk taahhüdünden de istifade kasdıyle Gümrü'ye gönderilen Midivani, cerayan eden müzakerelere bigâne kalmamış, edindiği bilgilerle entrikasını çevirmiş ve neticede kırmızı perde altında eski hudut azametini iadeye yönelik Rus emelleri husûl bulmuştur.

77 Aynı günlerde Erzurum ahalisi ordudan şüphe etmeye başlamıştı. Ordunun bolşevikliğe göz yumduğu yolundaki kuşkular "din yok, milliyet yok, istiklâl yok, niye yaşayacağız" diye açığa vuruluyordu. (GCZ, C.II, s.32).

"Bolşevik Ermenistan'a cemile yapmak isteyen Midivani'nin tesiri, Paşa Hazretlerini, muahedenin imza edildiğinin ertesi günü, Nahçıvan ve Şirver mıntikasının Ermenilere terki lüzumu gibi garip bir düşünceye sevk eylemiş ve pek tabii olarak bu yersiz teklif tarafımızdan kesin surette reddolunmuştur. Hülasa, biz Ermenistan'a Bolşevizm nâmı altında Rus nüfuz ve hakimiyetinin iadesini Şark siyasetimize tamamen zararlı gördük ve merkezden yapılan talimata da dayanarak Paşa'nın buna muhalif arzusuna engel olduk. Fakat, Hariciye Vekâleti'nin sonradan demogojiye karşı fikrini değiştirmesi ve istenerek açık bırakılan yollardan Kızılordu'nun yine muvafakat ve yardımımızla, Ermenistan'a girişi, bu teşebbüslerimizi akîm bırakmış ve ne yazık ki, elini ayağını bağlayarak zararsız teslimiyetkâr bir hale getirdiğimiz 500.000 Ermeni'nin yerine 150 milyonluk Rus kütlesi kaim olmuştur. Netice olarak da doğu yolumuz tekrar kapanmıştır.

"Bu suretle Ermenistan'da emellerine kavuşan Ruslar, bugün de Batum'u hedef gösterip yine bizi aracı yaparak Gürcistan'a sahip olmak istiyorlar. Bu defa, tayin olunacak heyet de müstakil siyaset takip etmeyerek Ruslara uyarak hareket edecek olursa, aynı neticenin husulü tabiidir. Burada, Ruslar tarafından doğuya dahil edilmesindeki zararın takdir olunduğunu, Midivani tarafından defalarca ifade olunan ve bununla beraber geçen yazışmalara göre sonradan Ankara'da yarı resmî bir şekil aldığı anlaşılan komünizme dair mütalaâ ileri sürmeyeceğiz.

Yalnız şunu arzedelim ki, halen Rusya'da tedhişle sürdürülen gayritabiî bu halin devamına yaratıcılarının da emin olmadıklarını, Gümrü'de rastladığımız Azerbaycan ricalinden ve hatta Midivani'nin yakınlarından anladık. Arzu edildiği takdirde yukarıdaki hususlara ait kesin delilleri ve Midivani ile cerayan eden mülâkatlarımızı tafsilen arz ederiz efendim.

10 Kânunuevvel 336 (10 Aralık 1920)

Necati-Hamid⁷⁸

10 Aralık 1920 tarihli yukarıdaki uzun telgrafta özetle, Kâzım Karabekir Paşa'nın komünizme ve Rus politikasına "mütemayil" bulunduğu ve fakat bunun "gayri şuurî" olduğu vurgulanıyordu. Ancak bu yoldaki tercihlerin "ahaliyi hükûmetten nefret etme noktasına getirdiğine" ve bu aşamada bir takım "karşı tedbirlerin" alınabileceğine de temas ediliyordu. Bu "karşı tedbirler" neler idi? Neler olabilirdi? Şark harekâtı öncesi Erzurum'da yapılmak istenen "Halk Hükûmeti" teşebbüsleri bunun bir parçası mı idi? Dahası, bir müddet sonra kurulacak olan "Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti" de karşı tedbirlerden birisi olarak görülebilir miydi? Bütün bunlar bir yana telgraf sahipleri Hamid ve Necati Beyler bu defa herşeye rağmen "Ankara'da yarı resmî bir şekil aldığına" kanaat getirdikleri komünizm ile ilgili fikir beyan etmekten belki de "çizmeyi aşmamak" endişesiyle imtina etmiş görünüyorlardı.

Bütün bunların yanında, gerek Süleyman Necati ve gerekse Hamid Beylerin Karabekir Paşa'ya yönelik hücumlarda bulunmaları için kendilerince sebepleri vardı. Süleyman Necati Bey, Albayrak Gazetesi sahibi ve başyazarı olan, aynı zamanda Erzurum'daki "Halk Hükûmeti" eğilimlerinin fikir babası görünümündeki Midhat Beyin kardeşi idi. Şark harekâtını bir müddet için de olsa sekteye uğratmış olan hadiselerin ön saflarında bulunmuş olan Midhat Bey'le ilgili düşüncelerinde geri adım atmamış bulunan Karabekir Paşa'nın bir vesile ile yeniden "eski yaraları kaşıyacağına" şüphe yoktu. Belki de sırf bu düşünce, Necati Beyi ilk hamleyi yapmaya sevk etmişti. Ancak, işin bir başka ilginç tarafı Albayrak Gazetesinde 1 Kasım 1920'den 20 Aralık 1920'ye kadar belli aralıklarla beş adet makale yayınlanmıştı. Bu makalelerde Bolşevizme daha bir sempati ile bakılmaktaydı. Akbulut, "Yeni Fikirler Karşısında Türkiye" başlığı ile yayınlanan bu imzasız makalelerin yazarının Midhat veya kardeşi Süleyman Necati Bey olduğunu kaydetmektedir⁷⁹.

79 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.65 vd.

Yukarıdaki telgraf da Ankara'ya bu makalelerin yayınlanmakta olduğu bir dönemde çekilmişti. Söz konusu makalelerin Süleyman Necati Bey tarafından yazılmış olduğunu varsayarsak, onun Kâzım Karabekir Paşa'ya yönelik hücumlarında fikir bazında bir çelişki aramak icab eder.

Öte yandan Hamid Bey ise sürekli biçimde, bir mülki amir olarak askerlerin gölgesinde çalışmaktan muztarip olduğunu her vesileyle ortaya koymuş bir idareciydi. Özellikle Trabzon Valiliğinden itibaren bu sıkıntılarını Karabekir Paşa'nın kendi üzerindeki etkinliği ve hatta baskısı ile özdeşleştirmişti. Öyle ki, Erzurum Valiliği süresince Hamid Bey'in en öncelikli meselesi Kâzım Karabekir Paşa'nın "hakim-i mutlak" olmak isteği ve hatta teşebbüsleri olmuştu. Bu noktada Hamid Bey ile Albayrakçılar ve hususiyile adı geçen günlerde Süleyman Necati Bey, askerlerin mülki ve idari işlerden el çekmeleri hususunda aynı paralelde düşünüyorlardı. Nihayet, onlara göre Şark Harekâtı sonrasında Erzurum'un askerî öneminin gözle görülür derecede azalmasına bağlı olarak, buradaki idari düzenlemeler için bir fırsat ortaya çıkmış görünüyordu. Bu noktada Süleyman Necati Bey, Albayrakçılar adına yarım kalmış bir misyonu tamamlamak, Hamid Bey ise düşüncelerine temel teşkil eden "sivil bir yönetim" oluşturmak gayreti içine girmişlerdir denilebilir.

Hamid ve Necati Beyler 10 Aralık 1920 tarihinde Meclis Başkanlığına çektikleri telgrafta "arzu edildiği takdirde yukarıdaki hususlara ait kesin delilleri ve Midivani ile cereyan eden mülakatlarımızı tafsilen arz ederiz" diyorlardı. Kâzım Karabekir Paşa ile ilgili suçlamaların Ankara'da nasıl bir etki yaptığını bilemiyoruz. Ancak görülen o ki, Mustafa Kemâl Paşa, 12 Aralık 1920 tarihli cevabi şirfesiyle, yalnızca "Midivani ile cereyan eden mülakatın tafsilâtını kendilerinden istemişti⁸⁰.

1- Hamid Bey'e Göre Sovyetlerin Türklerle İttifak Gerekçeleri

Hamid ve Necati Beyler, Mustafa Kemâl Paşa'nın 12 Aralık 1920 tarihli şifreyle kendilerinden istediği "izahat üzerine 14/15 Aralık 1920'de son günlerdeki Türk-Sovyet ilişkilerini, bu ilişkilerden Sovyetlerin beklentilerini ve nihayet kendi "şahsî kaygılarını", Midivani ile yaptıkları mülakâtlara dayanarak Ankara'ya şöyle rapor ettiler:

"Midivani heyetiyle birçok kere yapılan görüşmeler sonucunda beliren esasları iki noktada toplamak gerekiyor. Birincisi, Rusların ittifakımıza talip olmalarındaki gerçek sebep.... İkincisi, bu ittifaktan elde etmek istedikleri faydalardır. Mülâkatın tafsilâtını arz etmek çok uzayacağı için neticelerini bu iki noktaya göre tayin ve tesbit ile yetinmeyi uygun buluyoruz.

1) Rusların ittifakımıza talip olmaları dahilî ve haricî olmak üzere iki sebepten doğuyor. Dahilî sebep, genellikle hissedilen ve görülen dahilî zaafıtan ibarettir. Çünkü, kamuoyu ve asker, bugünkü idareden memnun değildir. Hakikî komünist olan birkaç yöneticiden başka idare sorumluluğunu yükümlenmiş bulunanlar, komünizmin ruhuna bütûn manâsıyla yabancı, aşırı veya ılımlı nasyonalist olduklarından komünizm genellikle yağma, öldürme ve imha mahiyetinde tecelli etmektedir. Bu da, bilhassa İslâm ve Türk dünyasında derin bir hiddet ve nefret uyandırmaktadır.

Bundan başka ticaret, sanat, ziraat velhâsıl bütûn iktisadî hayat durmuş, sefalet yüz göstermiştir. Yeniden soyulacak Azerbaycan gibi zengin bir ülkede halen bulunmadığından inkılâpçılar hâkiki bir endişe içindedirler. Bu ciheti Midivani'nin müşaviri Şafovski itirafa mecbur olmuştur.

Haricî sebebe gelince: Bu da bizim batılılarla uyuşarak Kafkasya'da Sovyet Rusyası'na karşı bir cephe açmamız endişesidir. Batılıların Ruslara karşı kullanacak başka yeni bir kuvvete sahip

olduklarını şimdilik tasavvur etmediklerinden, tarafımızdan böyle bir cephe açılınca bütün gayrimemnunların ve bilhassa Azerbaycan, Kuzey Kafkas ve Türkistan'ın da bize döneceği ve inkılâbın da mağlup olacağı şüphesiz sayıldığından, bugün Türkiye ile ittifak edilmesi Rusya'ca ölüm-kalım meselesi sayılmaktadır.

2) İttifakımızdan elde etmek istedikleri faydalar, birinci adımda arzedilen vaziyetin husûlüne engel olmak ve bize, Avrupa aleyhinde olmak üzere İslâm ve Türk dünyasında bir propaganda yaptırmak ve bu suretle Rusları İslâm âlemine dost ve müttefik olarak takdim ettirmekten ibaret ise de bizi zayıf bulurlar veya birtakım tanınmış kişileri elde ederek gerçek menfaatlerimizi ihmal ettirmeye muvaffakiyet hâsıl olursa, Türkiye'yi ikinci bir Azerbaycan haline getirmek siyasetinin güdüleceği ve tatbika başlanacağı keyfiyeti de hissedildi.

Yukarıda birkaç satırla tesbit edilebilen Rus siyasetinin ana hatlarını yakından anlayınca gerçek durumun gizlenmesi ve bu suretle ciddî menfaatler temini gerekeceğine kanî olarak sohbetimizi o yolda idareye başladık ve "cephenin kendilerine karşı bütün açıklığı ile itaatkâr bir yardımda bulunmasının kamuoyunun Rus inkılâbına teveccühkâr olmasından doğduğu ve Ankara ile Moskova'nın ciddî ve hakikî esaslar üzerinde anlaşarak iki milletin karşılıklı menfaatlerini ve gelişmesini sağlayacak bir ahitnâme vücuda getirmediği Türkiye'den beklenen şeylerin vücut bulmayacağını ve bütün milletin Büyük Millet Meclisi etrafında toplanmış olup, oradan çıkacak emirlerin geçerli bulunduğunu ve şahsî vaatlerle memleketi ve hükümeti kazanmak kabiliyetinden uzak olduğunu" anlattık.

Bunun üzerine Ermenistan'ı Sovyet yapmak için temin ettikleri yakınlık ve yardımın daha ileri gidemeyeceği anlaşılacak keyfiyetin Moskova'ya arzı ile, hükümetimizle ittifak akdi hususu zorunlu bir ihtiyaç olarak kabul edildi. İttifak esasları üzerinde dahi uzun uzadıya karşılıklı fikir yürütüldü.

Neticede: "Bizden askerî bir yardım taahhüdü istemediklerini, yalnız İslâm âleminde İtilâfçılar aleyhinde propaganda yapılmasını, propagandanın münhasıran her memleketin istiklâlini temin gayesini gütmesini, bu husustaki masrafların kendilerine ait bulunacağını, İngilizlerle birleşerek aleyhlerine harp etmemeleri hususlarının teminini istediklerini, batı ile barış yapmamızı dahi tabîi gördüklerini, Moskova'nın beklediği de bundan ibaret bulunduğunu" ilave ve bu sözleri nakarat gibi tekrar eylediler. Karşılık olarak da ne istediğimizi ısrarla sordular.

Biz: "Hükûmet ve Meclisin ne düşündüğünü bilmemekle beraber, millî arzunun şimdiye kadar bilindiği gibi para ve silah talep etmek keyfiyetine yönelik olmadığını ve bunu bir talep değerinde saymadığını, asıl arzunun bundan sonra menfaatlerimizi birleştirecek olan iki milletin karşılıklı gelişmesini sağlayacak esasların tayin ve tesbiti etrafında toplanmış bulunduğunu zannettiğimizi" söyledik.

Sovyet Rusyası işlerine gelmediği zaman dönebilmek için bu gibi haricî andlaşmaların imzasına ikinci derece adamları memur etmek ve icabında "haberimiz yoktur" demek esasını siyaset gereği saydıkları için, andlaşmaların herhalde inkılâpçılar nâmına yöneticilerden birisi tarafından imzası lâzım gelmekte olduğundan, Türkiye'nin göndereceği müstesna unsurlara karşılık hükûmetimizin Lenin, Stalin gibi kişileri karşısında görmek arzu edeceğini anlattık. Bu talepte hakkımız olduğunu Midivani ile arkadaşı da kabul ettiler.

Batum hakkında bize menfaat göstermelerinin samimiyetine inanmadığımızdan "bu limanı Kafkasya'nın umumî iskelesi saydığımızı ve bu bakımdan orada bir "sahip olma" fikri beslemediğimizi" söyledik. Derhal, görüşümüzün kıymet ve samimiyetinden bahisle mukabele edildi. Bu suretle de Rus siyasetinin bu husustaki hedefi anlaşılmiş oldu. Gürcüler üzerine sefer icraasını telkin ile Ermenistan'da oynakıkları rolü aynen orada da oynamak için cephe üzerinde husule getirilen tesirin artırılmasına engel olmaya çalıştık.

Midivani, komünizmin yayılması ve uygulanması hakkındaki siyasetlerini de söylemiş bulundu. O, Ermenistan'da ileride uygulanacak Sovyet icraatından bahsederken: "memlekete yerleşip dizginleri ele alabilecek hale gelince mahallî yöneticileri birer suretle düşürüp kahreder, kendi adamlarımızı iktidara getirerek malûm icraatta bulunuruz" dedi. Bu husus da bilhassa dikkate değer olsa gerektir.

Bu meseleler hakkındaki kanaatimize gelince: Umumî durumumuz itibariyle bizim, sırf batının emellerine hizmet ederek Ruslarla muharip vaziyete geçmemiz, veyahut Ruslarla askerî bir ittifak yaparak Sovyet Rusyası ile mukadderatımızı birleştirmemiz, memleketin tam bir çöküşünü çabuklaştırmaktan başka bir netice vermeyeceği şüphesiz görülmektedir. Çünkü, şu ıslahat zamanında yeni bir maceraya girişmeye ne memleketin tahammülü ve ne de hükûmetin ehliyet ve kudreti vardır. Onun için, istiklâlimizin ve mevcudiyetimizin korunmasını, şimdiye kadar takip ettiğimiz siyasetin daha canlı ve açık bir şekilde sürdürerek Rus ittifakını batılılara, İngiliz, Fransız andlaşmasını Ruslara karşı bir müdafaa silahı olarak kullanmak, Ruslarla dost olmak ve fakat, yukarıda arz edildiği gibi, onlara karşı da istediklerinden fazla taahhüt altına girmemek esasında görüyoruz.

Bazı kişilerin düşündükleri gibi kayıtsız şartsız Rusların kucağına atılmayı veyahut batının vaadlerine mukadderatımızı teslim eylemeyi bir nevi siyasî intihar sayıyoruz. Bizim en kuvvetli zamanımız bütün kuvvetlerimize bizzat hakim bulunduğumuz zamandır. Alman ittifakının tekrarı, bilemeyiz ihtiyat ve siyaset gereklerine ne dereceye kadar uygun olur. Özellikle birçok gerçekleri kapsadığına inandığımız yukarıdaki maruzatımız, Ruslarla takip edilecek siyasetin ve yapılacak ittifakın ne şekilde olması lazım geleceğini yüksek görüşleriniz de tayin edebilir.

Son söz olmak üzere devletin ölüm-kalımı ile neticelenecek olan bu andlaşmanın, hayatî menfaatlerimizi bozmayacak bir mahiyet alması için doğrudan doğruya merkezden takip ve murakabe edilmesini,

olayların gerçek yüzünden ziyade hislerine ve günlük vakalara tâbi olan kişilerin müessir olmamalarını vatanî bir vazife olmak üzere arz ederiz.

14/15 Aralık 336/1920

Necati-Hamid⁸¹

Midivani ile yapılan mülakatlarda, tarafların resmî bir sıfat taşımamaları sebebiyle, bu görüşmelerde ileri sürülen fikirlerin ne Ankara ve ne de Moskova için "bağlayıcı hükümler" ihtiva etmiş olabileceğini kabul etmek güç ise de, her şeye rağmen her iki taraf için de karşılıklı olarak "içinde bulunulan şartların daha iyi anlaşılmasına" hizmet ettiğini gözden uzak tutmamak icab eder. Bundan başka, yukarıda zikredilen 14/15 Aralık 1920 tarihli uzun şifrenin Türk-Sovyet münasebetlerinin bu yeni döneminde Ankara'ca ne dereceye kadar nazar-ı itibare alındığını da bilememekteyiz. Kaldı ki bu husus Hamid Bey tarafından, "o sırada Ankara'da aynı zihniyetin hakim olduğunu bilenler bu telgrafnâmede belirtilen düşünceleri faydasız sayabilirler. Bununla beraber, bizim maksadımız, Kâzım Karabekir Paşa'nın sözleriyle davranışları vesilesiyle genellikle Bolşevizm eğilimlerini takbih ve bu hususta Doğu ahalisine dayanmanın abes olduğunu hatırlatmaktır" şeklinde izah edilmektedir.

Bütün bunlar bir yana, anti-bolşevik fikirlerinden asla taviz vermeyecek olan Hamid Bey, Sovyetlerle yapılacak temaslardaki endişelerini ortaya koymak için başka bir fırsat daha yakaladı. Zira, Moskova Büyükelçiliği'ne tayin edilmiş bulunan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Ankara'ya telgrafla durumun rapor edildiği 14/15 Aralık günü itibariyle Erzurum'da bulunuyordu. Ali Fuat Paşa daha Erzurum'a gelirken soğuk bir kış gününde "arkadaşı Hamid Bey" tarafından Ilıca'da karşılanmış ve bir an için bile olsa yalnız bırakılmamıştı. Daha bir kaç hafta evvel Ermeniler karşısında kazanılmış bulunan zaferden geniş ölçüde kendine pay çıkaran Erzurum'luların coşkulu desteğini de

81 *Defter-i Hatırat*, s.188-192.

arkasında hisseden Vali Hamid Bey, Erzurum'da bir kaç gün kadar kalan Ali Fuat Paşa'yla Aziziye tabyalarını gezdikleri gün⁸² ve sair zamanlarda, Sovyet politikası ile ilgili olarak sürekli taşıdığı kaygıları kendisine iletmiş olmalıdır.

Ali Fuat Paşa'nın Erzurum'dan ayrılıp Kars'a geçmesinden kısa bir müddet sonra, Mustafa Suphi'de Bakû'den Kars'a geldi. Aşağıda daha geniş bir şekilde izah edileceği üzere bu olayın bütün Şark'ta anti-komünist eğilimleri ziyadesiyle artırdığına şüphe yoktu. İşte bu "sıcak" günlerde Sovyetlerle bir anlaşma imzalamak üzere yola çıkmış bulunan murahhaslarımız Yusuf Kemâl (Tengirşek) ve Dr.Rıza Nur Bey'ler de Aralık ayının son günlerinde Erzurum'a geldiler. Rıza Nur'un "okumuş, zeki, mantık ve muhakemeli bir adam olduğu için sevdiğini"⁸³ söylediği Hamid Bey ile Erzurum'da kaldıkları süre içinde karşılıklı fikir alışverişleri içinde olduklarını gözden uzak tutmamak lâzım gelir. Zira Rıza Nur, geldikleri günlerde "eşraf, esnaf bütün halkı kâmilen ve şiddetle komünizmin aleyhinde bulduklarını", "halkta bolşeviklik aleyhine oluşan şiddetli aksülâmelin" gerisinde "komünistliğin müthiş düşmanı" olarak nitelediği Kâzım Karabekir Paşa ve Hamid Bey'i gördüğünü kaydetmektedir⁸⁴.

Ali Fuat Paşa'yı karşıladığı gibi Yusuf Kemâl ve Rıza Nur Beyleri de şehre arabayla iki saatlik mesafede karşılayan Hamid Bey, murahhaslarla Erzurum'da beş-altı gün kaldıkları süre içinde ilgilenmenin ötesinde, uzun ve meşakkatli yolculuklarına çıkmadan önce kavurma, pirinç, fasulye vs. gibi ihtiyaçlarının tedarikinde de kendilerine yardımcı oldu⁸⁵.

82 General Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara, 1982, s.141-142.

83 *Dr.Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları*, İstanbul, 1991, s.32.

84 Rıza Nur, *Moskova-Sakarya*, s.38-39.

85 Yusuf Kemâl Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara, 1981, s.192. Rıza Nur hatıralarında (*Moskova-Sakarya* s,32). Hamid Bey'in Yusuf Kemal Bey hakkında pek olumlu düşünmediğini ifade etmekle beraber, Yusuf Kemâl Bey, Hamid Bey'den bahsederken "memleketin hamiyetli evlâtlarından" biri diye bahsetmektedir. (*Vatan Hizmetinde*, s.192).

F- MUSTAFA SUPHİ MESELESİ

1- Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye Gelişi

Erzurum'daki gelişmeler bu merkezde iken, Ruslar müstakbel Türk Şûralar Cumhuriyeti'nin reisi saydıkları Mustafa Suphi'yi⁸⁶ maiyetindeki zabitlerle Anadolu'ya gönderdiler. Mustafa Suphi çalışmalarını Anadolu'da sürdürmek için Türk-Sovyet yakınlaşmasından da yararlanarak, bir oldu-bitti yapmak suretiyle Rus elçisi Budu Midivani'nin kafilesiyle birlikte 28 Aralık 1920'de Kars'a geldi. Gelenler resmî törenlerle karşılandılar. Esasında Mustafa Suphi,

86 Mustafa Suphi 1883'de Giresun'da doğmuştur. Babası Osmanlı Devletinin yüksek bir memuru olan Ali Rıza Bey, annesi ise Samsun Belediye Reisliğinde de bulunmuş Halil Hilmi Bey'in kızı Memnune Hanım'dı. Babasının çeşitli illerde valilik yapması sebebiyle öğrenim hayatını Kudüs, Şam ve Erzurum'da yapan Mustafa Suphi, daha sonra İstanbul Hukuk Mektebi'ne kaydoldu ve nihayet Paris'te Siyasal Bilgiler Mektebi'nde okudu.

Fransa'daki tahsilini tamamlayarak İstanbul'a dönen Mustafa Suphi, bir süre gazeteci olarak çalışmayı denedi. Siyasal yaşantıya zamanın pekçok gençleri gibi İttihat ve Terakki içinde başladı. Ancak kısa müddet sonra buradan ayrılarak muhalif gruplar içinde kendine yer buldu. 1913'de Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine yapılan tutuklamalarda diğer muhaliflerle birlikte o da Sinop'a sürüldü. Bir süre sonra buradan kaçtılar. Sinop'tan kaçanların Batıya ve Mısır'a gitmelerine karşılık Mustafa Suphi, bundan sonraki hayatında yeni bir dönemin başlayacağı Rusya'ya 1914'de siyasî mülteci olarak sığındı. Rusya'ya geçişinden sonra patlak veren I.Dünya Savaşı münasebetiyle diğer Türkler gibi Mustafa Suphi de sivil tutsak oldu. Tutsaklı ve sürgün yıllarında, sol fikirleri benimseyenlerle temasları sonucu Bolşevik oldu.

1918'den itibaren yıldızı parlayan Mustafa Suphi bolşeviklerin maddî desteğiyle çıkardığı "Yeni Dünya" gazetesi vasıtasıyla Türkiye'ye yönelik muhalif tavırlarını sürdürdü. Bundan böyle bağlandığı yeni sistemin liderliğini yapan kişilerin fikirleri doğrultusunda hareketle, bu tür faaliyetlerin idarecisi olarak, Anadolu'ya dönmek Suphi'yi cezbetmeye başlayacaktır.

1919 yılı başlarında Türkiye'ye yakın olmak için "Yeni Dünya" gazetesini ve ekibini Kırım'a taşıdı. 1919 Eylülünde Moskova'ya, kısa bir süre sonra da Türkistan'a geçti. Azerbaycan'da yönetimin Bolşeviklerin eline geçmesi üzerine 27 Mayıs 1920'de Bakü'ye taşındı. Burada kendisinden evvel Anadolu'dan gelen İttihatçılar tarafından kurulmuş olan Türkiye Komünist Fırkası'nı yeniden düzenleyerek, çalışmalarını Anadolu üzerine yoğunlaşturmaya başladı. 1920'de Bakü'de toplanan Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi'nde, o zamana kadar partide etkili olan İttihatçıları ikinci plana atarak, firkanın Genel Başkanlığı'na seçildi.

Türkiye Komünist Partisi Kongresi'nden sonra Bakû'de kalmaya devam etmiş, fakat kendisine Ankara'ya gelmesi hususunda Ankara Hükûmeti'nce izin verilmemişti⁸⁷.

Mustafa Suphi'nin daha Ankara'ya varmadan henüz Kars'ta iken ordu için propagandaya koyulduğu görüldükten başka, Türk tutsaklarından kurulmuş Bolşevikleştirilmiş bir alayın da Bakû'de hazırlandığı öğrenilince, kendisine karşı gösterilen hoşgörülü tutum değişmeye başlar. Ayrıca Mustafa Suphi'nin herşeye rağmen propagandasını yürütmeyi hak saydığı öğrenilince işler daha da değişir. Kafilede yer alan iki eski subay komünizm propagandası yaptıkları gerekçesiyle tutuklanırlar⁸⁸. Bu son gelişmeler üzerine Mustafa Suphi'nin etrafında olumsuz bir çember oluşmaya başlar.

Son aylar içerisinde Doğuda yaşanmaya başlanan olumsuzlukların temelinde bilinçsiz de olsa Bolşevik eğilimleri gören ve hadiselerin sorumlusu olarak da Kâzım Karabekir Paşa'yı Ankara'ya şikâyet etmiş bulunan Hamid Bey, bu defa "kendi iddiasınca Bolşevik dünyasının Türk kahramanı Mustafa Suphi'nin onyedinci mayetiyle⁸⁹ ve birçok propaganda araçlarıyla Bakû'den gelerek Kars'ta karar kıldıktan" sonraki faaliyetlerini "cepheden gördüğü iyi kabul ve rağbet"e bağlamaktadır. Öte yandan "Kars'tan Erzurum'a akıp gelen haberlerde, Suphi'nin askerini yiyeceğini dahi gözden geçirerek bunu propagandalarına vesile yaptığı" ifade ediliyordu⁹⁰.

87 Hikmet Bayur, "Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar, Belleten, XXXV/140, s.623.

88 Fahrettin Erdoğan, *Türk İllerinde Hatıralarım*, 1954, s.268.

89 Mustafa Suphi heyetinin sayısı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Ancak ağırlıklı görüş Kars'ta bulunulan günlerde heyetin sayısının Suphi ile beraber 19 olduğudur.

90 *Defter-i Hatırat*, s.192.28 Aralık 1920'de Kars'a gelip, birkaç hafta burada kalan Mustafa Suphi yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden dolayı, günbegün hissetmeye başladığı huzursuzluk ortamı içerisinde 2 Ocak 1921 günü, elçi olarak Moskova'ya gitmekte olan ve halen Kars'ta bulunan Ali Fuat Paşa ile görüştü. Bir hayli uzun süren konuşmanın ardından Ali Fuat Paşa, Mustafa Suphi ile ilgili intibalarında kendisinden "şöhret ve ihtiras peşinde koşan, zeki, kurnaz ve azim sahibi bir

2- Mustafa Suphi'nin Geri Gönderilmesi ile İlgili Çalışmalar

Daha önce yapılmış olan Mustafa Suphi ile Mustafa Kemâl Paşa arasındaki yazışmalardan hükümetin, Mustafa Suphi'nin Ankara'ya gelmesini istemediği anlaşılmaktadır. Nitekim Ankara, Kars'ta propaganda ağırlıklı çalışmaların huzursuzluk ve gerginlik yarattığı ilk günlerde Kâzım Karabekir Paşa'dan bu yolda tedbirlere başvurmasını istedi. Bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Suphi'nin Ali Fuat Paşa ile görüştüğü 2 Ocak günü Erzurum Valisi Hamid Bey'e son durumla ilgili olarak şu telgrafi çekti:

"Bakû'da müteşekkil Türkiye Komünist Fırkası Heyeti Merkeziyesi Anadolu dahilinde fiilen icrayı faaliyet etmek üzere Mustafa Suphi Yoldaş ile Edhem Nejat ve diğer üç refikleri elyevm Kars'da bulunmakta ve bu heyete ait ikinci kafiye de Bakû'dan Kars'a gelmektedir. Tuapse'den de sahillerimize onüç kişinin gelmek üzere bulunduğu haber alındı. Mustafa Suphi ve rüfekasının Ankara'ya gönderilmemesi arzusu Büyük Millet Meclisi Riyasetinden ve Hariciye Vekâletinden makamı senaveriye tebliğ buyurulmuştur. Hükümetimizin arzusu dahilinde ifayı icabına tevessül edileceği tabîi bulunmakla beraber, Mustafa Suphi ve teşkilâtının şu zamanda memleket dahilinde göz altındaki bir mıntıkada bulundurulması veya büsbütün harice gönderilmesi ve bu iki hale nazaran mezkûr teşkilât hakkında ne yolda hareket olunması muvafık olacağına dair mütalâatı kıymettaranelerini istifsar etmek ve bilvesile Albayrak Gazetesinin ve bilhassa son neşriyatı ve halkçılığa karşı Erzurum ahvalindeki cereyanı efkârın

---

"şahsiyet olarak bahseder. Ayrıca "O'nun her ihtilâlcî ve inkılâpçı gibi sakin, kurnaz ve kuvvetli bir şahsiyet gibi görünmeye çalıştığından" bahisle, Suphi'nin "memleketimize Üçüncü Enternasyonalin hakiki bir komünist elçisi gibi girmek istediğini", "Rusların resmî elçisi Midivani Yoldaş ile beraber Kars'a kadar gelmesinin de bunun bir delili sayılabileceğini" ifade eder. (Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.50).

derece ve mahiyeti hakkındaki malûmatı âlilerini rica eylemeği münasip gördüm. Lutfu iş'arı ricasıyla te'yid-i samimiyet eylerim"⁹¹.

Kâzım Karabekir Paşa'nın bu telgrafına Hamid Bey ertesi gün, yani 3 Ocak tarihiyle aşağıdaki cevabı verdi:

Şark Cephesi Kumandanlığına

C.2 Kanunusani 337 şifreye

"Malûmu âlileri olduğu üzere Ankara Hükûmeti hariçten gelecek cereyanların tahdit ve takyidini, nezareti altında bir heyetin faaliyetinde bulmuş ve merkezde bir fırkanın teşekkülüne müsamaha ve belki de tavassut ederek bu fırka haricindeki eşhasın faaliyetleri kabul olunamayacağını beyan ve ilân eylemişti. İmdi şu hale nazaran bu fırka malûme haricinde eşhas tarafından vuku bulacak teşebbüsat ve icraat memlekette makbul ve makul görülen komünistlik şekline muhalif görünmekle beraber, maksadı nifakcuyane ve ihtilâfperveraneye haml olunmak zarurî bulunduğundan, müteşebbislerinin faaliyetine mani olunmak ve kendileri takip olunmak umuru tabiiyyei hukukiyedendir. Binaenaleyh bendenizce memlekette tesanüdü ve ahengi ihlâlê sâi bulunan bu eşhasın hudut haricine çıkarılması zaruridir. Çünkü Kars'da devamı faaliyetleri etraftaki anasırın bunların orada hükûmetin himayesi altında çalışdıklarına zahip olmaları ve hâmi zan eyledikleri makamata karşı tevcihî husumet eylemelerini badi olur. Mamafih bu ihrac keyfiyetinin Kars'da Rusların gözlerinin önünde vaki olması mahzurdan gayri salim bulunmadığından keyfiyetin bizlere havale buyrulması eslem tarikdir. Burada halk umumiyetle komünizme şiddetle aleyhdardır. Halkçılık cereyanını hükûmetin ıslahatı idare hakkında meclise arz ettiği programla takayyüt etmiş ve efkâr da onunla mahdut bulundurulmuş olduğundan bundan bir mahzur

91 Bayur, "Başı Dışarda Akımlar", s.642.

tevellüdü gayrı melhuz bulunduğunu arz ve bu vesile ile takdim-i ihtiramat eylerim"⁹².

Ankara'nın istekleri doğrultusunda Mustafa Suphi ve beraberindekilerin Ankara'ya gönderilmeyerek "bir muntıkada göz altında bulundurulmaları veya büsbütün harice gönderilmeleri" ihtimalleri karşısında 2 Ocak tarihli şifreyle kendisinden ne yapılması lâzım geldiğine dair "mütalâası" sorulduğunda Hamid Bey, "bu vazifenin vilâyetçe yapılmasında bir sakınca veya zorluk düşünülemediğini, bu adamın Trabzon veya İran yolu ile memleketten çıkarılabileceğini" bildirdi⁹³. Hamid Bey'in bu vazifeyi tereddüt etmeden üstlenmesinin gerisinde şüphesiz komünizme karşı büyük nefret besleyen Erzurum halkı vardı. Bundan başka, Hamid Bey halâ Karabekir Paşa'nın Bolşeviklik temayüllerine göz yumduğu "kaygısından" kendini kurtaramamıştı. Belki de bu yüzden Vali Hamid Bey, Mustafa Suphi heyetinin yolculuğunun Kars'tan sonraki güzergâhlarında Karabekir Paşa'nın "muhtemel yanlışlarından" çekindiği için şartların ve gelişmelerin de icabı olarak bu defa etkin bir rol üstlenmekten kaçınmayacaktır. Sırası gelmişken şunu da ifade etmek gerekir ki, Bolşevizmin sürekli olarak karşısında bulunmuş Hamid Bey'in bu günlerde bir mülki amir olarak kendisiyle aynı paralelde düşünen geniş bir halk kitlesine dayandığını ve bu görevi üstlenmesinin yegâne sebebinin sorumlu bir devlet adamı olmanın da ötesinde salt kendi fikirleriyle uyduğuna görmekteyiz. Bu cümleden olmak kaydıyla bu "öne çıkış" kesinlikle "Ankara Hükümeti'ne" yaranma güdüsüyle izah edilemez.

Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Suphi hakkındaki düşüncelerini 3-4 Ocak 1921'de Kars'tan Vali Hamid Bey'e aşağıdaki telgrafla bildirdi.

92 Bayur, "Başı Dışarda Akımlar", s.642-643.

93 Defter-i Haurat, s.193.

Numro/331 Erzurum Valisi Hamid Beyefendiye

Kars

3 Kanunusâni 337 (1921)

4 K Vûsulü

"Mustafa Suphi ve teşkilâtı hakkında kanaatıma mutabık olan mütalâatı âlileri... bu suretle mumaileyhin memlekette hiç bir kıymet ve nüfuza malik olmadığı kanaatini Ruslar'a vermek fırsatı da elde edilmiş ve hariçte devamı mesaisi hakkında dahi büsbütün tenzil ve ıskat edilmiş olacaktır. Ancak yapılacak teşebbüsât ve icraatın komünist âlemi ile bir temas ve münasebet tesis etmiş olan Mustafa Suphi ve rüfekasının hudut haricine çıkarılmasında bilhassa Ruslar nezdinde bir sû-i tesir ve teville imkân hasıl edememesi için memleketteki halk cereyan ve efkârının doğrudan doğruya memleket inkılâbına muzır telâkki edilen Mustafa Suphi ve refakatindeki şahsiyetleri üzerinde gösterilmesi ve bu husustaki tezahûrat ve teşebbüsâtın komünizm inkılâp akımını okşayacak bir tarzda idaresine itina olunmasını haizi ehemmiyet görüyorum. Buna nazaran Mustafa Suphi ve rüfekasının hudut haricine çıkarılmasında bervechi âti tertibin icrası münasip görülmektedir:

"Mumaileyh ve rüfekasının Erzurum'a muvasalatları gününden itibaren gerek gazete neşriyatı ve gerekse halkın münasip tezahûrat ve tazyikatı ile daha içerilere seyahatın ve memlekette kalmak ve çalışmaklığın kabil olmayacağı hakkında kendilerine de lâzım gelen tesirat hasıl edilir. Bu vaziyette halkı tatmin ve memleketteki vadet ve sükûneti muhafaza için hudut haricine çıkması lüzumuna dair münasip tebligat, icap ederse resmi takibat ifa olunur. Hudut haricine çıkarılmaları için arzu ederlerse Trabzon'dan dahi gidebilirler. Şu halde yoldaki mevaki de ve Trabzon'da aynı tezahûratın yapılması, Erzurum'un hareketinin takviye ve tevhid edilmesi muvafıktır. Bilhassa Trabzon'da Bolşeviklerin gözü önünde tezahûratı mezkûrenin matlup vechle idare edilmesi ve bolşevikliğin aleyhinden ziyade işbu şahsiyetler

hakkında olduğunun ızharını münasip buluyorum. Üçüncü Enternasyonala tabi bir komünist olan Mustafa Suphi ve rüfekasının memleketten ihracı vesilesinin hariç komünist âleminde mucibi inkisar ve tenkit olmaması için ihraç teşebbüsatını müteakip Mustafa Suphi ve rüfekasının halk nazarında şahsen maznuniyetlerine ve memlekette sükûn ve vahdetin lüzumu muhafazasına mebni halkın metalibatını ifa hususunda ki mecburiyetten bâhis resmî bir beyannamenin de neşr ve ilânı musip bir tedbir olacağını arz eylerim."⁹⁴

Bu telgraftan anlaşıldığına göre, Kâzım Karabekir Paşa'nın amacı Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Türkiye'de iş görecek derecede olmadıklarını, dolayısıyla onlara önem vermemeleri gerektiğini Ruslara anlatmak ve bunu yaparken de Moskova ile bozuşmamaktı⁹⁵. Zira Kâzım Karabekir Paşa, gösterilecek tepkilerin "şahıslara yönelik olarak" yapılmasındaki hassasiyete sırf bu gerekçelerle dikkat çekiyordu. Bundan başka, yine Karabekir Paşa'ya göre, "gerek gazete neşriyatı ve gerekse halkın münasip tezahürat ve tazyikatı" ile, ilgili kimselerin Anadolu içlerinde çalışmaları hususundaki istekleri "gözleri korkutularak" kırılmalıydı.

Yukarıdaki yazışmalardan veya en azından bu yazışmaların içeriğinden haberli olmakla beraber, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının geçen günlerle beraber, seyahatlerinin buradan sonraki seyri ile ilgili kuşkularının arttığını görmekteyiz. Nitekim bunun sonucu olarak, günbegün değişen ve gerginleşen hava içerisinde Mustafa Suphi ile Ethem Nejat 11 Ocak 1921'de Kars'ta Kâzım Karabekir Paşa'yı ziyaretle endişelerini dile getirdiler. Erzurum'da kendilerine suikast veya hakaret edileceğinden bahisle, arkadaşlarının Erzurum üzerinden, kendilerinin de bir kaç kişi olarak Tiflis yoluyla Ankara'ya gitmeyi düşündüklerini söylediler. Kâzım Karabekir Paşa ise kendilerine;

94 Bayur, "Başı Dışarda Akımlar", s.643-644.

95 Bayur, "Başı Dışarda Akımlar", s.644.

"Ya hepiniz Erzurum üzerinden giderek halkın hissiyatını görürsünüz, veyahut Ankara seyahatinden vazgeçerek Bakû'ye avdet edersiniz. Zaten ordumuzda Bolşevik teşkilâtı yaptığınız bakımından dedikodular başladı. Kol kol ayrılarak seyahatiniz aleyhinize daha büyük dedikodulara sebep olacaktır" diyerek ayrı kollar halinde seyahatlerine müsaade etmedi. Kâzım Karabekir Paşa ayrıca, kendilerine seyahatleri hususunda kolaylık göstereceğini esasen Ankara'nın da bundan haberdar olduğunu ve hatta isterlerse Ankara ile haberleşmelerini önerdi. Mustafa Suphi ve Ethem Nejat bu sözler üzerine seyahatten vazgeçmenin doğru olmayacağını söyleyerek, toptan Erzurum yoluyla gitmeyi kabul ettiler⁹⁶.

Bu görüşmeden hemen sonra Kâzım Karabekir Paşa, Vali Hamid Bey'e aşağıdaki telgrafi çekti:

Numro/12

Erzurum Vilâyetine

Kars

11/1/37

Duhulü 12/1/37

"Kars ve Erzurum'a gelecek olan Türk Komünist Fırkası heyetinin oraya muvasalatında halk tarafından merkebe ters bindirilmek suretiyle duçarı muamele olacakları hakkında burada bir şaya devam etmektedir. Bugün Mustafa Suphi'de müracaatla Erzurum tarikiyle giderse hakarete uğrayacağından Tiflis tarikiyle gitmek arzusunu gösterdi. Muvafık olmadığını ve Erzurum tarikiyle giderek ahalinin hissiyatını gözüyle görmesi veyahut büsbütün avdet etmesi caiz olduğunu söyledim. Halk doğrudan doğruya pek ziyade alâkadar olduğu böyle bir heyete karşı ve ibraz edeceği hissiyat ve tarz-ı kabulda bittabiî serbest olmakla beraber beynelmilel bir sıfatı haiz olan mezkûr heyetin merkebe bindirilmesi suretiye bir hakarete maruz kalması menafi-i milliyemize muvafık olmayacağından efkâr ve hissiyatı

96 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.668-669.

memleketin mülâyimane ve nazikâne bir tarzda kendilerine iblâğını münasip görmekteyim. Mustafa Suphi bazı arkadaşlarını yola çıkarıyor. Suikasta maruz ve hakarete uğramayacağı hakkında zatı âlinizden teminat gelmezse avdete karar veriyor."

Şark Cephesi Kumandanı

Kâzım Karabekir⁹⁷

Görüldüğü gibi Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Suphi ve takımına karşı esas bakımından koruyucu bir tutumdadır. Bütün düşündüğü Hükûmetin onların Ankara'ya gelmelerini istemeyişini açığa vurmadan, ilgililere "halk sizden nefret ediyor" diyebilecek bir duruma gelerek onları sınır dışı etmektir⁹⁸. Ankara'ya gitmek hususunda kararlı ve hatta inatçı görünen Mustafa Suphi'nin Erzurum'da meydana gelebilecek galeyandan dolayı "can kaygısına" düşmesi üzerine, Hamid Bey'den heyetin "vilâyeti dahilinden selâmetle geçmesi için" "menafi-i milliyemiz" açısından "teminat" isteyen Kâzım Karabekir Paşa'ya istediği güvence de verilmişti. Ne var ki, Hamid Bey 12 Ocak 1921'de istenilen garantiyi verdiği cevabî telgrafında "vilâyetin hududu dahilinde filen tecavüz vukuu ihtimali olmadığını ve bununla beraber dünyanın mihverini değiştirecek bir inkılâba azmedenlerin o inkılâpların icaplarına boyun eğmeleri tabii bulunduğunu"⁹⁹ ifade etmekten de kendini alamamıştı. Mustafa Suphi, Kars'tan Ankara'ya yapacağı yolculuğun ilk önemli durağı olan Erzurum'da komünizmin şiddetle karşısında olan halkın galeyanından çekinmekle beraber, Dursun Ali Akbulut'a göre Mustafa Suphi için Erzurum'un ayrı bir "çekiciliği"de vardı ki, bu da Kâzım Karabekir Paşa'nın Vali Hamid Bey'in onayından sonra verdiği "teminat"tan çok, Erzurum'da kısmen de olsa Bolşevik ilkelerini savunan Albayrakçılarla ilgiliydi¹⁰⁰. Küçük bir ümitle

97 Bayur, "Başı Dışarda Akımlar", s.645.

98 Bayur, "Başı Dışarda Akımlar", s.645.

99 Defter-i Hatırat, s.193.

100 Akbulut, Albayrak Olayı, s.73-76.

bezenmiş bile olsa bu beklenti, Mustafa Suphi'yi Erzurum üzerinden yoluna devam etmeye sevkeden mühim bir husus olsa gerektir.

Vali Hamid Bey'den Mustafa Suphi ve beraberindekilerin "cangüvenliği" ile ilgili teminatı alan Kâzım Karabekir Paşa Erzurum Vilâyetine 14 Ocak 1921'de aşağıdaki telgrafi çekti:

Erzurum Vilâyetine

Kars

14 Kanunusâni 337 (14 Ocak 1921)

15 K. Vusulü

"Mustafa Suphi ve rûfekasına fiilî bir tecavûze mahal verilmeyeceği hakkındaki iş'ar-ı âlîlerinin tebliği üzerine mumaileyh tertip ettiği yoldaşlarından sekiz kişilik bir kafileyi 14 Kânunusani sabahı Kars'dan Erzurum'a müteveccihen tahrik ediyor. Bu kafilenin Erzurum'a muvasalatı haberinin alındığını müteakip kendisi de mütebaki arkadaşlarıyla Kars'dan Erzurum'a hareket edecektir. Mustafa Suphi birinci kademe ile Erzurum'da haklarında cereyan ve tezahüratı yoklamak istediğinden ikinci kademenin hareketine mani esbabın tahaddüsüne meydan verilmemesi hususunu berayı hatıra arz ve muvasalatlarının iş'arını rica ederim."

Şark Cephesi Kumandanı

Kâzım Karabekir¹⁰¹

3- Erzurum'daki Son Gelişmeler ve Muhafaza-i Mukaddesat

Mustafa Suphi'nin Kars'a gelişiyle başlayan yeni süreçte, buradan Erzurum'a sürekli olarak ulaşan haberler, Erzurum halkının Bolşevizm aleyhindeki mevcut hissiyatlarını daha da artırdıktan başka, fikren ve fiilen "teyakkuz haline" geçmeleri için de yeter sebep oldu. Zira

101 Bayur, "Başı Dışarda Akımlar", s.645.

Erzurumlular bir müddetten beri Kars'tan esasen "Suphi rüzgârından" fazlasıyla etkilenmişlerdi. Bundan başka, komünizm cereyanının hükümetçe tasvip edildiği varsayımı, bu defa Suphi heyetinin 14 Ocak'ta Kars'tan yola çıktığı haberleri ile birleşince hava büsbütün gerginleşti. Artık Erzurum'da hiç olmazsa kendilerinin birşeyler yapması duygusu ile halk, değişik arayışlar içine girdiler. Bu psikolojik ortam içerisinde nereye sürüklendiğini merak eden halk, bir yandan da "kızıl istilâya" karşı müdafaaya geçmek zaruretini hissederek, ilk etapta valiyi ziyaret ettiler. Eşraf ve ulemadan oluşan bir heyet 15 Ocak günü vilâyete giderek Vali Hamid Bey'den son gelişmelerle ilgili bilgi istediler. Ayrıca bolşevizm hakkındaki şahsî kanaatinin ne olduğunu sordular¹⁰². Bundan başka, Valinin son olaylarla ilgili gelişmeleri bütün ayrıntıları ile anlattığı sözkonusu ziyaret sırasında Erzurum Müdafaa-i Hukuk Heyeti, işten el çektiklerini aşağıdaki istifa mektubuyla Vali Hamid Bey'e iletiler.

"Erzurum Müdafaa-i Hukuk Heyeti Vilâyat-ı Şarkîye ve Ermeni meselesine matûf bulunan maksadı teşekkülû husûl bulmuş ve bu şekilde devam-ı hizmetin memleketin âtisi için hayırlı olmayacağı kanaatini iktisap eylemiş bulunduğu bilittifak istifaya karar verdiğini mecburiyeti kanuniyeye binaen makam-ı devletlerine arz ve teyid-i samimiyet eyleriz...¹⁰³

Esasında Valiye yapılan ziyaretten maksat yalnızca "bilgilenmek" değil, Vali Hamid Bey'den herhangi bir şekilde kuşkuları olmamakla beraber, "hükümetin komünizme çanak tuttuğu" yolundaki kaygılardan

102 *Defter-i Hatırat*, s.192.

103 Bayür, "*Başlı Dışarda Akımlar*", s.646. Albayrak Gazetesine göre Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 28 Eylül 1920 tarihli Mustafa Kemâl Paşa'ya çekilen telgraftan sonra topluca istifa etmişlerdi. Gazetenin 20 Aralık 1920 tarihli nüshasında "şekl-i hâzırıyle devam-ı mesai memleket için faideli olamayacağına kani olduklarından bahisle, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi istifa eylemişlerdir" deniliyordu. Bu istifaların Mustafa Suphi olayıyla ilgisi olmamakla beraber, bolşevik cereyanına ve hükümetin halkçılık programına bir tepki olduğu sanılıyor. Herhalde 15 Ocak tarihli istifa ikinci toplu istifa olmalıdır. (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.24).

yola çıkararak "misyonunu tamamlamış olduğuna kanaat getirdikleri Müdafaa-i Hukuk Heyeti'nin istifasını sunmaktı¹⁰⁴. Kaldığı Erzurumlular bundan böyle "komünizme karşı daha etkili olacağına inandıkları yeni oluşumlar deneyeceklerdir. Nitekim şehrin ileri gelenleri ve halk ertesi 16 Ocak günü "bu defa Belediye'de toplanarak görülen tehlikeye karşı alınması gereken tedbirlere dair uzun uzadıya müzakerelerde bulunduktan sonra, üyelerinin dağılmasıyla çözülmüş bulunan Müdafaa-i Hukuk'un Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk ünvanıyla yeniden kurulmasına karar verdiler. İdare heyeti için de aralarından yirmi kişi ayırdılar¹⁰⁵.

Vali Hamid Bey aynı gün bu son gelişmeleri yani Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruluşunu görebildiği gerekçelerini de ihtiva eden aşağıdaki telgrafla Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemâl Paşa'ya bildirdi:

"Erzurum Müdafaa-i Hukuk Heyeti tarafından verilen istifaname bâlâyâ naklolundu. Bunun saiki komünizm cereyanının Hükümetçe tasvip edildiği zehabıdır. Bu zannı def için müstafilere izahatı lâzime verilmişse de cereyanın takarrübü nisbetinde tezayüd eden endişe ve heyecanın izalesi için merkezden tebligat ve beyanatı katiyede bulunmak icab edeceği kanaatinde bulunduğum maruzdur."¹⁰⁶

Hamid Bey, yukarıdaki telgrafından başka, 15 ve 16 Ocak günlü gelişmeleri, sebepleriyle beraber izah ettiği telgrafını da 16 Ocak 1921'de Ankara'ya çekti:

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerine
Harp telgrafıdır
tehiri gayri caizdir.

"I- Mustafa Suphi'in takarrübü (yaklaşması) ve Ankara'dan Cafer'in hemşerilerine: serian Bolşevik olun, kesiniz, kırınız, herkesi sizin seviyenize indiriniz gibi hezeyanları muhtevi gönderdiği mektup

104 Hamid Bey hatıralarında istifa hususundan bahsetmemektedir.

105 *Defter-i Hatırat*, s.193.

106 Bayur, "*Başı Dışarda Akımlar*", s.646.

Erzurum halkını fevkâlade galeyana ve harekete getirmiştir. Dün mebus Durak Bey'in dahil olduğu eşraf, ulema ve esnaftan mürekkep bir heyet makama gelerek hükümetin komünizme karşı tarzı siyasetini istizah etmiş ve ehalice bunun önüne geçmek için her türlü tedabiri şediyeye müracaat olunacağını, indelicap silâhla müdafaa edileceği ilâve etmiştir.

Evvelce tebellüğ ettiğim telgrafnamei âlilerindeki noktai nazar dairesinde hükümetin bu babdaki siyasetini ve Ankara'daki firkanın maksat ve sebebi teşekkülünü izah ve kendilerini tatmin eyledim. Mustafa Suphi meselesine gelince, mumaileyhin efal ve harekâtının şahsî ve hususî olduğunu ve hiçbir tarafın mazharı himayeti olmadığını, kendisinin buraya geldiği takdirde defî mazarratı için hükümetçe her türlü tedabirin ittihaz edildiğini beyan eylerim.

2- Mustafa Suphi'nin etba'ından onaltı kişi Kars'dan hareket etmiştir. Bir iki güne kadar buraya geleceklerdir. Bunlara ilişilmediğini haber aldıktan sonra kendisi hareket edecektir. Kâzım Paşa ile bu bapta cereyan eden muhaberat neticesinde takarrür ettiği üzere galeyanda bulunan halkın taarruzuna mahal vermeyerek mumaileyhle maiyetini mahfuzen hudut haricine sevk olunmak üzere Trabzon'a göndereceğim. Bu bapta başka bir emr ve mütalâa varsa tebliğ buyrulmasını istirham eylerim."

Bu telgrafın bir de şu zeyli vardır:

"Maruz içtima her sınıf halkın vekillerinden ibaret olmak üzere belediye dairesinde vukua gelmiş. Burada komünizm hakkında durudiraz tafsilât verildikten sonra buna karşı ittihazı tedabir edilmek üzere "Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk" ünvanıyla bir cemiyet teşkili takarrür etmiş ve Raif Efendi'nin riyasetinde yirmi kişiden ibaret bir heyeti idare intihap ve hükümete resmen müracaat ve ihbar olunduğu maruzdur. 16 Kanunusânî 337 (16 Ocak 1921)

Hamid¹⁰⁷

107 Bayur, "Başı Dışarda Akımlar", s.646-647. Bu telgrafta sözkonusu edilen Cafer Bey'in mektubu Bayur'a göre uydurulmuş bir kıskırtma mektubu olabileceği gibi, o sıralarda komünistlerin aşırı

Hamid Bey ayrıca "Kâzım Paşa ile cereyan eden muhaberat neticesinde kararlaştırıldığı üzere" Erzurum'a gelmekte olan Mustafa Suphi ile maiyetini hudud harici edilmek üzere Trabzon'a göndereceğini de ifade etmekteydi. Mustafa Kemâl Paşa, Hamid Bey'in bu telgrafına 18 Ocak 1921'de "yazılıp valinin eline ertesi gün ulaşan şifre ile " Tedabir-i âliyeleri musiptir. Cafer Bey hakkında buraca muamelei lazime ifa olunacaktır"¹⁰⁸ diye kısa bir cevap yazdı.

4- Mustafa Suphi'nin Erzurum'a Gelişi

Mustafa Suphi ve arkadaşları, 22 Ocak 1921'de özel bir trenle Erzurum'a geldiler. Raif Efendi'nin başkanlığında kurulmuş bulunan Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk üyeleri hep birlikte onları görmeye gittiler. "Nereden gelip nereye gittiklerini, kimin nâmı hesabına söz söylediklerini" sordular. Bundan başka, Erzurum ahalisi dükkanlarını kapayıp, gelecek olanları beklemeye başlamıştı. Halk galeyana gelmişti. Mustafa Suphi ve beraberindekilerin aleyhinde bağırıyorlardı. Hemen ifade etmek gerekir ki, bu esnada gelenleri alkışlayan küçük bir grup da vardı¹⁰⁹. Fakat vilâyetçe "alınan fevkalâde tedbirler" neticesinde, halkın galeyana rağmen herhangi bir taarruza

---

şımarıklıkları dolayısıyla gerçekten Erzurum'daki "yoldaşları" Mustafa Suphi gelince bir ayaklanma denemesi yapmaya çağıran bir belge de olabilirdi. (Bayur, "*Başı Dışarda Akımlar*", s.646 dipnot 133). Hasan İzzettin Dinamo'ya göre ise bu bir oyundur ve maksat Mustafa Suphi'nin durumunu zora sokmaktır (Hasan İzzettin Dinamo, *Kutsal İsyân, Cilt.V*, İstanbul, 1986, s.399-400).

108 Arsan, *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannâmeleri Cilt:IV, (1917-1938)* T.İ.T.E. Yayınları: I, Ankara, 1964, s.369.

109 GCZ, C.II, s.32-33. Akbulut bunların bolşevik fikirlere sempati besleyen Albayrakçılar olabileceğinden bahsetmektedir. (*Albayrak Olayı*, s.76). Bayur'a göre Mustafa Suphi kendisi ile temas edenleri şaşırtarak, kuşkulandırarak ve kızdırarak yürüttüğü propagandaları sırasında Azerbaycan'daki mezalimin ağırlığını görmeye başlamış ve bundan ürkmüş olan Doğu Anadolu insanından büyük tepki görmüştür. (*Milliyet*, 12 Haziran 1971). Zürcher'e göre ise Erzurum'daki gösteriler doğrudan Karabekir Paşa tarafından örgütlenmişti. (Eric Von Zürcher, *Milli Mücadelede İtihatçılık* (Çev:Nüzhet Salihoglu), İstanbul, 1987, s.226).

uğramadılar. Bununla beraber, Erzurum'da kalmaları tehlikeli olacağından kendilerini taşıyan tren doğruca Ilıca'ya sevk olundu. Oradan da Trabzon'a sevk için nakil vasıtaları gönderildi. Mustafa Suphi her ne kadar Ankara'ya gitmekte ısrar ettiyse de yolun tehlikelerinden bahisle muvafakat olunmadı. Yanına kuvvetli bir jandarma müfrezesi verilerek Trabzon hududuna kadar sevk edildi.¹¹⁰

Hamid Bey, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Erzurum'a varışı ve karşılanışlarını 22 Ocak'ta Mustafa Kemâl Paşa'ya şöyle bildirdi:

"Mustafa Suphi onyeddi refikiyle Erzurum'a gelmiş ise de istasyonda toplanan binlerce halk tarafından tahkir ve tard olunmuştur. Evvelce alınmış tedabiri inzibatiye neticesinde fiili bir tecavüz vuku bulmayarak merkum tevekkuf etmeyerek yoluna devam etmeğe mecbur olmuştur. Trabzon tarikini takip etmekte olup güzargâhta ahali konak ve yiyecek vermemektedir."

Mustafa Kemâl Paşa'da bu telgrafa yazdığı 25 Ocak 1921 tarihli cevabî şifreyle Hamid Bey'den, "Mustafa Suphi Efendi'nin refakatinde kaç kişi olduğunu, onların da kendisiyle birlikte gönderilip gönderilmediğini"¹¹¹ sorunca, kendisine 29 Ocak'ta -ki bu tarihte Suphi ve arkadaşları öldürülmüşlerdi- "Mustafa Suphi'nin zevcesiyle on yedi arkadaşı beraber gittikleri ve Trabzon'a kadar güzergâhta bulunan bütün merkezlerde aynı akibete uğradıkları"¹¹² bildirildi.

Mustafa Suphi'nin Erzurum serüveninin gerisinde, kendi kişisel görüşlerinin komünizmin aleyhinde olmasının yanında "halkın hissiyatını" da kesinlikle gözardı etmeyen Vali Hamid Bey'in olduğuna şüphe yoktur. Ancak iddia edildiği gibi olayların bizzat onun tarafından

110 *Defter-i Hatırat*, s.193-194.

111 Arsan, *ATTB*, s.370.

112 Ergün Aybars, "*Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya Gelişi ve Öldürülüşüyle İlgili Görüşler ve Erzurum'dan Trabzon'a Gidişiyle İlgili Belgeler*", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII 24 (1979-1980) den ayrı basım.

"yönetildiği" ve hatta "örgütlendiği" yolundaki görüşlerin de¹¹³ "hayli iddialı" olduklarını ifade etmek gerekir. Kaldı ki, gösterilecek tepkiler Kâzım Karabekir Paşa'nın da temas ettiği üzere "halkın münasip tezahürat ve tazyikatı" ile heyet üzerinde "tesirat" kurmaya yönelikti. Hadiseye bu açıdan bakıldığında Hamid Bey'in Mustafa Suphi ve beraberindekilere "Anadolu'ya geçtiklerine pişman olacakları" şekilde güçlükler çıkarılmasından yana olduğunu ve hatta bu yolda "gayretkeşlik" içinde bulunduğunu görmek pek zor olmasa gerektir. Nitekim onun, heyet Erzurum'dan ayrıldıktan ve Trabzon istikametinde yola çıktıktan sonra Bayburt kaymakamına gönderdiği "talimat" da bunu destekler mahiyettedir.

"Komünist namı altında memleketin menafine mugayir ve başka bir hükümetin hesabına hareket eden Mustafa Suphi ve onyedii kişiden mürekkep etbai bugün Erzurum'a gelmiş ise de ahali tarafından kabul edilmeyerek tard olunmuştur. Bunlar Trabzon tarikiyle hudut haricine atılmak üzere mahfuzen o tarafa sevk olundular. Oraya vürudlarında bir kimse ile ihtilâtlarına meydan verilmeyerek yine kuvvetli muhafaza tahtında Gümüşhane'ye doğru sevkleri ve filî tecavüzatta bulunmamak şartıyla ahalinin bunlara yemek ve yatak vermemelerine ve hakarete bulunmalarına mümanat olunmaması muktazidir."¹¹⁴

Görülmektedir ki, Erzurum dahilinde "herhangi bir tecavüze" kesinlikle fırsat verilmediği gibi, bundan böyle yapılması mutlaka istenen şey de herşeye rağmen "filî bir tecavüze" yeltenilmemesi idi.

Hamid Bey'in heyetin Erzurum'da bulunduğu anlarla ilgili olarak hatıralarında bahsettiği bir husus var ki, "bir meçhûl akibete yapılan yolculukta" heyette bulunanların "halet-i ruhiyelerine" ve belki de ümitlerinin tükenişine, işaret etmiş olması bakımından mühimdir. Hamid Bey hadiseyi şöyle kaydediyor:

113 Ergil, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, s.384.

114 Bayur, *Başı Dışarda Akımlar*, s.648.

"Bu heyetten birisi ailesini Erzurum'da bırakmak istedi. Maişetini temin ettiği takdirde muvakkaten şehirde oturmasında mahzur olmadığını bildirdim. Bu adam, otuz altınla ailesini gönderdi. Merak ederek muayene ettiğim bu altınların birkaç adedinin kanlı olduğunu gördüm. Bunları değiştirerek bir zabıtla maliye veznesine teslim ettim."¹¹⁵

5- Mustafa Suphi'nin Trabzon Yolculuğu ve Öldürülmesi

Yolculuklarının Erzurum'dan sonraki bölümünde halkın, aşırı heyecanı ile birleştirdiği muhalefeti sebebiyle kendilerine yiyecek, onları taşıyan kızak hayvanlarına da yem vermekten imtina etmesi seyahati ziyadesiyle güçleştiriyordu. Bu olumsuz şartlar içerisindeki heyet Bayburt'ta iki fire verdi Hariciye Komiseri Mehmed Emin ve Süleyman Sami Beyler hastalandıkları bahanesiyle Bayburt'ta kalmışlar ve kısa bir müddet sonra Erzurum'a geri dönerek Kâzım Karabekir Paşa'ya ve Hamid Bey'e özel surette bazı bilgiler vermişlerdir¹¹⁶. Mustafa Suphi'nin üzerinden aşırıldığı söylenen "propaganda evrakının" firar eden kişilerce alınıp ilgililere teslim edilme ihtimali yüksektir. Zira, Hamid Bey, Ankara ile yaptığı yazışmalarda bu hususlardan bahsetmediği halde, bir müddet sonra Dahiliye Vekâleti'ne yazdığı telgrafta "Mustafa Suphi'nin üzerinde bulunan mufassal bir rapordan"

115 *Defter-i Hatırat*, s.194. Konuyla ilgili diğer kaynaklarda böyle bir hususa tesadüf edilmedi. Ayrıca Hamid Bey kadının ismini de vermemektedir. Bu itibarla Erzurum'da alıkonulan kişinin kim olduğuna dair sağlıklı bir bilgiye sahip değiliz. Dahası sözkonusu edilen kadın burada kimin himayesinde ve ne kadar müddetle kalmıştır. Bütün bunlar meçhûlümüzdür.

116 Bu bilgiler Kâzım Karabekir'e bir rapor halinde takdim edilmiştir. Olaydan yıllarca sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde komünistlerin tevkif ve muhakemesi sırasında ifşa edilmiştir. Goloğlu'nun iddiasına göre heyetteki görüş ayrılığı yüzünden iki kişi bunlardan ayrılıp Erzurum'da kalmıştı. belkide İttihatçı olan Erzurum Valisi Hamid Bey kendisi gibi İttihatçı olan bu üyelere heyetin Ankara'ya gönderilmeyip Trabzon'dan geri çevrileceğini söylemiştir. (Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, Ankara, 1971, s.42).

söz etmekte, ayrıca yine hatıralarında Mustafa Suphi'nin "birçok propaganda araçlarıyla" geldiğinden söz edilmektedir ki, bu durum yukarıdaki tezimizi destekleyici bir mahiyet arzeder.

Mustafa Suphi ve arkadaşlarının şansı Erzurum-Trabzon istikametinden başka¹¹⁷ Trabzon'da da yaver gitmedi. Türkiye topraklarına ayak bastıklarından tam bir ay sonra 28 Ocak'ta Trabzon'a vardılar. Kafilenin Arafilboyu yolundan şehre girmesi beklenirken İskele Kâhyası Yahya tarafından Değirmendere'den doğruca limana götürüldüler. Gelenlere bu defa Trabzon'da yine "örgütlenmiş bir kalabalık" tehditler savurmaktan geri kalmadılar. Bunun üzerine Trabzon'daki Sovyet Konsolosu Vali ile görüşerek, kafilenin Bakû'ye dönmesi için deniz yoluyla Batum'a gönderilmesi kararlaştırıldı¹¹⁸. Mustafa Suphi ve beraberindekiler geldikleri yere yani Rusya'ya iade edilmek üzere Kâhya Yahya'dan alınan bir motora bindirildiler. Kâhya'nın yakın adamlarından Faik de başka bir motorla peşlerinden gitti. Sürmene açıklarında çıkan çatışmada 28/29 Ocak 1921'de Mustafa Suphi ve arkadaşları bir suikaste maruz kaldılar ve öldürüldüler.

Mustafa Suphi'nin öldürülmesi veya öldürtülmesi olayının üzerindeki esrar perdesi tam olarak kalkmış değildir. Ankara, olayın

117 Dinamo, Mustafa Kemâl Paşa'nın Cafer Bey'i çağırarak, Mustafa Suphi ve arkadaşlarını Zigana dağlarında öldürülmelerini emrettiğini, buna karşılık Kâzım Karabekir Paşa'nın böyle bir harekete izin vermeyeceğini bildirdiğini kaydeder (*Kutsal İsyan, C.V, s.399-400*).

118 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, (1908-1925)*, Ankara, 1967, s.120. Kuvvetle muhtemeldir ki Suphi'nin böyle bir girişimden haberi olmamıştı ve o, halâ daha Ankara'ya gideceğini sanıyordu. Fevzi Paşa'ya göre, Ruslar bize yardımı bahane ederek Anadolu'ya Kızılordu'dan birtakım kolordular sokacaklar, müşterek düşmana karşı dövüşüyoruz bahanesiyle mazallah memleketi işgâl ve istila edeceklerdi... Lenin'in itimadına mazhar olan Mustafa Suphi Bey'de komünist Türkiye'nin Cumhurreisi olacaktı. Komünist zabitlerle bir heyet halinde Trabzon'a geldiler. Onlar Ankara'ya gelecek ve Moskova'nın emri ile Büyük Millet Meclisi'ni dağıtarak sözde yeni bir intihabla komünistliği bu memlekette devamlı olarak kuracaklardı. (Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası* (Yazan: Samih Nafiz Tansu), İstanbul, 1969, s.539).

öğrenilmesinden sonra bunu bir deniz kazası olarak nitelendikten¹¹⁹ başka, esas bakımından da karasularımız dışında açık denizde geçmiş bir olay saymıştır¹²⁰ Metin Toker, "...Tabii o konjonktür içinde böyle bir temizleme harekâtı, Sovyetlerin göstereceği tepki bakımından cüretli bir teşebbüstü ama, demek Sovyetlere iyi teşhis konmuştu"¹²¹ diyerek olayın gerisinde Ankara'nın olduğunu savunurken, Bayur'a göre "devletin çıkarları bakımından Mustafa Suphi ve arkadaşları öldürülmeye değmezdi. Hiç birisi Anadolu'da tanınmış, sevilmiş sözü geçer kimseler değildi."¹²² Öte yandan Ankara'nın bu kimselerin öldürülmesinden pek büyük bir çıkarı da yoktu ve en mühimi sınır dışına gönderilerek amaç elde edilmişti¹²³ diyerek olayda Ankara'nın rolünün olmadığı tezini savunmaktadır. Bayur, bunlardan başka, olayın gerisinde Azerbaycan'daki nüfuzlarını sarsmış olmasından dolayı düşmanlıklarını üzerinde toplamış olan İttihatçıları görür ve "bir buyrukçu veya kışkırtıcı aranılacaksa onu İttihatçılar arasında aramak gerekir"¹²⁴ demektedir.

Bu olayda itham edilenlerden birisi Kâzım Karabekir Paşa, bir diğeri de Hamid Bey'dir. Burada konumuzla ilgili olduğundan ikincisi üzerinde durulacaktır. Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmeleri olayı ile sorumlu gösterilmek istenen Hamid Bey'in bu olayda parmağının olduğunu iddia edenler çoğu zaman "varsayımlar"dan hareket etmekle beraber¹²⁵, görüşlerine dayanak olarak, İttihatçılardan

119 Metin Toker, "*Solda ve Sağda Vuruşanlar*", Milliyet 11 Mayıs 1971.

120 Bayur, "*Mustafa Suphi Olayı*", Milliyet, 12 Haziran 1971.

121 Toker, *Solda ve Sağda Vuruşanlar*, Milliyet, 11 Mayıs 1971.

122 Bayur, "*Mustafa Suphi Olayı*", Milliyet, 12 Haziran 1971.

123 Bayur, "*Başı Dışarda Akımlar*", s.651.

124 Bayur, "*Mustafa Suphi Olayı*", Milliyet 12 Haziran 1971.

125 Goloğlu'nun iddiasınca Erzurum Valisi Hamid Bey, Mustafa Kemâl Paşa'ya da açıkça bildirmiş olduğu üzere onları sınırdışı edilsinler diye Trabzon'a gönderiyordu. Pek tabii olarak bu planını gerçekleştirebilmek için Trabzon'da da bazı tertipler hazırlanmış olacaktı... Mustafa Suphi ve arkadaşlarına tertipler hazırlayan Erzurum Valisi Hamid Bey, birkaç ay öncesine kadar Trabzon'da

o sırada Trabzon'da bulunan Küçük Talât Bey'in 16 Mayıs 1921 tarihiyle Halil Paşa'ya yazdığı mektubundaki iddialarını gösterirler. Küçük Talât Bey, sözkonusu mektubunda "Erzurum Valisi Hamid Bey Trabzon Müdafaa-i Hukuk merkez heyetine verdiği bir telgrafta alenen bunların imhasından bahsetmiştir"¹²⁶ şeklinde bir ifadeye yer vermiş olmakla beraber, varlığından söz ettiği telgrafın metnini vermemektedir. Küçük Talât Bey, cinayetin çok önceden tasarlanmış olabileceği yolundaki görüşlerine Kâzım Karabekir-Hamid Bey telgraflaşmalarını dayanak yapmaktadır. Ancak, yukarıya aldığımız telgrafların metinleri dikkatle incelenecek olursa, Mustafa Suphi'nin seyahatinden doğabilecek olumsuzlukları daha ortaya çıkmadan önlemek için "gönüllü davranan" Hamid Bey'in Erzurum'da ve sonraki güzergâhlarda heyetin "fiili bir tecavüze uğramaması" için azamî gayret içinde olduğu görülecektir. Alınan tüm tedbirlerden amaç, yolda komünizm propagandası yapılmasını engellemektedir. Görünen o ki, bu amaç da elde edilmişti. Hamid Bey hiç bir şekilde fikirlerinden taviz vermeyecek kadar komünizmin aleyhinde idi. Hatta, gerek Ankara'da meclis çatısı altında yapıldığına inandığı "komünizm sempaticizmine" ve gerekse bu son aylarda Şark'ta resmî erkân arasında beliren Bolşevik eğilimlere şiddetle karşı çıkmış ve bunlardan duyduğu rahatsızlığı çeşitli yazışmalar ile Mustafa Kemâl Paşa'ya iletmişti. Fakat, bunlardan yola çıkılarak salt anti-komünist düşüncelerinden dolayı Hamid Bey'in Suphi'nin öldürülmesiyle alâkalı olarak itham edilmesi havada kalmaya mahkûm bir düşünce olacaktır. Olayların cereyan ettiği dönemde Erzurum Valisi bulunan Hamid Bey, buraya dört ay kadar önce Trabzon

---

Vali idi. Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Barutcuşâde Ahmet Efendi gibi İttihatçı ve onun yakın adamı olduğundan Trabzon Mebusluğu'na da seçilmişti. Öteki Trabzon Mebusları'na da tutuluyordu ve elbetteki bu ilişkileri ve dostlukları içinde Vali ve Mebus olarak bulunduğu Trabzon'da Yahya Kâhya'yı çok iyi tanıyordu. Bu nitelikleriyle Vali Hamid Bey'in Mustafa Suphi heyetini denizden Rusya'ya geri gönderme planında başrolü alacağı tabii idi. (*Cumhuriyete Doğru*, s.42-43).

126 Bayur, "Başı Dışarda Akımlar", s.650.

Valiliğinden gelmişti¹²⁷. Ne var ki Hamid Bey'in çok özel ilişkiler içerisinde bulunduğu ve sevildiği Trabzon eşrafı, esnafı ve Müdafaa-i Hukuku'nu iddia edildiği üzere böyle bir işe azmettirmesi, şu halde yalnızca bir faraziye olmaktan öte gidemez.

Hamid Bey eski İttihatçıydı. Mustafa Suphi'nin Bakû'de İttihatçıların prestijini büyük nispette sarsmış olmasından dolayı "eski İttihatçı" Hamid Bey'in bir intikam güdüsü" içine girebileceği varsayımına gelince: Hamid Bey'in İttihatçıların genel politika yanlışlarını ve özellikle de İttihat ve Terakki'nin lider kadrosunu başta Enver Paşa olmak üzere alabildiğince sert bir uslûpla tenkit ettiği görülecek olursa, onun ne pahasına olursa olsun Enver Paşa için adam öldürme "yanlışına" asla tevessül etmeyeceği ortaya çıkar. Yine Hamid Bey'in kişiliği ve devlet adamlığındaki yaklaşım tarzları gözönüne alınırsa, bu olayla Enver Paşa ve İttihatçıların intikamlarını almak üzere bir "gayretkeşliğe" niyetlenmeyeceğinden başka, Ankara'ya karşı da "yaranma" psikozu içinde olamayacağı sonucuna varmak mümkün olur. Herşeyin ötesinde o günlerde Hamid Bey'in "popüloritesini çoğaltmak" için "göze girmeye" hiç mi hiç ihtiyacı yoktur. Netice itibariyle bizim görüşümüz Hamid Bey'in yukarıda da temas edildiği üzere "heyetin yolculuğunun seyri ile ilgili üzerine aldığı görevi" tasarladığı şekilde yerine getirdiği ve fakat Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesiyle şu veya bu şekilde ilgisinin bulunmadığıdır.

---

127 Bayur "Erzurum Valisinin Trabzon'da toptan adam öldürtecek ölçüde etkili olması da anlaşılacak bir yön değildir. ("*Başı Dışarda Akımlar*", s.651) demekle beraber, Hamid Bey, gerçekte Trabzon'da çok sevilen birisiydi. Hatta, Erzurum'a tayini çıktığında Trabzonlular istifa etmesini, gerekirse maişetini temine hazır olduklarını bile söylemişlerdi. İleride görüleceği üzere Hamid Bey, 1922 de devlet memuriyetinden istifa ettikten sonra da çok sevdiği bu şehre gelip bir müddet burada ikâmet edecektir.

6- Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne Tepkiler

Bilindiği gibi Mustafa Suphi'nin Kars'tan Erzurum'a doğru harekete geçtiği günlerde 15 Ocak 1921'de istifa eden Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yerine¹²⁸ 16 Ocak 1921'de Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştu. Mevcut şartlar itibariyle Mufahaza-i Mukaddesat Cemiyeti dışardan gelen komünizme, içerde yapılmakta olan komünist ve bolşevik propagandasına karşı kurulmuştu. Yani anti-komünist bir hareket olarak doğmuştu¹²⁹. Nitekim, cemiyetin idare heyeti bolşevikliğin içyüzüne ve tehlikelerine dair mufassal ve basılı bir beyannâme yayınlayıp bütün vilâyetlere, müstakil livalara ve Erzurum kazalarına gönderdiği gibi Ankara'ya da bu husustaki değişmez kararını bildirdi¹³⁰. Hamid Bey hatıralarında, Meclis Başkanlığı'nın başlangıçta meseleyi pek önemsemediğini ve hatta herkesin görüşlerinde serbest bulunduğundan, mecliste bu yoldaki eğilimlerini açıklayan arkadaşların teşebbüslerine muhalefet etmenin doğru olamayacağı bildirildiyse de, sonradan teşebbüsün ciddiyeti anlaşılacak dönüş yapıldığını kaydetmektedir¹³¹. Bundan başka Ankara, başlangıçta meselenin bu denli büyüyebileceğini hiç hesap etmemişti. Aksine, Mustafa Suphi'nin gelişine bağlı günübürlük bir tepkinin mahsulü olduğuna ve ömrünün de bu münasebetle kısa olacağına kanaat getirilmiş olmalıdır. Kaldı ki bütün kaygılar Ankara

128 Esasında Kâzım Karabekir, Erzurum Müdafaa-i Hukuku'nun 1920 sonlarında istifa etmiş olmasından ve Erzurum'daki halkçılık girişimlerinden dolayı -gerçekte faal olarak bulunmayan- Cemiyetin "berbad bir vaziyete geldiği"nden söz eder. (*İstiklâl Harbimiz*, s.931).

129 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.82-87.

130 *Defter-i Hatırat*, s.193, Hamid Bey sözkonusu beyannâmenin basımı ve dağıtımının tarihini vermemekle beraber Akbulut, beyannâmede sözü edilen olaylardan hareketle bunun tarihinin 22 Ocak 1921'den yani Mustafa Suphi'nin Erzurum'a gelişinden sonraya tesadüf ettiğini kaydeder. (*Albayrak Olayı*, s.86, Ayrıca beyannâmenin tam metni için bkz. aynı eser, s.82-85).

131 *Defter-i Hatırat*, s.193.

tarafından hissedilmiş olsa bile sözkonusu oluşuma karşı gösterilecek "zamansız tepkiler" merkeze karşı güçlü bir muhalefetin yegâne sebebi olabilir. Fakat, cemiyetin tertip ettiği beyannâmelerin ard arda vilâyetlere gelişi Ankara'nın tedbir arayışlarına vesile olmaya yetti ve Dahiliye Vekâleti Vekili Dr.Adnan (Adivar) Bey, Vali Hamid Bey'e 3 Şubat 1921'de aşağıdaki telgrafi çekti:

"Erzurum'da ahiren "Muhafazaa-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk" cemiyeti nâmiyle yeniden bir cemiyet teşekkül ettiği ve cemiyetin maksadı teşekkülü komünizm aleyhine propaganda yapmak olduğu her tarafa çekilen telgraflardan anlaşılmaktadır. Bu telgrafnâmelerin mütalâasıyla memlekette vâsi bir komünizm propagandası ve teşkilâtı olduğu zehabı hasıl oluyor. Halbuki ne millet ve ne Meclis ve ne Hükümet böyle bir cereyana taraftar olmamıştır. Ancak Rus Sovyet Cumhuriyetiyle dostane ve hattâ müttefik bir politika takip etmek vaziyeti hazıra-i siyasiyemize en muvafık ve hayırlı bir yol olduğuna kanaat ederek Meclis ve hükümet karar vermiş olduğundan Ruslar hakkında dost bir millet muamelesi icrası takarrür etmiştir. Bu muamelei cemilekâraneden gerek hariçten ve gerekse dahilden istifade ederek bu propagandaya kalkışanlar olduğu muhakkaktır. Milletın metın ve sebatlı evsafı esasıyesi böyle bir cereyana kapılmaya mani olduğu muhakkak ise de son zamanlarda teşvişi efkârı mucip olacağı mülâhazasıyla böyle propagandalara sureti katiyede mani olacak tedbir ittihaz edilmiştir. Ancak "Türkiye Komünist" ve "İştirakiyyun" namile teşekkül eden fırkalar kendilerinden tatili faaliyet etmişlerdir. Binaenaleyh halkın bu cereyana karşı cemiyetler teşkiliyle her tarafta ika-ı telâş ve heyecan edecek mahiyette telgraflar keşide etmesi doğru olamaz. Çünkü her amel bir aksi amel isdar ederken mutlaka bir sarsıntıyı mucip olur. Her taraftan hükümetin aldığı istihbaratı mevsukaya nazaran bizi konferansa davet etmeğe İngilizler'in razı olması Şark politikamızın müessir inkişafının dahl-i azîmi olduğu tahakkuk etmiş olmasına nazaran şimdi dolayısıyla Şark politikası

aleyhine teveccüh edebilecek böyle bir cereyanın pek muzır olacağı âzade-i iştibahtır. Binaenaleyh Zati Âlilerince bu hususat nazarı dikkate alınarak Cemiyeti mezkûrenin bu suretle neşriyat ve teşvikatının ehemmiyet ve heyecanla telâkkisine meydan verilmemesini Heyeti Vekile kararıyla rica ederim."¹³²

Anlaşıyor ki, Ankara'da sözkonusu faaliyetin gerisinde yabancı parmağı olduğu kuşkusu da hâsıl olmuştu¹³³. Dahiliye Vekâletinden gönderilen telgrafla da bu faaliyetin yasaklanması ve heyecanın bastırılması isteniliyordu. Hamid Bey, 3 Şubat 1921 tarihli telgrafa şu cevabı yazdı:

Dahiliye Vekâletine

C3 Şubat 337 ve 448 numrolu şifreye:

"Şarkı heyecana ve faaliyete sevk eden herhangi bir dest-i gaib (görünmeyen gizli el) ve propaganda olmayıp Meclisi Millî Riyasetine 16/1/37 (1921) tarihle telgrafnamemde arz olunduğu üzere Mustafa Suphi'nin kemalî cüret ve azametle ve büyük bir heyetle Erzurum'a vürudu, merkumun üzerinden aşırılan mufassal bir rapordan istihsal olunan malûmatı şamile ve vâsia, halkı komünizme teşvikten Ankara'dan varit olan mektuplar, vekâleti aliyelerinden Komünizm ve İştirakiyyun fırkalarının hükûmetçe resmen tanındığına dair varit olan tamimler, Bakû'dan gelen cereyanı daiminin İslâmlar hakkında tatbik olunan mezalime dair getirdiği müheyyiç haberler ve emsali esbab-ı muharrike-i tabiiyedir. Bu sevaik-i adidenin husule getirdiği cereyanı men'e kalkışmak hükûmetin aksini iltizan ettiği zehabını vereceğinden pek tehlikelidir. Mademki bugün Mustafa Suphi tardolunmuş, Ankara'daki fırkalar inhilal etmiş, Hükûmet daha doğrusu Riyaset halkı tatmin edecek tebligat ve icraatta bulunmuştur müsessiratın zevaliyle

132 Bayur, "Başı Dışarda Akımlar, s.648-649.

133 Karabekir'e göre de, Bolşevik propagandaları ile uğraşıldığı bu günlerde ortaya çıkan Muhafaza-i Mukaddesat meselesi hayli önem arz etmekteydi. Halkçılık ve Bolşeviklerden, Muhafaza-i Mukaddesat ise İstanbul'dan cereyan alıyordu. (İstiklâl Harbimiz, s.940).

heyecan ve faaliyetin de mürtefi olması tabiidir. Binaenaleyh neticeden emin olarak müsterih bulunulmasını ve bu bapta pek ihtiyatkâr davranılmak zaruretini arz etmeği vecibeden addeylerim."

5 Şubat 337 (1921)

Hamid¹³⁴

Hamid Bey, Dahiliye Vekâleti'ne yazdığı yukarıdaki telgrafında, özellikle şu hususlara temas etmişti: "Doğuyu heyecan ve faaliyete sevkeden herhangi bir gizli el veya propaganda yok"tu. Esasında mutlak bir tahrikçi aramak lâzım gelirse bunlar da başta Mustafa Suphi olmak üzere "komünizm teşvikçileri" olmalıydı. Bu noktada neticeden emin olunarak müsterih bulunmalı ve daha çok ihtiyatkâr davranılmalıydı. Zira bu cereyanı engellemeye kalkışmak hükûmetin komünizme sıcak baktığı düşüncesini doğurabilirdi ki bunun da çok tehlikeli olduğuna şüphe yoktu.

Bundan sonraki gelişmeler Hamid Bey'in hatıralarında şöyle kaydedilmektedir:

"Bolşevizm meselesi böylece hallolunduktan sonra, tartışma, Muhafaza-i Mukaddesat terkiibine intikal etti. Bu terkiibin amacı komünistlerin tahribe çalıştıkları ilâhî ve tabîi hukuk bulunduğuna göre, kuşkulanacak bir cihet düşünülemezse de Ankara, cemiyet unvanının kaldırılmasında ısrar etti. Hatta vaki tebligata rağmen heyetin direnişini benim göz yummana hamlederek keyfiyetin hallini Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine havale eyledi. Fakat Kâzım Karabekir Paşa da muvaffak olamadı ve nihayet Mustafa Kemâl Paşa da bu terkiibi, cemiyete hitap ederken şifrelerinde kullanmak zorunda kaldı.

Bununla beraber Bolşevizm aleyhinde Erzurum ve Trabzon'da görülen fiilî tezahürler, gerek Ankara'da gerek cephede inkişâf eden fikir ve temayülleri söndürdü. Merkezde Tokat Mebusu Nâzım ve arkadaşları

134 *Defter-i Hatırat*, s.194-195; Bayur, "Başı Dışarda Akımlar", s.649.

muhakeme altına alındığı gibi, cephede propagandaları tahakkuk eden bazı kişiler cezalandırıldı ve Van'lı Maksut idam olundu."¹³⁵

G- ERZURUM'DA VİLÂYET İŞLERİ

Vali Hamid Bey, Erzurum'a tayin olunduğu ve burada göreve başladığı 1920 yılının Ekim ayı ortalarından itibaren, kendi ifadesiyle "aylar sürecektir heyecanlı, meselelerle" meşgûl olmuştu. Bunlar, bilindiği gibi öncelikle Erzurum'a tayin edilmesine sebep olan Albayrakçıların ve Celâleddin Arif Bey'in başını çektiği "Halk Hükûmeti" yapmak girişimi, Gümrü Andlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanan Şark Harekâtı, Mustafa Suphi olayı ve nihayet Muhafazaa-i Mukaddesat Cemiyeti'nin kurulmasıyla başlayan ve bu sonuncusunda daha ziyade "Ankara'nın evhamlarını"¹³⁶ artıran gelişmeler olmuştu.

Hamid Bey, sözkonusu meselelerin hallinden sonra görülen önemli rahatlama ile, Erzurum'a geldikten bu yana ilk defa ciddi olarak vilâyetin dahili işleriyle meşgûl olma fırsatını yakaladı. Erzurum, uzun süren savaş yıllarının tahribatını en fazla yaşayan vilâyetlerimizden birisiydi. Yine bölgede cereyan eden askerî ve siyasî faaliyetler sebebiyle vilâyetin idarî mekanizmalarında belirgin bir aksaklık görülüyordu. Esasında boş bulunan birtakım memuriyetlerin doldurulması için geçen zaman zarfında bazı tedbirlere başvurulmuştu¹³⁷. Ancak meselenin daha geniş çapta uygulanmaya konulacak tedbirlerle çözülebileceği inancıyla Hamid Bey, vilâyetin

135 *Defter-i Hatırat*, s.195.

136 Ankara uzun müddet bu işin peşini bırakmayacak ve Kâzım Karabekir Paşa ile sık sık muhaberede bulunacaktır. (Bkz. *İstiklâl Harbimiz*, s.931-940). Cemiyet hakkında Karabekir'in mütalaâsı şudur: Halkçılık Bolşeviklerden ve Muhafaza-i Mukaddesat da İstanbul'dan cereyan alıyordu. (*İstiklâl Harbimiz*, s.940).

137 "Tortum ve Narman Kazalarının dörderyüz kuruş maaşlı tahrirat kâtiplikleri münhal olduğundan talip bulunanların vilâyet makâmına müracaat etmeleri ilân..." (*Albayrak*, 8 Teşrinisâni 336/8 Kasım 1920).

öncelikli ihtiyaçlarını tesbit etmek üzere Vilâyet Genel Meclisi'ni toplantıya çağırdı. Bu gelişme bile tek başına Erzurum ahvalinde büyük bir ümit ve heyecanla karşılanmaya yetti. Albayrak Gazetesi Vilâyet Genel Meclisi'nin toplanmasını okuyucularına şöyle duyurdu: "...Senelerden beri ihmal edilen umur-ı hususiye-i vilâyetin bu cihetle yeniden tanzim ve ıslahına teşebbüsü, mahv olan müessasat-ı mahalliye'nin ihyasını intac edeceğinden ehemmiyet-i mahsusa ile takdire lâyıktır. Kendisinden pek çok hıdmat-ı nafia beklediğimiz vali-i âli-i vilâyetin bu hususta da muvaffak olacağını şüphesiz addederiz."¹³⁸

Aynı günlerde Erzurum'da çiçek hastalığının artış göstermesi üzerine gerekli tedbirler alınmış ve dışardan taze aşı getirilmesi yoluna gidilmişti¹³⁹.

Şehir merkezinde yapılacak imar çalışmalarının aciliyetinden dolayı, Belediye'nin de daha aktif çalışabilmesini sağlamak üzere Belediye'ye bağlı birimlerde görevleri sona erenlerin yerlerine yenilerinin seçiminde de vilâyet, üzerine düşen vazifeyi yapmaktan çekinmedi¹⁴⁰.

1- Maaş Alamayan Memurlar ve Alınan Tedbirler

Hamid Bey'e göre devlet çarkının döndürülmesi ve idare mekanizmasının çalışabilmesi yolunda Erzurum'un o günkü şartlarında gözle görünen ilk engel memurların sefaleti idi. Öyle ki, gerek merkezde ve gerekse çevre kazalarda memurlara yedi aydan beri maaş

138 *Albayrak*, 20 Kanunuevvel 336/20 Aralık 1920.

139 Makam-ı Vilayetten:

Erzurum kasabasında çiçek vukuatına tesadüf edilmesinden dolayı hergün Belde Eczanesiyle Sıhhiye Dairesi'nde ve Gureba Hastanesi'nde celb edilen taze aşılarla ameliyat icra edilmektedir. (*Albayrak*, 27 Kânunuevvel 336/27 Aralık 1920).

140 *Albayrak*, 11 Kânunusâni 337/11 Ocak 1921.

verilememiştir¹⁴¹. Yaşadıkları bu olumsuzlukların memurları başka yanlış yollara saptıracağı endişesini sürekli olarak hisseden Vali Hamid Bey, meselenin halli için kaynak aramaya koyuldu. Memurların içinde buldukları durumun idarede yaptığı tahribatı da gözönüne alarak, ne pahasına olursa olsun âşâr vergisinden toplanan paralardan istifade etmeye karar verdi. Ne var ki, bu defa da Maliye Vekili Ferit Bey, Erzurum Defterdarlığına aşağıdaki "acayip" emri vererek buna engel olmaya çalıştı.

Erzurum Defterdarlığına

Âşâr varidatı askerî masraflara tahsis edilmiştir. Bunun mahallî ihtiyaçlara sarfedilmesi katiyyen caiz olamaz. Vilâyetin masraflarını korumak için ya tahsilâta hız vermek, veyahut memur kadrosunu kısmak gerekir!

Ferit¹⁴²

Hamid Bey, tarihini kaydetmediği¹⁴³ ve fakat "mantıksız bir teşebbüs" olarak nitelediği Maliye Vekilinin telgrafı karşısında Dahiliye Vekâletine aşağıdaki telgrafı gönderdi:

Dahiliye Vekâletine

Maliye Vekâleti'nin, aylardan beri aç bırakılan memurların alacaklarını imkânsızlığa terk eden telgrafnâmesi aynen yukarıya yazıldı. Askerî masraflara tahsis olunduğu beyan olunan âşâr paraları ancak birikmiş maaşları karşılar. Vilâyat-ı müstahlâsa da yeniden tatbik olunan Temettu ve Akar vergileri ise bu harabezârda ancak bir kazanın masrafını karşılayabilir.

Bu şartlar altında bendeniz vazife görmekten acizim. Onbeş güne kadar bu makûl bir hale getirilmez yahut, memurları aç olarak

141 "Kalp rahatlığı ile adalet dağıtımına memur olan adliyeciler dilenci kıyafetine girmişti. Birgün makamıma gelen istinaf üyelerinin memur olduklarını anlamakta güçlük çektim." (*Defter-i Hatırat*, s.195.)

142 *Defter-i Hatırat*, s.196.

143 Bize göre bu yazışmalar Şubat veya Mart 1921 tarihlerinde olmuş olmalıdır.

kullanabilecek, çaresiz kalan zabıtayı şekavete sevk etmeyerek işleri yürütebilecek bir vali tayin olunmazsa, Vekil Bey'efendinin tasarruf için kısıtlanmasını irade eylediği kadronun başında bulunmak ve en ziyade memur bulunmam itibariyle vazifemi terk edeceğimi arzeylerim.

Hamid

Bu meselede kararlı bir tutum sergileyen Hamid Bey'in teşebbüsünden sonra Dahiliye Vekâleti'nce Maliye Vekili nezdinde girişimlerde bulunulmuş olmalı ki aşâr vergisine dokunulmadıktan başka, Erzurum'un ihtiyaçları için Trabzon gümrüğünden ayrıca kırk bin lira tahsis olundu¹⁴⁴. Böylece Hamid Bey, maiyetindeki memurların "iffet ve doğruluk dairesinde" çalışabilecekleri şartları, işin maddî cephesi itibariyle yerine getirmiş bulunuyordu.

2- İdarî Düzenlemeler ile İlgili Çalışmalar

Vali Hamid Bey, merkez ile bağlı kazalar arasında bozulmuş bulunan ahengi yeniden tesis etmek için de bazı teşebbüslerde bulundu. Bu cümleden olmak kaydıyla kaymakamlardan kazaları ile ilgili düzenli raporlar istendi. Vilayetin istediği ilk rapor kazanın coğrafi durumu, nüfusu, tabii kaynakları ve zenginlikleri, ziraati, ticareti, halkın sosyal durumu ile ilgili tafsilatlı bilgiyi içerecek nitelikte olacaktı. Ardından da her ay düzenli olarak gönderilmesi istenen diğer raporlarda ise, kaymakamların çalışma tarzları ve bu çalışmaların neticeleri kendilerinden istenecekti. İlk aylarda düzenli olarak gönderildiği anlaşılan sözkonusu raporlar bizzat Vali Hamid Bey tarafından birer birer tetkik edilerek, bir yandan görülen noksanlıklar ilgililere bildirildi, bir yandan da genel anlamda "tenkit ve takdir"e şayân hususlar bilgi edinilmek üzere bütûn kaymakamlara tamim edildi. Hamid Bey, kendisine gönderilen raporlardan edindiği bilgilere dayanarak "vilâyet dahilinde çevresine hakkiyle nüfuz edebilen sadece üçkaymakam

144 *Defter-i Hatırat*, s.196.

bulunduğunu", diğerlerinin ise idareyi "evrak havalesinden ibaret zanneden, "tecrübeleri yalnızca sızıltıya meydan vermemekle sınırlı" kimseler olduklarını ifade eder. Hamid Bey, bundan sonrasını hatıralarında şöyle kaydediyor:

"Raporlarda gördüğüm tutarsızlıklar ve çelişmeler kaymakamları muayyen bir müddet için bir arada toplamak ihtiyacını telkin etti. Gerçekten bunların bir yerde toplanarak çalışma usûlleri, başarıları ve müşkülleri hakkında fikir alışverişinde bulunmaları faydalı olacaktı. Bu kanaatimden ilham alarak Temmuz ortalarında vilâyet merkezinde bir kongre akdine karar verdim. Durumu kazalara tebliğ ederek kongre için umumî bir rapor da hazırlamalarını ilave eyledim."¹⁴⁵

Ne var ki, aşağıda tafsilâtlı olarak görüleceği üzere, gelişmeler Hamid Bey'in Erzurum Valiliğinde o güne kadar kalmasına engel olacaktır. Sonuç olarak da düşünülen bütün bu iyiniyetli gayretler yarım kalacaktır.

3- Vali Hamid Bey'in Erzurum'u Kalkındırma Çabaları

Bir yandan kazaların meseleleriyle ilgilenmeye çalışırken, bir yandan da kışın bütün şiddetine rağmen¹⁴⁶ kendisine merkezde bir "meşgale" arayan¹⁴⁷ Hamid Bey, Kars'ta Ermenilerin bıraktıklarından getirttiği araç gereç ile darüssanayi ve bir de mensucat imalâthanesi

145 *Defter-i Hatırat*, s.196-198.

146 1920 yılının kış başında alelacele Erzurum'a tayin edilen Hamid Bey, burada çoktandır kullanılayan toprak damlı bir eve yerleşti. Bir müddet sonra, fazla yağın karın tesiriyle toprağı silindirle sıkıştırılmamış olan dam, çocukları sobanın başında ısınırlarken üzerlerine çöktü. Bu kaza ucuz atlatılmıştı.

147 Kâzım Karabekir Paşa da aynı hususta şöyle diyor: "Doğuda bir yığın iş ki bir zevk ve vicdan rahatlığı ile senelerce uğraşılabilir. Noksan, tamire muhtaç birçok köprülerin inşa veya tamirleri bilhassa Erzurum'un Umumî Harb facialarının tamiri, yıkılan ve yanan yerlerin imarı için Sarıkamış ormanlarından kesim ve mevcut muntazam kesilmiş durumda olanların dağıtımı..." (*İstiklâl Harbimiz*, s.895).

kurdurarak, şehit yetimlerini okula, kadınlarını da imalâthaneye yerleştirdi. Okula ve imalâthaneye gelir temin etmek üzere de ufak bir oktruva (şehre girerken alınan ayakbastı parası) vergisi ile otuzbinliraya yakın bir kaynak sağladı. Hamid Bey, aynı zamanda Belediye adına telefon ve elektrik tesisatı çalışmalarına tevessül ettiyse de, telefon makinelerine askerî makamlarca "gereksiz yere el konulması" elektrik işleri ihalesinin de işbilmez birinin elinde kalması sebebiyle bu yoldaki çalışmalardan sonuç alınamadı.

Şehir merkezinde bazı inşaatların yapımı için Belediyeyi devreye sokan Hamid Bey, harcamalara kaynak sağlamak üzere Tercan'da bir petrol kuyusu kazdığından da bahseder. Damıtılmadan Batum'un en iyi gazı gibi yanan bu petrolden, vasıta yokluğu sebebiyle amelenin derinde çalışmaması yüzünden pek iyi bir şekilde istifade edilemedi. Vali Hamid Bey bir yandan Bakû Sefaretine ve bir yandan da İktisat Vekâletine müracaat ederek yardım talebinde bulunmuş ve nihayet Sovyetler'den 20 vagon kadar alât-edavat getirtebilmiştir. Ne var ki bunları, herşeye sahip çıkan cephenin elinden ve ayrıca "politikacılığı, mektepçiliği, sanayii ikmal eden" bu defa da "gazcılığa heveslenen" Karabekir Paşa'dan kurtaramadı¹⁴⁸.

Hamid Bey Erzurum Vilâyeti dahilindeki "pek çok Allah vergisi servet"ten bahsederek, bölgenin geri kalmışlığın sebeplerine de temasla ümidine ve karamsarlığına sebep olan şu ilgi çekici tesbitlerde bulunmaktadır:

148 *Defter-i Hatırat*, s.198. Diğer yandan Karabekir Paşa'da daha 1920 yazında bu konuda merkezin ilgisizliğinden yakılarak şöyle yazıyor: "18 Ağustos'da (1920) Tercan batısındaki yaz madenlerinin keşfine gönderdiğim heyetten gaz nümunesi geldi. Mükemmel bir halde hükümet ilgil bile göstermiyor. Ankara'ya da bildirdim." (*İstiklâl Harbimiz*, s.817). "...Erzurum bölgesinde pek bol madenler... Erzurum'un Palandöken bölgesinde pusulaya yön değiştirecek derecede madenler vardır. Ruslar Hasankale'de mazot çıkarmaya başlamışlar. Herhalde madencilik ve petrol hususlarında Erzurum'un geleceği parlaktır." (*İstiklâl Harbimiz*, s.412).

"Tortum'da Niyagara'ya rakip olabilecek bir şelâle, Tercan'da, Hınıs'ta, Bayburt'ta petrol yatakları¹⁴⁹ hemen her tarafta kömür madenleri¹⁵⁰ Bayburt'un Maden Nahiyesinde her atılan teneke levhasını bakır levhasına dönüştüren bir havuz vardır. Fakat ne yazık ki yerli sermayenin yokluğu, yabancıların tereddüt ve taallülü dolayısıyla bu hazinelerin üzerinde yaşayan halk, daha çok zaman sefalete mahkûm kalacaktır."¹⁵¹

H- ALBAYRAK VE MİDHAT OLAYINDA VALİ HAMİD BEY

Şark Harekâtının başladığı günlerde Albayrakçıların başını çektiği Halk Hükümeti yapmak girişimi, Kâzım Karabekir Paşa'yı 22 Eylül 1920 tarihiyle Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne çektiği telgrafta da ifade ettiği üzere "... taarruz hitamında Erzurum'a döndüğümde Erzurum'un simayı unufu gelen şahsiyetlerini temizleyeceğim."¹⁵²

149 Hamid Bey 1926'dan 1928 yılındaki ölümüne kadar Şeker ve Petrol İhisarları Umum Müdürlüğü yaptı. Bu çalışma yapılırken büyük ilgilerine mazhar olduğum merhumun kızları bana babalarına ait altı adet cep defteri verdiler. Babalarının birkaç defterinin Türkiye'de tekstil sektöründe uzun yıllar isminden bahsettirmiş gayrimüslim bir aile tarafından Rodos'daki tanışıklıklarına binaen ellerinden alındığını ve iade edilmediğini ifade ettiler. Kayıp defterlerde petrol, kömür vs. servetlerimizle ilgili bilgilerin bulunabileceğinden bahsettiler.

150 "Yolda Sivişli'de kömür ocaklarını da gördüm Ruslar hayli işletmişler. Fakat ocaklar eğik açıldığından yağmurda göl halini alıyor... Buradaki ilkel kömür yerine yine Rusların daha esaslı işlettikleri Kükürtlü (Yeniköy ile Tercan arasında) ocaklarını işletmeyi uygun bularak... Esasen yakacak meselesi Erzurum havalisinin en mühim derdidir. Halk kışın tezek denilen hayvan fişkisından istifade eder. Fakat sahra şimendiferi doğu harekâtı için uygun bir varlık olduğundan kömüre ihtiyacımız pek çok." (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.817).

151 *Defter-i Hatırat*, s.198-199.

152 Kâzım Karabekir Paşa, 15 Mart 1921'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne çektiği telgrafta Albayrakçıların ve özellikle Midhat Beyin Mustafa Suphi ile olan ilişkileri üzerinde durmaktadır. (*İstiklâl Harbimiz*, s.886). Bundan başka 1 Nisan 1922'de Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta da "Mustafa Suphi gibi bir mel'un ile teşrik-i melâneti kendisine cihet hükümetten tevdi edilmedikçe rakamlı şifre taşıyanların casus addolunması kanunen musarrah iken, bu adamın

dedirtecek derecede öfkelenmişti. Ancak, o günlerde bu mesele Hamid Bey'in Erzurum Valiliği'ne tayini ile büyük nispette hallolunmuştu. Bununla beraber, Kâzım Karabekir Paşa'nın öfkesi tam anlamıyla geçmemeşti. Albayrakçılar da başta Midhat Bey olmak üzere düşüncelerinden vazgeçmiş değillerdi. Öyle ki bu konuyu her fırsatta kurcalamak bir yana, çok kere hükümeti ve orduyu hedef alacak kadar ileri gidiyorlardı. Bütün bu gelişmeler, eskiden yarım kalmış bulunan bir hesaplaşmanın da tesiriyle Kâzım Karabekir Paşa'yı Mithat Bey hakkında bazı tedbirler almaya sevketti. Nitekim, Midhat Bey'i cezalandırmak için fırsat kollayan Paşa'ya bu fırsatı yine Midhat Bey verecekti¹⁵³.

Albayrak Gazetesinin sahibi ve başyazarı olan Maarif Eski Müdürü Midhat Bey, adı geçen gazetenin 21 Şubat 337 (1921) tarihli nüshasında yayınlanan bir makalede, "memurlara, halka karşı tahakküm ve istibdattan el çekmelerini, müracaat sahiplerine şefkatle muamele eylemelerini" tasviye edince¹⁵⁴, bu makalesi yüzünden Merkez Kumandanlığı'na çağrıldı.

(Midhat Beyin) üzerinde rakamlı şifre zuhur etmesi, halkçılık kisvesiyle propagandalar yaparak vahdeti bozmaya çalışması..." denmekteydi. (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.76.)

153 Hamid Bey hatıralarında bu hususla ilgili olarak şunları kaydediyor. "Biz bu harebezârda bin müşkülât karşısında araçların müsaadesi nispetinde memlekete yararlı olmak için çare ararken Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa eski defterleri karıştırarak, mâhut Kâzım Bey vakasında kullukta kusur eden Erzurum halkından intikam almak için vesileler arıyormuş. Gerçekten bu uğurdaki uğraşları çok sürmedi. Albayrak Gazetesinin bir makalesi kendilerine fırsat verdi. (*Defter-i Hatırat*, s.199.)

154 *Defter-i Hatırat*, s.199. Midhat Bey'in aynı makalede "vatani idrak etmeyen memurîn" ifadesini kullanması, bütün memurlara yönelik bir hakaret ve saldırı olarak kabul edilmişti. Merkez Kumandanının "buna asker dahildir? sorusuna Midhat Bey, "evet, idrak etmeyen herkes dahildir" cevabını vermişti. Bunun üzerine Merkez Kumandanı, bu gibi makalelerin sorumluluk gerektirdiğini bildirince, Midhat Bey de "mahkemelerin açık olduğunu" söylemişti. (GCZ, C.II, s.40). Hatta Kâzım Karabekir Paşa'ya göre, Midhat Bey Merkez Kumandanına fiili saldırıda da bulunmuştu. (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.886-887).

Merkez Kumandanı ile Midhat Bey arasındaki bu mülâkattan sonra, bütün memurları ve kumandanları hafife aldığı ve zan altında bıraktığı ve hatta ihtiyat asker olan makale sahibinin üstlerine "sebb-ü şütum (sövme, küfür) (*Defter-i Hatırat*, s.199) cürmünü işlediğine kanaat

Hamid Bey, defalarca okuyarak tahliline çalıştığını söylediği bu makalede mülki amir olması hasebiyle kendisine ve umum memurlara dokunan bir hakaret izine rastlanmadığını beyan ve "bu meseledeki mantıksızlığı ve adaletsizliği izah ederek" Midhat Bey'in tahliyesi lüzumunu Kâzım Karabekir Paşa'dan istedi. Kâzım Karabekir Paşa da verdiği cevapta bir hafta sonra tahliyeye emir verdiğini bildirdi¹⁵⁵. Bu sırada konu ile ilgili olarak Erzurum müddeiumumiliği ile Kars'ta bulunan Kâzım Karabekir Paşa arasında da birtakım yazışmalar oldu. Ne var ki, savcının sırf kanunî gerekleri yerine getirmek teşebbüsü yeni bir harp cephesi açmaya yetti. Zira Hamid Bey'in iddiasınca "kumandanlık iradesine karşı adalet temin etmek, isyan, ihtilâl, hulasâ her türlü cinayeti kapsayan yasak bir fiil"¹⁵⁶ idi. Savcının Merkez Kumandanına tebliğ olunmak üzere cepheye sunduğu celp varakası iptal olunduktan başka vaki olan te'kide de aşağıdaki cevap verildi:

Erzurum Merkez Müddeiumumiliğine

C.26.2/37 tele: Albayrak muharriri Midhat Efendinin 21 Şubat 37 tarihli gazetesinde umum memurlara dille tecavüzde bulunduğu ve bu tecavüzlerin askerî memurları dahi kapsamına aldığı cihetle Askerî Ceza Kanunu'nun 4.maddesine dayanarak yetki dahilinde bir hafta müddetle hapsolüdüğü Erzurum Mevki Kumandanı'nın verdiği malûmattan anlaşılmıştır.

Gerçekten bu madde gereğince redif ve müstahfaz neferleri, silah altında buldukları zamanlarda Mülkiye Ceza Kanunnâmesi'ne tâbi ve fakat askerî, nizamiye, ihtiyat, müstahfaz subaylarını dövme, silah teşhiri, tahkir gibi fiilleri işlerlerse haklarında Askerî Ceza Kanunu'nun özel maddeleri hükümleri geçerlidir.

---

getirilerek Merkez Kumandanlığınca askerî ceza kanunun dördüncü maddesi uyarınca bir hafta hapsedildiğini görmekteyiz. Midhat Bey ise askerlikle ilişkisi olmadığını ve örfi idare mintkasında bulunmadığını, yapılan işlemin kanuna aykırı olduğunu bu sebeplerle de hakkındaki muamelenin derhal durdurulması gerektiğini beyan etti. (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.93).

155 *Defter-i Hatırat*, s.199.

156 *Defter-i Hatırat*, s.199-200.

Albayrak Mektebi muallimlerinden olduğu için sırf maarife bir hizmet maksadiyle evvelce tecil edilmiş ve halen yaşına göre ihtiyat efradından sayılan Midhat Efendi'nin askerî memurlara dahi' dille tecavüzde bulunmak suretiyle askerî hizmet esnasının haricinde olarak askerî hizmetlerden dolayı olmaksızın üstlerini tahkir eylemesi adı geçen kanununun 107.maddesi hükmünü müstelzim ve bu madde gereğince böyle bir töhmet bir aydan dört aya kadar prangabend olarak hapis cezasını muciptir.

Midhat Efendi'nin malûm olan şımarıklığı dolayısıyla gerek şahsının ve gerek yazılarının halkça nefretle karşılanmakta olmasına binaen daha bu gibi münasebetsizliklerde bulunmamak şartıyla ve bulunduğu takdirde hakkında ağır kanunî muamele tatbik edilmek üzere şimdilik Mevki Kumandanının uygun gördüğü bir hafta hapis cezasını ben de kâfi gördüm.

Kanunun yüksek makamınıza bahşettiği selahiyet ve bu selahiyete dayanarak kanun hükümlerinin iyi işlemlerini murakabe etmek bakımından Midhat Efendi hakkındaki uygulama tartışmayı gerektirmezse de, hukuku tecavüze uğrayan bütün mülki ve askerî memurlar hakkında da aranılması ve bundan evvel vatanın selâmeti için geceli gündüzlü bu kış kıyamette bütün hayat gücüyle uğraşan ordunun şeref ve haysiyetine ve memleketin inzibat ve müdafaa kuvvetine ve bilhassa Büyük Millet Meclisi Riyasetine çekilen telgrafnâme ile vatanın emniyet ve selâmetine karşı vaki olan tecavüzlerden dolayı hukuk-ı umumiye nâmına dava ikamesine kanunî bir engel bulunmadığı halde, o zaman yüksek makamınızca hiçbir kanunî teşebbüste bulunulmaması şayân-ı nazardır. Hukuk-ı umumiyenin her zaman ve eşit olarak muhafazası lüzumu izahtan müstağnidir. 28/2/37 (1921)

Şark Cephesi Kumandanı

Kâzım Karabekir¹⁵⁷

Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Merkez Müddeiumumiliği'nin Merkez Kumandanlığına tebliğ olunmak üzere kendisine takdim ettiği celb varakası ile ilgili herhangi bir işlem yapmadıktan başka, 26 Şubat 1921 tarihiyle yazılan te'kid yazısına verdiği 28 Şubat tarihli cevabında, ısrarla Midhat Bey'in askerî suçlar kapsamına giren bir cürüm işlediğini vurguluyordu. Bundan başka, Midhat Bey için uygun görülen şimdilik bir haftalık hapis cezasının da kendilerinin bir iyi niyeti olarak görülmesi lâzım geldiğine temas ediliyordu. Kâzım Karabekir Paşa, yukarıya metnini aldığımız telgrafında olayları çok öncelere götürerek "ordunun şeref ve haysiyeti" ile ilgili bu meselede müddeiumumiliği duyarlı olarak davranmamakla dahası "yanlı" olmakla itham ediyordu.

Konu ile ilgili olarak Adliye Vekâleti'nce 1 Mart 1921'de Erzurum İstinaf Müddeiumumiliğine gönderilen yazıda, durumun incelenmesi ve Midhat Bey'e karşı kanuna aykırı bir muamele yapılmışsa derhal şahsî hürriyetinin iade edilerek, neticenin sûratle bildirilmesi istendi¹⁵⁸. Fakat, Erzurum İstinaf Müddeiumumiliği bu yazıya cevap vermeden Midhat Bey, bir haftalık tevkif müddetini doldurarak tahliye edildi. Midhat Bey, tahliye edildikten sonra savcılığa dilekçe vererek kendisini usule aykırı olarak tutukladığı gerekçesiyle Merkez Kumandanı Emin Bey aleyhinde dava açtı. Aynı zamanda şikâyetnâmesinin bir suretini de 4 Mart 1921'de Adliye Vekâleti'ne gönderdi¹⁵⁹. Midhat Bey, söz konusu şikâyet dilekçesinde haksızlığa uğradığında ısrarlı görünürken, Hamid Bey'e göre de "bir hafta sebepsiz olarak askerî dairesinde hapsolüp sonra salıverilmişti."¹⁶⁰

158 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.93.

159 "Sureti Adliye Vekâleti'ne" gönderilen bu şikâyetnâmenin metni izin bkz. Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.93-94.

160 *Defter-i Hatırat*, s.199. Midhat Bey'in kardeşi olan Erzurum mebusu Süleyman Necati Bey hatıralarında Midhat Bey'in Kâzım Karabekir Paşa'nın emriyle tutuklandığını ve hastalığı nedeniyle tahliye edildiğini kaydetmektedir. (Asuman Demircioğlu, *Süleyman Necati (Güneri) Bey*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1992, s.207). Öte yandan Erzurum İstinaf Müddeiumumiliği, Midhat Bey'in tahliyesinden sonra, 5 Mart 1921 de Adliye Vekâleti'nin 1 Mart

Ancak olaylar bununla bitmedi. Midhat Bey'e verilmek istenen gözdağı ile başlayan gelişmeler Erzurum'dan Ankara'ya uzanan tartışmaları da beraberinde getirecektir. İlk başta Midhat Bey ile Merkez Kumandanı Emin Bey'in ön safta yer aldığı bu hadise bilahire "taraf"ların devreye girmesiyle daha da büyüyecektir. Midhat Bey'in arkasında başta Erzurum mebusları olmak üzere güçlü bir grup ve şüphesiz Emin Bey'in gerisinde de Kâzım Karabekir Paşa bulunuyordu. Vali Hamid Bey'in olaylara müdahalesi ise "hüküka mugayir" gördüğü teşebbüsleri engellemeye matuftur. Zira, Dahiliye Vekâleti'ne yazdığı bir yazıda "Biz Hükümetiz, kanunu tatbik edeceğiz"¹⁶¹ diyerek esas endişesini ortaya koymuş bulunuyordu.

Bütün bunlardan başka, Kâzım Karabekir Paşa'nın 28 Şubat 1921'de Erzurum İstinaf Müddeiumumiliğine yazdığı cevabî yazısından da anlaşılacağı üzere Paşa, hukukî kurumlar da içinde olmak üzere hemen bütün sivil kurumları hem de töhmet altında bırakarak karşısına almaktan çekinmemişti. Bu şartlarda Hamid Bey de kendisini Midhat Bey'in olmamakla birlikte hukukî ve sivil kurumların müdafii pozisyonunda ve "taraf" olarak buluverdi. Bundan böyle taraflar arasındaki mücadele tam anlamıyla bir "hukuk savaşına" dönüşecekti. Fakat, Kâzım Karabekir Paşa, Hamid Bey'in ifadesiyle

---

Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1992, s.207).Öte yandan Erzurum İstinaf Müddeiumumiliği, Midhat Bey'in tahliyesinden sonra, 5 Mart 1921 de Adliye Vekâleti'nin 1 Mart 1921 tarihli yazısına verdiği cevapta, Midhat Bey'in tevkif müddetini tamamlamak suretiyle tahliye olunduğunu ve Merkez Kumandanlığından alınan cevaba dayanarak tutuklama gerekçelerini yazdı. Ayrıca İstinaf Müddeiumumisi Raci Bey hadiseyle ilgili kendi mütalaâsını da şöyle beyan etmekten kendini alamamıştı. "Madem ki Midhat elyevm sivildir. Gazetesindeki makalesi eğer cezayı mucip bir şey ise, matbuat kanunu mucibince, adliye mahkemesince hakkında muamele icrası lâzım gelirdi." (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.94).

161 GCZ, C.II, s.38.Aynı zamanda Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne de "yapılan muamelenin kanunsuz olduğunu bildirmişti. (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.894). Yine, Midhat Bey'in tutuklanması üzerine Kâzım Karabekir Paşa'ya saliverilmesi için yaptığı müracaatta meseledeki "adaletsizliği" izah etme gereğini duymuştu. Her şey bir yana, gelişmelerin seyri içerisinde Hamid Bey'in esas üzüntüsü, Midhat Bey'in maruz kaldığı muameleden çok, vilâyetin en büyük mülkî amiri olmasına rağmen kendisinin ikinci plana atılmasından kaynaklanıyordu.

"kanunu tefsir, tevil ve hatta imâl selahiyetini kendisinde görececek"¹⁶² kadar güçlü ve "kanuna dayalı iddiaları istihza ile karşılayacak"¹⁶³ kadar da kendinden emindi.

1- Midhat Bey'in İkinci Defa Tutuklanması ve Cephe Divan-ı Harbine Sevki Karşısında Hamid Bey'in Tepkisi

Midhat Bey'in, bir haftalık ceza süresini doldurup tahliye edilmesinden sonra, olayın üzerine gitmesi başına daha büyük işlerin açılmasına sebep oldu. Olayların Erzurum'daki havayı gerginleştirdiğine ve alâkalıları asabileştirdiğine şüphe yoktu. Nitekim Vali Hamid Bey bu aşamada tazyiklerden vazgeçilmesi için birtakım teşebbüslerde bulunuyordu¹⁶⁴.

Bütün bunlar Kâzım Karabekir Paşa'nın "gazabıyla"¹⁶⁵ birleşince, Midhat Bey, 12 Mart 1921'de Merkez Kumandanı Emin Bey tarafından ikinci kez tutuklanarak Cephe Divan-ı Harbi'ne verilmek üzere Kars'a gönderildi.¹⁶⁶

162 *Defter-i Hatırat*, s.199.

163 *Defter-i Hatırat*, s.201.

164 GCZ, C.II, s.39.Tahliye edildikten sonra yaptığı başvurular ile Merkez Kumandanı Emin Bey hakkında adli soruşturma başlatılmasına sebep olan Midhat Bey, son zamanlarda etrafına karşı da saldırgan olmaya başlamıştı. Anlaşılan, Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'nın ifadesiyle o, "nasihatten anlamamıştı." (GCZ, C.II, s.41).

165 *Defter-i Hatırat*, s.201.

166 İkinci tutuklama olayı şöyle gerçekleşti: Midhat Bey Gürcükapısı istikametine giderken bir askerî müfreze tarafından sarılmakta olduğunu görerek, Gürcükapı Polis Karakolu'na sığınır. Olayı haber alan Hamid Bey, o gün için tahkikatta bulunmak üzere Oltu'da bulunan Jandarma Alay Kumandanına vekâlet eden Tabur Kumandanına, karakolun ne pahasına olursa olsun muhafaza altına alınarak müdafaa edilmesini emreder. Ancak, Emin Bey, Tabur Kumandanının gafletinden istifade ederek ve kendisinden rütbece üstün bulunduğunu söyleyerek Midhat Bey'i zorla karakoldan almaya muvaffak olur. Bununla beraber, Tabur Kumandanı Validen aldığı emir gereğince maiyetindeki kuvvetleri karakolun önüne yığıldığı esnada Midhat Bey, iki kuvvetin birbiriyle çarpışmasını engellemek için aralarına atılarak; "İşte ben. Ne yapacaksınız yapınız" diyerek bu gerginliği daha fazla büyümeden önler. Karakoldan alındıktan sonra Yoncalık Kışlası'na götürülen

Hamid Bey, "bir örfi ve keyfi muamele" olarak nitelediği bu son olayı da Adliye ve Dahiliye Vekillerine arz ederek, bu işte rolü olanların tenkilini talep etti. Bundan başka, kendi inançlarına ve savunageldiklerine aykırı olarak kanun hakimiyeti yerine, şekavetin saltanatına göz yumulacak olursa, istifa edeceğini, ayrıca bütün bunlardan sonra vilâyete "efendilerinin keyfiyetine alet olabilecek bir kişinin gönderilmesinin" daha uygun olacağını da yazdı. Ancak, Adliye ve Dahiliye Vekilleri "kurt masallarıyla ayaklar altına alınan adaleti" yerine getirmek hususunda çekimser kaldıktan başka, Valiyi yatıştırmaya çalışmayı daha uygun gördüler. Şüphesiz, vekâletlerin çekimserlikleri, bu meselede o güne değin kendisine muhalif tavırlar almış olmasından dolayı Kâzım Karabekir Paşa'ya Hamid Beyi de suçlamak için yeter sebep teşkil edecektir¹⁶⁷. Bundan böyle Kâzım Karabekir Paşa ile Hamid Bey arasında yukarıda kısaca temas edildiği üzere karşılıklı yazışmalarda cereyan eden bir hukuk savaşı başladı. Bu konuda ilk hareket Kâzım Karabekir Paşa'dan geldi. Midhat Bey'in Cephe Divan-ı Harbi'ne sevkedilmek üzere Kars'a götürülmesinden hemen sonra Paşa, 15 Mart 1921'de Hamid Bey'e olayın gelişme seyrini izaha çalıştığı ve tutuklama keyfiyetinde kendisini haklı çıkaracak

---

Midhat Bey (Demircioğlu, *Süleyman Necati (Güneri) Bey*, s.208) aynı gece süngünlü askerlerin muhafazası altında Kars'a sevk edilir.

Midhat Bey'in tutuklanması, Kumandan Emin Bey'in kendisine içerlemesi sonucu değil, aksine Kâzım Karabekir Paşa'nın "hıyanet-i vataniye kanununun 18.maddesine istinaden, Kars divan-ı harbince icra-yı muhakemesi için Kars'a i'zamı" (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.887) yolundaki yazılı emri üzerine olmuştur. Hamid Bey'in iddiasınca Emin Bey, Erzurum'da Kâzım Karabekir Paşa'ya "rağmen" iş görebilecek dirayette değildi. Aksine o, Paşanın "bir aleti olmak üzere" Merkez Kumandanlığına atanmış birisi olarak, onun emirlerini harfiyen uygulayan "sadık bir hizmetkâr" dı. (*Defter-i Hatırat*, s.201). Hamid Bey'in kaydettiğine göre; "Midhat birgün polis karakoluna sığınarak kanunun hüküm ve adaletine tabi olmak istedi. Fakat ne yazık ki, zulme alet edilen süngünlere karşı burası da emniyetli bir sığınak teşkil edemedi. (Aynı yer).

167 *Defter-i Hatırat*, s.201-202.

gerekçelerle dolu telgrafnameyi yazdı¹⁶⁸. Kâzım Karabekir Paşa aynı gün Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne çektiği bir başka telgrafla da Midhat Bey'in suçlandırılmasına delil olabilecek olayları izah etmişti¹⁶⁹. Kâzım Karabekir Paşa'ya göre, "vatana karşı numassuzca hiyaneti zahir olan Albayrak muharriri Midhat'ın divan-ı harbe verilmesi"¹⁷⁰nin sebepleri şunlardı:

"1- Bolşeviklerin memleketimiz dahiline propogandacılar göndermeye başladıkları Temmuz ve Ağustos (1920) aylarında, Erzurum'da Albayrak muharrirlerinden Midhat, gazetesiyile "halkçılık" diye makaleler neşrine başladı.

2- Şark harekâtımızın hemen öncesinde orduda suistimal yapıldığı yolundaki dedikoduların aynı menfezden çıktığını tahmin ederek, Erzurum'a avdetimde işin başında Albayrak muharriri Midhat'ın gizli olduğunu gördüm.

3- Mustafa Suphi'nin üzerinde yakalanan layihadan anlaşıldı ki, orduyu inhilâl ve şarkta kumandayı sarsmak, sözü ayağa düşürüp, hükümeti ele almak hususunda Albayrak, Mustafa Suphi ile hemfikir olmuş.

4- Midhat, Büyük Millet Meclisi Riyasetine çektiği 28/29 Eylül 1920 tarihli telgrafnâmede, cephe kumandanına ve Meclis-i Millî Reisine karşı tecâvüzkarâne bir lisan kullanmış ve ordunun gerisinde isyân hareketi var zannını bütün orduya ulaştırdığından, Kars harekâtının bir ay tehirine sebep olmuştur.

168 Hamid Bey "suretini alamadığı"ndan bahisle sözkonusu telgrafın metnine hatıralarında yer vermemekle beraber, yazılan cevaptan bunun aynı gün Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine yazılan ve Midhat Bey'den şikâyetleri havî telgrafla aynı içerikte olduğunu tahmin etmek zor değildir.

169 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.885-887.

170 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.886.

5- Yine Midhat, 20 Aralık 1920 tarihli gazetesinde "her taşın altında ordu ve asker elinin görünmesi" tarzında edepsizce yazılar yazmıştır.

6- 21 Şubat 1921 tarihli gazetesinde de subaylar da dahil olmak üzere, bütün memurlar hakkında kalemle saldırıda bulunmuş ve Mevki Kumandanının istizahına karşı verdiği cevaplarla, şahsen Mevki Kumandanına dahi fiili saldırıda bulunmuştur.

7- 14 Şubat 1921 tarihli gazetesinde, "Tarih Muvacehesinde Milletimiz" başlıklı başmakalesinde de Londra Konferansı'nın başarıyla sonuçlanacağını... şu mesut tahavvülden milletin zararına olarak istifade edeceklerin sözlerine inanılmasına dair bazı fikralar yazmış, milleti hükümetten soğutacak bazı beyitler dercetmiştir."

Bütün bunlar Midhat Bey'in suçlandırılması için yeterli delillerdi.

Hamid Bey, Kâzım Karabekir Paşa'nın Midhat Bey hakkında suç isnat etmek için Albayrak koleksiyonuna müracaat etmek zorunda kaldığını söylediği 15 Mart 1921 tarihli telgrafına, 16 Mart 1921'de aşağıdaki cevabı yazdı:

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Paşa Hazretlerine

Evvelce dahi aynı vesile ile arz olunduğu üzere Albayrak Gazetesinin bu diyarda büyütüldüğü kadar maddî ve manevî bir değeri yoktur. Midhat Efendi'nin hiç de zararlı olmayan mütalâa ve yazıları herhangi bir siyasî kasıtdan ziyade, son zamanlarda kamuoyu karşısında sükutunun ve kendisine muhalif kişilerden oluşan Müdafaa-i Milliye Teşkilâtının¹⁷¹ sebep olduğu infalden doğmaktadır. Vaki olan tutuklamadan dolayı da zaten gazetecilikten vazgeçmiş, bir zararı düşünülüyorsa o da ortadan kalkmış bulunuyordu.

171 Burada zikredilen Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı'ndan kasıt Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti olmalıdır.

Hal bu merkezde iken bu ayın onikinci günü usûl ve kanunlara aykırı olarak inzibat memurlarının takibine maruz kalan Midhat Efendi bir içgüdü ile polis karakoluna sığınmış, hakkında herhangi bir takibat ve tahkikat varsa usulüne göre hükümetçe yapılmasını teklif eylemiş ve bunun üzerine ikinci bir emre kadar kendisinin orada alıkonulması emrolunup, takip edilmesi sebebi de Mevki Kumandanından sorulmuştu. Bu sorumuza karşı Kumandan Bey "sebebinin sonradan söylenebileceğini" beyan ederek, maiyetindeki subaylarla karakolu basıp o sırada orada merasim vesilesiyle¹⁷² toplanmış bulunan halka: "kendisinden başka kuvvet ve hükümet olamayacağını" ilân eyleyerek, Midhat Efendi'yi cebren karakoldan alıp tutuklamış ve bu suretle maznun, mazlum mertebesine yükseltilmiştir.

Şimdiye kadar olan maruzatımdan anlaşılacağı gibi ,bendeniz Midhat Efendi'nin müdafii değilim. Fakat kanunsuz bir mülkûn yaşayamayacağına, adaletsiz bir hükümetin milletin mergubu olamayacağına katiyetle iman edenlerdenim. Şu hadisenin cereyan şekli ise yürürlükte olan kanunlara tamamen aykırıdır. Midhat, canı dahi olsa hakkında yapılan resmî muamele ve bilhassa bu vesile ile hükûmete karşı alınan vaziyet, onun şahsi e'faline benzememek, usul ve kaidelere uygun bulunmak gerekirdi.

Bu meseleye ait hukuk esaslarını incelemeyi şimdilik bir tarafa iterek, yüksek onaylarınıza aykırı cereyan ettiğine kesin olarak kani bulunduğum bu müessif hadisenin mesulleri hakkında yüksek icraatlarına muntazır bulunduğum maruzdur.

6 Mart 337 (1921)

Hamid¹⁷³

172 Sözü edilen merasim, 12 Mart 1918'de Erzurum'un kurtuluşu vesilesiyle yapılan kurtuluş törenleridir.

173 *Defter-i Hatırat*, s.202-203.Hamid Bey, yukarıda telgrafında ifade ettiği üzere Albayrak Gazetesinin ve hususiyle Midhat Bey'in bölgede büyütüldüğü kadar etkinliği olmadığı görüşündeydi. Bu sebeple, Midhat Bey'e karşı takınılan bu son tavırların onun maznun olmaktan çıkarıp halk

Görüleceği üzere Hamid Bey'in altını çizdiği bir başka mühim nokta da "Midhat Efendi'nin müdafii olmadığı" idi ki, bu husus dikkate değerdir. Fakat, Kâzım Karabekir Paşa, Hamid Bey'i kendisine karşı oluşmuş olduğuna kanaat getirdiği "karşı cephede" görmeye başlamıştı bile. Bundan böyle olaylar, bu iki inatçı ve kararlı adamın birbirleri üzerinde etkili olma mücadelesi yolundaki mecrada gelişecektir. Bu mücadelede Kâzım Karabekir Paşa, şüphesiz büyük nispette yaptırım ve caydırıcı gücü olan orduyu da arkasına alarak, Doğudaki şahsî popülaritesinin kendisine sağladığı avantajlardan istifade etmeye çalışırken, Hamid Bey ise muhatabını "yumuşak karnından" avlamaya çalışacaktır. Zira onun kesinlikle inandığı şey, Kâzım Karabekir Paşa'ya -aslında bütün askerlere- nazaran hukukî meselelere daha fazla bilgi sahibi olduğu idi¹⁷⁴. Bu sebeptendir ki, Hamid Bey sözkonusu çekişmeyi sürekli olarak hukukî platformda değerlendirmek eğiliminde olduğunu da ortaya koyacaktır. Fakat, Hamid Bey bu telgrafında herşeye rağmen meseleyi bir defa daha "alttan almayı" denemiştir.

Kâzım Karabekir Paşa, Hamid Bey'in 16 Mart 1921 tarihli cevabi telgrafına sekiz gün gecikmeyle 24 Mart 1921 de aşağıdaki karşılığı yazdı:

Erzurum Vilayetine

Şifre: 24 Mart 37

C.16.3.37 ve 115 şifreye: Vekayi-i muhtelif ve vesai-i müteaddide ile Midhat'ın hiyanet-i harbiye cürmünü irtikabını farz edebilmek lâzımdır. Bu babdaki kanunun (18)nci maddesindeki sarahat vechile bu gibi ceraim seferberlik zamanında her kim tarafından ika edilirse failinin muhakemesi divan-ı harplere ait bulunduğundan Kars Divan-ı Harbince icra-yı muhakemesine lüzum görülerek emin ve

---

nezdinde mazlum yapacağı endişesini taşıdığını da Paşa'ya iletmişti. Doğurabileceği sonuçları itibariyle taziykte hata olduğu kanaatindeydi.

174 Hamid Bey'e göre Harbiye Mektebi'nde okutulmayan hukuk ve kanunlara riayet etmemeleri bir yana askerler esas itibariyle bunlara inanmazlardı da. (*Defter-i Hatırat*, s.201).

maiyetinden bir zabıt refakatiyle Kars'a i'zamı Mevki Kumandanlığı'na emrolunmuştu.

Ruyeti Divan-ı Harb'lere ait ceraimin suret-i takip ve tahkikatına ait izahnâmenin onbirinci maddesi mucibince ceraim-i mebhusenin izhar ve maznunun tevkifi zabıta-ı adliye memurlarına ait bir zabıta-ı adliye-i askeriye vezaifi hakk-ı takibe malik kumandanın taht-ı nezaretinde olarak birinci derecede Merkez Kumandanlığına mevdudur.

Gazetecilikten feragatiyle mazarrat-ı melhuze-i âtiyesi mündefi olmuş bulunsa bile, ceraim-i tahkika-i sâbıkası her halde kanunen mucib-i takib bir mahiyette bulunduğundan, ahkâm-ı kanuniyeye müstenid bulunan sebep-i tevkifi karşısında karakol merkezine dehaleti esasen ber-lüzum görülmekte ve umum zabıta-ı adliye memurlarından madud ve bu itibarla kendisini himaye ve meseleyi i'zam etmiş olması, hakikat-ı hâl ve usul-ü muhakeme-i cezaiye ile gayr-i kabil-i telif görülmektedir.

15 Mart 37 tarihli şifre ile izah olunduğu vechile 14 Şubat tarihli gazetesinin başmakalesinde Londra Konferansı'nın muvaffakiyetle neticeleneceğini iddia ederken, İtilâf aleyhindeki kin ve gayırları kırmaya çalışması ve bu suretle kuvveti azaltmak istemesi ne kadar elimdir. Hükm-ü kanuna müstenid tevkiflerin "zulüm" telakkisini maksad ve ruh-ı kanunen muvafık bulmuyor ve kanunsuz bir milletin payidar olamayacağı hakikat olmakla beraber, ahkâm-ı kanuniyenin tatbikinde aynı idare makinesinin tedviriyle mükellef ve yekdiğerine mütekabilen muaveneti derkâr olan bir kısım memurların, diğer kısım memurlara muarız bir vaziyet almasının da kanunsuzlukla tev'em olmasını muhtac-ı izah görüyorum.

Mevki Kumandanının muamelesinin aldığı emri vazifeden ifadan münbais ve mevadd-ı kanuniyeye müstenid bulunduğunu arzeylerim.

24 Mart 337 (1921)

Kâzım Karabekir¹⁷⁵

Kâzım Karabekir Paşa'nın iddialarının doğru olup olmadığı bir yana, artık adli kurumların tarafsızlığı da tartışma konusu yapılmaya başlanmıştı ki bu durum, dikkate değer bir husus olsa gerektir¹⁷⁶. Paşa'nın bundan başka özellikle temas ettiği nokta, Emin Bey'in kendisinden aldığı emirle bu işe giriştiği ve yaptığı şeyin de tamamen "kanunî" olduğu idi. Zaten, görünürde kişileri, gerçekte ise kurumları ve zihniyetleri karşı karşıya getiren bu olayda esas tartışma konusu mevcut kanunların dayanılan güçle de doğru orantılı olmak kaydıyla farklı biçimlerde yorumlanmasıydı.

Hamid Bey gerek bu 24 Mart 1921 tarihli şifrede ve gerekse 15 Mart tarihli şifrede Kâzım Karabekir Paşa tarafından ortaya konulan görüşlere tenkit olmak üzere hatıralarında şunları kaydeder:

"Adalet ve nasfet rehberi bildiğimiz, mağdurların ve mazlumların biricik sığınağı saydığımız, kutsallığını ifade etmek için kelime bulmaktan aciz bulunduğumuz biçare kanunun şu telgrafnâmede düştüğü süfli derekeyi, maruz kaldığı istihzayı görüp de müteessir olmamak mümkün değildir.

"Midhat'ı tevkif için ihtira ettiği vesilenin boşluğuna, müşavirlerinin uyarmasıyla muttali olan Kumandan Paşa Hazretleri, yaptığı fiile meşrû bir şekil vermek için Albayrak koleksiyonuna müracaat zorunda kalmış açık bir töhmet bulamayınca sulh temennisini "bozgunculuk" kaskine hamletmek gibi gülünç bir vaziyete düşmüştür.

"Maamafih, bununla da yetinilmedi. Akıl kâhyaları, bu uydurulmuş cürmü, tatbik olunmak istenilen cezanın azâmetiyle mütenasip bulmadıklarından, vaktiyle Erzurum'lular tarafından Büyük

176 Erzurum İstinaf Müddeiumumisi Adliye Vekâleti'ne yazdığı telgrafta "tarafsız takibat yapamadığından, tesir altında kaldığından" bahsediyordu. (GCZ, C.II, s.39). Bu durumdan şikâyetçi olan Hüseyin Avni Bey olduğuna göre, savcının kimler tarafından etki altına alınmaya çalışıldığı daha da önem arzeder. Kanaatimiz, bu baskının Hamid Bey de içinde olmak kaydıyla Erzurum'daki sivil erkân tarafından yapılmadığıdır.

Millet Meclisi Reisine çekilen telgrafnâmeye müracaat olundu. Onun münderecatından bir cinayet sebebi çıkarılmaya çalışıldı. İnsafsızca, bu telgrafnâmenin, ordunun ileri harekâtını te'kif maksadiyle keşide olunması faraziyesi derpiş edildi. Makyavel'e has bu son ihtiraa manâ ve sıfat verebilmek için Ermenistan harekâtının çabuklaştırılmasında Erzurum halkının oynadığı rolü bilmek gerekir."¹⁷⁷

Hamid Bey, yukarıdaki tenkitleri yapmanın da ötesinde, Kâzım Karabekir Paşa'nın 24 Mart 1921 tarihli şifresine hukukî mülâhazalarla dolu şu cevabı yazdı:

Şark Cephesine

C.24 Mart 337 ve 315 numrolu şifreye:

Vatanın selâmetine vakf-ı vücud eden arkadaşlarımı halen ve âtiyen mucib-i tenkid ve târiz olacak hataiyyatdan korumak öteden beri ittihaz ve iftihar ettiğim bir meslektir. Midhat'ın, zatiâlileriyle cereyan edecek muhabere ve müşavere neticesine kadar karakolda alıkonulması sebebi de bu maksadın icaplarından mülhem idi. Maatteessüf matlup hâsıl olamadı. Memleketimizin ve hatta Avrupa'nın kanunlarını tahlile çalışmış¹⁷⁸ bir ferd olmak itibariyle bu meselede gördüğüm içtihat hatalarını bervechi âti kemâl-i samimiyetle arz ederim.

1- Tevarih-i muhtelifede intişar eden Kanun-ı Esasî'de ve bunlara müteallık hatt-ı hümâyûnlarda bir şahsın mensup olduğu mahkemeden gayrısına sevk olunamayacağı musarrahtır.

2- Bir cürüm hakkında kavanin-i hususiye varken, kavanin-i umumiyyeye müracaat olunamaması esasat-ı hukukiye iktizasındandır. Binaenaleyh, Matbuat Kanunu var iken ve Midhat'ın fiili bunun

177 *Defter-i Hatırat*, s.204.

178 Özel Notları'ndan takip edebildiğimiz kadarıyla Hamid Bey, malûm olaylarla meşgûl olurken, bir yandan da Fransız İhtilâli'ni ve İsviçre Federasyon sistemini etraflıca tetkik etmekteydi. Bu araştırmaların Halk Hükûmeti teşebbüsünden mülhem olduğunu söylemek sağlıklı bir iddia olmamakla beraber, şu veya bu şekilde Hamid Bey'in içinde bulunulan şartlardan, hukukî dayanaklar vesilesiyle çıkış yolları aramaya çalıştığını söylemek sanırsız pek de yanlış olmayacaktır.

ahkâmına temas edegelmekte iken aynı cürmün kavanin-i umumiyyeye tab'an takibe kalkışılması doğru değildir. Nitekim, bu kanunun otuzbirinci maddesinde matbuat ceraiminin merci-i rû'yeti tasrih olunmuştur.

3- Mevzuubahs olan ve meşrutiyete tearuz eden Kanun-ı Ceza-i Askerî mevaddı, hürriyetin ilanıyla hükmen ve tatbik olunmamak suretiyle teamülen merfudur. Nitekim, ne devr-i sâbıkta ve ne de herkes için bir cürüm arandığı ve hukuk-ı şahsiyenin büsbütün mülga bulunduğu devr-i Hamid'de bile bundan istifade hatıra gelmemiştir.

4- Bütün şu mevani'e rağmen bu kanunun takbiki icab etse, onun mahall-i tatbiki idare-i örfiye cari olan mahallerdir.

5- Kavanin-i cezaiyede âlâ târik-el-kıyas hüküm verilemeyeceğine nazaran mahut gazetelerdeki beyanata "mafevka seb" manası verebilmek için kıyâs-ı maal fâriktan da harice çıkmak icab eder ki o vakit hata pek fahiş olur.

6- Tevkif, müstantik veya mahkeme tarafından verilen kanunî bir müzekkere üzerine icra olunur.

7- Müdafaa-i Hukuk aleyhinde vaki olan ef'alın mercii(14)ncü maddede nev-i ceraimi muayyen olan Hıyanet-i Harbiye Kanunu değil, Büyük Millet Meclisi tarafından neşr ve ilân olunan 29 Nisan 36 (1920) tarihli Hıyanet-i Vatanîye Kanunu'dur. Buna müteallik ceraimin merci-i muhakemesi ise dördüncü maddede musarrahtır.

8- İdare-i örfiye cari olan mahallerde bile ceraimin, tahkik ve takip ve divan-ı harplere tevdiî vazifelerinin memurin-i mülkiyeye aidiyeti Şûra-yı Devlet'in tefsir-i kanuniye iktizasındandır.

Teşrihat-ı hukukiyesi anife tatbik buyurulduktan sonra, meslek-i ma'ruzdan mülhem hareket-i vakıanın samimiyetine itimad buyurulacağını ümid ve Mevki Kumandanı'na bu babda verilen emrin kendisinden gayrı bu diyarda hâkim ve hükümet olmadığını ilân

selâhiyetini tazammum etmesi ihtimalini varid-i hatır olacağını arz
eylerim

25 Mart 337 (1921)

Hamid¹⁷⁹

2- Midhat Bey'in Divan-ı Harb'e Verilmesinin Ankara'daki Akisleri

Midhat Bey'in Cephe Divan-ı Harbine sevki, Ankara'da gereken yankıyı uyandırmakta gecikmedi. Hüseyin Avni Bey, 25 Mart 1921'de Mustafa Kemâl Paşa'ya müracaatla, Midhat Bey'in korunması için Kâzım Karabekir Paşa'ya yazı yazılmasını rica etti. Bunun üzerine Mustafa Kemâl Paşa, aynı gün Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta, Midhat Bey meselesine temas ettikten sonra, Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin irtica mahiyetindeki muhalefetlerinin Erzurum'da bir zümreye dayandığını, bunu pek mühim görmekte olduğunu bildirmekte, "Vali tarafından da gayr-i kanunî olduğu iddia olunan muamelenin suret-i münasebede tashihiyle beraber, meselenin ciddî bir tahkik ve tamike tutulmasını selâmet-i memleket nâmına rica" etmekteydi. Kâzım Karabekir Paşa bu telgrafa 3 Nisan 1921'de verdiği cevapta, Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin Erzurum'da Kadı Edip, Zühtü, Münir ve Midhat gibi "bir kaç müfsit"e dayandığını bunların kuvvetlerinin de bir "hiç" olduğunu ve zaten Hoca Raif Efendi'nin ifade ettiğine göre Durak Bey dışındaki mebuslara Erzurum'da itimadın kalmamış olduğunu bildirdi¹⁸⁰.

Mustafa Kemâl Paşa, bu cevap üzerine rahatlamış ve Erzurum'dan yana kuşkularından arınmıştır¹⁸¹. Fakat Erzurum'daki

179 *Defter-i Hatırat*, s.205-206; *Özel Notları*, Defter No.5, s.46-47. Bu telgrafa Kâzım Karabekir Paşa tarafından cevap yazıldıysa da, Hamid Bey'in "...bu cevabı Paşanın meslekteki yabancılığına başışlayarak teşhir etmeyeceğim" diyerek (*Defter-i Hatırat*, s.206) hatıratında yer vermediği görülmektedir.

180 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.894.

181 TBMM Zabıt Ceridesi, C.X, İkinci Basılış, Ankara, 1958, s.34.

mahallî cereyanın Ankara'daki sözcüleri, özellikle Hüseyin Avni Bey bu işin peşini bırakmak niyetinde değildir. Nitekim, bu meseleyi bir takrirle hükûmetten istizaha karar verecektir. Gerçekten de, Hüseyin Avni Bey'in 9 Nisan 1921 de Meclis Başkanlığına verdiği soru önergesi 18 Nisan günü önce açık celsede görüşülmeye başladıysa da Adliye Vekili Hafız Mehmed Bey'in meseleyi suçun sabit olduğu görüşüyle "bir mercii anlaşmazlığı" olarak izaha kalkışmasından sonra¹⁸² bu son gelişmeler gizli celsede görüşüldü¹⁸³. Artık Midhat Bey'le birlikte Albayrak heyeti de meclis önünde sanık sandalyesine oturtulmuştu¹⁸⁴.

Hamid Bey, Kâzım Karabekir Paşa ile aralarında geçen 1921 Martındaki yazışmalara konu olan Midhat Bey olayının bundan sonraki gelişmelerini şöyle hülasa etmektedir:

"Midhat Bey 8 ay mevkuf kaldı. Eski gazeteler, telgraflar birer birer tahkik olunarak cürüm aranıldı. Nihayet, Meclis Riyaseti'ne çekilen telgrafnâmede imzaları bulunan Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beyler de suç ortağı sayılarak tertip olunan muazzam dosya Ankara'ya gönderildi. Orada Adliye ve Dahiliye Vekâletlerince yapılan en sathî bir tetkik neticesinde meselenin haksızlığı, sarf olunan zahmetin beyhudeliği tahakkuk etmekle koca bir askerî kıta muhafazasında

182 Hamid Bey, Meclisteki konuşmasında önyargılı olarak Midhat Bey'i suçlayan ve fakat Kâzım Karabekir Paşa'yı müdafaa eden Adliye Vekili Hafız Mehmed Bey'in bu konuşmayı meclisin tazyiki altında yaptığını ve bu yüzden de "mesûl" bulunduğunu kaydetmektedir. (*Defter-i Hatırat*, s.206).

183 GCZ, C.II, s.38-45.

184 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.110. Midhat Bey, tutum ve davranışlarının Hıyanet-i Harbiye Kanunu'na girdiği mülahazasıyla sözkonusu kanunun 18.maddesi gereğince yargılanmak üzere tahkikat evrakı ile Kâzım Karabekir Paşa tarafından Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edildi. Fakat ilgili mahkeme, suçsuzluğuna karar vererek Midhat Bey'i serbest bıraktı. Akbulut bunu, Kâzım Karabekir Paşa'nın 28 Eylül 1920 tarihli telgraf hadisesinde Mustafa Kemâl Paşa'nın emrine aykırı hareket ederek Midhat'ı koruyucu tavır takınmış olmasına karşı bu defa Karabekir'e Mustafa Kemâl Paşa tarafından verilmiş güzel bir cevap olarak değerlendiriyor (*Albayrak Olayı*, s.114).

gönderilen Midhat tahliye edildi. Fakat 8 ay gayri meşrû hapse sebebiyet veren kişilere bir mesuliyet yüklenmedi."¹⁸⁵

İ- HAMİD BEY'İN ERZURUM VALİLİĞİNDEN ALINMASI

4 Ekim 1920'de Erzurum Valiliğine tayin edilen ve 14 Ekim'de başladığı görevini sürdürmekte olan Hamid Bey, esasında Kâzım Karabekir Paşa ile, bu tayine sebep olan Erzurum'daki yerliler hareketi de dahil olmak kaydıyla zaman zaman anlaşmazlıklar içine düşmüştü. Ne var ki zamanın ve olayların nezaketi aradaki anlaşmazlıkların daha da büyütülmesine mani idi. Fakat, dikkate değer bir başka husus daha vardı ki zikre şayandır: Gerek Kâzım Karabekir Paşa ve gerekse Vali Hamid Bey bütün vatanın selâmetini ilgilendiren mühim olaylarda şahsî görüş farklılıklarını bir yana bırakmasını bilerek, birlikte hareket etme olgunluğunu da ortaya koymuşlardı. Mustafa Suphi meselesinde gösterdikleri dayanışma bunun en canlı örneğini teşkil eder.

Esasında Hamid Bey Erzurum Valiliğine Kâzım Karabekir Paşa'nın tasvibiyle tayin edilmişti. Şüphesiz Hamid Bey, daha Trabzon Valiliği dönemindeki tecrübelerinden gerek idarî meselelerde ve gerekse diğer meselelerde Kâzım Karabekir Paşa ile arzu edilen nispette mutabık kalamayacağını biliyordu. Bununla beraber, kendisine ihtiyaç duyulduğu zamanlarda şahsî kaygılarını ön plana alarak "hayır" demeyi öğrenememiş olan bu adam, kendine has kalender dikbaşlılığı ve hiç değişmeyecek gibi görünen "kesin inançlılığı" ile bu defa Karabekir Paşa'nın etki alanının tam ortasına gelmişti.

Enerjik, her şartta insiyatifi elden bırakmayan bir vali olarak tanınan Hamid Bey, yukarıda tafsilatlı olarak izah edildiği gibi Midhat Bey'in tevkifi olayına son derece üzölmüştü. Onun üzöntüsü, Midhat

185 *Defter-i Hatırat*, s.206.

Bey'in maruz kaldığı muameleden çok, vilâyetin en büyük mülkî amiri olmasına rağmen kendisinin ikinci plana itilmiş olmasından kaynaklanıyordu. Her ikisi içinde geçerli olmak kaydıyla, kendi tutkularını geçerli kılma isteği, kendi inandıkları doğruları hâkim kılma istikametinde hiç de taviz vermeyecek şekilde gelişince, artık Erzurum Kâzım Karabekir Paşa ile Hamid Bey'in ikisine birden fazla gelmeye başlayacaktır. Nihayet, Vali ile Kumandan Paşa arasındaki soğukluk Midhat Bey hadisesindeki farklı yaklaşımlarla su yüzüne çıkmış bulunuyordu. Bu noktadan sonra askerî ve mülkî idarenin başlarının aynı mıntıkada daha fazla görev yapmaları adeta imkansız hale gelmişti. Gerçek şu idi ki, son olayda Erzurum'un ele avuca sığmaz haşarı çocuğu Midhat Bey, gerçekte kendi alanlarının vazgeçilmez iki önemli şahsiyetinin arasının açılmasına vesile olmuştu.

Hamid Bey, daha sonraki gelişmelerle çok daha vahim bir şekil alacak olan anlaşmazlık gerekçelerine hatıralarında şöyle temas ediyor:

"Merci-i küll ve hâkim-i mutlak olan Kumandan Paşa ile gerek bu meselede ve gerek kanuna muhalif gördüğüm mesail-i mümasilede hâsıl olan ihtilâf, benim gibi serkeşliğiyle tearûf eden bir kimse için değil, herhangi bir vali için dahi mucib-i ceza idi."¹⁸⁶

Anlaşılan zaman içinde kendini ziyadesiyle hissettiren anlaşmazlıklarda, son Midhat Bey olayı bardağı taşıran damla olmuştu ve köprüler artık dönüşü olmayan yolda bir daha tamir edilmemek üzere atılmıştı. Bu aşamada ilk hareket Kâzım Karabekir Paşa tarafından yapılacak ve Paşa, Hamid Bey'in Erzurum Valiliğinden alınması için Mustafa Kemâl Paşa nezdinde teşebbüse geçecektir.

1- Kâzım Karabekir Paşa'nın Hamid Bey'in Erzurum Valiliğinden Alınması İçin Yaptığı Teşebbüsler

Kâzım Karabekir Paşa, Hamid Bey'in Erzurum Valiliğinden alınmasını, 21 ve 29 Nisan 1921 tarihli iki ayrı şifresiyle Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'ndan istemiş ve 2 Mayıs 1921'de bu isteğini tekrarlamıştır: "Midhat Efendi'nin tevkifi meselesinde Vali Hamid Bey'den aldığım şifreyi ayrıca arzettim. 21.4.37 şifre ile de arzettiğim vechile Hıyanet-i Harbiye filiyle müttehim Midhat Efendi ve rüfekasını bilerek veya bilmeyerek himayekâr bir vaziyet alan Vali Hamid Bey'in bir an evvel tebdilini ve İ'tilâfla anlaşmak lehinde bulunduğundan sahil mıntıklarında dahi istihdam edilmemesini istirham eylerim."¹⁸⁷ Mustafa Kemâl Paşa bu telgrafın eline geçtiği 10 Mayıs'tan önce Kâzım Karabekir Paşa'nın yine bu konuyla ilgili olarak çektiği 29 Nisan tarihli şifresine verdiği cevapta, "Vali hakkındaki iş'ar-ı devletlerinin nazar-ı dikkatte tutulacağını ve münasib bir şekl-i hâl aranılacağını" bildirmişti. Ardından da 16 Mayıs'ta Şark Cephesi Kumandanınının 2 Mayıs tarihli şifresine cevaben: "Erzurum Valisi Hamid Bey'in bir an evvel tebdili ve sahil mıntıklarında istihdam edilmemesi lüzumu"na dair olarak "yerine münasib biri bulunamamıştır" demekle beraber, yine aynı gün "...Erzurum Valisi Hamid Bey'in bir an evvel tebdili ve Düvel-i İ'tilâfiye ile anlaşmak lehinde bulunduğundan sahil mıntıklarında istihdam edilmemesi" hakkındaki Kâzım Karabekir Paşa'nın teklifini "gereği yapılmak üzere" İcra Vekilleri Heyet-i Riyaseti'ne bir başka yazıyla tebliğ etti¹⁸⁸.

Anlaşılan o ki Mustafa Kemâl Paşa, Vali Hamid Bey'in Erzurum'dan alınması meselesinde, olayı etraflıca tedkik etmeye de

187 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.131.

188 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.133-134. Görülen odur ki, Hamid Bey hakkındaki şüpheler henüz tam anlamıyla ortadan kalkmış görünmemektedir. Onun hakkında kaygı duyan yalnızca Kâzım Karabekir Paşa değil aynı zamanda Mustafa Kemâl Paşa'dır.

lüzum görmeksizin Kâzım Karabekir Paşa'nın tarafını tutmuştu. Mustafa Kemâl Paşa'nın bu yolda bir tercih kullanmasında, Hamid Bey'in Canık Mutasarrıflığı'na tayin edildiği 1919 Mayısından bu yana aralarında cereyan eden kısmî anlaşmazlıkların tesiri var mıdır? Dahası, Hamid Bey'in "sadakatinden" duyulan şüpheler devam etmekte midir? Bilinmez. Ancak Dursun Ali Akbulut'a göre bütûn bunlar bir yana, gerçekte bu bir taraf tutmadan ziyade Kâzım Karabekir Paşa'nın Doğudaki durumu ve konumu ile ilgili olduğu kadar, o sırada Ankara'nın içinde bulunduğu durumla da sıkı sıkıya bağlantılı idi¹⁸⁹. Doğunun kurtuluşunda birinci derecede rol sahibi bulunan Kâzım Karabekir Paşa, Moskova Andlaşması'ndan sonra bu durumunu daha da kuvvetlendirmişti. Ayrıca o, doğu halkı tarafından sevilme ve kendisine karşı büyük bir saygı duyulmaktaydı. Öte yandan bu hadiseler Sakarya öncesi günlere tesadûf ettiğinden, Ankara'nın durumu da oldukça nazikti. Enver Paşa'nın doğudan Anadolu'ya gireceği haberleri dolaşıyordu. Bütûn bu sebeplerden dolayı, doğu kapısının güvenliğini sağlayacak yegâne adam olan Kâzım Karabekir Paşa'yı gücendirmek doğru olmazdı. Ankara'ya göre, Vali ve Kumandan Paşa arasındaki hadiseden dolayı biri gidecekse, her halükârda bu, vali olmalıydı. İkinci olarak Kâzım Karabekir Paşa, Hamid Bey'in görevden alınmasıyla birlikte, aynı zamanda tayini yapılacak yeni vilâyet hakkında da Meclis Başkanlığı'na bazı önerilerde bulunuyordu. O'na göre Hamid Bey, İtilâf Devletleriyle anlaşmak lehinde olduğundan dolayı, sahil mıntıklarındaki vilâyetlerden birine tayin edilmemeliydi. İşin ilginç, bu ikinci husus da Mustafa Kemâl Paşa tarafından olumlu karşılanmıştı¹⁹⁰. Hamid Bey, Ankara'nın kendisine karşı aldığı tavrı

189 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.99.

190 Esasında Kâzım Karabekir Paşa, Sarıkamış'tan 26 Mayıs 1921'de Mustafa Kemâl Paşa ve Fevzi Paşa'ya gönderdiği uzun telgrafında "sahilin müthiş propagandalarına akıl erdirecek tümeradan elinde kimsenin olmadığını bu bölgelerde Valilerin ordudan uzak oldukları için büyük rolleri olduğunu ayrıca Müdafaa-i Hukuklara halkın cehaleti dolayısıyla istedikleri şekli ve fikrî verebildiklerini

"Alehusus biz Şarkın Bolşevizme karşı yaptığı mücadelede Ankara evliya-ı umurunu darıltmıştık"¹⁹¹ diyerek, adeta Mustafa Kemâl Paşa'yı etkileyen kişi ve kişilerin varlığına temas etmektedir.

2- Münir Bey'in Erzurum Valiliğine Tayini Meselesi

Netice itibariyle, o güne kadar Kâzım Karabekir Paşa'nın şikayetlerini ve hatta tavsiyelerini dikkatte tutacağını, meseleye bu açıdan bakarak çözüm arayacağını ortaya koymuş bulunan Ankara, artık iki meseleyle karşı karşıya bulunuyordu. Bunlardan birincisi Hamid Bey'in Erzurum Valiliğinden alınmasından sonra nereye tayin edileceği, ikincisi de ondan boşalacak Erzurum Vilâyetine kimin getirileceği idi. Bu sıralamaya göre ikinci husus öncelik arz etmekteydi. Zira, gelişmeler göstermişti ki, Erzurum Valiliği uzun süre boş tutulamaz, hatta vekâletle bile yönetilemezdi. Bununla beraber, Erzurum gibi idarî konumu ile bir anda ön plana çıkan bir vilâyete tayin edilecek dirayetli bir vali o sırada Ankara'nın elinde bulunmuyordu. Ankara Hükûmeti Hamid Bey'in yerine atayacağı yeni vali ile ilgili arayışlar içindeyken, Kâzım Karabekir Paşa'dan bu konuda

---

bahsettikten başka Dahiliye, Maliye, Adliye memurlarından şüpheli kimseler Trabzon ve şarkına ve bilhassa Dahiliye Vekâleti istilâatından ve siyasetle iştiğalini hissettiği memurlarının ahvalinden kendisine vaktinde malûmat verilmesini istiyordu." 4 Haziran'da aldığı cevabî telgrafta ise kendisine "Mıntuka-i devletlerindeki tebeddülâtı mülkiye ve mülki tayinler hakkında Dahiliye Vekili ile görüşüldüğü, Valilerin azil ve nasbı hakkında zâtı âlilerine malûmat verilmemesinin bir eseri zuhûlden ibaret olduğu Dahiliye Vekâletinin bu arzusunu dikkatte tutacağı, hükûmetin pek mühim olan Şark Cephesi meselesinde kendisine her zaman ve her türlü yardıma hazır olduğuna emin olması lâzım geldi, mıntukai devletlerindeki teşkilât-ı mülkiyenin hâl' edilmesi Heyet-i Vekile'ce tanzim ve meclise tebliğ olunan kanunun tasdikine vabeste olduğu ve bu husus üzerinde Dahiliye Vekâleti'nin çalıştığı" Mustafa Kemâl Paşa tarafından bildirildi. (Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, İstanbul, 1990, s.143-147).

191 *Defter-i Haturat*, s.207. Esasında Midhat ile Hamid Bey düşünceleri itibariyle birbirlerine zıt iki karakter olarak görünüyorsa da Vali Hamid Bey'in komünist fikirlere sempati besleyen Midhat Bey'i korumasının sebebi fikrî bazda değil Kâzım Karabekir Paşa'ya karşı takınılan tavırlarla daha iyi anlaşılabilir bir durum arzeder.

da bir öneri geldi. 17 Mayıs 1921 tarihli telgrafıyla Kâzım Karabekir Paşa, Hamid Bey'in yerine o sırada İstanbul'dan İnebolu'ya gelmiş bulunan Erzurum eski valilerinden Münir Bey'in atanabileceğini yazdı¹⁹². Ayrıca, Kâzım Karabekir Paşa, Ankara'ya Münir Bey'i telkin ettikten hemen sonra, İnebolu'da bulunan Münir Bey'le yazışmalarda bulunmuştu. Münir Bey'in, Paşa'ya yazdığı bağılıklarını bildiren telgrafına cevap olarak "kendisiyle işbirliği teşebbüsünde bulunulduğu" da bildirilmişti¹⁹³. İhtimal Münir Bey Erzurum Valiliğine tayin edileceğine dair girişimlerden daha önceden haberdar olmuştu. Kâzım Karabekir Paşa'nın teklifi 22 Mayıs'ta Heyet-i Vekile'de görüşüldü. Çoğunluk Münir Beyi "gayet kuvvetli ve faal bir valinin tayininin icab ettiği" Erzurum için "zayıf" bulmaktaydı. Daha aktif birisi arandı ise dei böyle biri yoktu. Erzurum ve çevresinde bulunan mutasarrıflardan biri ile şimdilik vilâyetin vekâleten idaresi uygun görülerek "tercih ve tensip buyurulacak" mutasarrıfın derhal bildirilmesi aynı gün Kâzım Karabekir Paşa'dan istendi¹⁹⁴. Anlaşılan Ankara, Hamid Beyi Erzurum Valiliğinden almaya o denli kararlıdır ki memleketin selâmetiyle ilgili endişeleri açısından hiç tasvip etmediği halde, konunun daha fazla uzatılmasının sakıncalarını da dikkate alarak, Erzurum'un vekâletle yönetimini dahi "şimdilik kaydıyla" da olsa çözüm olarak düşünmeye başlamıştı. Fakat, bu öneriye hiç de sıcak bakmayacak olan Kâzım Karabekir Paşa'nın da kendince haklı sebepleri vardı. Erzurum Vilâyetinin vekâletle yönetildiği zamanlarda Kâzım (Dirik) Bey'in uğradığı haksızlıklar henüz hafızalardan silinmemişti. Bu itibarla Paşa, 22 Mayıs 1921 tarihli telgrafa 24 Mayıs'ta verdiği cevapta, Hamid Bey'in yerine vekâlet edebilecek uygun bir mutasarrıfın olmadığını ifade ettikten başka, beklentilerini de bütûn açıklığı ile şöyle yazdı: "Erzurum Vilâyetine tayin buyurulacak zatın şiddetinden ziyade Hükümet-i

192 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.134.

193 *Defter-i Hatırat*, s.207.

194 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.136.

Milliye'ye samimiyetle tevfik-i faaliyet icra ve ahalinin hüs-n-ü muhabbetini celb ile ve hükûmetle halk arasında hüs-n-ü münasebatı te'min ve cephe ile meveddet ve itimad-ı mukabelesiyle teşrik-i mesai eyler evsafi haiz olması lâzımdır..."¹⁹⁵

Hükûmetçe "zayıf" olarak nitelendirilmesine rağmen, Kâzım Karabekir Paşa'nın, Münir Bey'in tayinindeki ısrarının sebebi kolayca anlaşılmaktadır. O, Erzurum'da başına buyruk, dirayetli bir vali değil, gerektiğinde kendisinden emir almaya hazır "zayıf" bir zatın bulunmasını istiyor, doğuda birinci adam olarak kalmayı arzuluyordu. Oysa Hamid Bey, hiç de Kâzım Karabekir Paşa'nın idealindeki portreyle benzerlik göstermiyordu. Korkaklıktan ve ürkeklikten dolayı olayları görmezlikten gelmeye, ya da saygıdan ve duygudan ötürü meselelerin üzerine gitmemeye bir türlü alışmamış olan Hamid Bey, Paşa'nın vilâyeti Şark Cephesinin bir bürosu kendisinin de "emireri" yapılmasına elbette rıza göstermeyecek birisiydi. Bu sebepten olsa gerek, Kâzım Karabekir Paşa, Hamid Bey hakkında Ankara'ya şikâyet yollu telgraflar yazarak, Erzurum Valiliğinden alınması hususunda ısrar gösterirken, valinin bundan haberdar olmaması için çaba sarfetmiş ve onu bir oldu bitti ile karşı karşıya bırakmak istemiştir. Gerçekten de Hamid Bey olaydan haberdar olduğunda Ankara'nın tavrının netleşmesi bir yana, kendisine halef olacak kişi üzerinde bile mutabakata varılmış olacaktır. Her ne kadar Ankara'da meselenin Kâzım Karabekir Paşa'nın isteği doğrultusunda çözümü için mesai sarfediliyor idiyse de Paşa, Hamid Bey ile ilgili raporlarını düzenli olarak buraya göndermekte idi. Keyfiyetin bir an önce halli için acele eden Kâzım Karabekir Paşa, 29 Mayıs 1921 tarihli telgrafiyla adeta önceden ortaya koyduğu endişelerinin sağlığına delil olmak üzere Hamid Bey'in İtilâf devletleriyle temasta olduğuna dair imâlar yapmaktaydı. Bu telgrafta; "25 Mayıs'ta Trabzon'a uğrayan Pake vapurunda bulunan Trabzon'daki

195 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.137.

eski Fransız mümessili Lepissier'nın, Trabzon İstihbarat Müdürü Ferid Bey'le mülâkatında, Hamid Bey'in nerede bulunduğunu sorması"¹⁹⁶ Ankara'ya iletilmiş, Mustafa Kemâl Paşa da bu raporun bir suretini "görölmek üzere" Dahiliye Vekâleti'ne göndermiştir. Büyük bir ihtimalle de Hamid Bey "hakkında yapılmakta olan muameleden" ve meselenin ciddiyetinden bundan sonra haberdar olabilmıştır. Konunun bu safhası Hamid Bey'in hatıralarında şöyle anlatılmaktadır:

"Ocak ayının son yarısında Dahiliye Vekili olduğu halde mahalli zarurete binaen Cenup Cephesi Kumandanlığında müstahdem bulunan Refet Bey'den aldığım bir şifre telgrafnâmede, Kâzım Karabekir Paşa ile ihtilâfımızdan bahsolunuyor ve zamanın nezaketi ileriye sürölerek iddia olunan hakkın münasip zamana terki tavsiye olunuyordu. Elimdeki şifre anahtarı ile ilgili bulunmadığı ve Kumandanlıktan şüphelenmeye vesile teşkil edecek hiç bir mesele mevcut olmadığı cihetle açık yüreklilikle ordu karargâhına hallettirdiğim bu şifre münderecatı hayretimi mucib oldu. Ortada resmî yazışmalardan başka bir anlaşmazlık ve çatışma sebebi yoktu. Onun için, yine Paşa'nın şifresiyle, yani onun denetiminde Refet'e yazdığım cevapta "aramızda vaki ihbarlara temas eder hiçbir anlaşmazlık mevcut olmadığını" bildirdim. Meğer ben, açık kalplilikle devam ve ısrar eylerken Paşa'nın şikâyetleri el altından işliyormuş"¹⁹⁷.

Bilindiği gibi Hamid Bey 1919 yılının Mayıs ayında Refet Bey'in tavassutuyla Canık Mutasarrıflığı'na tayin edilmişti. Ancak bir müddet sonra Temmuz 1919'da, İstanbul Hükümeti tarafından azledilmesi üzerine Hamid Bey İstanbul'a gitme eğilimi gösterince, Mustafa Kemâl Paşa bir yandan Erzurum'dan onu bu kararından bizzat vazgeçirmeye çalışmış ve bir yandan da Refet Bey'in yardımlarını istemişti. Sonuçta Hamid Bey kararından vazgeçmişti. Daha sonra Trabzon Valiliği

196 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.137.

197 *Defter-i Hatırat*, s.209.

sırasında Hamid Bey'in muhtemel bir düşman işgalini sebep göstererek Büyük Millet Meclisi seçimlerini ertelemesi üzerine, yine o günlerde Garp Cephesinde bulunan Refet Bey'den aracı olunması istenmişti. Netice olarak, biraz geç olsa da Trabzon seçimleri de yapılabilmisti. Bu son iki olayda Refet Bey'in ne dereceye kadar etkili olduğu tartışılabilir. Ancak, bize göre önemli olan bu etkinin derecesinden çok, Mustafa Kemâl Paşa'nın Refet Bey'i Hamid Bey üzerinde yaptırım gücü fazla olan birisi olması itibariyle zaman zaman devreye sokmasıydı. Ancak, bu defa durum farklıydı ve işin ucu, Ankara'nın hiçbir kimseye karşı feda edemeyeceği Kâzım Karabekir Paşa'ya dayanıyordu. Dahası Refet Beyden Hamid Beyle "aralarındaki özel hukuka binaen" aradaki soğukluğun giderilmesi yolunda teşebbüse geçmesinin istenmediği de ortadaydı. Buna mukabil Refet Bey'in kendisine de bir sorumluluk payı ayırarak, belki de son bir şans olmak üzere Hamid Bey'in Erzurum'da bırakılması veya bir başka ifadeyle "harcanmaması" için Ankara nezdinde teşebbüse geçip geçmediği de bilinmemektedir. Kaldı ki böyle bir teşebbüs vaki olduysa bile artık vakit çok geç idi ve Ankara kararını vermişti.

Ancak, bu işte Hamid Bey'i de kırmamak ve şüphelendirmemek, onda Kâzım Karabekir Paşa'nın kaprislerine kurban gittiği hissini uyandırmamak lâzımdı. Dahiliye Vekâleti özellikle bu yönü göz önünde bulunduruyordu. Nitekim 4 Haziran 1921 tarihli telgrafla "gerekçeli" tayin kararı Hamid Bey'e şu şekilde iletildi:

Erzurum'da Elaziz Valisi Hamid Bey'efendiye

Elâziz'in bilhassa son zamanlarda iktisap eylediği ehemmiyet-i fevkâlâde ve vilayât-ı mezkure dahilinde icrası tasarlanan ıslahat-ı idarîye, zâtîâlilerinin orada çalışmasını icab ettirerek sâbık Erzurum Valisi Münir Bey'in Erzurum'a ve zâtivalâlarının da Elaziz'e tayinleri 1 Haziran 37 (1921) tarihinde tasdik ve iktiran etmiştir.

Sûrat-i mümkinine ile hareket buyurulmasını rica eylerim efendim.

4 Haziran 37 (1921)

Dahiliye Vekâleti

Atâ¹⁹⁸

Böylece Hamid Bey'in Erzurum Valiliği 1 Haziran 1921 tarihi itibarıyla sona eriyordu¹⁹⁹. Görünürde Hamid Bey'de daha önemli bir göreve getirildiği intibayı yaratılmak istenmekteydi. Fakat o, bu değişikliğin ardındaki gerçek niyeti anlamıyacak kadar saf değildi. Zaten bu özelliğinden değilmi idi ki, şimdi Kâzım Karabekir Paşa'nın iradesi ile Erzurum'da kalması sakıncalı görülerek buradan alınıyordu. Nitekim Dahiliye Vekili'nin sözde gerekçelerinin de "maslahat gereği olmayıp", düşünülmüş bir ince siyaset olarak öne sürüldüğünü de anlamakta pek gecikmeyecekti. Bunun üzerine Hamid Bey Elaziz'e gidemeyeceğini bildirip, bir karşı tavır olmak üzere memuriyetten affını isteyen şu telgrafi çekti:

Dahiliye Vekâletine

C: Aynı lüzum ve esbabdan bahisle pek kısa fasılalarla Samsun'a, Trabzon'a, Erzurum'a gönderildim. Vaziyetin icabatı düşünülürken benim halim ve hayat-ı maliyem asla nazar-ı itibare alınmıyor. Binnetice çok çalışmak da mucib-i mücazaat oluyor. Artık takatim kalmadı. Ne Elaziz'e ve ne de başka bir yere gidemeyeceğim. Memuriyetten affımı rica ederim.

5 Haziran 37 (1921)

Hamid²⁰⁰

Hamid Bey'in yukarıdaki telgrafına bu defa Dahiliye Vekâleti'nden aşağıdaki cevap yazıldı:

198 *Defter-i Hatırat*, s.207; *Özel Notları*, Defter No.5, s.81.

199 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No.28.

200 *Defter-i Hatırat*, s.207; *Özel Notları*, Defter No.5, s.81.

Erzurum Elaziz Valisi Hamid Bey'efendiye

Aceledir

C.5/6/37 Son zamanlarda kesbettiği ehemmiyete binaen zatiâlilerinin Elaziz'e nakliniz tensip edilmiş ve halefiniz yola çıkarılmış bulunduğundan hareketinizin çabuklaştırılmasını rica ederim. Maamafih, Elaziz arzu buyurulmadığı takdirde Konya ve Ankara'ya nakliniz kabildir. Bu cihet de teemmül buyurularak neticesinin inbası maruzdur.

11/6/37 (1921)

Dahiliye Vekili

Atâ²⁰¹

Her ne kadar Ankara, Hamid Bey'in Erzurum Valiliği'nden alınması hususunda bu noktadan sonra geri adım atmaya düşünmüyorsa da, bu son telgrafla Elaziz'e tayiniyle ilgili emr-i vâkiden vazgeçilebileceğinin işaretlerini vererek, kırılmış olması ihtimaliyle Hamid Bey'in gönlünü almayı da ihmal etmedi. Nitekim Hamid Bey, öncelikle Kastamonu'yu olmazsa Konya'yı Elaziz'e tercih edeceğine dair cevabî telgrafını Dahiliye Vekâleti'ne göndermekte gecikmedi:

Dahiliye Vekâletine

C.11.6.37 Zaruret-i mahsuseye ittibaen mesarif-i nakliyece tasarrufu mucib olacak Kastamonu, mümkün olmadığı takdirde Konya'yı tercih ve kabul eylediğim maruzdur.

12/6/37 (1921)

Hamid²⁰²

Görülmektedir ki Hamid Bey, kendisinin Erzurum Valiliğinden alınacağını öğrendikten sonra, burada bırakılması için arayışlar içine girmemiş ve hatta bu cümleden olmak kaydıyla bu değişikliğe sebep

201 *Defter-i Hatırat*, s.208; *Özel Notları*, Defter No.5, s.82.

202 *Defter-i Hatırat*, s.208; *Özel Notları*, Defter No.5, s.82.

olan Kâzım Karabekir Paşa hakkında olumsuz beyanlarda bulunmamıştır. Aksine o, kaderine razı bir adam edasıyla işleri olurluna bırakmış görünmektedir. Esasında bu durum biraz hırçın, biraç inatçı olarak bilinen Hamid Bey'in gerçek kişiliği ve kendi iradesi dışında gelişen olaylardaki tavrıyla paralellik arzeder²⁰³. Hamid Bey'in tepkisizliğine karşın, onun gibi tepkisiz kalmayan ve buradan alınmasına razı olmayan bir grup vardı ki, bu yoldaki teşebbüslere aşağıda etraflıca temas edilecektir.

Hamid Bey, 12 Haziran tarihli telgrafına aradan iki hafta geçmesine rağmen cevap alamayınca her zamanki sabırsızlığı ve hiç şüphesiz belirsizliklerle dolu bir ortamda beklemenin sıkıntısıyla Dahiliye Vekâleti'ne aşağıdaki telgrafi çekti:

Hakkımda henüz bir karar ittihaz olunmadı. Kırksekiz saate kadar hakkımda bir karar tebliğ olunmadığı halde kendimi memuriyet kaydından azade addedeceğim maruzdur.

26.6.37 (1921)

Hamid²⁰⁴

Bu telgrafa iki gün sonra verilen cevapta, yapılacak muamelenin gecikmesinin sebepleri izah edilerek şöyle deniliyordu:

Erzurum'da Vali Hamid Bey'e

Muvafakat eylediğiniz vilâyetlerden birine tayin buyurulmanız Heyet-i Vekilenin kararı iktizasındandır. Ancak, diğer vilayatta icrası mukarrer değişiklik de nazar-ı itibare alınması lâzımgelen ahvalden dolayı keyfiyet gecikmekte olup yakında tebligatta bulunulacağını maalihtiram arz ederim.

29.6.37 (1921)

Dahiliye Vekili Nâmına

Refik Şevket²⁰⁵

203 Yıllar önce Not defterine düştüğü bir kayıt bu durumu daha iyi açıklar: "Bırakıp gitmenin gerekliliği anlaşılır anlaşılmaz, bırakıp gitmenin imkânsız olacağı ânu beklememek gerekir" (*Özel Notları*, Defter No.2, s.14).

204 *Defter-i Hatırat*, s.208.

205 *Defter-i Hatırat*, s.208. *Özel Notları*, Defter No.5, s.83.

Dikkat edildiğinde görüleceği üzere Hamid Bey, Dahiliye Vekâletiyle yaptığı son yazışmalarda sıkça memuriyetten istifa edebileceğini ifade etmekteydi. Gerçek olan, bu onun hemen bütün meslek hayatı boyunca, inandığı şeyleri yapamayacağına kesin kanaat getirdiğinde tevessül ettiği bir yol olduğudur. Bu tavrı, güçlüklerden kaçan bir adamın psikolojisi ile değerlendirmeden önce, niyetlenen bir işi mutlak muvaffakiyetle neticelendirmeye azmetmiş bir idarecinin tepkisi olarak görmek gerekir kanaatindeyiz. Ancak, bu son çıkışlarını son dönemin en enerjik idarecilerinden sayılan Hamid Bey'in kaybettiği şevkine ve "bıkkınlığına" bağlamak da mümkündür. Bütün bunların yanında elinde iş görebilecek kapasitede pek fazla mülkî amir bulunmayan Ankara'ya karşı "kabiliyetlerinin farkında olan bir adamın", mutlak etkili olacağına inandığı "blöf"leri olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır.

3- Hamid Bey'in Erzurum Valiliğinde Bırakılması İçin Yapılan Girişimler

Hamid Bey'in Erzurum Valiliği'nin 1 Haziran 1921'de resmen bittiği ve kendisinin de Dahiliye Vekâleti'nden yazılan 4 Haziran 1921 tarihli telgrafla durumdan haberdar edildiğine yukarıda temas edilmişti. Ancak, nereye tayin edileceği hususundaki belirsizlikler sebebiyle Hamid Bey halâ Erzurum'dan ayrılmamış bulunuyordu. Bu konuya karşılıklı yazışmalarla çözüm aranırken, onun Erzurum Valiliğinde bırakılması hususunda bazı girişimlerde bulunulmuştur. Vilâyet Genel Meclisi ile Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azalarının muhtelif makam ve şahıslara yaptıkları müracaatlar bunu göstermektedir. Her iki kuruluşun üyeleri, Hamid Bey'in Elaziz'e ve Münir Bey'in Erzurum'a tayinini öğrenir öğrenmez, Kâzım Karabekir Paşa'ya müracaatla, bu değişiklikten vazgeçilmesi için yardımlarını istediler. Halbuki tebeddül keyfiyeti, bizzat Kâzım Karabekir Paşa'nın

istekleri doğrultusunda olmuştu. Vilâyet Genel Meclisi ile Mûdafaa-i Hukuk azaları, ya bunu bilmiyorlar ya da bilmezlikten gelerek, usulen onun delâletini istiyorlardı. Erzurum Vilâyeti adına hareket eden bu grubun görüşleri şu noktada toplanıyordu: Felâkete uğramış ve harap bir vaziyette bulunan Erzurum'un işleri, Elaziz'den daha aşağı mıdır ki Hamid Bey oraya tayin olunmaktadır. Bir kaç yıldan beri faaliyetlerine ara vermiş olan Vilâyet Genel Meclisi, onun sayesinde henüz açılmıştı. Hamid Bey'in ayrılması ile, bütûn işler değişikliğe uğrayacak ve bozulacak, dolayısıyla vilâyetimiz de bundan olumsuz yönde etkilenecektir." Müracaat sahipleri yukarıdaki endişelerinden dolayı, Hamid Bey'in buradan alınması keyfiyetinin durdurulması için Büyük Millet Meclisi Başkanlığı nezdinde de teşebbüse geçmeyi düşünmüş olduklarını ve fakat Paşa'nın delâletinin de etkili olacağı kanaatiyle kendisine müracaat ettiklerini beyan ettiler²⁰⁶. Kâzım Karabekir Paşa, bu durumu 18 Haziran da Meclis Başkanlığına iletmiştir.

Öte yandan Vilâyet Genel Meclisi üyelerinin 13 Haziran 1921'de Büyük Millet Meclisi Başkanlığı ve Dahiliye Vekâleti'ne çektikleri telgrafta da aynı görüşlere yer veriliyor ve Münir Bey'in tayini ile ilgili olarak "işbu valinin vilâyetimize tayin buyurulduğunu kemâl-i izzet ile istihbar ettik"²⁰⁷ deniliyordu.

Oysa, aynı esnada Ankara'daki Erzurum mebusları, Münir Bey'in halk tarafından kabul edilmeyeceğine dair, seçim çevrelerinden telgraflar aldıklarını söylemekte idiler. Buna karşılık Mustafa Kemâl Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'ya çektığı 25 Haziran 1921 tarihli telgrafta böyle bir harekete kalkışacaklar hakkında en esaslı tedbirlerin alınmasını ve şimdiden icabına tevessül olunmasını²⁰⁸ istedi. Bundan iki gün sonra 27 Haziranda Hamid Bey'in Erzurum'da bırakılması için yapılmakta olan girişimler hakkında ne gibi tedbirler aldığını ve konuyla

206 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.140-141.

207 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.143.

208 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.141.

ilgili neler düşündüğünü öğrenmek amacıyla bir tel çekti. Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemâl Paşa'nın 25 ve 27 Haziran telgraflarına 29 Haziranda iki ayrı yazı ile cevap verdi. Bunların ilkinde şu hususlara işaret edilmekteydi. Yeni Vali Münir Bey'in halk tarafından kabul edilmeyeceği hakkında bir karardan Hoca Raif Efendi kendisine söz etmemiş ve sadece Münir Bey'in yumuşak tabiatlı oluşu sebebiyle, vaktiyle gereği gibi Erzurum'un dertlerine eğilememiş olduğunu ve bundan endişe duyduklarını söylemişti. Buna karşılık Hamid Bey'in aşırı derecede bolşevizm ve halkçılık aleyhtarı ve Muhafaza-i Mukaddesat taraftarı bulunmasına karşın, Münir Bey'in bunun tam aksine bir tavır takınmasından endişe etmeleri Hamid Bey'in burada alıkonulması yolundaki müracaatlara sebep olmuştu. Ankara'daki Erzurum mebuslarının müracaatlarının, Raif Hoca'nın mevkiini düşürmek için vukubulduğunu söyleyen Kâzım Karabekir Paşa, aksi çıkmadığı takdirde, mebusların olayı saptırmadaki maksatlarının bir kere daha anlaşılacağını ilave etmiştir²⁰⁹. Gerekli tedbirler alınmış olmakla beraber, Kâzım Karabekir Paşa, Hamid Bey'in Vilâyeti Kadıya teslim ederek, Münir Bey gelmeden Erzurum'dan ayrılmasının sağlanmasını da Meclis Başkanlığı'ndan istedi²¹⁰.

Kâzım Karabekir Paşa ikinci, yani 29 Haziran 1921 tarihli telgrafında da almış olduğu tedbirlerden şöyle söz etmekteydi. Münir Bey'in 28 Haziranda hareket edeceği anlaşıldığından Hamid Beyi görüşmek vesilesiyle Sarıkamış'a çağırılmış ve o da 29 Haziranda trenle Erzurum'dan Sarıkamış'a hareket etmişti. Bu şekilde Münir Bey'in kabul edilmemesi ihtimali ortadan kaldırılmıştı²¹¹.

Kâzım Karabekir Paşa tarafından görüşmek bahanesiyle Sarıkamış'a davet edilip, on gün kadar kaldığı Sarıkamış'ta Paşa

209 Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'dan Ankara'daki mebuslara çekildiği iddia edilen telgrafı araştırdığında, telgrafhanede böyle bir telgrafın mevcut olmadığını gördü.

210 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.142.

211 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.143.

tarafından fevkalâde iltifatlara mazhar olan Hamid Bey, gerçekte bu davetin selefine halk tarafından herhangi bir olumsuz tavır gösterilmesi ihtimaline karşı tertip edildiğini daha sonra öğrenecekti. Hamid Bey'e göre bu meselede Paşanın nüfuzu hakka üstün gelecekti²¹².

Netice olarak denilebilir ki, Erzurum mebusları, Midhat Bey'i koruyucu tavır takındığından dolayı Kâzım Karabekir Paşa'nın karşısında yer almış bulunan Hamid Bey'i tutmuşlardı. Hoca Raif Efendi ise bolşevizme ve halkçılık cereyanına karşı Muhafaza-i Mukaddesat taraftarı olduğu için Hamid Bey'den yana idi. Meseleye Kâzım Karabekir Paşa açısından bakıldığında ise şu sonuca varmak mümkün olabilecektir: Paşa, son olarak Midhat Bey'den yana bir tavır takınan, daha doğrusu bu hadisede kendisiyle birlikte hareket etmeyen Hamid Bey'i uzaklaştırmakla, ileride daha büyük çatışmalara sebebiyet vereceğine inandığı muhalif sesleri kısmak istemişti. Esasında bu noktada onun hedefi Midhat Bey'in başını çektiği ve içerisinde Hamid Bey'in de olduğunu varsaydığı fikir ve eylem cephesinin potansiyel gücü idi. Gariptir ki, daha önce Midhat Bey'in halkçılık cereyanına ve Halk Hükümeti yapmak girişimine karşı hükümetçe bir tedbir almak düşünülmüş ve Kâzım Karabekir Paşa'nın da tasvibiyle Erzurum Valiliğine tayin edilmiş bulunan Hamid Bey, şimdi Midhat Beyi kolluyor gerekçesiyle, yine aynı Kâzım Karabekir Paşa'nın ısrarlı talepleri karşısında hükümetçe bu görevinden alınmıştı.

Fakat, bütün bunlara rağmen bu davayı Kâzım Karabekir Paşa'nın şahsî meselesi olarak da görmemek lâzımdır. Çünkü o Ankara'ya yürekten bağlanmış, Büyük Millet Meclisi'nin haricindeki bütün cereyanları kırmak amacıyla yola çıkmıştı. Esasında bu çatışmanın temelinde her iki taraf için de hiç bir zaman şahsî ikbâl ve istikbâl kaygıları olmadı denilebilir. Bununla beraber son olayda hemen bütün Milli Mücadele boyunca bazen alevlenip bazen durulur gibi

---

212 *Defter-i Hatırat*, s.209.

görünen askerî ve mülkî erkân arasındaki mevcut soğukluk ve bunun doğruduğu güvensizlik havasını aramak icab eder. Bir başka ifadeyle, karşılıklı olarak gerek Kâzım Karabekir Paşa'nın ve gerekse Hamid Bey'in kişilikleriyle alâkalı olmak kaydıyla, kişisel tahakküm kurma amacı gütmeyen çekişmenin temelinde askerî ve sivil bürokrasinin popüler temsilcilerinin yetişme ve meslekî dinamiklerini bir kadro taassubiyeti içerisinde muhafaza ederek olayları algılama ve çözüm üretme noktasında kendini fazlasıyla hissettiren misyon farklılıklarında da bulabiliriz.

4- Hamid Bey'in Erzurum'da Son Günleri

Kâzım Karabekir Paşa, Haziran sonunda Hamid Bey'i Sarıkamış'a davet ederek yeni Vali Münir Bey'in Erzurum'a geldiğinde doğabilecek muhtemel huzursuzlukların önüne geçmişti. Bu arada Münir Bey Erzurum Valiliği görevine başlamış ve maksat hâsıl olmuştu. Bundan böyle Hamid Bey, meslek hayatının şimdiye kadarki safahatında olduğu gibi, bundan sonrası için de kendisini bekleyen bilinmezlikler içinde yeniden "dama taşı gibi" oradan oraya gönderileceği günleri beklemeye başladı. Erzurum valiliğinden resmen alınalı bir ayı geçkin bir süre olduğu halde, onun halâ burada kalması bir "ümit" ve hatta "inat" olarak görülmemelidir. Zira, Sakarya Savaşının hemen arefesine denk gelen bu günlerde mülkî idarecilerin tayinleri ile ilgili işlemler Ankara'nın birinci öncelikli meselesi değildi. Ancak Hamid Bey, beklemekten fazlasıyla sıkıldığı bu günlerde, Ankara'ya dönmüş bulunan Refet Paşa'ya aşağıdaki telgrafi çekti:

Hakperestinin²¹³ bana son bahşettiği vaziyet-i garibeyi tedkik ederek mukteza-yı adl (ve) insafî bir an evvel tatbik eyle. Ancak, bu

213 Hamid Bey, bu günlere ait olayları not ettiği cep defterinin boş bir sayfasına son zamanlarda sıkça telaffuz ettiği "hak" kavramıyla ilgili olarak; "her şahsın hüriyetinin diğerlerinin hüriyetiyle telif edilebilmesi için lâzım gelen şeraitin mecmuu.." diye bir izah yaptıktan sonra, "fazilet" için ise

babda ita-yı hükm ederken, Erzurum'da intizarın elemi, Samsun'dan itibaren mütevali nakillerin müstavcip olduğu dünyunu, sekizbin kuruşla namus ve haysiyet dairesinde imkân-ı idaresi bu tahsisatın harcırahiyle ve bir sürü gaile ile uzak mahallere kabiliyet-i nakliye ve bilhassa buraya hareketimi müş'ir yazdığım telgrafta verdiğin sözü nazardan dür tutmamanı rica ederim.

9 Temmuz 37 (1921)

Hamid²¹⁴

Hamid Bey, 1920 Eylülünde Ankara'dan ayrılırken ve bir müddet sonra da Erzurum Valiliğine tayin edildiği esnada kendisine Refet Paşa tarafından "en kısa zamanda, daha müsait şartlarda birlikte çalışmak üzere teşebbüse geçeceğine dair" söz verilmişti. Bu son telgrafıyla Hamid Bey, Refet Paşa'ya içinde bulunduğu maddî sıkıntıları da ifade ederek "artık o zamanın geldiğini" hatırlatmak ihtiyacını duymuştu. Ne var ki 9 Temmuz tarihli telgrafına cevap alamayınca 16 Temmuz 1921 de yine Refet Paşa'ya "hatt-ı hareketimi tayin için cevabına muntazırım" diye ikinci bir telgraf çekti ve bu defa beş gün gecikmeyle aşağıdaki cevabı aldı:

Erzurum'da Vali Hamid Bey'e

Garp Cephesi'ndeki muharebat pek buhranlı bir halde devam ediyor. Neticenin inkişâfından evvel hakkında ittihaz edilebilecek herhangi bir karar seni daha sıkıntılı vaziyete sokması muhtemel olduğundan biraz intizar et.

21 Temmuz 37 (1921)

Refet²¹⁵

"yalnız vazifenin emrine itaat etmek için tabiiyet-i hissiyemizin temayülâtına karşı mukavemet etmekle hizmet eden cesaret-i ahlâkiyeye denir" şeklinde bir not düşmüştür ki, yaşadığı son olaylardan başka, vazife anlayışına egemen olan yaklaşım tarzını yansıtmaması bakımından ilgi çekicidir. (*Özel Notları*, Defter No. 5, s.92).

214 *Defter-i Hatırat*, s.210, *Özel Notları*, Defter No.5, s.84.

215 *Defter-i Hatırat*, s.210, *Özel Notları*, Defter No.5, s.86.

Hamid Bey, Refet Paşa'dan aldığı kendisi hakkında daha iyi bir neticeye ulaşabilmek için biraz daha beklemesi yolunda telkinlerle dolu bu telgrafa rağmen, artık Erzurum'da kalmak için herhangi bir sebebin olmadığına kanaat getirerek "talihin yeni tecellilerini beklemek üzere"²¹⁶ Trabzon'a gitmeye karar verdi. 30 Temmuz'da Erzurum'dan hareketle 2 Ağustos'ta Trabzon'a vardı. Kimbilir belki de moral çöküntü içinde bulunduğu bu günlerde, pek sevdiği ve sevildiği Trabzon'daki dostlarının ilgilerine ihtiyaç duymuştu. Veyahut bu aceleciliği ile Refet Paşa nezdinde son ve en etkili pazarlığını yapmaktaydı.

Hamid Bey'in Erzurum'dan Trabzon'a giderken maruz kaldığı bir "haksızlık" vardır ki, gerek kendisini ve gerekse diğer aile fertlerini çok etkileyen bu hadise Kâzım Karabekir Paşa ile aralarındaki soğukluğun derecesini ortaya koyması bakımından önemlidir:

"Yolculukta da Kâzım Paşa Hazretlerinin biraz lütuf ve nezaketine(!) mazhar oldum ki, burada söylememek kadirbilmezlik olur. Nakil vasıtaları pahalılığından bahsederek Sarıkamış'ta iken yardımını istemiştim. İki kamyonet verilmesi için derhal Kolordu Kumandanına emir verdiler. Biz de müsterihan Erzurum'a dönerek bunlara mâ-melekimizi (neyimiz varsa) yükleyerek hareket ettik.

"Bayburt'ta misafir bulunduğumuz gece, Vesait-i Nakliye Kumandanı 260 kûsûr liralık masraf makbuzunu elime uzattı. Bu teklif, benim o zamanki vaziyetim için Roma diktörünün talebinden daha ağırdı. Fakat ne çare, bu para Erzurum'da çok bulduğum araba kirasının iki mislini aşkın bulunmakla beraber, Bayburt'a kadar

---

216 *Defter-i Hatırat*, s.210, Hamid Bey, ikisi erkek olmak üzere beş çocukludur. Ailesi, babadan kalma kethudası ile oldukça kalabalık sayılır. (*Meşhur Valiler*, s.400). Yaşantısının bu yüzden maddî sıkıntılarla dolu olması bir yana, sürekli olarak bu kalabalık nüfusu kısa süreli görevler için peşinden sürüklemek istememektedir.

geldikten sonra benim için bir şeref ve haysiyet borcu olmuştu. Açık kalpliliğimizin yeni bir cezası olmak üzere bunu da ödedik"²¹⁷.

Hamid Bey, 2 Ağustos 1921'de Maçka'da Trabzon'un önde gelen kişileri ile askerî ve mülkî erkânı tarafından karşılandı.

---

217 *Defter-i Hatırat*, s.210-211. Bu olayı bizzat yaşayan kişilerden birisi de Hamid Bey'in en büyük kızı olan ve halen hayatta bulunan Sayın Nilüfer Erokay'dır Sayın Erokay, merhum babasının hadiseye çok içerlediğini ve fakat çocuklarına belli etmemek için herhangi bir öfke belirtisi göstermediğini, ayrıca Bayburt'tan sonra yola başka vasıtalarla devam ettiklerini söylediler.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ADANA VALİLİĞİ

A- HAMİD BEY'İN DAHİLİYE VEKÂLETİ MÜSTEŞARLIĞI

Hamid Bey, Erzurum Valiliği'nden alındıktan sonra, kısa bir müddet için Kastamonu Valiliği'ne tayin edildiyse de, fiilen bu görevde bulunmamış¹, bilahire aşağıda görüleceği üzere Dahiliye Vekâleti Müsteşarlığı'na getirilmiştir. Fransızlarla imzaladığımız Ankara Andlaşmasından sonra Adana'nın tesellümüne memur edilen Hamid Bey, bir müddet vekâleten yürüttüğü Adana Valiliği'ne, 1922 yılı başında asaleten atanmıştır. Adana Valiliği Hamid Bey'in bir idareci olarak yürüttüğü son devlet hizmeti olacaktır. Kastamonu Valiliği'ne tayin edilmesinden itibaren başlayıp Adana Valiliği'ne getirilmesine kadar gelişen olaylar, birbirlerinin devamı maiyetinde bir özellik gösterdiğinden, Hamid Bey'in bundan sonraki idarî faaliyetleri Adana Valiliği başlığı altındaki bu bölümde mütalâa edilecektir.

1- Hamid Bey'in Kastamonu Valiliğine Atanması

2 Ağustos 1921'de Erzurum'dan Trabzon'a gelen Hamid Bey, aradan henüz iki gün geçtikten sonra Refet Paşa'dan Kastamonu Valiliği'ne tayin edildiğine dair aşağıdaki telgrafi aldı.

---

1 Ali Çankaya, Hamid Bey'in Sakarya Savaşı'nın yapıldığı günlerde rastlayan bu devrede Kastamonu'da 25 gün süren valiliğinden bahsetmektedir ki (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt: III, Ankara, 1969, s.959) Onu bu yanılıya götüren şeyin Hamid Bey'in Sicil Dosyasındaki memuriyet cetvelinde gösterilen sürenin olduğunu anlamak pek güç değildir. Öte yandan Erdeha'da, Hamid Bey'in 10 Temmuz 1921- 13 Ağustos 1921 tarihleri arasında Kastamonu Valiliği'nde bulunduğunu yazıyor. (Kâmil Erdeha, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul. 1975, s.229).

Trabzon'da Kastamonu Valisi Hamid Beyefendiye

Zatıvâlâlarının birinci sınıf maaşla Kastamonu Valiliği'ne tayinleri 3 Ağustos 37 (1921) tarihinde tasdika iktiran etmiştir. Sûratle mahall-i memuriyetlerine azimetlerini rica ederim.

4 Ağustos 37 (1921)

Refet²

Esasında Hamid Bey 3 Ağustos'da tayin edildiği bu görevinden³ pek fazla hoşnut kalmadı. Bunun sebebi tabii ki Kastamonu'yu beğenip beğenmemek değildi. Kaldı ki, daha Erzurum'da iken Dahiliye Vekâleti'ne burayı tercih edebileceğini de bildirmiş bulunuyordu. Ancak, son olaylar içinde, yaşamış olduğu sarsıntılar, onun ailevî hayatını da etkilemiş olmalıdır ki, bu aşamada olaya biraz da maddî açıdan bakmaktaydı⁴. Bütün bu gerekçelerle Refet Bey'e görevi kabul edemeyeceğine dair şu telgrafi yazdı:

Dahiliye Vekâletine

"C.4.8.37: Birinci sınıf maaştan maksat ahiren ihraz olunan sekizbin kuruş ise, bu ücretin haysiyet dairesinde ifa-yı hizmetime kâfi olmadığı, göze batan tahsisat-ı sâbika-i meşrûamın fevkalâde tasarrufkârlığıma rağmen neleri ilka eylediği vaziyet dolayısıyla kaniim. Yirmi senelik hayat-ı nâmustan sonra hırsızlığa alışmak mümkün olmayacağına nazaran maişetimi başka suretle temine mecbur bulunduğumu arz eylerim."⁵

2 *Defter-i Hatırat* s.211; *Özel Notları*, Defter No.5, s.87.

3 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No.28.

4 "Bir şoför ücreti karşılığı olan 8 bin kuruşla haysiyet dairesinde valilik etmek mümkün olmadığı gibi başka suretle telâfi-i mâfât imkânı da bizlerden geçmiş bulunduğundan mazeret beyanına karar vermişken..." (*Defter-i Hatırat*, s.211).

5 *Özel Notları*, Defter No.5, s.87. Hamid Bey'in cep ajandasının "5 Ağustos" günlü sayfasına not edilmiş bulunan bu telgrafın Ankara'ya gönderilip gönderilmediğini bilemiyoruz. Ancak hatıraların ilgili yerinde (*Defter-i Hatırat*, s.211) "mazeret beyanına karar vermişken" ibaresi söz konusu telgrafın yazılmış olduğu halde gönderilmediği ihtimalini de dikkate almamıza sebep olmuştur.

2- Hamid Bey'in Dahiliye Vekâleti Müsteşarlığına Tayini

Hamid Bey, artık üzerinde büyük bir yük olarak görmeye başladığı meselelerine çözüm ararken ve hatta kesin surette memuriyetten ayrılmayı dahi göze almışken, bu defa yine Refet Bey'den aldığı aşağıdaki telgrafla kendisine iletilen yeni teklifi tereddütsüz kabul etti:

Trabzon'da Kastamonu Valisi Hamid Beyefendiye

Görülen kati lüzum üzerine Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ni deruhte ettim⁶. Münasip kimse bulunamadığı için Dahiliye Vekâleti de vekâleten üzerimde kaldı. İkisini birden idare etmek tabii mümkün değildir. Dahiliye Müsteşarlığı'nı kabul edersen benim nâmıma Dahiliye işlerini de tedvir edersin ve beraberce çalışırız. Fakat, kabul ettikten sonra en seri bir surette buraya yetişmen lâzım. Müsteşar Refet Bey'i de Kastamonu'ya göndeririz. Mümkün olduğu halde aileni Trabzon'da terketmek, Kastamonu'ya veya buraya getirmek daha iyi olacağı zannındayım. Şimdi cevap bekliyorum. Gözlerinden öperim.

6 Ağustos 37 (1921)

Refet⁷

Hamid Bey, bu son öneriyi "Müşkülâtтан yılmak, toptan tüfekten kaçmak bana asla nasip olmamıştı. Böyle bir vaziyet karşısında paradan bahsetmek hayale bile gelmezdi"⁸ diyerek kabul etti ve cevabını hemen o gün Refet Paşa'ya "seninle beraber, bilhassa şu müşkül zamanda çalışmakta tereddüdü hamiyetsizlik addederim. İlk vasıta ile hareket edeceğim" cümleleriyle kaleme aldığı telgrafıyla bildirdi. Hamid Bey, bu günlerde gerçekten sıkça dile getirdiği gibi

6 Refet Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 5 Ağustos 1921 tarihli oturumunda Fevzi Paşa'nın istifasıyla boşalan Müdafaa-i Milliye Vekâletine seçildi. (TBMM Zabıt Ceridesi, C.XII, Ankara, 1958, s.20-21).

7 *Defter-i Hatrat*, s.211-212, *Özel Notları*, Defter No.5, s.87.

8 *Defter-i Hatrat*, s.212.

maddî olarak sıkıntı içinde olsa gerekir ki, yukarıdaki telgrafına ilave olarak, Ankara'ya gidebilmesi için Refet Paşa'dan, "harcırahına esas olmak üzere 200 liranın avans olarak ödenebilmesi yolunda Trabzon maliyesine emir verdirmesini"⁹de rica edecektir. Hadisenin bu boyutu bir yana, Hamid Bey'in, Kastamonu Valiliği'ni kabul edebileceğini, Erzurum'da bulunduğu Haziran ayında Vekâlete bildirmiş olduğu halde, sonradan tereddüt göstermesinin başka sebepleri de var mıdır? Bu sebepler aranılırken, olaylar geriye doğru götürüldüğünde mesele onun için bir haysiyet davası haline gelmiş midir? Zira Erzurum hem konumu açısından ve hem de o günün şartları bakımından Millî Mücadele'deki etkinliği itibariyle Kastamonu'dan daha fazla ehemmiyeti haiz idi. Ayrıca, tam bir yıl önce Refet Paşa'yla kararlaştırmış oldukları çalışma ortamı bir yıl sonra şimdi oluşmuştu. Daha bir ay önce Hamid Bey, Refet Paşa'ya yazdığı telgrafta "sözünü unutma" diyordu. Şimdi Refet Paşa sözünü tutmuştu. Bundan sonra Hamid Bey'e düşen mutlak surette Ankara'ya gitmek olacaktı. Hem bu gidişle, idare mekanizmasının tam anlamıyla olmasa bile başına geçerek, bir takım yerlere "harcamayı hiç de hak etmemiş, bir adam" olduğu mesajını da verebilecekti.

Hamid Bey'in Dahiliye Müsteşarlığı'nı kabul ettiğine dair 6 Ağustos 1921 tarihli telgrafına Refet Bey 7 Ağustos'ta yazdığı cevabında, teşekkürlerinden başka, "zatiâlilerine takdim edilmek üzere Trabzon Telgraf ve Posta Müdüriyeti'ne yüz lira için emir verilmiştir. Lütfen alınarak, hareketlerinin bildirilmesini rica ederim"¹⁰ diyordu.

Yukarıdaki telgrafı aldıktan sonra 10 Ağustos'ta Trabzon'dan kalkan ilk vapurla yola çıkan Hamid Bey¹¹ 15 Ağustos 1921 de

9 *Özel Notları*, Defter No.5, s.88.

10 *Defter-i Hatırat*, s.212. Çankaya, Hamid Bey'in 3 Ağustos 1921'den itibaren Kastamonu'da görevinin başında olduğunu varsaydığından Refet Paşa ile aralarındaki 6 ve 7 Ağustos tarihli muhaberatın buradan yapıldığını kaydediyor. (*Mülkiyeliler III*, s.959-960).

11 *Özel Notları*, Defter No.5, s.89.

Kastamonu'ya vardı. Bu günlerde Kastamonu Vilâyeti'ne henüz Hamid Beyin Müsteşarlığa nakledildiği tebliğ olunmamıştı¹². Bu itibarla kendisini büyük bir heyecanla karşıladılar. Ne var ki, Sakarya Savaşı öncesi Ankara'nın durumu Kastamonu halkı üzerinde gözle görülür bir etki yapmıştı. Hamid Bey kısa bir süre için misafir edildiği vilâyette yaptığı konuşmada; "bezginliğe düşecek hiç bir şey olmadığını, Yunanın İzmir'den uzaklaştığı nispette mezara yaklaşmakta olduğunu ve hatta kendisinin Ankara'ya gitmesinin durumda büyük bir tehlike olmadığına işaret sayılması gerektiğini" söyleyerek, hazır bulunanların kırılmaya yüz tutmuş maneviyatlarını desteklemek üzere şu sözleri söylemekten de kendini alamadı. "Benim oraya gitmem, Ankara'nın sükût etmeyeceğin en büyük manevî delilidir. Çünkü Cenab-ı Hakk beni şu zamana kadar memleketin dört bir tarafında tecelli eden facialara şehadetten masun buyurmuştur."¹³

3- Hamid Beyin Dahiliye Vekâleti Müsteşarlığındaki Çalışmaları

Hamid Bey'in bir kaç ay süren Dahiliye Vekâleti Müsteşarlığı'ndaki çalışmalarını, hatıralarından aynen alıyoruz:

"Müsteşarlığım pek kısır bir zamana tesadüf etti. Daireler tamamen tahliye edilmiş, Vekâletlerde kırık dökük bazı kâtipler kalmıştı. Defterler ve kayıtlar Kayseri'ye naklolunmuştu. Zarurettten doğan emirler ve kararlar kanun ve nizamları çoktan aşmıştı.

Yunan topları, bilhassa gecenin sükûnu içinde şehrin göbeğinde gürlüyordu. Fakat ric'at hattımız, efradı yüzlere varan çetelerin tehdidine maruz bulunuyordu. Bu durumun acı akisleri hemen az çok her tarafta görülüyordu. Bu hengâmda bizlere düşen vazife, defteri

12 Hamid Bey'in Dahiliye Vekâleti Müsteşarlığı'na atandığı tarih 20 Ağustos 1921'dir. (İBA, D. 742, Sicil Dosyası, No:28).

13 *Defter-i Haurat*, s.212.

kitabı kapayıp, inzibatı muhafaza eylemek, mülhakatın maneviyatını kuvvetlendirmektir.

Katiyyen bezginlik göstermeyerek ve merkezdeki kargaşalığı harice sezdirmeyerek Yunanlıların münhezimen ric'atine müsadif olan 13 Eylül'e kadar bu lâzıme dairesinde işleri yürütmeye muvaffak olduk. Tehlikenin geçiştirilmesinden sonra Refet Paşa, Dahiliye Vekâletini Malta'dan dönen Fethi (Okyar) Bey'e terk eyledi¹⁴. Meclis, Fethi Beyin gerek Üsküdar'lı birkaç imzaya inhisar eden intihap mazbatasının kabulünde, gerek vekâlete tayininde pek çok müşkülât gösterdi¹⁵. Ancak eski meclis arkadaşlarım arasında yaptığım mütemadî propaganda ve İstanbul'da Nezarette birlikte çalışmış olmak itibariyle verdiğim teminat sayesinde iki rey ekseriyetle intihabını muvaffakiyet elverdi.

Tehlike uzaklaştıkça Vekâlet mekanizması gıcırdamaya, noksanlarını göstermeye başladı. Evveleminde, ötede beride dağınık bir halde bulunan memurlarımızı, defterlerimizi, kitaplarımızı topladık. Fakat gelişigüzel devşirilmiş unsurlarla millî ve asrî bir idare çarkı kurmak mümkün değildi. Vekâlette hizmetinden istifade edilebilecek

14 TBMM Zabıt Ceridesi, C.XIII, Ankara, 1958, s.136.

15 Fethi Bey'in, Rıza Bey'le beraber İstanbul'dan Büyük Millet Meclisi'ne âzâ intihab edildiğine dair Beşinci Şube mazbatası şöyledir:

Dahiliye Nâzırı esbâkı Fethi ve İhzarat ve Tedarikat Komisyonu Reisi Binbaşı Rıza Beylerin İstanbul'dan Büyük Millet Meclisi âzâlığına intihabedilmiş olduklarına dair 15 Ağustos 1337 tarihli intihap mazbatası şubemizce tetkik olundu. Evvelâ Nisab-ı Müzakere Kanunu ile kabul edilen esas noktasından tahkikat icra olunarak on bir mebus çıkarmak mevkiinde bulunan İstanbul direi intihabiyesinde münhal iki mebusluk yeri olduğu anlaşıldı.

Mazbatai intihabiyeye gelince: İstanbul Beyoğlu, Üsküdar müntehibisânilerinden 113 zatın mühür ve imzalarını havi ve İstanbul ve Üsküdar Müdafaai Hukuk Cemiyetleri Heyeti Merkezîyeleri ile Şehremaneti Kontrol Müdüriyeti tarafından memhur ve musaddak olduğu görüldü. Gerçi bu şekli ile intihabı vâkı kanunu mahsusa muvafık değilse de İstanbul'un Düveli İtilâfiyenin işgâli altında müstesna bir vaziyette bulunması hasebiyle usulü dairesinde intihap icrasının imkânsızlığına ve bunlardan evvelki İstanbul ve diğer elviyei meşgule intihabatında dahi sevki zaruretle usûl harici yapılan muamelâtın Meclisi Âli'ce kabul edilmiş olması teamülüne binaen bu iki zatın mebusluklarının dahi lâzıme geleceği ekseriyette tezekkür olunarak Heyeti Umumiye'ye tevdi olundu. 19 Eylül 1337. (ZC, C.XII, s.266-267).

İdare-i Umumiye-i Vilayât Mûdiri Mûnir Bey'den başka ehil ve muktedir bir kimse yoktu. Ne yazık ki onun da fazla malûmatı, hukukî ve idarî mütâlaaları idare ile ülfet etmemiş vekillerin gözlerine batıyordu. Refet Paşa, bir gün bana; "senin Mûnir'den hiç hoşlanmıyorum. Her hususta kanun ve usulü ileriye sürüyor. Muhatabının kendisi gibi mücehhez olmadığını nazarı itibare almıyor" diye şikâyet etmişti. Gerçekten de Ankara'dan ayrılışından çok geçmeksizin Mûnir, ilim ve faziletinin kurbanı oldu. Afganistan'ı boyladı. Yerini, itaatkâr ve yumuşak, fakat ehliyetli olmayan kişiler işgâl eyledi."¹⁶

Hamid Bey, Tûrkiye'nin o günkü idarî yapısı ve devlet hizmetinde bulunan memurların siyasî cereyanların neresinde olmaları gerektiğine dair görüşlerini tenkidçi bir yaklaşımla şöyle izah eder:

"Bir Nâzırın muvaffakiyeti Nezaret Erkânı'nın ilmî ve ameli kudretine bağlıdır. Bunlar ehillerinden intihap olunur, siyasî cereyanlardan uzak bulundurulularak uzun süre yerlerinde bırakılırsa, vakitleri işlerin teferruatıyla uğraşmaya müsait olmayan ve belki de parlamenter şekil icabınca makamların mütehassısı olmamaları muhtemel bulunan vekillerin yükleri hafiflemiş olur.

İdare çarkının sırf zekâ şiddeti ile ve idare kudreti ile döndürülebileceğini sananlar çok aldanırlar. Bu hasletler ancak anî icraatta müsmir olur. Her ilim gibi idarenin de kendine mahsus incelikleri, zaman ile, tecrübe ile tecelli eden özellikleri vardır. Bizde onbeş seneden beri muntazam bir idare kurulamaması bu açık gerçeğe karşı gösterdiğimiz inatçı tecahülden doğmuştur. Geçen bu değerli müddet içinde hiçbir Nâzır, memleketin en muktedir idarî yöneticilerinin devair-i merkeziyede bulunması lâzım geleceğini takdir edemedi. İdare mekanizmasının dış kısımlarında işitilen gıcirtıların merkezdeki bozukluğun yansımasından başka bir şey olmadığını anlamak istemedi. Daima anî hadiselerle günlük vakalara ehemmiyet

16 *Defter-i Hatırat*, s.212-213.

verilerek oyalanıldı, hastalığın teşhisine girişilmedi. Meselâ, halâ bir idare kitabının lüzumuna kail olamadık. Vali'den Nahiye Müdürü'ne kadar gayrî muayyen vazifeler adeta ictihada, 'icabat-ı maslahata metruk memurinin elinde bir idarî mecelle yoktur. Karakoç Efendi'nin düsturları olmasa bilumum devlet unsurları karanlıkta yürüyecek.

Bugünkü idare şeklimiz Fransız idaresinin yarım bir taklidinden ibarettir. Mezkûr hükûmet idaresinin taslağı çıkarılırken iki memleket arasındaki coğrafi, tabii, siyasi, irki, içtimaî, iktisadi farklar nazarı itibare alınmamış ve bu şeklin Fransa'da geçirdiği safahat ve inkılabat ihmâl olunmuştur. Zannıma göre nakillere tevsi-i mezuniyet nazariyesi rehber olmuş fakat tevsi-i ihtiyaçla telif ederek değiştirilmemiştir. Başta Midhat Paşa olmak üzere bazı istisnaî yöneticiler muvaffakiyetin hikmetini tetkik edip de o sırları düstur ittihaz etmiş olsalardı daha ziyade muvaffakiyet göstermiş olurlardı.

Siyasî taksimatımıza gelince: Bu da Tavaif-i Mülûk'a mevrus olup hiç bir ilmî ve mantikî esasa müstenid değildir. Taksiminde o vakitki avagatın menfaatleri hakim olmuştur. Hele, taksimat-ı tâliye büsbütün ölçüsüz vücuda gelmiştir. Bu halita-i gayr-i mütecanise ve gayr-i mümasile kâfi gelmiyormuş gibi, mebusluk hevesi, istiklâl ve iftirak hırsını tahrik ederek her türlü hayati kabiliyetten mahrum birtakım yeni cüz-i tâmm'lar vücuda geldi. Sırf hissiyata istinad eden bu emaliye neticesinde vilâyat nâmı altında öyle ecza-yı nâkisa ve malûle husûle geldi ki, bunları yaşatmak için vekâlet nüfuzunu civar vilâyetlerin emvalini Gümüşhane'ye taşımaya hasreyleyen Hasan Fehmi Bey'in himmedi dahi kâfi gelmez.

Bu kısa açıklamalar, Vekâlette üzerimize düşen vazife mesuliyetinin azametini kâfi derecede ifade eder zannederim. Buna bir de memleketin işgâl durumunu, düşman tahriklerini, ötede beride başgösteren isyanları ilâve edecek olursak pek az muvaffakiyet âmili kalır. Bununla beraber biz her müşküle katlanmaya, her engeli kırmaya karar verdik. Münir'le başbaşa verip düşündük taşındık, evvelâ

kendimize yardımcı olacak arkadaş aradık. Bu teşebbüste büyük sıkıntı çektik. Çünkü, İstanbul'da mebus vaziyeti çok daralmıştı. Mecliste ise bazı kendilerini düşünen memurlar tarafından umumiyetle İstanbul'da bulunan arkadaşlar aleyhinde bir düşmanlık hissi uyandırılmıştı. Bin müşkülât ve temenniyat ile İdare-i Hususiye Müdüriyeti'ne Mülkiye Müfettişi Mustafa Arif Bey'i, Emniyet-i Umumiye'ye esbâk Polis Müdür-i Umumisi Nihat Bey'i inha edebildik.

Memleketin canlı cansız muhteviyatını bilmek birinci vazife bulunduğundan bir istatistik idaresi tesisine ve ilk önce İstatistik Merkez-i Umumisi'nden nümûnelerin getirilmesine karar verdik. Siyasî taksimat tetkikatına esas olmak üzere vilâyetlerden, maksadı anlatmaksızın geniş bilgi istedik. Valilerin icraatını, müşahede ve murakabesi kabil bir çerçeve içine sokabilmek için kaymakamlardan her ay rapor istenilmesi, üç ayda bir kendi icraat raporlarıyla merkeze göndermeleri lüzümünü tamim eyledik."¹⁷

B- ANKARA ANDLAŞMASI VE HAMİD BEY'İN ADANA'NIN TESELLÜMÜNE MEMUR EDİLMESİ

1921 Şubatında toplanan Londra Konferansı'nda, kalıcı siyasî sonuçlar elde edilememiş olmakla beraber, özellikle Fransa ile diplomatik ilişkiler kesilmemiş, taraflar arasında temas arayışları devam etmişti. Bu bağlamda Hariciye Vekâleti Hukuk Müşaviri Münir Bey Güney Cephesi'ne gönderilmiş, Fransız Hükûmeti de Franklin Bouillon'u Ankara'ya göndermişti. Ne var ki, Haziran ayı içinde yapılan görüşmelerden de bir netice çıkmamıştı. Bu defa, Sakarya Savaşı'nın kazanılmasından sonra, Türk-Fransız görüşmeleri 24 Eylül 1921 tarihinde Ankara'da yeniden başlamış ve 20 Ekim 1921 günü Franklin Bouillon ve Hariciye Vekili Yusuf Kemâl Bey'in imzaladıkları Ankara

---

17 *Defter-i Hatırat*, s.214-216.

Andlaşması'yla sonuçlanmıştır. Ankara Andlaşması'nın imzalanması sonucu Mustafa Kemâl Paşa'nın ifadesiyle "...siyasî, iktisadî, askeri ilâ... hiçbir hususta istiklâlimizden hiçbir şey feda etmeksizin ecza-yı vatanımızın kıymetli parçalarını işgâlden tahlis etmiş olduk. Bu İtilâfnâme ile âmalî milliyemiz, ilk defa olarak düveli garbiyeden biri tarafından tasdik ve ifade edilmiş oldu."¹⁸

Ankara Andlaşması'nın bir suretinin de yer aldığı 2 Kasım 1921 tarihli Açıksöz Gazetesi'nde Dahiliye Vekili Nâmina Hamid Bey'in yaptığı 31 Ekim 1921 tarihli açıklamaya nazaran Andlaşmanın 4 Kasım 1921 tarihinden itibaren yürürlüğe gireceği ifade edilmekteydi¹⁹. Ankara Andlaşması savaş durumunun sona erdiğini ilân etmekle kalmıyor, Fransa ile Ankara Hükûmeti arasında barışın imzalandığını, Fransa'nın Ankara Hükûmeti'ni "Türkiye'nin sahib-i selâhiyet ve hakimiyet hükûmet olarak onaylamış olduğu anlamını" ifade ediyordu.

1- Hamid Bey'in Tesellüme Memur Edilmesi

Ankara Andlaşması'na göre, Suriye sınırimız Hatay dışında bugünkü şekliyle çiziliyor, Fransızlar 20 Aralık 1921 tarihine kadar bu sınırın kuzeyinde kalan askerlerini çekmeyi kabulleniyorlardı. Artık sıra, vilâyetinin askerî ve mülkî yönetimini devralmaya gelmişti. Zira, mukavele gereğince Adana'nın 14 Kasım'da tesellümü ve orada işgalin acılarını mümkün merteye çabuk ve kolay unutturacak bir idare tesisi gerekiyordu²⁰.

Ancak, Ankara Hükûmeti için önemli olan, andlaşmanın bir sürtüşmeye yol açmayacak şekilde uygulanmasıydı. Bunun için askerî ve mülkî idareyi devralacak iki yetenekli insana ihtiyaç vardı. Bunlar, Fransız dilini ve kültürünü iyi bilir, devletlerarası görüşmelerde tecrübe

18 Kemal Atatürk, *Nutuk, II*, Ankara, 1982, s.625.

19 İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Ankara, 1989, s.222.

20 *Defter-i Haurat*, s.216.

sahibi, kendi mesleklerinde sivrilmiş, çevrelerini etkileyen ve sevilen dinamik kişiler olmalıydılar²¹. Sonunda, bu işi başarabilecek, yukarıdaki özellikleri taşıyan iki isim bulundu. Askerî idareyi Muhiddin (Akyüz) Paşa, mülkî idareyi de Hamid Bey devralacaktı.

Adana vilâyet teşkilâtının Fransız işgâliyle beraber bozulması²² yüzünden, halen bölgedeki idarî unsurlar maksadı temine kâfi gelemezdi. Bu itibarla, şimdi ortaya çıkan durumda bu işi başarabilecek uygun bir Valinin bulunmasıyla meşgûl olunurken, Hamid Bey tarafından Trabzon Valisi Nazım veya Sivas Valisi Cemal Beylerden birisinin tayini teklif edildiyse de, Dahiliye Vekili Fethi Bey buna yanaşmadı. Sonunda bu vazife, Fethi Bey'in tensibi ve Heyet-i Vekile'nin kararı ile²³ "muvakkat kaydıyla ve vekâletleri temsil şartıyla" Müsteşar Hamid Bey'e verildi. Tasarlanıldığı üzere vilâyet işleri Vali tarafından²⁴ yürütülecek, Hamid Bey ise devir teslim ve siyasî ilişkilerle meşgûl olacaktı²⁵.

2- Hamid Bey'in Ankara'dan Adana'ya Gidişi

Adana Vilayeti'nin tesellümüne memur edilen Hamid Bey, kararlaştırılan "tesellüm" tarihinin yaklaşması üzerine 9 Kasım 1921'de Ankara'dan acele olarak hareket ederek²⁶, Sarayönü'nde Muhiddin Paşa

21 Erdaha, *Vilâyetler ve Valiler*, s.328-329.

22 Adana Vilayetinde Fransızlarla yapılan savaşlar ve toprakların sürgit el değiştirmesi mülkî düzeni altüst etmiş... mülkî hiyerarşik düzen bozulmuştu. Mustafa Kemâl Paşa'nın 5 Ağustos 1920'de Pozantı'ya gelmesiyle de burada geçici vilâyet merkezi kurulmuştu. (Erdaha, *Vilâyetler ve Valiler*, s.321-322). "Vilâyetin elimizde kalmış bir köşesinde, yani Pozantı'da bir vilâyet taslağı vardı" (*Defter-i Hatırat*, s.216).

23 Çankaya, *Mülkiyeliler III*, s.960.

24 O günlerde Pozantı'daki geçici Adana Vilayeti Vali Vekili (Serficali) Hilmi Bey'di.

25 *Defter-i Hatırat*, s.216.

26 Hamid Bey, cep defterine Ankara'dan hareket tarihini 10 Kasım 1921 olarak kaydetmiştir. (*Özel Notları*, Defter No.5, s.92).

için hazırlanan ve harekete hazır halde bekletilen hususî trene binerek 11 Kasım'da Pozantı'ya ve 12 Kasım'da da şimdilik son istasyon olan Kelebek'e vardı²⁷.

Hamid Bey 13 Kasım'da, Adana'da bulunan Fransız Kumandanı General Dufieux'ye bir mektup yazarak; "ertesi günü Adana'ya hareket etmek üzere Kelebek İstasyonu'nda bulduklarını" bildirdi. Alınan cevapta ise "tesellüme memur edilen Franklin Bouillon'un henüz gelmediği, bu bakımdan Adana'ya hareketin muvafık olunamayacağı, matlup mülakat ise Kazıkbaş İstasyonu'nda buluşmanın mümkün olabileceği" belirtiliyordu²⁸.

Esasında, Kelebek'e gelir gelmez yapılan tahkikat ile, başta General Dufieux olmak üzere Fransız askerinin bu anlaşmadan memnun olmadığı, dört yıldan beri keyiflerince soymakta buldukları bu zengin muhiti bir türlü terk etmek istemedikleri ve hatta General'in Fransız mezarlığında söylediği nutukta; "hemşehrilerinin kemiklerini Türklere terk etmemeye" dair yemin ettiği yolunda duyumlar almışlardı. Ayrıca, alınan haberler arasında Fransız subaylarının "haricin müdahalesini çekmek için" azınlıkları korkutup heyecana yol açmak istedikleri hususu da vardı. Bu itibarla General Dufieux'ye yazılan ikinci mektupta; "maksadın itilâfnâme hükümlerini harfiyen tatbik etmekten ibaret bulunduğu, bizim kusurumuzla ilgili olmayan gecikmeyi kayd ile iktifa eylemenin zarurî olduğu, mülakata gelince, buna şimdilik kat'i lüzum olmadığı" ifade edildikten başka, "acele edilişin sebepleri arasında, bir kısım tebaamız üzerinde yapılmakta bulunduğu haber alının tahriklerin de büyük bir rol oynadığı" ilave edildi.

14 Kasım'da, vaktiyle Makedonya'da jandarma tensikatında çalışmış bulunması itibariyle Hamid Bey'in aşına olduğu Fransız

---

27 *Defter-i Hatırat*, s.216.

28 *Defter-i Hatırat*, s.216.

Yarbayı Sarroru Kelebek İstasyonu'na gelerek "Franklin Bouillon'un Beyrut'ta bulunduğunu, General Gouraud ile bazı mühim görüşmelerde bulduktan sonra geleceğini ve 22 Kasım'da Yenice İstasyonu'nda müzakerelere başlamak arzusunda olduğunu" haber verdi²⁹.

Franklin Bouillon'un gelmesi beklenirken, Dahiliye Vekâleti Müsteşarı Hamid Bey, geldiğinden bu yana aldığı bilgilerin ışığında Adana ve çevresi ile ilgili endişelerini ve bunların bertaraf edilmesi yolunda 14 Kasım'daki ziyareti esnasında Yarbay Sarrou nezdindeki teşebbüslerini, 20 Teşrinisâni 337 (20 Kasım 1921) ve 181 numrolu Yeni Adana Gazetesi'ne verdiği beyanatta şöyle dile getirmekteydi:

"Filhakıka Adana havalisinde icabsız ve mantıksız bir heyecanın hükmü ferma olduğunu biz de haber aldık. Maatteessüf bu havadis malûmatı resmiye ile de teyyüd etti. Bu bapta alâkadarlara bizzat vasayede bulunmak isterdik. Fakat henüz Mösyö Franklin Bouillon'un vürud etmemiş bulunması bu arzumuzun husulüne şimdilik mani oluyor. Maamafih dün aynı mesele hakkında Kelebek'e gelen Mösyö Sarrou ile uzun uzadıya görüştüm. Telâşın başlıca saikleri hakkında malûmat alarak lâzım gelen teminatı verdim.

"Heyecana saik olarak gösterilen esbabın başlıcaları tekalifi askerlik ve intikam ihtimali imiş. Mösyö Sarrou'ya kemali samimiyetle beyan eylediğim üzere Büyük Millet Meclisi Hükûmeti her fiil ve hareketinde kanunî rehber olarak adaleti ittihaz eylediğinden kavanini mevzuaya hürmetkâr olan ve hükûmete karşı sadakatten inhiraf etmiyen tab'amız herhangi din ve millete mensup bulunursa bulunsun can, mal, ırzlarının mahfuziyetinden emin ve kanunu esasiyenin kendilerine bahşeylediği hukuktan tamamen müstefid olacaklardır.

"Fransa Hükûmeti ile akdolunan itilâfnâmede musarrah olan affi umumi ile beraber mazinin yüzüne bir sünger çekeceğiz. Hadise sâbıkanın ihtilâf ve husumete vesile olmasına asla meydan

vermiyeceğiz. Bu maksad hilâfına harekete cüret edecekler pek şedit bir surette cezalandırılacaklardır.

"Hukuku şahsiyeye gelince: Hükûmet bu nevi davanın halli için muhtelif komisyonlar teşkil ederek mümkün mertebe her tarafı memnun edecek şekilde çalışacaktır.

"Tekalifi harbiye veya milliyeye gelince: Hükûmet zaten bu gibi teklifi memleketin her tarafında ilga eylemiş bulunduğundan Adana'da yeniden ihdasına bir sebep ve mahal yoktur.

"Mükellefiyeti askeriye gelince: Malûm olduğu üzere hükûmet anasını gayrimüslimeye bir muamelei istisnaiye yaparak mükâfatlarını bedeli nakdiye tahvil eyledi. Veremiyenler de yakın kıtaatta hizmeti hafifede istihdam olunmaktadır.

"Maamafih diğer meşgûl mıntikalarda olduğu gibi burada da askerliğin bir müddet için tescil edileceğini umuyoruz. Şimdi bütün bu izahat teminata ve Fransa siyasi memurlarına ve askeriyesi tarafından vaki olan ve saya telkinatı hayrihâneye rağmen, memleketi badabad terketmekte ısrar edenler bulunursa bunların hareketine bittabi mani olamayız. Yalnız duçar olacaklarında şüphe etmediğimiz akibete şimdiden teessûf ederiz.

"İki haftadır Adana'daki Ermeni vatandaşları, mantıksız bir heyecan kolları arasına almış, bir an evvel kendilerini dışarı atmak için çırpınıp duruyorlar. Hiç bir nasihat, hiç bir teminat bu müellim akıntının önüne geçemiyor. Biz artık bu heyecanın, bu sefaletin menba ve müessiratını aramıyacağız. Bu öyle bir hadise ki, insanlar böyle dakikalarda iradelerine hakim olamıyorlar. Görenek ve telkinat en büyük rolünü oynuyor.

"Fakat bu heyecan karşısında Türklerin soğukkanlılığını metaneti ahlâkiyelerini takdir etmemek mümkün değildir. Vatanın tehlikesi karşısında baştan nihayete kadar his kesilen bir ateş parçası olan bu insanlar (ın) böyle günlerde terbiyei siyasesi en mükemmel milletleri

hayrete düşürecek kadar sükûnet ve vakarlarını muhafaza edebilmeleri bizim için iftihar edilecek bir hadisedir.

"Memleket mütemadiyen çalkalanıyor. Bu sarsıntı arasında birçok korkunç propagandalar alev gibi o muhitin üzerine sürünüyor. Mutlak bir ateşin zuhurunu arzu edenler yok değil. Fakat halkımız bu sarsıntı ortasında pek sağlam bir mevcudiyet arz ediyor. Bu hususta zerre kadar korkumuz yok. Biz daha kötü telkinatın, iğrenç ihtirasların her şeyi vücuda getireceğine kani değiliz.

"Vatandaşlarımız bizimle beraber yaşamaktan tahavvüş ediyorlarmış. Bu memlekette kalmamağa karar vermişlermiş. Ne yapalım, bu bizim için zarar değil; bu hadiseden dolayı hiç bir endişemiz yoktur. Herkes daha iyi yaşayabileceği yerlere gitmekte serbesttir. Halk bu hicretin bu heyecanın manasını çok iyi idrak etmiştir. Zaten gösterdiği sükûnet ve vekâr bu anlayışın en canlı cevabıdır."

"Şu karışık günlerde bir Türk'ün vatandaşına ufacık olsun taarruz ettiğini bile işitmiyoruz. Bize anasını saireye fena muamele yapmakla suç atfedenler bir defa şu hal karşısında Türk'ün temkin ve alicenâplığını görsünler."³⁰

3- Adana'nın Tahliyesi Müzakereleri

14 Kasım'da kararlaştırılmış olduğu üzere, tahliye müzakerelerine 22 Kasım 1921 de Yenice İstasyonu'nda başlanıldı³¹. Fransızlar istasyon binasında büyük hazırlıklar yapmışlar hatta Adana, Tarsus ve Mersin'den Hristiyan din adamlarıyla eşraftan bazılarını,

30 Bu mülâkat Yeni Adana Gazetesi'nin 20 Teşrinisâni 1337 tarih ve 181 numrolu nüshasında yayınlanmış, daha sonra Ahmet Remzi Yüreyir tarafından kaleme alınan "*Millî Mücadelede Çukurova*" dizi yazısı içinde 29 Ağustos 1953 tarihli Yeni Adana Gazetesinde aynen yeniden neşredilmiştir.

31 *Özel Notları*, Defter No.5, s.93.

kısmen de Müslüman ileri gelenleri davet etmişlerdi. Türk heyetinin istasyona varışından yarım saat kadar sonra Franklin Bouillon, beraberinde Fransız heyetine başkanlık edecek olan Laporte ve Trabzon Mümessiliği'nde de bulunmuş Lepissier olduğu halde özel bir trenle geldiler.

Franklin Bouillon ilk olarak yolda gördüğü göçmen selinden dolayı teessürünü ifade ettikten sonra, "hristiyanlara karşı memleketlerinin müdafaasında harikalar yaratan, bunca soyluluk gösteren Türklerin yüceliğinden şüphelenmenin de doğru olmadığını" söyledi. Daha sonra söz alan Hamid Bey ise, öncelikle Franklin Bouillon'un beyanatının isabetliliğine işaret ettikten sonra, "dış tahrikler neticesi olduğuna şüphe olmayan bu heyecanın gereksiz bulunduğunu, hukuk ve istiklâli için akıl almaz fedakârlıklar gösteren bir milletin merhametinden şüphelenmenin sağduyuya aykırı olduğunu, hükûmetin, mülkün esâsı olduğunu bildiği adaletten katiyyen ayrılmayacağını, cins ve mezhep farkı gözetmeksizin her ferdin mukaddesatını koruyacağını" ifade etti. Ne var ki Hamid Bey, Ankara Hükûmeti adına konuştuysa da, onun bu sözleri "...işgalin ebediyetine ve hatta Kilikya'nın Ermenistan'a dönüştürüleceğine sahip olarak asırlarca müsaadekârlıklarını istismar edegeldikleri Türklere her türlü cevr-ü cevfaqı reva görenlerin" sözcüsü durumunda olan ve buraya özel davetle getirtilen³² hristiyan din adamlarını tatmin etmedi. Saat 3'te taraflar, 24 Kasım'da Adana'da yeniden buluşmak üzere birbirlerine veda ettiler³³.

Anlaşılan, 22 Kasım'daki bu ilk toplantı tahliye ve tesellümün detaylarının görüşülmesinden çok, son gelişmelerle adeta bir panik

32 "Hamid Bey ile Muhiddin Paşa ve bilhassa Albay Sarrou'nun ısrarı üzerine Fransızlar, 22 Kasım'da mümessillerimizi Türk delegeleriyle bu sefer Yenice'de bir görüşmeye davet ettiler..." (Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara, 1970, s.152-155). Sis Başpiskoposu'nun Paris'deki Ermeni delegelerine İskenderun'dan yazdığı mektuptan.

33 *Defter-i Hatırat*, s.217-218.

havası yaşayan ve akın akın kaçımaya başlayan Ermenileri teskin etmeye yönelikti.

24 Kasım günü Muhiddin Paşa ve Hamid Bey, beraberlerinde, Albay Şükrü Naili (Gökberk) Bey'in başkanlığındaki tahliye komisyonu da olduğu halde Yenice İstasyonu'na gittiler. Buradan Adana'ya yapılacak olan yolculuk, muhtemel bazı mümayişlerin önüne geçmek isteyen Fransızların isteği üzerine şoseden otomobillerle yapıldı ve Türk heyeti Adana'da önceden kendileri için hazırlanmış olan evlere yerleştirildi³⁴.

Geçen süre içinde Fransızlar General Dufieux'yi görevinden alarak³⁵ yerine bundan böyle tahliye işlemlerini yürütmek üzere Gouroud'nun kurmay başkanı Albay Petteled'i getirmişlerdi³⁶. Şüphesiz, bu değişim de Türk delegasyonu üzerinde olumlu tesirler yapmak üzere, Fransızların bir iyiniyet teşebbüsüydü.

4- Askeri Kıtaların Tahliye Tarihlerinin Tesbiti

25 Kasım 1921'de Adana'da yapılan toplantıda³⁷ ilk olarak 1 Aralık 1921 tarihi itibarıyla işgal altındaki mülki dairelerin teslimi kararlaştırıldı. Askeri kıtaların tahliye tarihleri ise şu şekilde belirlendi³⁸:

-
- 34 Türk heyetinin Adana'ya gelişi aynı gün Yeni Adana gazetesi tarafından okuyucularına şöyle duyuruldu: "Tahliyeyle aid hususatı görüşmek üzere Adana ve Havalisi Kumandanı Muhiddin Paşa Hazretleriyle Heyet-i Vekile Mümessili ve Dahiliye Müsteşarı Hamid Beyefendi bugün sabahleyin Adana'ya avdet buyurmuşlardır. Bu heyet ile beraber Telgraf Müdüriyeti Umumiyesi Memur Müdürü Fahreddin Bey ve birkaç telgraf muhabere memuru da avdet etmişlerdir. (*Yeni Adana*, 24 Teşrinisâni 337/24 Kasım 1921, Sayı:184).
- 35 Ankara Anlaşmasına karşı olan General Dufieux sürenin dolmasını beklemeden, protesto niteliğinde bir konuşma yaparak Adana'dan ayrıldı. (*Erdeha, Vilayetler ve Valiler*, s.329).
- 36 *Defter-i Hatrat*, s.218.
- 37 *Özel Notları*, Defter No.5, s.94.
- 38 *Defter-i Hatrat*, s.218.

Adana Bölgesi

Cebelikehf	: 4 Aralık 1921
Nailihürriyet	: 5 Aralık 1921
Zeytinli Ve Kahyaoğlu	: 16 Aralık 1921
Sarıbrahimli	: 17 Aralık 1921
Yenice	: 19/20 Aralık 1921
Adana	: 20 Aralık 1921
Yakagöl	: 24 Aralık 1921
Karacailyas	: 26 Aralık 1921
Tarsus	: 27 Aralık 1921
Mersin, Ceyhan, Dörtyol:	4 Ocak 1922

Antep Bölgesi

Mamure	: 3 Aralık 1921
Misis	: 18 Aralık 1921
Ceyhan	: 23 Aralık 1921
Osmaniye	: 24 Aralık 1921
Toprakkale ve Erzin	: 29 Aralık 1921
Antep	: Aralık sonu (25 Aralık)

Adana Vilâyeti dahilindeki yerleşim birimlerinde bulunan Fransız askerî kıtaların tahliye tarihleri bu şekilde tesbit edildikten sonra, Albay Şükrü Naili Bey'in başkanlık ettiği Tahliye Komisyonu, Albay Petteled ile ortaklaşa aşağıdaki on maddelik teslim programını tanzim ve imza ettiler.

1- Türkiye'ye iade olunan arazide kâin kasabalar idaresinde Fransız zabitanı tarafından ifa edilegemekte olan kontrol 1 Kanunusâni 38 (1 Ocak 1922)'de hitam bulacaktır.

2- İdare-i mülkiyede müstahdem bir kısım zabitan, Muhtelit Tahliye Komisyonu ile henüz Türk devairde müstahdem Fransız zabitanı arasında irtibat vazifesini ifa etmek ve devr-ü teslim ile tahliye muamelâtını itmam etmek üzere 4 Kanunusâni 38 (4 Ocak 1922)'e kadar yerlerinde kalacaklardır.

3- Mevcut jandarma Muhtelit Tahliye Komisyonu'na tevdi olunacak plan dairesinde vürud edecek kıtaatla takviye edilecektir.

4- 4 Kanunuevvel (4 Aralık 1922)'e kadar Fransız kıtaatının işgal ettiği arazide sakin bulunan eşhasa Fransız pasaport daireleri seyahat varakası vermekte Kanunusâni'nin 4'üne (4 Ocak 1922) kadar devam edeceklerdir. Avdet edenlere muktezi vesaik 1 Kanunusâni (1 Ocak 1922) den itibaren teşekkül edecek Muhtelit Heyet tarafından verilecektir.

5- Şimendifer münakalâtı şerait-i sâbika devresinde devam edecektir. Yenice'deki iltisak vesilesiyle tertip edilecek işletme usulü müstakbel bir programla tayin olunacaktır.

6- Telgraf ile telefon 4 Kanunusâni (4 Ocak 1922)'ye kadar Muhtelit Tahliye Heyeti'nin talimatı dairesinde istimal olunacaktır.

7- Sansür kemafissâbık devam edecek, fakat 4 Kanunusâni 38 (4 Ocak 1922)'e kadar memurları muhtelit bulunacaktır.

8- İdare-i örfiye bilâ-tadil ifa olunacaktır.

9- 1 Kanunuevvel 337 (1 Aralık 1921) tarihinden itibaren mesuliyet-i idariye tamamen Türk mülkiye memurlarına aittir. Mesuliyet-i askeriye yeni şuriş halinde asayişin muhafazası 4 Kanunusâni 338 (4 Ocak 1922)'ye kadar Fransız Fırkasına aittir.

10- 1 Kanunusâni (1 Ocak 1922)'den itibaren Türk bayrağı Adana, Tarsus, Mersin, Ceyhan, Osmaniye, Dörtyol, Ayas, Kilis, Antep Hükümet Konakları'yle Hamid Bey'in ve Muhiddin Paşa'nın ikâmetgâhlarına çekilecektir. Hususî mesakinde bayrak keşidesinin men'ine dair Şark Birinci Fırka Kumandanı ve Fevkalâde Mümessili General Dufieux tarafından 29 Mart 1921'de ısdar olunan emir, 4 Kanunusâni 338 (4 Ocak 1922)'ye kadar hükmünü muhafaza edecektir.

Muhtelif Tahliye Komisyonu

Türk Heyeti Reisi

Şükrü Naili

Muhtelif Tahliye Komisyonu

Fransız Heyeti Reisi

Albay Petteled³⁹

Karşılıklı olarak verilen mutabakat sonucu hazırlanan yukarıdaki programın özellikle bayrak çekilmesiyle ilgili sınırlamalarına itiraz edilmek istenildiyse de, itiraz etmek isteyenler "ahvalin icapları karşısında" vazgeçirildiler. Hamid Bey'e göre; "Fransızlar bu sınırlamaları, bayrağımıza karşı düşmanlıktan değil, askerlerinin göstermesi muhtemel tepkileri dikkate alarak herhangi müessif hadiseye meydan vermemek üzere almışlardı"⁴⁰.

5- Adana'nın Mülkî İdaresinin Teslim Alınması

25 Kasım'da varılan mutabakat sonunda, işgâl altındaki bölgelerin mülkî idarelerinin teslim tarihi 1 Aralık 1921 olarak tesbit edilmişti. Devir teslim işlerinin, yine aynı gün yayınlanan protokol hükümlerine uygunluk göstermesi için, şehri teslim almak üzere tesbit edilen Türk heyeti, 26 Kasım'da Kelebek'e giderek, Adana'ya giriş emrini orada bekledi. Hükûmet dairelerini teslim alacak heyet şu kişilerden oluşuyordu: Vali Serficeli Hilmi Bey⁴¹, Mektupçu Monşer Süleyman, Muhasebeci Maraş'lı Tefik, Maarif Müdürü Urfalı Refet, Sağlık Müdürü Dr.Osman Hayri, Orman-Ziraat Müdür Vekili Adana'lı Halil, Veteriner Müdürü Âdil, Nafia Müdürü Kozan'lı Mühendis Suphi, Savcı Tefik Fikret, Mahkeme Reisi İlhami ve Emniyet Müdürü Halil Bey, ayrıca Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkez heyeti adına delege olarak Suphi Paşa, Belediye Reisi Mehmet Fuat (Dıblan), Ahmet Remzi (Yüreğir), İbrahim Kethüda ve Halil (Savatlı) seçilmişlerdi.

40 *Defter-i Havrat*, s.220.

41 Mehmet Hilmi Bey, 1872 yılında Serfiçe'de doğdu. (Bu nedenle Serfiçe'li Hilmi Bey olarak tanınmaktadır.) 1893 yılında Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'yi bitirdi. Çeşitli kazalarda kaymakamlık yaptıktan sonra, 1909 yılında mutasarrıflığa yükseltildi. İçel (Silifke) Mutasarrıfı iken geçici Adana ili Valiliği'ne atandı. (1 Şubat 1921) Nuri (Cdnker) Bey'in ayrılmasından sonra 20 Şubat 1921'de Pozantı'da göreve başladı. (Erdeha, *Vilayetler ve Valiler*, s.327.)

Sözkonusu heyet 30 Kasım 1921'de trenle Adana'ya hareket etti. Türk bayrakları ile süslü katar Şakirpaşa İstasyonu'na kadar geldi. Ancak, protokole göre ancak 1 Aralık 1921'de bayrak çekilebileceğinden, tren burada bekletilerek, heyette bulunanların hepsi otomobillerle şehre girdiler.

1 Aralık 1921'de Hükümet Konağı'ndaki Fransız bayrağı indirilerek yerine Türk bayrağı çekilecekti. Bu tarihi olaya şahit olmak isteyen Adana'lılar o gün hükümet meydanını doldurmuşlardı. Menil taburunu esir alan Hasan (Akıncı) Bey'in komutasında bir manga asker selâm resmini yaptı ve nihayet alkışlar arasında bayrağımız Hükümet Konağı'na çekildi⁴².

Türk idarecileri daha Adana'ya girmezden evvel içlerinde Vali Vekili Abdurrahman Bey'in de içlerinde bulunduğu bazı işbirlikçi zevat kaçmış bulunuyorlardı.

Adana'nın mülki idaresinin devir tesliminden hemen birgün önce 30 Kasım 1921'de Muhiddin Paşa, Hamid Bey ve Franklin Bouillon'un müşterek imzalarıyla bir beyannâme yayınlandı. Kilikya Türk-Fransız Heyeti'nin, hükümetleri adına Adana'lı Türk ve Hristiyanlara (Ermenilere) hitaben kaleme alınan bu beyannâme ertesi gün 1 Aralık 1921'de "Ferda" Gazetesi'nde yayınlandı⁴³. Bu beyannâmede Ankara Andlaşması'nın bölgede barışı sağlamaya yönelik olduğu, azınlıkların haklarına riayet edileceği, bu hususun esasında Türkiye ve Fransa Hükümetleri tarafından teminat altına alındığı, bozguncu ve ayrılıkçı propagandaların asılsız olduğu ve bütün olan bitenlere rağmen mazinin

42 Ener, *Kurtuluş Savaşında Adana*, s.288.

43 Jaeschke, adı geçen beyannameyi imza edildiği 30 Kasım 1921 tarihi ile değil, ilân tarihi olan 1 Aralık 1921 tarihi ile kaydeder. (Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918, 11 Ekim 1922)*, Ankara, 1970, s.168).

artık unutulduğu açık olarak ifade ediliyordu. 30 Kasım beyannâmesi şöyle kaleme alınmıştı⁴⁴:

"Fransa ve Ankara Hükûmeti şarkta sulhu tesis eylemek arzusu ile bir i'tilâf akdeylediler. Ekseriyetlerin hukukuna hürmetkâr olan Fransa, Kilikya'yı ihtiyarî surette Türkiye'ye iade eyledi. Akalliyetlerin hukukuna riayet etmeyi aynı surette arzu eden Fransa ve Ankara Hükûmeti, Ankara i'tilâfında münderiç bulunan bütün silsile-i teminatı taht-ı karara aldılar.

"İşbu teminat daha neşrolunmadan mukaddem, sulh düşmanları tarafından Hristiyan ahali arasına heyecan saçmak ve kendilerini Kilikya'yı terke icbar için musammem bir propaganda teşkil olundu. Bu suretle binlerce aileler evlerinden ayrılarak hicret ve sefalet yolları üzerine atıldı. Bu manzaradan derin bir surette müteessir olan her iki hükûmet ahaliye temin ve bu menfur tahrik propagandası tesirini izale maksadıyla yeni bir gayret sarfına karar verdiler.

"Kilikya Hristiyanları!

Size aff-ı umumînin hiç bir tesiri olmayacağı söylendi: Bu yalandır. Af tamam ve derhaldir. Mazi ölmüş ve unutulmuştur. Kimse kat'iyyen dûçar-ı endişe edilemez. Size artık serbestçe seyahat edemeyeceğiniz söylendi: Bu da yalandır. İ'tilâf size hem şahsî hürriyet-i kâmilinizi, hem de emvalinize hürmet olunacağını temin ediyor. Zaten cümleiniz Fransız idaresinden seyahat varakası ahzylediniz. Ankara Hükûmeti kat'iyyen bunlara hürmet edecektir.

"Size kanunun derhal tekâlif suretiyle malınızdan yüzde kırkını alacağı söylendi: Bu da yalandır. Sakarya Muharebesi zamanında tatbik olunan işbu tekâlif kanunu elyevm mülğadır. Mevcud değildir.

"Türk idaresi ahz-ı asker muamelesinin Fransız işgalinin nihayeti olan 4 Kanunusâni sene 338 (1922) tarihinden hiç olmazsa üç

44 Yusuf Ayhan, *Mustafa Kemâl'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu*, Adana, 1963, s.Ek VIII-IX.

ay sonraya kadar tatbik olunmaması için tedabir-i lâzime ittihaz eyledi. İşbu müddetin inkızasından mukaddem, sulh-u umumînin dahi teessüs edeceğini ümit eylemek isteriz. Bundan başka İ'tilâf, Harb-i Umumî'den sonra İ'tilâf Hükûmâtı tarafından akdolunan muahedat mucibince Avrupa'da akalliyetlere temin olunan bilumum teminatı muhtevî bulunmaktadır.

"Her iki hükûmet işbu teminata hürmet ettirmeği şerefleriyle deruhde eylemişlerdir. Bunların sözü sizin bugün kaçmağa sevk edip yarın sizi ve ailenizi harab ettikten sonra terk edecek olan müşevviklerin sözünden daha kıymetdar değil midir? Dahilinde cemaatinizin dahi mümessileri bulunan bir Fransız-Türk komisyonu metrûk emlâki muhafaza eylemek için şimdiden tâyin olunmuştur. Her türlü yağma hareketi bilâ rahm tecziye olunacaktır. Müslüman ve Hristiyan cümlesi aynı surette kanuna hürmet eylemelidir.

"Şimdi düşününüz! Sükûnete avdet ediniz! Sizleri bekleyen evlerinize dönünüz! Hürriyet ve adalet herkes için temin olunmuştur.
-Adana: 30 Teşrinisâni 337 (30 Kasım 1921)

Franklin Bouillon

Hamid Bey

Muhiddin Paşa

6- Vali Hilmi Bey Olayı ve Hamid Bey'in Adana Vali Vekilliğine Getirilmesi

Adana'nın tesellümü ile ilgili işlemler Ankara Andlaşması ile belirlenen ve bilâhire detaylarla ilgili hususların da tesbiti aşamasında fevkalâde iyiniyet gösterilerine sahne olan bir ortamda yapılırken, şikâyetleri mucib bazı olumsuzluklar da yaşandı. Buna sebebiyet verenlerden birisi de Vali Hilmi Bey'di. Esasında Hilmi Bey'in böylesine nazik bir ortamda bu yükü kaldırabilecek evsafıta biri olmadığı Ankara'nın malûmu olduğu halde, yerine alelacele birisi bulunamadığından en azından şimdilik "kaydıyla" görevinde kalmasına

karar verilmişti.Hamid Bey'in ifade ettiğine göre taraflar "izzetinefse giran gelecek ahvale meydan vermemek için fevkalâde ihtiyatlı bulunduğu halde" Hilmi Bey, birtakım yersiz ve zamansız çıkışlarına ilave olarak "La Fonten'in menzil arabasına âriz olan sinek gibi durmadan vızlıyor, hopluyor, kendini göstermeye vesile arıyorken" nihayet "Adana'ya zaferden dönen bir Roma İmparatoru gibi girmek hevesini" de açığa vurmuştu.

Fransızların sürekli şikâyetleri üzerine Hamid Bey, esasında başından beri "yetersiz" bulunduğu Hilmi Bey'in değiştirilerek yerine vekâleten Muhiddin Paşa'nın tayinini Dahiliye Vekili Fethi Bey'den talep ve hatta ısrar etti. Ancak, Fethi Bey Muhiddin Paşa'nın tayininin "asker olması itibariyle caiz olamayacağını, bir münasibi bulununcaya kadar Valinin memuriyetinin devamının zarurî olduğunu" bildirdi⁴⁵.

Gerçekte Hamid Bey, Hilmi Beyin bu vazifenin altında eziliyor olmasından dolayı er geç buradan alınacağına inanıyor olmakla beraber, bu keyfiyetin Fransızların talep ve müdahaleleriyle değil de, vekâletin iradesiyle yapılmasında ısrar gösteriyordu. Bu sebeple, Muhiddin Paşa'nın vekilliği kabul edilmeyince bu defa, Osmaniye Mutasarrıfı Suat Bey'in "acele olarak ve vekâleten" atanmasını talep etti. Ne yazık ki, bu meselede de Hamid Bey'in korktuğu başına geldi ve Hilmi Bey, Franklin Bouillon'un kendisini Ankara'ya şikâyet etmesi üzerine⁴⁶ 13 Aralık 1921'de⁴⁷ bir anda azlolunarak yerine Hamid Bey Vali Vekili olarak tayin edildi⁴⁸.

45 *Defter-i Hatırat*, s.220.

46 *Defter-i Hatırat*, s.221.

47 Ener, *Kurtuluş Savaşında Adana*, s.289 dipnot

48 "Fakat bu sefer kabak bizim başımıza patladı. Mevcut gaileler yetmiyormuş gibi vekâlet de ısrarla bizim üzerimize yüklendi." (*Defter-i Hatırat*, s.221). Hamid Bey'in hatıralarında, gerek Hilmi Bey'in azli ve gerekse kendisinin Vali Vekilliğine getirilmesi hadiselerin tarihleri kayıtlı değildir. Jaeschke, *Hakimiyet-i Milliye*'yi kaynak göstererek Hamid Bey'in Kilikya idaresini 30 Kasım 1921'de üzerine aldığından bahsediyorsa da (*Kronoloji*, s.168) bu durum Adana Vali Vekilliğine tayini ilgili olması gerekir.

7- Türk Askerinin Adana'ya Giriş

25 Kasım 1921'de Adana'da Türk ve Fransız temsilcilerinin yaptığı toplantıda, Adana'daki Fransız askerî kıtaatının tahliye tarihi 20 Aralık 1921 olarak belirlenmişti. Bu süre zarfında taraflarca gerekli hazırlıklar yapıldı⁴⁹ ve nihayet beklenen gün geldiğinde de Türk askeri Adana'ya girdi⁵⁰.

Askerlerimizin daha Şakirpaşa İstasyonu'na geldiği duyulduğunda şehirde büyük bir heyecan başlamıştı. Askerlerin, coşkulu bir sevgi seli arasından geçerek saat 14⁰⁰'de Kolordu binasına varmalarından sonra, Merkez Kumandanı Atâ Bey tarafından Türk bayrağı göndere çekildi."⁵¹

49 "Pek yakında tahliye ve tesellüme mübaşeret edileceğinden Belemelik'te bulunan süvari jandarmalarımız makam-ı vilâyetten verilen emir üzerine bugün Kelebek'e hareket ettiler." (*Yeni Adana*, 24 Teşrinisani 337 (24 Kasım 1921) Sayı:184.

50 Ayhan, *Adana'nın Kurtuluşu*, s.152. Bölgedeki askerî kıtaların tahliyesiyle beraber tesellümü yürütmekte görevlendirilen ve 20 Aralık'ta Adana'ya gelen askerî erkân şu kişilerden oluşuyordu. Adana ve Havalisi Kumandanı Muhiddin Paşa, Kurmay Yüzbaşı Kenan Bey, Yaver Yüzbaşı Hilmi Bey, Emirsubayı Teğmen Hakkı Bey, İrtibat Subayı Teyyareci Fazıl Bey.

Mersin Bölgesi Kumandanlığına ve bu vazifeye birlikte "tesellüm ve tahliye komisyonu" başkanlığına Kurmay Albay Şükrü Naili Bey tayin edilmişti. Kendisine komisyon üyesi olarak Kurmay Yüzbaşı Ahmed Sabri Bey, Yaver Teğmen Sırrı Bey refakat ediyordu.

Ayıntab Bölge Kumandanlığına ve bu bölgenin Tahdid-i Hudud Komisyonu Başkanlığına Kurmay Albay Hayri Bey, Adana Askerlik Dairesi Başkanlığına Kurmay Yarbay Salim Bey tayin edildi.

Adana'yı Fransızlardan teslim alan ve miktarı 700 olan jandarmalarımızın başında Yarbay Sami Bey bulunuyor, kendisine Üsteğmen Nazmi ve Teğmen Zühtü Beyler refakat ediyordular.

Kurmay Albay Galip Bey de, Tahdid-i Hudud Komisyonu Başkanı olarak Adana'ya gelmişti

51 Ayhan, *Adana'nın Kurtuluşu*, s.158-160. Bu konuşmalar, Rasihzâde Feyzi Bey tarafından anında Türkçeden Fransızcaya, Fransızcadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Muhiddin Paşa'nın yaptığı kısa konuşmadan sonra kurbanlar kesildi ve dualar okundu. Bayrak törenindeki konuşması "Merhaba asker!" diye askeri selamlayan Muhiddin Paşa devamla: "senelerden beri memleketimizin tamamiyetini, hürriyetini, istiklâlini kazanmak için katlandığınız fedakârlıkların ilk mükâfatı olan bu topraklara hamdolsun kavuşmuş, şu günleri görmüş bulunuyoruz. Allaha şükürler olsun.

Türk askerinin Adana'ya girdiği 20 Aralık 1921 akşamı Belediyede Franklin Bauillon şerefine bir ziyafet tertiplendi. Belediye Reisi Dıblanzade Mehmed Fuad Bey'in verdiği bu gayet dostane bir havada geçen ziyafetin sonunda Franklin Bouillon özetle şu konuşmayı yaptı:

"Bugün evimin önüne kadar Türk-Fransız bayrakları taşıyarak, şarkılar söyleyerek gelen Adanalıların bana ve temsil ettiğim Fransa'ya, Fransız milletine karşı göstermiş oldukları fevkalâde tezahürat, bize yalnız Kilikya'nın değil, bütün Türkiye'nin muhabbet ve itimadına kuvvetli bir delil oldu.

"Efendiler, bir çok hatalar oldu. Hata tamir edilebilir. Büyüklük hatalardan istifade etmesini bilmektir. Ben bu sözleri söylerken, bugünkü millî mevcudiyeti pek parlak yaşatan ve beni dostum kelimesiyle tevsim eden, hepinizin başkanı muhterem Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerini düşünüyorum.

"Efendiler, memleketini bütün mevcudiyeti ile seven, bütün parlak zekâsiyle daima memleketinin yüksek menfaatlerini düşünen o büyük başkanınız, ihya ettiği bu topraklarda, bütün Anadolu'da takib edilecek siyaset hakkında, Adanalılara hitaben yayınladığı beyannâme ile gayet açık surette ilân etmiştir.

Böyle şerefli bir günde bulunmak bahtiyarlığını bana tevdi buyuran Başkumandanımız Müşir Gazi Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerine bütün kalbimle minnettarım.

"Şunu da hatırlınızda tutunuz ve birbuçuk seneden beri kendi milleti arasında bizim için mücadeleye girişen Franklin Buyyon cenaplarını da asla gönülden çıkarmayınız! Türk kendisine muhabbet ve dostluk gösterenlere karşı daima minnettardır."

"Vazifemiz nihayet bulmuş değildir. Edirne'ye kadar bütün vatan topraklarını kurtarmadan süngülerimizi kınına koymayacağız. Milletimiz hiç bir tarihte köle olmamıştı. Bundan sonra da efendi yaşayacaktır. Muhiddin Paşa'nın yaptığı kısa konuşmadan sonra kurbanlar kesildi ve dualar okundu. Ardından da kalabalık Franklin Bouillon'un ikâmetgahına yöneldi. Ellerinde Türk ve Fransız bayrakları olduğu halde Franklin Bouillon'un evine doğru hareket eden kalabalığın önünde şehrin ileri gelenleri de yer almaktaydılar. Adana'lılar adına Ferid Celâl Beyin yaptığı teşekkür konuşmasına karşılık Franklin Bouillon; "Efendiler, size lisanınızla hitap edemediğim için çok müteessirim. Gösterdiğiniz candan tezahürata bütün kalbimle teşekkür ederim. Mazi artık unutuldu Bundan sonra istikbale bakalım diyerek, bütün Adana'lıların hissiyatına ortak olmuştu.

"Efendiler bu beyannâmedeki sözler istikbalin bütün saadetlerini temin ve tekeffül eden büyük prensiplerdir. Bugün artık Türk-Fransız, İslâm-Hristiyan sözü yok, bunun çok üstünde yer alan vatanın yüksek menfaatleri vardır. Bugün Türk-Fransız andlaşmasıyla açılan bu yol, bize, yarın Türkiye ile umum Avrupa'nın sulh ve müsaemetini temin etmelidir. Parlak bir istikbale namzed bulunan Türkiye'yi selamlarım!"⁵²

Franklin Bouillon'un konuşmasının sonunda "Gerekirse Fransızlar, Türk dostlarına silah yardımında da bulunacaktır" demesi alkışlarla karşılandı⁵³.

21 Aralık akşamı Müsteşar ve Vali Vekili Hamid Bey de bir ziyafet verdi. Türk ve Fransız bayrakları ile donatılmış salonda verilen ziyafette Türk ve Ermeni eşrafı, Türk ve Fransız subayları yan yana oturuyorlardı⁵⁴. İlk olarak Hamid Bey "kadim dostlarımla bir masa

52 Ayhan, *Adana'nın Kurtuluşu*, s.162-163.

53 Ener, *Kurtuluş Savaşında Adana*, s.291. Fransızların bu tavrını Hamid Bey şöyle açıklıyor. "İngiliz tahrikleriyle kendi kötü idarelerinin Suriye'de ihdas ettiği vaziyetten pek emin olmayan Fransızlar, bu sırada yakınlık gösteriyorlar hemen her isteğimizi, İngilizlerin tecessüsünden kurtarabildikleri nispette yerine getirmeye çalışıyorlardı. Bu cümleden olmak üzere bazı teviller altında on uçak ile bazı levazım vermekten çekinmediler. Bu çekinmeler orduya ait levazıma münhasırdı. Yoksa, para ile teklif olunmadık şey yoktu. Levazım reisleri de dahil olduğu halde Birinci Dünya Harbi'nden kalanları satmak için koşanları sayısızdı." (*Defter-i Hatırat*, s.221) Yine bu konuyla ilgili olarak Fransa Başbakanı Poincare, Briand Hükûmeti'nin çekilmesinden önce Türklere terk edilen silahların bedelinin şüphesiz Ankara Hükûmeti'nce ödeneceğini belirtmişti (*Öztoprak, Türk ve Batı Kamuoyunda...*, s.223).

54 Hamid Bey'in ziyafetine Franklin Bouillon, Bölge Kumandanı Muhiddin Paşa, Albay Petteled, Mujen, Yarbay Sarrou, Başkonsolos Laport, Fransız Maliye Komisyonundan Lepissier, Devvasö, Dr. Eşref Muhtar, Tahdid-i Hudud Komisyonu Başkanı Albay Edib, Muhtelit Komisyon Başkanı Kurmay Albay Şükrü Naili, Osmaniye Bölge Kumandanı, Albay Sıtkı, Ayıntab Bölge Kumandanı Kurmay Albay Hayri, Adana Askerlik Dairesi Başkanı Kurmay Yarbay Salim, Kurmay Yüzbaşı Kenan, Kurmay Yüzbaşı Sabri, Belediye Başkanı Dıblanzade Mehmed Fuad, eşraftan Suphipaşa Ağazade Hüseyin, Bızdıkyan Artin, Gülbenkyan Kalos, Karayakuboğlu Hacı Bodos, tüccar Corc Lütfullah, İstinaf Mahkemesi Başkanı İlhami, Vilâyet Hakimi Mehmed Feyzi, İstinaf Savcısı Tevfik Fikret, Jandarma Alay Kumandanı Sami, Polis Müdürü Halil, İstihbarat Müdürü ve Yeni Adana Gazetesi Sahibi Ahmed Remzi vs. pek çok zevat katılmışlardı. (Ayhan, *Adana'nın Kurtuluşu*, s.166).

etrafında bulunmaktan duyduğum sürûru tasvirinden acızım..." diye başladığı konuşmasında günün manâ ve ehemmiyeti üzerinde durduktan sonra söz alan Franklin Bouillon, Muhiddin Paşa tarafından Türkçeye çevrilen konuşmasında kısaca şöyle diyordu:

"Ankara Andlaşması'nın altına imzamı koymakla bahtiyarım. İki memleketin harbten sonra sulh içinde yaşamak ve bu hususa riayet etmek arzusunda olduğuna kaniim... Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri o güzel beyannâmesinde Adana Vilâyeti'ni kendisine terk ettiğimizden dolayı teşekkür etti. Biz hakikatı aradık. Çoğunluğun Türklerde olduğunu gördük ve Adana'yı iadede tereddüt etmedik. Adana size, Ankara'da doğmuş olan millî harekâtın bir semeresi olarak iade edildi... Bir Adana'yı terk ediyoruz. Fakat size komşu ve dost olarak kalacağız."⁵⁵

8- Franklin Bouillon'un Adana'dan Ayrılması

22 Aralık 1921 Perşembe günü Franklin Bouillon, beraberinde Yarbay Mougin ve Yarbay Sarrou olduğu halde, Mersin yoluyla Fransa'ya dönmek üzere Adana'dan ayrıldılar. İstasyonda görevliler ve büyük bir halk kitlesi tarafından uğurlandılar. Müsteşar ve Vali Vekili Hamid Bey, Muhiddin Paşa ve Kurmay Albay Edib Bey'de aynı trenle Mersin'e gittiler⁵⁶. Bu yolculuk esnasında yine samimi bir hava içinde yol boyunca harabeler arasından geçilirken geçmişe ait muhasebeler de yapıldı⁵⁷.

55 Ayhan, *Adana'nın Kurtuluşu*, s.167-168.

56 Ener, *Kurtuluş Savaşında Adana*, s.291.

57 Hamid Bey, Franklin Bouillon'a "medeniyet adına dört yıl hükûmran olan kötü idareyi" en güzel şekilde ifade eden şu hatırayı anlatır: "Bir gün İran Konsolosu Asaf Han ile Albay Bremond Hükümet Caddesi'nden geçiyorlarmış. Yolda kendilerine tesadüf eden ve geçimini çamaşır yıkamakla sağlayan fakir ve safdil Hatice Abla nâmında bir kadın Bremond'a itaben "Allah ömrünüzü artırsın" demiş . Bu münasebetsiz duadan müteessür olan Asaf Han yalnız olarak dönerken yolda tekrar rastladığı kadına hareketinin isabetsizliğini hatırlatınca Hatice Abla: "Ben

İstasyonda General Bodo tarafından karşılanan heyet, bir bölük asker tarafından yapılan selâm resminden sonra Fransız karargâhının otomobilleriyle Hükûmet Konağı'na gittiler. Fransızlarca önceden davet edilen muhtelif azınlık temsilcileri ile ruhanî reisler de bu arada Hükûmet Konağı'nda bulunuyorlardı. Franklin Bouillon, buraya bilhassa kendileriyle görüşmeye geldiklerini ve memleketi terk etmek için hiç bir sebep görmediklerini söyleyince bazı Ermeniler Maraş ve Hacın vakalarından dolayı korkmakta olduklarını ifade ettiler. Bu defa Franklin Bouillon devamla "Ben de bir Katolığım. Anadolu'nun en ücra köşelerini gezdim. Oradaki Hristiyanların pek rahat yaşamakta olduklarını gördüm. Maziyi karıştırmak lâzım gelirse, burada da yapılmadık facialar, yağmalar kalmamıştır. Bunlar maziye karışmıştır. Biz şimdi istikbâl için konuşuyoruz" diyerek heyecanı yatıştırmaya çalıştıktan sonra, bu defa Hamid Bey de Ermenilere teminat olmak üzere şunları söyledi:

"Hükûmetimiz burada kanunu hakim kılmaya azmetmiştir. bu azmin tatbikine memur da benim. Kavanine hürmetten ve hükûmetimize sadakatten inhiraf etmeyecek olanlar, her kim olursa olsun, mes'ud yaşayabileceklerdir. Herhangi saik ve düşünce ile hicret edenler de binnetice nâdim olacaktır"

Hükûmet Konağı'ndaki bu görüşmenin ardından Fransız askeri kantinini gezen heyet üyeleri, bilâhirc Franklin Bouillon ve beraberindekileri getirmiş olan ve halen Mersin limanında demirli bulunan Ernest Renan zırhlısını ziyaret ettikten sonra aynı gün Mersin'den ayrıldılar⁵⁸.

---

onlara nasıl dua etmeyeyim; bizim bayrağımızın ve kitabımızın kadr-ü kıymetini öğrettiler" diye cevap vermiş." (*Defter-i Hatırat*, s.225).

58 Ayhan, *Adana'nın Kurtuluşu*, s.Ek. X-XI. Franklin Bouillon Mersinden ayrıldıktan sonra 26 Aralık 1921'de İstanbul'a vardı. (Jaeschke, *Kronoloji*, s.169).

9- Adana'nın Kurtuluşu

Her ne kadar Adana Vilâyeti'nin mülki idaresi 1 Aralık 1921'de teslim alınıp, Türk askeri de 20 Aralık 1921'de Adana'ya girdiyse de, Ankara Andlaşmasının 3.maddesi gereğince işgal bölgesinin boşaltılması iki aylık bir takvime bağlanmış ve bu süre de 4 Kasım 1921'de başlamıştı. Bu itibarla tam anlamıyla bir tesellüm ancak bu iki aylık sürenin bitiminde yani 4 Ocak 1922'de gerçekleşebilecekti. Bundan başka, yukarıda sözkonusu edilen 25 Kasım tarihli teslim protokolünde de 4 Ocak 1922 tarihinin esas alındığı görülmektedir⁵⁹.

Son günlerde bir yandan Adana'luların artan heyecanlarının bazı olumsuzluklara yol açmaması için hassasiyet gösterilirken, bir yandan da normal prosedür içerisinde yapılması lâzım gelen işlerle meşgul olundu. Meselâ, 28 Aralık'ta Ermenilerin boşalttığı evlere yerleşen bazı göçmen vatandaşlarımız, olayın kanunsuz sayılmasından dolayı karşı tarafa bir "nezaket" olmak üzere bu evlerden çıkarılmışlardı. Öte yandan 29 Aralık'ta zafer taklarının hazırlığı bitmiş, büyük bir itina ile hazırlanan 7x15 metre ebadındaki büyük Türk bayrağının dikim işlemi tamamlanmış ancak, Hamid Bey bunların kurulmasına ve asılmasına "şimdilik" izin vermemişti.

3 Ocak 1922'de Muhiddin Paşa, Vali Vekili Hamid Bey, Kurmay Başkanı Salim Cevat, Osmaniye Bölge Kumandanı Sıtkı Bey, beraberinde bazı mebuslar da olduğu halde Tarsus'a ve oradan Mersin'e giderek resmen bayrağımızı çektiler. 4-5 Ocak 1922 de Tahliye Komisyonu Başkanı Şükrü Naili Bey ile bu heyet, Fransız temsilcilerinin de katıldığı askerî törenle boşaltma işini sona erdirdi⁶⁰.

59 Türk askerinin 20 Aralık 1921'de Adana'yı teslim alışı gözönünde tutularak, 5 Ocak gününün kurtuluş bayramı olarak yanlış tarihte kutlandığı ileri sürülmüştür. Hatta 1958 yılında İçişleri Bakanlığı törenlerin 20 Aralık'ta yapılmasını bildirmiştir. Ancak, ilk günden bu yana Adana'da kurtuluş bayramları 5 Ocaklarda kutlanmaktadır.

60 Ener, *Kurtuluş Savaşında Adana*, s.292-294.

4 Ocak gecesi şehirdeki bütün camiler ışıklandırıldı, caddeler taklarla donatıldı. 5 Ocak sabahı Hükümet Konağı'nda muhafaza edilen büyük bayrak coşkuyla caddelerde gezdirildikten sonra Saat Kulesi ile Ulucami minaresi arasına gerilmiş bulunan çelik halata asıldı⁶¹. Mersin'de bulunan heyetin dönüşü hesap edilerek kutlama törenleri öğleden sonraya bırakılmıştı. İkinci üzeri yapılan törenlerden sonra⁶² bu mutlu olay Muhittin Paşa tarafından aynı gün Genelkurmay Başkanlığına çekilen telgrafla şöyle duyuruldu.

"Bugün (5 Ocak 1922) saat 14⁰⁰'de General Gouraud'un karargâhı ile Fransız boşaltma komisyonu başkanı Albay Petteled, emrindeki subaylarla bir harp gemisine binerek Mersin'den ayrıldı. Bu suretle Adana ve dolaylarının işgali sona ermiş oldu. Boşaltma ve teslim alma sırasında iki tarafın iyi ilişkilerine etki yapacak hiç bir hadisenin çıkmadığını bildirir ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin gücü olan , işgâl altındaki diğer şehirlerimizi kurtarmasını Allah'tan niyaz ederim."⁶³

Ankara Antlaşması gereğince Fransızlar bölgeyi boşaltmayı kabul etmiş olduklarından hükümet hemen buralarda yeni idare kuruluşları düzenlemiş ve 1 Aralık 1921'de Adana'da, Tarsus'da, Ceyhan'da ve Yumurtalık'ta, 3 Aralıkta Osmaniye'de, 4 Aralıkta Antep'te, 8 Aralıkta Kilis'te ve 1 Ocak 1922'de de Dört Yol'da sivil idareyi kurmuştu⁶⁴.

61 Ayhan, *Adana'nın Kurtuluşu*, s.170.

62 Ener, *Kurtuluş Savaşında Adana*, s.294.

63 *Türk İstiklâl Harbi IV.Cilt Güney Cephesi, (15 Mayıs 1919-20 Ekim 1921)*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1966, s.255.

64 TBMM Zabıt Ceridesi, C.XVI, 2.Basılış, Ankara, 1958, s.18-19.

10- Çukurova Bölgesindeki Ermeniler ve Hamid Bey

20 Ekim 1921 de Fransızlarla Ankara Andlaşması'nın imzalanması en çok Ermenileri telaşlandırmıştı. Zira onlar, şimdiye kadar yaptıkları kötülüklerin hesabını verme zamanının geldiğini kabul ederek, kütleler halinde Kilikya'daki şehirleri terk etmeye başlamışlardı bile. Ermenilerin bu telaşını ne General Gouraud'un 9 Kasım da yayınladığı bildiri, ne Franklin Bouillon ile Muhiddin Paşa ve Hamid Bey'in birlikte yayınladıkları 1 Aralık tarihli bildiri ve ne de Mustafa Kemâl Paşa'nın Adanalılara hitaben yayınladığı 5 Aralık 1921 tarihli beyannâme⁶⁵ önleyebildi.

Gerçekte, Ankara Andlaşması ile azınlıklar emniyet ve huzur bakımından herşeyi kazanmış olmakla beraber, Andlaşmanın uygulama aşamasında en hassas konunun azınlıklar daha doğrusu Ermenilerle ilgili meseleler olacağı aşikârdı. Bu itibarla gerek Türk tarafının, gerekse Fransızların bu meseleye "hassasiyetine binaen" özel bir önem verdikleri de gözden kaçmamaktadır. Bundan dolayıdır ki, taraflar arasında yürütülen müzakerelerde Ermenileri "temin" edici sözlerin fazlasıyla sarfedildiği görülmektedir. Dahiliye Müsteşarı Hamid Bey, daha sözkonusu müzakereler başlamadan evvel Yeni Adana gazetesine konu ile ilgili olarak verdiği beyanatında; "iki haftadır Adana'daki Ermeni vatandaşları mantıksız bir heyecan kolları arasına almış, bir an evvel kendilerini dışarı atmak için çırpınıp duruyorlar. Hiç bir nasihat, hiç bir teminat bu müellim akıntının önüne geçemiyor" dedikten sonra, Ankara Hükümeti'nin de görüşü olmak üzere "Biz artık bu heyecanın, bu sefaletin menba ve müessiratını aramıyacağız" diyerek gerekli garantiyi açıkça vermişti⁶⁶. Bundan başka, 22 Kasım'da Yenice'de

65 Mustafa Kemâl Paşa'nın 5 Aralık 1921 tarihli beyannamesinin tam metni için bkz. Arsan *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannâmeleri, Cilt:IV, 1917-1938, T.İ.T.E Yayınları: I, Ankara, 1964, s.442-444.*

66 *Yeni Adana*, 20 Teşrinisâni 337 (20 Kasım 1921) Sayı: 181.

yapılan ilk toplantıda da yine bu yolda garantiler verilmiş bulunuyordu⁶⁷. Ancak, bütün bu teminatlara rağmen Ermeniler

67 Bütün bu gelişmeler ve Ermenilerin kaygıları 29 Kasım 1921'de Sis Başpiskoposu tarafından Paris'teki Ermeni delegelerine yazılan şu mektupta izah edilmekteydi:

29 Kasım 1921'de Sis Başpiskoposu Paris'deki Ermeni delegelerine, İskenderun'dan aşağıdaki mektubu göndermişti.: "Franklin Bouillon anlaşmasından sonra Ermeniler'de panik başlaması üzerine bütün işgâl bölgesindeki şehirlerin temsilcileri ile yapılan müzâkerede bir karara varılamamıştır. Bunun da sebebi, Kemalistler gelirlerse bir katliâmdan korkulmasıdır. Ermenilerin nereye gideceklerini ve ne yapacaklarını düşünerek parışan olmamaları hususunu görüştük. Fakat Ermeniler bu arada kaçmaya başladılar. Böyle toptan mühâcereti Kemalistler beklemiyor ve arzulamıyorlardı. Bunun için Pozantı'dan bizim din şeflerimizle görüşmek istediklerini Adana'daki ajanları ile bize birdirdiler. Adana'daki Kemalist ajanları şunlardı: Süleyman Vahit, Gergerli Ali Remazanoğlu ve Mustafa Efendiler. Bu ajanlar Adanalı Suphi Paşa ve Fuat Dıblan imzaları ile şeflerimize bir mektup getirdiler. Bu mektup da, Suphi Paşa ve Dıblan Bey Kelebek veya Dikili'de bizimle görüşmek istediklerini yazıyorlar ve bizi oraya davet ediyorlardı. Fransız otoriteleri bu daveti kabullenmemizi istediler ve temsilcilerimizin oraya gitmeleri için emirlerine araçlar verdiler. Hristiyan cemâatından Monsenyör Elise, Monsenyör Keklikyan, protestan papaz Harutionian ayrıldı. Bunlar yanlarına bir Ermeni, bir Rum ve bir de Çukur Arslan isimdeki Türk'ü alarak 15 Kasım 1921'de Kemalist ajanları tarafından Kelebek'e götürüldüler. Biraz sonra Kemalistler geldiler. Suphi Paşa hiç bir resmî sıfatı bulunmadığı için Ankara Hükûmeti adına konuşmayacağını bildirek ilk defa söze başladı ve bununla beraber bir memleket çocuğu olarak ve hemşerilik duygusu taşımak dolayısıyla burada toplanıp görüşmeyi vazife bildiğini, bilhassa Ermenilerin kaçmalarını önlemek üzere bir karar almayı düşündüğünü ilâve etti. Sözüne devamla Kemalist Hükûmet fevkalâde iyi ve dürtüst bir hükûmet olduğunu, Türk kanunlarının İslâm ve Hristiyanlara aynı şekilde tatbik olunacağını ("Suphi Paşa husûsî direktifle bu mülâkatı yapmıştır") bildirdi. Delegelerden Dr. Şeref ve Dıblan Beyler de aynı şeyi tekrarladılar. Din şeflerimiz Türk-Fransız anlaşmasının Hristiyanlara hayatlarını garanti eden özel bir maddesi bulunmadığını, Türk delegasyonu da resmî bir sıfatı hâiz olmadığına göre kendilerinin samimiyyetine inanmakla beraber bunun bir garanti ifade edemeyeceğini söylediler. Maamâfih ellerinden geleni yapacaklarını va'd ile oradan ayrıldılar. Bu vaziyet karşısında Hâmid Bey ile ki, o Kemalistlerin Adana Valisi idi, Muhiddin Paşa ve bilhassa Albay Sarrou'nun ısrarı üzerine Fransızlar, 22 Kasım'da mümessillerimizi Türk delegeleriyle bu sefer Yenice'de görüşmeye da'vet ettiler. Aynı gün Franklin Bouillon, Tarsus ve Mersin temsilcileri olduğu halde maiyyetiyle oraya geldi. Onun başkanlığında toplantı yapıldı. Fransız konsolosu Laporte bu müzakereye katıldı. Yine aynı sözler söylendi ve Ermenilerin gitmemeleri için ısrar edildi. 23 Kasım'da Franklin Bouillon, din şeflerimizi hususî olarak kendi evine (eski istasyonda) çağırdı ve onlara, Kemalist Hükûmetin çok iyi niyyet beslediğini ve bütün haklarımızı koruyacağını söyledi ise de bunun da resmî bir garantisi yoktu. Bu sebeple Hristiyan (Ermeni, Asurî) halk ümidini keserek her türlü vasıtalandan

selâmeti kaçırmakta bulmuş, Adana, Mersin ve Tarsus'u terk etmeye başlamışlardı.

Konuyla ilgili olarak Le Temps Gazetesi'nin 6 Ocak 1922 tarihli sayısında, Franklin Bouillon ile Muhiddin Paşa ve Hamid Bey'in büyük bir azim, zekâ ve hulusi niyyet ile ibraz ettikleri vurgulandıktan sonra, Fransız tahliyesinin vukubulmasının katliamlara mucib olacağına iddia edildiği, hatta heyecan tevlid etmek için şayân-ı nefret teşebbüsatta bulunulduğu ve fakat Fransa'nın sözünü tutarak kimsenin ölmesine ve yaralanmasına müsaade edilmediği de kaydedilmekteydi. Yine aynı gazete, toplam Hristiyan nüfusunun iddia edildiği gibi 300.000 olmadığı, aksine bunların 53.712'ye ulaşabildiği, işgal bölgesinin boşaltılması sırasında 49.884 kişinin göç ettiği, 3.828 kişinin ise ülkede kaldığına da temas etmişti. Nitekim bir müddet sonra Dışişleri Komisyonu'nda bilgi veren General Gouraud işgal bölgesinin boşaltılması sırasında, hiç bir Ermeninin katledilmediğini ve saldırıya uğramadığını açıklayacaktı⁶⁸.

---

faydalanmak suretiyle limanlara kaçtılar. Adana'da yalnız memurlar ve hastalar kaldı. Okullar kapandı. Ermenilere yardımcı olamadığımız için General Dufieux vasıtasıyla General Gouraud'ya bir telgraf yollandı. Yetimlerin, hastaların Fransızlar tarafından naklini ve diğerlerinin Dörtyol'dan İskenderun'a taşınmasını istedik, bizim de Haleb'e sevkimizi rica ettik. 23 Kasım'da General Dufieux'den cevap aldık. Kendisi 25 Kasım günü gümemiz için hazırlıklarımızı tamamlamamızı ve bizimle görüşeceğini bildiriyordu. 29 Kasım'da Franklin Bouillon, Fransız Konsolosunu İskenderun'a gönderdi. Mumaileyh bizimle uzun bir görüşme yaptı. Bu konuşmanın özeti şu idi: Gelecek olan hükümet âdil olacak, azınlıkların menfaatlerini koruyacaktır. Bunun için göç edenleri sefâletten ve mülklerini tehlikeye düşürmekten kurtarmak lâzımdır. Bu sebeple gidenler geri dönsünler. Sizin buradan ayrılmak istemeniz Ermeni halkı arasında Türk-Fransız hükûmetine karşı olan güveni kırar. Aynı zamanda bu hareketiniz Fransa'ya sadakatsizlik sayılır. Kilikya'da Fransızlar sizler için 5.000 evlâdını toprağa verdi dedi ve Hamid Bey'in de dürüstlüğünden bahsetti. Konsolos Mösyö Laporte'un bu sözlerine karşılık, evet Hâmid Bey Diyarbakır'da iken hakikaten çok dürüst davranmıştır, kendisini biliyor ve güveniyorum. Fakat bir adamın şahsına itimad edilerek hristiyanların hayatı tehlikeye atılmaz, Fransızların bize yaptıklarını takdirle anarız. Amma buna karşılık 30000 Ermeni de mütâreketen beri Fransızlar için ölmüşlerdir, cevabını verdim ve bahsi kapadım. 25 Kasım'da da Adana'dan İskenderun'a gittim." (Ener, *Kurtuluş Savaşında Adana*, s.152-155).

68 Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda*, s.223.

25 Kasım 1921 tarihli teslim protokolünün 4.maddesinde vurgulandığı üzere, muhaceret edenlere 4 Ocak 1922'ye kadar Fransız pasaport daireleri tarafından seyahat varakası verilecekti. Bu noktada Fransızlar, bir panik havası içinde Ermeni muhaceretini tasvip etmemekle beraber, yine de talep olunan pasaportların hazırlanmasında yardımcı olmuşlardır. Diğer yandan, önleyemedikleri kaçış esnasında, Fransızlar tarafından Ermenilere vasıta temininde de kolaylıklar sağlandığı görülmektedir.

Adana-Mersin ve Adana-İskenderun arasında bütün trenler bir taraftan Ermenileri, diğer taraftan Adana, Tarsus, Ceyhan ve Osmaniye'yi tahliye eden Fransız kuvvetlerini taşıyordu. Bu yüzden tren seferleri çok artmış, Mersin ve İskenderun'da görülmemiş bir insan kalabalığı toplanmıştı. Mersin'de üç beş gün içinde kaçan Ermenilerin sayısı 21.360 kişiyi bulmuştu. Fransız Akdeniz Filosu, Ermenilerin Kilikya'dan kaçışını himaye ediyordu. Bu arada Mersin'de pasaport işlemleri Ermeni kilisesi tarafından da yapılmaya başlanmıştı.

İlk kafiye Kıbrıs'a çıktı. Bu kafileden ölenler olmuş, bu yüzden Kıbrıs iskelelerine muhacir çıkaran vapurlar İngiliz karantinasına alınmıştır. Bu karantinanın doğurduğu sıkıntılı durum karşısında Ermeni ve Rum muhacirlerini taşıyan vapurlar Sakız Adasına yönelmişlerdir. Bu sırada Filistin, Kıbrıs, İstanbul ve İzmir'e daha fazla Ermeni muhaciri kabul edilemeyeceği açıklandı. Oysa, Mersin'de daha 15.000 Ermeni korku ve telaş içinde vapur beklemekteydi. Ermenileri ve Rumları taşıyan vapurların bir kısmı Tarsus ve Mersin'li gayrimüslim tüccarlar tarafından kiralanmışlardı⁶⁹.

11- Adana'da Hamid Bey'in Karşılaştığı Diğer Sorunlar

Ankara Andlaşması'nın uygulanması sırasında detaylarda bazı anlaşmazlıklar da çıktı. Hamid Bey Dahiliye Müsteşarı ve Vali Vekili

69 Ayhan, *Adana'nın Kurtuluşu*, s.146-147.

olarak ortaya çıkan sorunların giredilmesine yönelik bazı çabalar içinde bulundu. Daha ziyade "hudut, meselelerindeki anlaşmazlıklardan" kaynaklandığı görülen sorunların çözümünde Hamid Bey'in gösterdiği gayretler onun hatıralarında şöyle anlatılmaktadır:

"Hudut meselelerinin hal ve tesviyesi hususî bir komisyona verilmiş olmakla beraber⁷⁰ pürüzlü iki nokta Franklin Bouillon ile hususî müzakereleri hatta tartışmaları gerektirdi. Bunlardan biri Dört Yol'du Biz Adana'ya dahil olur olmaz, canice hareketlerinden korkmaya başlayan bir kısım Ermeniler bu kazaya sığınmışlardı. İşgal altındaki bölge tahliye olunup muhit daraldıkça Ermeniler burada yoğunlaştı. Toplanan silahlı kuvvetlerinin adedi binlere vardığı, mukavemet ve hatta civar köylerimize tecavüz hazırlıkları yaptıkları haber alınıyordu. Bu söylentiler beni hiç heyecanlandırmadı. Yalnız, kazanın teslim alınmasını sona bıraktım. Albay Petteled de "bunların teslimden evvel tamamiyle silahtan tecrit olunacağını ve aksi takdirde hudut haricine sevk edileceğini" vaad etti. Tereddüt etmedim.

İskenderun Körfezi'ne tamamiyle sahip olmak emelini besleyen Franklin Bouillon bu vaziyeti fırsat sayarak Dört Yol'un, daha doğuda bir kısım arazi ile değiştirilmesini teklif etti. İskenderun ile aramızda zararlı bir tampon yaratılmasını güden bu teklif hakkımızda hayırlı değildi. Hudut üzerine daha şimdiden husumet ilanından çekinmeyen bir unsur ikamesi, dost geçinmek isteyen iki devlet arasında mütemadî bir tartışmaya ve komşuluk münasebetlerini bozmaya vesile olacağı için

70 Ankara Andlaşması'nın 8.maddesi gereğince bir sınır komisyonu teşkil edilerek başkanlığına Antep Bölge Komutanı Albay Hayri getirildi. Bu komisyonların emirlerine ikişer subay verildi. Sınır komisyonuna bir de dışişleri memuru katılmıştı. Bir süre sonra sınır komisyonunun işlerini kolaylaştırmak için Meydanekbez'den itibaren sınır ikiye bölünerek buradan Fırat'a kadar olan bölgeye ikinci bölge denildi. Albay Hayri'de bu kesilmiş komisyon başkanlığına, buradan Payas'a kadar olan bölgeye de birinci bölge denilerek komisyon başkanlığına Kurmay Albay Aziz Sami atandı. Her iki komisyona haritacı subaylar da verildi. Bir süre sonra Fransızların isteği üzerine İkinci Bölge Komutanlığından Albay Hayri alınarak yerine depo kıtaatı müfettişi Albay Edip atandı. (*Türk İstiklâl Harbi IV, Güney Cephesi, s.253-254*).

bu teklifi kesin olarak reddettim. Büyük bir ihtimalle kötü niyete yorulacak böyle bir teklifin katıyyen Ankara'ya karşı ileri sürülmemesini tavsiye eyledim. Bulunulan zeminin müsaadesine göre bir el çabukluğu yapmak gayesini güden Bouillon bir daha bundan bahsetmedi. Bununla beraber her ihtimale karşı ben, Vekâleti haberdar etmekten geri kalmadım.

İkinci anlaşmazlık noktasını Hassa Kazası'nın merkezi teşkil ediyordu. Bu mevki, İtilâfnâmede yazılı Payas'ın güneyini Meydanıekbez'e bağlayan düz hattın rûçhaniyeti iki tarafça kararlaştırılmış bulunan erkâniharbiye haritasına göre güneyinde değil de, hemen üzerine temas ediyordu. Fransız karargâhının haritası ise kuzeyde bırakmak suretiyle bize müsaitti. Mücerret bir kazanın merkezi olmak itibariyle bu mevki terketmek bize ve hassaten Osmaniyeye Livası ahalisine pek giran geliyordu.

Fransızları müsaadekârlığa iten mecburiyetlerden faydalanmak için ne olursa olsun ısrara karar verdim. Franklin Bouillon ile bu hususta vaki olan münakaşalar bir neticeye bağlanamamakla beraber, ilerisi için ümit vericiydi. Albay Petteled daha uzlaşıcı görünüyordu.

Müzakerelerin uzayıp gittiği bir sırada sıtmaya tutuldum. Bir gün 39/40 derece hararetle çabalarken Bouillon, Muhiddin Paşa ile ziyaretime geldiler. Bittabi kendilerini yatakta bulunduğum halde kabul eyledim. Vaziyetimden müteessir olan Bouillon gönlümü almak için hiçbir şeyi esirgemedi. Ben bu vaziyette dahi kendimden ziyade Hassa'yı düşünüyordum. Meselenin ne neticeye bağlandığını sordum. Bu sual, Muhiddin Paşa ile Bouillon arasında münakaşayı tazeledi. Paşa'nın ısrarı üzerine Bouillon:

- Zavallı Fransa'ya hiçbir şey bırakmak istemiyormusunuz? deyiverdi. Bu söz bana bir elektrik seyyalesi gibi tesir etti. Hemen fırlayıp karyolanın kenarına dayandıktan sonra:

- Efendil Biz sizden ne Şampanya'nın ve ne de Britanya'nın bir parçasını istiyoruz. Vatanımızın bir parçası için mücadele ediyoruz.

Ellerinden zorla alınan arazinin acısını yarım asır unutamayan Fransızlar, biri tahrik ve tehyiç eden hissi pekâlâ takdir ederler. Siz, Suriye'de muvakkat bir mandatersiniz. Hassa'yı Araplar için almak istiyorsunuz. Bunda, Fransa'ya doğrudan doğruya ait olan bir cihet yoktur. Asırlarca beraber yaşadıkları, maddî ve manevî birçok bağ ile bağlı buldukları âlicenap bir unsura karşı küfrân-ı nimet eden Suriye'lilere o kadar bel bağlamayınız. Bize yaptıklarını size tekrar eylemeleri uzak bir ihtimal değildir. Her vesile ile yüksek ruhunu ve kahramanlığını takdir eylediğiniz Türklerin dostluğu size daha faydalı ve lüzumludur" deyip, fazla heyecandan takatim kalmadığı için yerime uzandım. Hal ve vaziyetin canlandırdığı bu kısa hitabe Franklin Bouillon üzerinde kâfi derecede tesirini gösterdi. "Hassa'yı, bu yerin dukalığı unvaniyle beraber bana terk etmek için bütün kudretini sarf edeceğini" lâtife ile karışık bir surette ve vaadederek, bir müddet sonra gitti.

Ben bu söze mum yapıştırdım. Yataktan kalktuğum gün derhal iade-i ziyaretle bu tatlı vaadi Petteled ile beraber ikisine de daha sarıh ve kesin surette tekrar ettirdim. Artık Hassa bizim olmuştu.

Birkaç gün sonra Bouillon, Muhiddin Paşa ile Hudut Komisyonu Reisi Edib Bey'i davet etti. Ben, ilk defa olarak bu davetten istisna edilmiş bulunuyordum. Hikmeti sonradan anlaşıldı. Arkadaşlara Paris'ten geldiğini iddia ettiği bir telgrafnâmeyle göstererek Mösyö Birand'ın (Fransa Başbakanı) Merkez kazayı terke razı olmadığını bildirmiş. Bu bahane herhalde yeteri kadar kanaat verici değildi. Bu tebligatın yapıldığı sırada Petteled'in bulunmaması arkadaşların dikkatini çekmiş. Hatta bazı belirtilerden albayın Bouillon ile aynı fikirde olmadığını sezmişler.

O günün akşamı Muhiddin Paşa tarafından askerî idarece ziyafete davetliydik. Bütün gün sağ ve salim vazifesi başında bulunan Petteled, yemekten yarım saat önce bir tezkere göndererek hastalığı sebebiyle itizar beyan eyledi. Bu beklenmeyen hal, arkadaşların

hissiyatını teyit ediyordu. Bu hal, zekî Fransız'ın gözünden kaçmadı. Yemek esnasında, "alışılmışın dışında niçin kederli olduğumu" sordu. Petteled'in ani hastalığına müteessir olduğumu söyledim.

- Petteled'i o kadar çok mu seviyorsunuz? demesi üzerine,

- Hadisat kendisini sevdiriyor. Hissiyat fazilete meftundur, cevabını verdim. Maksadımı anlatmak için bundan fazla ızahata lüzum yoktu.

Ertesi günü Bouillon hepimizi davet ederek Hassa'yı tekrar masa üzerine koydu. Telgraf efsanesini tekrar eylemesi üzerine; "Bu telgrafın altında veya üstünde bulunmak vesilesiyle dikkatimizi çeken bu küçük noktaya Briand'ın kendiliğinden sahabeti mümkün olamayacağını" beyan ettim. Uzun münakaşadan sonra "Başbakan'a cevap vererek, keyfiyeti kesin olarak lehimizde halledebileceğini ve şimdiden terk keyfiyetinin emr-i vaki telâkki olunabileceğini" söyledi. Bu mesele bir daha aramızda tekrarlanmadı.

Bouillon'un, Akşehir karargâhında aramızda geçen mücadeleyi biraz abartarak tasvir eylediğini ve boğazına sarıldığımı ilave ettiğini sonradan öğrendim⁷¹. Yalnız dönüşünde, uğrunda birçok mücadelede bulunduğumuz Hassa'nın devlet erkânınca meçhûl bulunduğunu, hatta Paşa'nın huzurunda bahis mevzuu olduğu vakit, Hariciye Vekili Yusuf Kemâl Beyin, Erkânıharbiye Reisi Fevzi Paşa'dan "Hassa nerededir" diye sorduğuna Albay Sarrou'nun şahit olduğunu beyan ederek "benim beyhude asabiyet gösterdiğimi" ima etmek istediye de "davanın lehine değil, aleyhine bir delil teşkil eylediğini, çünkü Hariciye Vekilimizce meçhûl olan bir yerin Fransa Başbakanı'nca da bilinmemesi lâzım geleceği" cevabını verdim. Franklin Bouillon'u ve sonradan, 4 Ocak'ta Mersin Belediyesi'nce tertip olunan mükellef bir ziyafetten sonra

71 Hamid Bey, hatıralarında bu olayların hangi tarihlerde cereyan ettiğini kaydetmemekle beraber, Franklin Bouillon'un Hariciye Vekili Yusuf Kemâl Bey ile 15 Aralık 1921'de Konya'da görüştüğü (Jaeschke, *Kronoloji*, s.169). Dikkate alınacak olursa, yukarıdaki tartışmaların 1 Aralık-15 Aralık 1921 tarihleri arasında yapıldığı ortaya çıkar.

Petteled'in başkanlık ettiği Umum Fransız askerî heyetini dostluk gösterileri arasında selâmetledik. Epeyce müddet daha geciken Hassa'nın kesin tesellümü, ancak Mersin'de Fransız harp sefinesinde General Gouraud ile vaki olan mülakâtımızda müyesser oldu⁷².

12- Hamid Bey'in Fransız İşgal Dönemiyle İlgili İzlenimleri

Hamid Bey hatıralarında, Fransızların gidişinden sonra, geride bıraktıkları ile ilgili olarak aşağıdaki ilgi çekici mütalâayı yapmaktadır:

"Fransızlar arkalarında iyi anılar bırakmadılar. Hele Albay Bremond, kumandan Kastelye gibi bilmem hangi meziyetleri dolayısıyla idareye ayrılan bazı subaylar taassuplarıyla, garazkârlıklarıyla, suistimalleriyle, medeniyetin beşiği, demokratik idarenin nümûnesi telâkki olunan Fransa nâmına pek çirkin ve müessif hatırat bıraktılar. Bunlar zamanında, Müslümanlara karşı uygulanan zulümler sayısızdır. Bremond'un sehpaye götürülen bir mazlumu uzun bir pazarlık neticesinde üçbin lira mukabilinde tahliye ettiğini, orada tavassut eden İran Konsolosu Asaf Han'dan öğrendim.

...Franklin'e söylemekten çekinmediğim gibi, hayallerde parlayan Batı Medeniyetinin içyüzünü göstermiş olmaları itibariyle Fransızlara şükran borçluyuz. Biz kulaklarımıza ilelebet küpe gelecek bir dersle kurtulduk. O yaldızlı medeniyete yıllardan beri aşık olan Suriye'liler bugün o yaldızın maskeleyiği boyunduruk altında inliyorlar. Garibi şu ki, Fransızlar da hemen 150 yıldan beri özlemini çektikleri mâşukalarına kavuştuklarından dolayı memnun ve sevinçli bulunuyorlar. Birgün Albay Petteled, Suriye'den bahsederken:

-Evelce bu yer sizin nikâhlınızdı, biz tatlı tatlı kur yapıyorduk. Şimdi sizin eski vaziyetinize düştük, demişti.

Tahliyeden sonra öteden beriden bazı serseri çocuklar tarafından Fransız mezarlarına yapılan taarruz, bazı müfritler tarafından büyütölmek istenildi. Bilhassa, Gran Kleman nâmında papaz ruhlu bir amiralin Mersin'de bulunmasına tesadüf eden bu neviden bir tahrip, amiral tarafından adeta büyük bir siyasî hadise şekline sokulmak istenildiyse de, hatanın tashihi esnasında bizim de her millet gibi cins ve mezhep farkı aramaksızın ölümlere saygılı bulunduğumuz izhar ve isbat edilmekle münakaşaya fırsat verilmedi. Mutasarrıfın, Polis Komiserinin azillerini talebe ve daha bir takım manâsız iddilalara kalkan amiral cenapları, Fransa Cumhurbaşkanı Poincarè'nın azarlamasına maruz kaldı. Amiralin ısrarıyla muvakkat Heyet Reisi Laporte tarafından vilâyet makamına verilen notaya: "Hükümetin kabirleri muhafaza hususunda gerekeni yapmaktan geri kalmadığını, ancak Türk zabıtasının Fransız mezarlarının bekçiliğini yapamayacağını" bildirdim. Pek nazık ve millî şerefi takdir eden Laporte daha ileri gitmedi⁷³.

C- HAMİD BEY'İN ADANA VALİLİĞİ

1- Hamid Bey'in Adana Valiliğine Asaleten Tayin Edilmesi

Bilindiği gibi Hamid Bey, Ankara Andlaşması'ndan sonra Adana vilâyetindeki mülki idareyi teslim almak üzere hükümet tarafından görevlendirilmişti. Bu vazifeyle 9 Kasım'da Ankara'dan ayrılmış ve Fransızlarla yapılan müzakerelerde Dahiliye Vekâleti Müsteşarı sıfatıyla hazır bulunmuştu. Her ne kadar 1 Aralık 1921'de Adana'nın mülki idaresinin devir tesliminde henüz vali vekilliği ile görevlendirilmemişse de, gerek taşıdığı yetkiler ve gerekse idare hayatındaki tecrübesi itibariyle, işlerin tanzimiyle yakından ilgilenmişti. Ancak, Hilmi Bey'in yetersizliğinden dolayı görevinden alınması üzerine Aralık ayı

ortalarından itibaren bu defa Adana Vali Vekilliği ile de görevlendirilmişti. Türk askerinin 20 Aralık'ta Adana'ya girmesi ve bölgedeki tahliye işlemleri bu dönemde meydana gelmiş ve nihayet Adana 5 Ocak 1922'deki kurtuluşuna yine onun Vali Vekilliği döneminde ulaşmıştı.

Ankara Hükûmeti bütün bu olaylardan sonra, Dahiliye Vekili Fethi Bey aracılığı ile kurulan düzenin muhafazası ve Fransızlarla başlatılan iyi ilişkilerin devamı gerekçesiyle Hamid Bey'e Adana Valiliğini kabul etmesi teklifinde bulundu. İlk etapta Hamid Bey'in bu görevi kabul etmemesi üzerine bu defa ısrarcı olundu. Onun Adana'da kalmak istemeyişinin "kendince" haklı sebepleri de vardı ki, bunlar hatıralarında şu şekilde izah edilmektedir:

"İlk olarak, memlekette salâhın evvelâ merkez mekanizmasının düzenlenmesiyle mümkün olacağı hakkındaki kanaatim değişmezdi. Onun için ben, bundan sonra ilmî bir sahada çalışmayı daha uygun ve faydalı görüyordum.

İkincisi istikrarsız olan valilik hayatından bezmiştim. İlk bulunduğum kaza müstesna olduğu halde, bir yerde memuriyet müddetim dört haftaya kadar indiği halde, hiç bir vakit bir yılı doldurmamıştı. Fazla gayret dahi, daha muhtaç yere gönderilmeyi, netice itibariyle de mağduriyeti mucib oluyordu.

Üçüncüsü: Bazı yetkisiz mebusların telkinleriyle vilâyetler teşkilâtında yapılan değişiklikler, işleri muntazam olarak yürütmeye müsait değildi.

Dördüncüsü: Zabıtaya verilen maaş ve bilhassa jandarmaya verilmek istenilen altı lira ile yeniden istirdat olunan ve siyasi vaziyeti itibariyle sınır vilâyeti bulunmakla beraber, düşmanların tenkit ve taarruzuna marûz bulunan bir yerde tasavvur ettiğim gibi örnek olacak bir idare kurmak mümkün değildi. Bilhassa valiye tahsis olunan 8 bin kuruluş maaş, Fransız heyetinin şoför dememek için tercümana vermekte oldukları ücretten çok aşağı idi. Bu maaşın, yabancıların iltizam

eylediği ihtişam ve saltanat karşısında makamın şeref ve haysiyetini muhafaza değil, valiliğe yükselinceye kadar çoluk çocuğu çoğalmış bir aile için "def-i cû bile müstahil" idi⁷⁴.

Yukarıda ileri sürdüğü gerekçelerle Adana Valiliğini kabul edemeyeceğini Dahiliye Vekâleti'ne bildiren Hamid Bey'e cevaben "lüzum ve zarurete mebni memuriyetinin irade-i milliyeye ıktiran eylediği" bildirildi. Fethi Bey, bundan başka Adana'daki mebusları makine başına davet ederek Hamid Bey'in yalnızca kendi tahsisatı için görevi kabullenmek istemediğini ve kendisinin ikna edilmesini istedi. Bu arada şikayete konu olan jandarma tahsisatı ise altı liradan onbeş liraya yükseltildi. Hamid Bey'in ifade ettiğine göre; "artık meselenin şekli bir feragat ve fedakârlık imtihanına dönüşmüştü." Bittabi her zamanki gibi o da "nefis fedakârlığını göze alarak bu görevi kabul etmek zorunda kaldı"⁷⁵.

Dahiliye Vekâleti'nin dayatmaları ve emr-i vakileri üzerine "kerhen" Adana Valiliğini kabul edip, bu göreve 8 Ocak 1922'de naklen tayin edilen⁷⁶ Hamid Bey, her ne kadar bir aydan fazla bir müddetle "Vekil" imzasını kullanmaya devam ettiyse de⁷⁷, yine de tam bir azimle vilayet işlerine koyuldu.

Hamid Bey, hemen her defasında yaptığı üzere, Adana'da da ilk olarak Vilâyet Meclisini toplayarak, meselelerin tesbitine ve çözüm

74 *Defter-i Hatırat*, s.226-227.

75 *Defter-i Hatırat*, s.227.

76 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No.28. Dahiliye Vekâleti'nin 5 Nisan 1926 tarihli yazısına Tahrirat Kaleminin Adana Defterdarlığı'ndan alınan bilgilere dayanarak 11 Nisan 1926'da verdiği cevaba göre, Hamid Bey'in Adana Valiliği'ndeki görevi Vali Vekilliğine tayin olduğu 14 Kanunuevvel 337/(14 Aralık 1921) tarihinden başlatılmaktadır. (İBA, D.742).

77 *Defter-i Hatırat*, s.227. Esasında Hamid Bey bu arada ciddî olarak istifa etmeyi düşünmüştür. Dahiliye Vekâleti'nin tahkikatından anlaşıldığı üzere "...mumaileyhin cereyan eden muhabere ve muameleye nazaran istifa ettiği ve istifa mahiyetinde telakki edilen mevzuu-bahs telgrafın 22 Kanunusâni 338 (22 Ocak 1922) yazılmış olduğu halde beş ay sonra kesb-i katiyyet ettiği anlaşıldığından..." (İBA, D.742, Dahiliye Vekâleti'nin 28 Mart 1926 tarihli tahrirâtı)

yolları aramaya koyuldu. Bundan başka, 29 Ocak 1922'de Adana Meclis-i Umumisi, Mustafa Kemâl Paşa'ya aşağıdaki "teşekkür" ve "muvaffakiyet temennisi" muhtevalı telgrafi çekti. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 11 Şubat 1922 tarihli oturumunda okunan telgraf şöyleydi⁷⁸:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerine

Adana Meclis-i Umumisi bugünkü mevcudiyetini bahşeden Başkumandan Paşa Hazretleriyle Büyük Millet Meclisi'ne arz-ı şükranla beraber, aynı muvaffakiyetin vatanın aksam-ı müstevliyesinde bir an evvel tecellisini Cenab-ı Hak'dan temenni eyeriz. 29.1.1338 (1922)

Adana Meclis-i Umumisi Nâmına

Hamid

2- Adana'da Asayiş Meselesi

İdarî meselelerin hallinde öncelikli olarak asayiş ve emniyetin sağlanmasının gerekliliğine inanan Hamid Bey, Adana'da Fransızların bölgeden çekilmelerinden sonraki asayiş sorunlarını hatıralarında şöyle kaydeder:

"Ordunun gözde efradından ayrılmış, güzel giydirilmiş, imkân nisbetinde karınlarını doyurmaya müsait maaşlarını onbeş günde bir alan zabıta memurları ile asayişin temini güç değildir. Nitekim jandarma, vazifesini tamamen yaptı. Polis de sinesinde bir takım feci hatıra izleri besleyen şehirde sükûnu ve emniyeti sağlamakta jandarmadan geri kalmadı ise de, ne yazık ki memleketin en zengin tüccarı olan Mehmed Efendi'nin katili, bir takım siyasî tezvirlere içinde gömülüp kaldı.

Bununla beraber, göç eden 60.000 gayrimüslimin metrukâtı içinde en değersiz zayıta yer bırakılmamış olması, istirdattan önceki üzücü hadiselerle rağmen en küçük vakaya bile meydan bırakılmamış olması zabıtamızın lehine kaydolunabilecek faziletli bir başarıdır.

Mülhakatın idare ve inzibatı da merkezle ahenk içinde yürüyordu. Çalışkan, doğru, uzağı gören ve tedbirli Mutasarrıf Fahreddin Bey'in idaresindeki Mersin, yaralarını sarmaya çalışıyordu. Tecrübe görmüş bir mutasarrıfa sahip bulunan Osmaniye'de, arazisinin engebese ve asayışı pek yolunda bulunmayan Maraş'la hudut komşusu bulunmak itibarıyla emniyet, arzu edildiği gibi değildi. Maraş eşkiyası bir vakit Kozan Livası'na musallat olmak istedi ise de zabıtamızın gayreti eşkiyaları derhal tenkil eyledi"⁷⁹.

3- Hamid Bey'in Adana'yı Kalkındırma Çabaları

Hamid Bey, idarecilik hayatının son durağı olan Adana Valiliğinde, esasında çok problemlili olmayan asayiş meseleleriyle uğraşırken, bir yandan da Çukurova'nın münbit toprakları üzerinde oturan ve fakat uzun yıllardır harpler ve işgaller sebebiyle fakir düşmüş olan halkın refah seviyesini yükseltmeye yönelik teşebbüslerde de bulunmuştur. Hamid Bey hatıralarının bu son kısmında, toprakların verimli bir şekilde işletilebilmesi için gerekli görülen sermaye temini için sarfettiği mesaiyi şöyle anlatmaktadır:

"İşgal sırasında, Yunan mitolojisine vücut veren Homeros'un hayallerini canlandıran kahraman Adana ahalisi varlarını, yoklarını vatan müdafaası uğrunda vakfetmek, teşkilât-ı milliyeyi kendi mallarıyla sürdürmek ve paralarıyla cephaneye satın almak suretiyle sermayece fakir düşmüşlerdi.

Onbinlerce dönüm toprağa sahip bulunan kişiler, bir kaç dönümü işletemeyecek hale gelmişlerdi. Köylüde hayvan kalmamıştı. Onun için valiye düşen ilk görev feyiz ve bereketi itibariyle Anadolu'nun Mısır'ı olan bu bölgeyi yeniden diriltebilmek için kâfi derecede sermaye bulmaktı. Bu da o zamanda pek kolay değildi. Çiftçinin tek kapısı olan Ziraat Bankası boştu.

İktisat Vekâleti'nden istimdadımız kâr etmedi. Çaresiz, Osmanlı Bankası'na müracaat ederek müteselsil kefaletle halka birkaç yüz bin lira borç verilmesini talep ve rica ettim. Banka, bu şekilde bir borç vermenin uygulamakta oldukları usûllere uymadığını bildirdi. Vazifesini ve hayrı çok seven Müdür Vekili Mösyö Bethinier'ye: "Mevcut kaidelerin, hali hazırdaki vaziyeti tahmin eylememiş olmasının pek tabii olduğunu, ancak Adana toprağının kendisince de müsellem olan harikûlâde verimi dolayısıyla tahsili tamamen müemmen olan bir sermaye tevziinin iktisadî esaslara aykırı düşmeyeceğini, Adana ticaretinin tamamen ziraate bağlı bulunmasına nazaran, çiftçi güçlendirilmezse hiç bir iş göremeyeceği bedihî olan bu müessesenin varlığının manâsız kalacağını, istenilen para verildiği takdirde, mahallî hükûmetin bankanın alacaklarına yardım eyleyeceğini" bildirdim. Müdür Vekili sözlerimi tasdik etmekle beraber, bu hususta karar alma salahiyeti olmadığını, söylediklerimi aynen ve kendi mütalâalarını da ekleyerek merkeze bildireceğini ifade etti.

Ben bu biricik ümit kaynağını terkedemezdim. Nazlanmalara ve hatta küçümsenmelere razı idim. İstanbul merkezi de meseleyi savsaklamaya yeltenince Hariciye, Dahiliye, Maliye ve İktisat Vekâletlerine müracaat ederek banka nezdinde aracılık yapmalarını da rica ettim. Ne yazık ki, hiç birinden ümit verici bir cevap alamadım. Zora düşünce Fransız telsizi vasıtasıyla o sırada Paris'te bulunan Osmanlı Bankası Meclisi âzâsından Hamid Bey'e ve onun vasıtasıyla Franklin Bouillon'a müracaat ettim. Mağdurları olan Adana'lılara yardımın kendileri için bir vicdan borcu olduğundan bahisle, Fransız

heyetini de kendi hükümetleri nezdinde müessir teşebbüslere sevkeyledim.

Bir taraftan da İtibar-ı Millî Bankası Umum Müdürü Celâl Muhtar Bey'e bir telgraf çekerek sair bankalarda saklı bulunduğu haber alınan millî sermayenin Adana toprağında daha verimli olacağını bildirdim. Celâl Bey cevabında imkân olmadığını bildirdi. Hamid Bey'den de olumlu cevap gelmedi. Fakat çok geçmeksizin yukarıdaki şartlar dairesinde 300.000 lira borç vermeye mezun bulunduğu Adana şubesine merkez komitesinden tebliğ olundu. Tabii bu müsaadeden, ayrı bir şube teşkil eden Mersin Livası da mahrum bırakılamazdı. Oraya da 200.000 lira ayrıldı. Şube müdürlerine bu yekûnlerin "hariç ez faiz" olması şartını kabul ettirdim.

Adana'da Fransızlar zamanında kurulmuş bir de Suriye Fransız Bankası vardı. Pek iyiliksever görünen müdürü Mösyü Boucher'yi davep edip, vilâyet dahilinde iş görmeye arzulu ise Osmanlı Bankası'na uymak zorunda bulunduğunu ihtar eyledim. O da lâzım gelen yardımı esirgemedi. Şu suretle memleketin en büyük ve acele derdine çare bulmuş oluyorduk. Gerçekte sağlanan sermaye, ihtiyacı karşılayacak nispette değildir. Fakat, zaruretin şiddeti ile katlanılan müşkülâtın büyüklüğü hesaba katılırsa, alınan bu paranın mevcut şartlar dahilinde ve hususî borçlanmalara engel teşkil etmediği nazara alınır, neticenin ufak bir başarı teşkil eylediğinde şüpheyeye yer bırakmaz."⁸⁰

4- Hamid Bey'in Adana Valiliğinden İstifası

Hamid Bey, 8 Ocak 1922'de tayin edildiği Adana Valiliği'ndeki görev süresi içinde, vilâyetin pek de karışık olmayan asayiş meselesini yola koyduktan sonra, yukarıda da izah edildiği üzere Çukurova'nın verimli toprakları üzerinde oturan halkın kalkındırılması çabaları

içinde bulundu. Pek tabii olarak bunun başarılabilmesi büyük miktarda kredinin sağlanması ile mümkün olabilecekti. Çeşitli kişi ve kuruluşlar nezdinde yapılan teşebbüslerle bir miktar da kaynak bulunabilmişti. Ne varki Hamid Bey, vilayetin öncelikli meselelerinin çözümü yolunda önemli sayılabilecek mesafeler katettiği bir sırada, buradaki memuriyetinin beşinci ayında 10 Mayıs 1922'de⁸¹ ani sayılabilecek bir kararla istifa etti. Her ne kadar Hamid Bey'in istifa gerekçesi Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi Bey'in Maliye Vekâleti'ne seçilmesinden dolayı takındığı bir tavır olarak ileri sürülmekte ise de⁸² bu olayı tek başına istifa sebebi görmek yanlıştır. Bize göre, bu sebepler esaslı olarak Hamid Bey'in daha Adana Valiliği teklifini aldığı anda verdiği red cevabındaki gerekçelerde aranmalıdır. Kaldı ki, bu son istifa keyfiyeti daha önceden verilmiş bir kararın bu defa kesin olarak uygulanmaya konulması isteği⁸³. Adana Valiliğinden istifa ettikten

81 İBA, D.742, Sicil Dosyası, No.28. Dahiliye Vekâleti'nin 5 Nisan 1926 tarih ve 9335/154 numarolu yazısına Tahrirat Kalemince -Vilâyet Defterdarlığı'ndan alınan bilgiye dayanılarak- verilen 11 Nisan 1926 tarih ve 759/128 sayılı cevaba göre "Hamid Bey Adana'da 14 Kanunuevvel 337 (14 Aralık 1921) tarihinden, istifa ettiği 12 Mayıs 328 (1922) tarihine kadar görev yapmıştır. (İBA, D.742).

82 Adana mebusu Zamir (Damar Arıkoğlu) Bey, Hamid Bey'in istifasına gerekçe olarak Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi Bey'in Maliye Vekâleti'ne seçilmesini göstererek hadiseyi şöyle açıklamaktadır: "Memuriyetine ve şahsına taallük etmeyen, Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi Bey'in Meclisin gizli seçimi ile Maliye Vekâleti'ne intihabı, bu adamı bir kat daha deli etti. Derhal istifasını verip valilikten ayrıldı. "Niçin bu hatalı hareketi yaptınız" sualine karşı: "Hasan Fehmi Bey madem ki Maliye Vekili oldu, ben bu hükûmete artık hizmet etmem, vazife alamam, meclisin bu hareketi bana çok ağır geldi, istifam katidir" dedi. (Damar Arıkoğlu, Hatıralarım, İstanbul 1961, s.325). Hasan Fehmi Bey, Maliye Vekili Hasan Bey'in 22 Nisan 1922'de istifası üzerine (TBMM Zabıt Ceridesi, C.XIX, Ankara, 1959, s.345-346). iki gün sonra 24 Nisan 1922'de Maliye Vekili seçilmiştir. (ZC, C.XIX, s.337-386).

83 Dairesince hakkında müttehiz mukarrerat

Vekâlete yazdığı bir telgrafnâme üzerine 10 Mayıs 338 (1922) tarihinde istifası kabul edilmiş olan mumalehyin cereyan eden muhabere ve muameleye nazaran istifa ettiği ve istifa mahiyetinde telâkki edilen mevzubahş telgrafın 22 Kanunusâni 38 tarihinde yazılmış olduğu halde beş ay sonra kesb-i katiyyet ettiği anlaşıldığından cevaz-ı istihdamı Dahiliye Vekâleti'ne 22 Mart 926 tarih ve

sonra 2.500 kuruş mazuliyet maaşı bağlanan Hamid Bey⁸⁴ burada bir iki gün kaldıktan sonra Adana'dan ayrılarak⁸⁵ Trabzon'a gitti ve birkaç yıllığına buraya yerleşti.

Hamid Bey'in istifasından sonra Adana Valiliği bir kaç ay vekâletle yönetildi. Daha sonra 13 Ağustos 1922'de Kastamonu Valisi Refet Bey Adana Valiliğine tayin edildi⁸⁶

3193/1325 Memurun numrolu tezkeresiyle vukuu bulan tekâlif üzerine, İcra Vekilleri Heyeti'nin 28 Mart 926 tarihli içtımasında karargir olmuş ve Reiscumhur Hazretleri'nin tasdikine iktiran edilmiştir. Fi. 3 Nisan 926. (İBA ,D.742, İcra Vekilleri Heyetinin 28 Mart 926 tarih ve 6/269 numrolu karamâmesi).

- 84 İBA, D.742. Dahiliye Vekâleti Muhassisat-ı Faniye Müdüriyeti'nin 3 Nisan 339 (1923) tarih ve 93/6574 numrolu müzekkeresi.
- 85 Arıkoğlu, *Hatıralarım*, s.325. Arıkoğlu hatıralarında Hamid Bey'in ailesiyle birlikte Trabzon'a gittiğini yazmaktadır. Halbuki Hamid Bey Adana'ya hem sıcak oluyor gerekçesiyle ve belki de burada uzun müddet kalmamayı kafasına koyduğundan ailesine getirmemişti. Eşi ve çocukları bu müddet zarfında İstanbul'da kalmışlardı.
- 86 Refet Bey, Hamid Bey'in Kastamonu Valiliği'ni kabul etmemesi üzerine Refet Paşa tarafından onun yerine gönderilmiştir. Muhiddin Paşa, Kastamonu'dan ayrılırken Refet Bey'le vedalaşırken "inşallah Adana Valiliği'ne teşrifinizde yine beraber çalışırız" demişti. (Nurettin Peker, *İstiklâl Savaşı, Resim ve Vesikalarla İnebolu-Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı*, İstanbul, 1955, s.386-387).

ALTINCI BÖLÜM

HAMİD BEY'İN ADANA VALİLİĞİNDEN İSTİFA ETTİKTEN SONRAKİ HAYATI VE ŞAHSİYETİ

A- HAMİD BEY'İN TRABZON'A YERLEŞMESİ

Hamid Bey, yukarıda izah edildiği üzere, ani bir kararla valilikten ve memuriyetten istifa ettikten sonra, bir kaç gün kaldığı Adana'dan ayrılarak Trabzon'a gitti. İstanbul'da bulunan ailesini de Trabzon'a getirterek buraya yerleşti. Ne var ki, son zamanlarda sıkça şikayetçi olduğu maaşının azlığı hususu, bu defa bir hayli kalabalık olan ailenin geçimi meselesinde¹, yeniden karşısına önemli bir problem olarak çıkacaktı. İstifasından sonra kendisine bağlanan mazuliyet maaşının yetersiz kalmasından dolayı, öncelikle maddî endişelerini bir nebze olsun giderebilmek gayesiyle, İstikbâl Gazetesinde yazılar yazmaya başladı. Bundan başka şehirde birtakım eşraf ve ticaret erbabı adına Fransızcadan tercümeler yaptı.

Hamid Bey'den Valilik yaptığı dönemlerde yardımlarını esirgememiş bulunan Trabzon'lular, kendisine bu defa da kucaklarını açtılar. Bilindiği gibi, Hamid Bey'in Erzurum Valiliğine tayini haber alındığında, aynı Trabzon'lular bir yandan tayin keyfiyetinin durdurulması için ilgili makamlar nezdinde teşebbüslerde bulunurlarken, bir yandan da ona istifa etmesi halinde maişetini karşılamaya hazır olduklarını açıkça ifade etmişlerdi. Hamid Bey'in bu defa endişe etmeksizin doğruca Trabzon'a gelmesinin ardında iki yıl önce verilmiş bir sözün ne derece etkisinin olduğu bilinmemekle beraber, Trabzon'lular bu defa da Hamid Bey ve ailesi için ellerinden

---

1 İçinde bulunduğu müşkül duruma rağmen, çocuklarının iyi yetişmesi için hiç bir fedakârlıktan kaçınmayan Hamid Bey, onlara Trabzon'un tanınmış simalarından olan Cudî Efendi'den özel dersler aldırdıktan başka, İtalyan bir bayandan piyano dersleri de aldırmıştır.

gelen yardımlarını esirgemediler. Bu konuda en büyük yardımı Belediye Reisi Gazazzâde Hüseyn Efendi'den gören Hamid Bey, ailesiyle birlikte onun evinin selamlığına yerleşti. Bir yılı aşkın süreyle burada oturduktan sonra Nemlizadelerin Uzunsokak'ta bulunan evlerine taşındı.

B- HAMİD BEYİN İSTİKBÂL GAZETESİNDE YAYINLANAN BAZI MAKALELERİ

Hamid Bey'in İstikbâl Gazetesinde neşredilen yazılarında, içinde bulunduğu sıkıntılı durum ve son dönemlerde siyasî otorite ile aralarındaki geçimsizlikler dikkate alındığında, kendine has üslûbuyla sert, kırıcı ve muhalefet içeren yazılar yazması beklenirken, tam aksine o, çoğunlukla "Sin" imzasıyla yayınlanan makalelerinde daha çok, ülkenin sosyal ve siyasî gündemini bir "vatanperver" endişesi ile yakalamaya çalışmış görünmektedir. Yazılarının hemen hepsinde mevcut meselelerin ele alınmasının yanında tavsiye niteliğinde çözüm önerileri de vardır. Bu durum Trabzon Mebusu Ali Şükrü Beyin 1923 Martında öldürülmesine kadar böyle devam edecektir.

Lozan görüşmeleri devam ederken, Türkiye'nin en hayati meselelerinden birini teşkil eden kapitülasyonların kaldırılması yolundaki talebimiz karşısında Fransızlar, Türk tarafına yeni teklifler sunmuşlar ve bu çerçevede bir "şerait-i rûsumiye metni" hazırlamışlardı. Bu gelişmeler üzerine Hamid Bey, 28 Aralık 1922 tarihli İstikbâl'de "Kapitülasyonlar-Malî ve Adli Zincirlerimiz" başlığı ile yayınlanan yazısında kendi ifadesiyle "alâkadaranı teyakkuz ve basirete davet" maksadıyla, özetle şu hususlara değinmektedir:

"Bu Frenkçe kelimenin hakikî manâsı arz-ı teslimiyet iken, kolayca yutturmak için yaldızlanarak mutlakiyeti itibariyle hiçbir şey ifade etmeyen uhud-ı âtika, imtiyazat-ı ecnebiye gibi mefhumlar ihtira olunmuştur. Mahiyet ve netice-i hukukiyeleri itibariyle bunlara

verilecek manâ bağlanmak daha doğrusu bilâ a'vaz kendisini bağlatmaktır... Frenk malını ucuza almak, Frengistan'a mahsulâtımızı pahalı satmak kaide-i bâtilasına istinad eden bir Maliye Nazırımız maksadına vusûl için ihracat resmini teksir, ithalatı ise hiçe indirmişti. İşte bugün boynumuzdan çıkarmaya çalıştığımız gümrük zinciri o cahil Nâzırın yâdigarıdır. Tûrkiye'yi izmihlâle sevkeden tecavûzat-ı müsellâhadan ziyade, boynumuza anlamıyarak, bilmeyerek taktığımız bağlardır... Bu kayıtlar Türk'ü Avrupa'nın yarıcısı hükmüne sokmuştur... Maksadımız ilerimizi tenvir etmek, ufak tefek gafletlerin nelere mal olduğunu hatıra getirerek, suret-i hak'dan görünen, yine yaldızlanıp karşımıza çıkan eski kayıtlara karşı alâkadaranı teyakkuz ve basirete davettir... Şu maddeleri kabul ettiğimiz takdirde biz yine Avrupa sermayedârının haraçgüzârı kalacağız. Onlara karşı rekabetten aciz bulunacağız. Bu yeni kayıtların bütçemizde açacağı hufreyi istiklâl için varını yoğunu feda edip vesaiti istihsâliyesinden bile mahrum kalan fakir Türk'e yükleteceğiz."

Bu mûlahazalarının "ifratçılığına yorulmamasını" özellikle isteyen Hamid Bey, endişelerini, "döktüğümüz hesapsız kanlara, yaptığımız nâmütenahi fedakârlıklara karşı intizar eylediğimiz istiklâl, hattızatında mani-i kuyuttur. O kayıtlar ister murassa zincirler isten pamuktan iplikler olsun" diye dile getirdikten sonra, temenni olmak üzere de şöyle yazıyordu: "Avrupalılar kendileri için de, bizim için de hayırlı bir sulh arzu ediyorlarsa, bir müddetçilik bizi rahat bıraksınlar. Önümüzdeki kuyudu ref eylesinler. Yeniden askerî, siyasî, malî gaileler ihdas etmesinler. O vakit görürler ki biz (de) Yunaniler gibi önümüze gelecek terakki engellerini de ezmeye kadir ve ıslahata muktediriz"².

2 Mart 1923'te İstikbâl'de yayınlanan "Taaddüd-ü Zevcat Kanunu" adlı makalesinde de Büyük Millet Meclisi'ne teklif edilen

2 *İstikbâl*, 28 Kanunuevvel 1338/28 Aralık 1922 Sayı:800.

kanun münasebetiyle³ "kasırgaların, fırtınaların, inkılâpların, ihtilâllerin hûlâsa heyecanlı anların kuvve-i müfterise-i beşeriyeyi tahrik gibi bir hasse-i garibe-i fizyolojyeleri vardır" dedikten sonra, teklif edilen kanunun mahzurlarını kendi şahsî endişeleriyle beraber özet olarak şöyle ifade etmektedir:

"Son fırtınadan doğmak üzere bulunan nazariyece, nüfusun teksiri için gayr-i şuurî birer çocuk fabrikası telâkki edilmek istenilen kadınların taaddüdü, her evin bir hara haline gelmesi lâzım imiş! Ne bâtil düşünce, ne insafsız hüküm. Çocukların ve binaenaleyh nüfusun evdeki kadınların adediyle mütenasiben tezayidi dünyanın neresinde görülüp işitilmiştir. Paul Burje'nin risale-i mevkufa da yana yakıla şikâyet eylediği Germen ve İslav tekessür-ü nüfusu taaddüd-ü zevcatın mı mahsulüdür? ... Acaba mülkümüzde cehl yüzünden dünyayı görmeden veya gördükten sonra telef olan etfalın yekünü belli midir?⁴ ...Hissiyattan, asabdan ve hatta vicdandan tecrid ile büsbütün hayvan

3 Mecburi izdivaç ve taaddüd-ü zevcat hakkındaki kanun teklifi Erzurum Mebusu Salih Efendi tarafından 24 Şubat 1923'de Meclis Başkanlığı'na verilmişti. (TBMM Zabıt Ceridesi, C.XXVII, Ankara, 1960, s.456).

4 Garip bir tesadüf eseri olarak, bu makalenin yayınlanmasından 8 ay sonra Hamid Bey'in eşi Fikret Hanım, yedinci çocuğuna hamile iken, çocuğun anne karnında ölmesiyle kan zehirlenmesinden vefat etmiştir. Trabzon'da aniden rahatsızlanan Fikret Hanım limanda bulunan Nemse Pake vapurundan getirilen doktorun tavsiyesiyle acele olarak doktor Cemil Şerif Bey ve kayınvalidesi rekatünde İstanbul'a gönderilip Doktor Derviş Âsaf Paşa tarafından ameliyata alındıysa da geç kaldığı için kurtarılamayarak 7 Kasım 1923'te vefat etti. (*Özel Notları*, Defter No.4, s.7). Eyüp Sultan'da Mihrimah Sultan'ın ayakucuna defnedildi. Eşinin vefatından sonra beş çocuğuyla ortada kalan Hamid Bey'e yakın dostları sık sık evlenmesini söyledilerse de o her seferinde; "Ben Fikri'min üzerine gül koklamam" diyerek bu teklifleri reddetti ve bir daha evlenmedi. Hamid Bey'in eşini ne çok sevdiğinin işareti, elimizde bulunan altı adet cep defterine düştüğü notlar arasında en çirkin yazıyla yazılanlar onun vefatıyla ilgili olan kısımlardır.

Fikret Hanım'ın ani ölümü Trabzon'da da büyük üzüntü yarattı. Trabzonlular günlerce ve hatta aylarca "bu ak-pak kadının" ölümünden sonra Hamid Bey'in evine yemek taşıdılar. Özellikle Faik Ahmet (Barutçu) Bey sık sık birkaç kap yemekle gelerek, kalanları teselli etmek için büyük çaba sarfetti. Bundan başka Hamid Bey, çocuklarını da etrafına alıp hergün sabah akşam ölen eşinin ardından Yâsin-i Şerif okumayı ihmal etmezdi.

menzelesine indirilen... bu kanunu teklif edenler irade-i millete tercüman olup vazife-i mevkulelerini tecavüz eylemediklerine kaniimidirler?"⁵

Hamid Bey 8 Mart 1923'te neşredilen "Islahat" adlı makalesinde de, Batılı ülkelerle kalıcı bir barışın zeminlerinin oluşturulmaya çalışıldığı günlerde, ülkenin ve toplumun geleceğini ilgilendiren esaslı düzenlemelerle ilgili olarak, yakın tarihimizde şahit olunan teşebbüslerin kısa bir analiziyle bağlantılı olarak, geleceğe ait görüşlerini şu şekilde ortaya koymaktadır.

"Hemen bir asra karîb bir zamandan beri dillerde destan olan, her inkılâpta, her tahavvülde, bilhassa her sıkıntıda hatıra gelen, bazen sevk-i zaruretle devair-i devletten herhangi biriyle izdivaç ederek muhayyel terkipler teşkil eyleyen uhud-ı müteaddide-i tarihiyede bile ahz-ı mevzuu etmişken, saha-i ihtiyaçta cai tatbik bulamayıp musaddarını, menbainı şaşırın seherkâr tabirattan birisi de ıslahattır.... (Islahat) ilim ve irfanla yapılır. Tarik-i cehl ve zelalette inkişâf etmez, el yardımıyla bulunmaz, ona vusûl için esaslı vukûf ister. Uzun ve şuuri tecrübe ister. Bu iki hassayı cem' eden metin bir ihtisas ister. Filhakika son yirmi seneden beri hemen her daire kollarını sıvayarak o nimete mazhariyet için çabaladı. Eski zabtiye tebdil-i nâm ve unvanla jandarma oldu. Fakat bu yeni nâm inzibata tesir etmedi. Polisin kıyafeti değişti, ceraim eksilmedi. Maliye yeni isimler ile yeni vergiler icad eyledi. Ne bütçede tevazün, ne zulm-ü mahs olan âşarda salâh ve ne de tarh ve tevziide adalet tezahür etti. Adliye de arkadaşlarından geri kalmadı, isimler, usûller değişti, hakimler içtima etti, infirad etti. Matlub-u sûrat ve adalet hasıl olmadı. İktisadiyede ismine yeni alıştığımız bir daire zuhur eyleyip eski dairelerin metrûkaniyle teçhiz etti. Dediler ki bu müessese kağnıları araba, kırları orman, çölleri mezra yapacak, memleketi makinaya boğacak. Henüz bu

5 *Istikbâl*, 2 Mart 1339 (1923), Sayı:885.

hayallerden hiç biri tahakkuk etmedi. Kazalar liva, livalar vilâyet oldu. Mahallî idareler teessüs etti. Ne şehirde memuriyet ve ne de idareleri acze-i nisvana inhisar eden köyde refah ve rahat nûmayân olmadı. Maarif muttasıl, mekteplerin isimleriyle oynadı. Birbirini veli eden programlar ihtira etti. Bu kararsızlıktan irfan doğmadı. İşte bütûn bu akametlerin muvaffakiyetsizliklerin mucibini yukarıda ve cevabını zikrettiğimiz havassın fıkdanında aramalıdır."

Aynı makalede, batıda devlet mekanizmasının ehil eller tarafından yürütüldüğüne dair somut örnekler verildikten sonra, bizdeki hastalık ise; "devair-i merkeziye siyasî kasırgaların muhit-i tesirinden hariç kalamadıklarından, çarkın başındakiler dama taşı gibi oynar... Mevzu-u iktidarı işgal eden firkanın efradından bulunarak makama yeni oturan zatın mensubiyetinden olmak her nevi fazail ve mezayata müraccahtır" cümleleriyle izah olunmaktadır. Hamid Bey'e göre bu hastalık ancak siyasî iktidarların görev süreleriyle sınırlı kalmayacak biçimde süreklilik arzeden programlar ve ilimi ve tecrübeyi tam anlamıyla için sindirmiş "mütehassıs kadroların" iş başına getirilmesiyle tedavi olunabilirdi. "Yoksa, ona göre zaman, akıl ve mantığın irâe ettiği şehrhâdan sapmakta inat ve ısrar eyledikçe, havaya kürek sallamaktan, yerimizde saymaktan kurtulmak" mümkün değildi⁶.

Mussolini'nin 1923 yılı başlarında Doğu Akdenizi de içine alacak şekilde genişleme ve yayılma politikasını açığa vurması ve bu isteklerin İtalya basınında da büyük bir heyecanla dile getirilmesi üzerine Hamid Bey, 25 Mart 1923 tarihli İstikbâl Gazetesinde neşredilen "İtalyan Emperyalizmi" başlıklı yazısında İtalyan'ların göz diktiği Oniki Ada ve özellikle Meis Adası'nın Türkiye açısından taşıdığı jeopolitik öneme temas ediyordu. Kaymakam Vekili olarak çalıştığı ilk memuriyet yeri olması itibarıyla Meis Adası hakkında detaylı şekilde siyasî, sosyal, ekonomik bilgilerin de verildiği sözkonusu yazıda, İtalyan'ların sözde

6 *İstikbâl*, 8 Mart 1339 (1923), Sayı: 860.

tarihî iddialarına da cevap verildikten sonra; "şimdi de Bahr-i Sefid'de hükümran olmak, Meis Adasını cenub sevahilimiz hakkında beslediği emel ve ihtirasiyeye köprü yapmak istedikleri"ne işaret edilmekteydi. Hamid Bey'e göre "bu tahrikde bizim fazla uysallığımızın da etkisinin olduğu inkâr edilemez"di. Bununla beraber temennilerini şimdi, biraz daha fazla ümitle şöyle ifade etmekten de kendini alamamıştır:

"...Hülasa Meis Anadolu'nun gayr-i münfekk eczasındandır. Vatanımızın selâmeti için bizim olması lâbüddür ...Hükümetimizin Meis'in muhafazasında ısrar ve sebat suretiyle tamir edeceğine kanaat etmek isteriz"⁷.

1- Ali Şükrü Bey'in Öldürülmesi ve Hamid Bey

İstikbâl Gazetesinde yazmaya başladığı ilk günden itibaren olayların pek fazla tesirinde kalmadan, sağduyusunun sesine kulak verip sorumluluğunun gereği olarak yazılar yazan Hamid Bey, Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in 27 Mart 1923'de bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine bu defa kalemini alabildiğince hırçınlaştıracaktır. Bu son olay üzerine yayın politikasını daha da muhalif çizgiye taşıyan İstikbâl Gazetesi'nin 4 Nisan 1923 tarihli nüshasında Hamid Bey'in de bir yazısı yayınlandı ki, bu yazı Hamid Bey'le Ankara'nın zaten pek de hoş olmayan ilişkilerini tam anlamıyla koparmaya, dahası Trabzon üzerindeki mevcut kuşkuları daha da artırmaya fazlasıyla yetti. Hamid Bey'in "Ne mümkün zulm ile bîdâd ile imhâ-yı hürriyet, çalış idrâki kaldır muktedirsen âdemiyetden" başlıklı yazısı şöyle kaleme alınmıştı:

"Hâkimiyet-i hakikiyye-i milliyenin hürriyet-i fikriyenin masuniyyet-i şahsiyyenin kahraman mücahidi, Ali Şükrü Bey kardamız, bu gün müdafaa ettiği esâsât-ı kutsiyyenin ilk kurbanı, 13 senelik mesaib-i mütevâlidenden arta kalan ümmet-i mazlumenin, hayatı

7 *İstikbâl*, 25 Mart 1339 (1923), Sayı: 874.

pahasına olsa, başını tekrar kaldırmak milletin benliğini yutmak isteyen EJDERİN, ilk hedefi, taarruzu olmuş bulunuyor. Üç senedenberi kasd'u izhar edile gelip nihayet sefil ve hunhar bir vasıta ile vurulan bu darbeyi, basit bir cinayet telâkki etmek için, fazla saf derûn olmak lâzımgelir.

Milletin teyakkuz ve intibahını muzmerlerinin tahakkukuna mani gören, muhitlerinde dalkavuktan başka mevcudiyet görmek, tastikten başka seda işitmek istemeyenler, şehidi muhteremin şahsında, milletin hukuk-ı tabiyye ve esasıyesini imha etmek istemişler, bu taarruzun her hangi bir sū'lemele karşı müheyyayı feveran olan kalpleri, sindirmeye kifayet edeceğine zahip olmuşlardır. Ne büyük gaflet ne derin cehalet.

Bu zavallılar henüz öğrenmemişler mi ki, fikir lâ yemûtdur, öldürülemez. Hürriyet müstaid-i infilâktır, tazyik olunamaz. Mazluma kanı velûddur. Her bir katresü bin bir feda-i ilâd eder. İkiide bir makamı tehditde, Fransız inkılâbını ileriye süren bu yalancı pehlivanlar o tarihin niçin menhus bir faslında saplanıp kalarak, sahaif-i müteakıbeyi çevirmeye cesaret yap olamıyorlar. Niçin bu ihyasına saî buldukları 18 BRÜMER kahramanının avakıbını memleketine yüklettiği afatı tahattur etmiyorlar? Milletin dört senedenberi mülkûn cihat-ı erbaasında ibdaa ettiği havarıkı, mutead-ı kadimleri veçhile fertlere hasr u temlik etmek isteyen fâsıklar, bilmelidirler ki, artık Anadolu'da Gargilot'un tavassur ettiği koyun sürüleri yoktur. Asırlarca başında taşıdığı tacdarları feda eden millet, mahlukuna secde etmez. Bu güne kadar mahiyet-i sabıka ve haliyyeleri pek malum olan, efvah-ı sefileden savrulan tehditlere, saçılan hezayanlara mukabele edilmemiş ise, bu sükût münafıkların tahmin ettikleri gibi, acizden, teslimiyetten, tevekkülden değil, kendi kalplerinde yer bulmayan bir hiss-i necibten ve aziz vatanı zarar endişesinden inbias etmiştir. Amma mademki bu gün otelkinat-ı mühinenin o şütum-ı galızanın asârı fiiliyesi, tezahür-ı inikisat-ı elimesi tecelli etmiştir.

Artık bugünden sonra teakup edecek hadisatın günahı bâdilere aittir. Açılan ağızları kapatmak tarikile istihsal-i garaza yeltenen Osmanın kirli ellerine arz-ı iftikar eden biçareler bilsinler ki, millet istiklâl-i haricisi kadar, hürriyet-i dahiliyyesine de âşıktır. İcab ederse bu uğurda daha birçok Ali Şükrüler fedâ ederek karşısında dikilecek, her hırsı kıracak, her duzahı yırtacak ve nihayet Kemâl'in (Namık Kemâl) ruhunu şâd edecektir.

Ne mûmkün zulm ile bidad ile imhayı hürriyet
Çalış idraki kaldır, muktedirsen ademiyetten

Hamid⁸

Bu yazıdaki ağır suçlamaların hedefinin Mustafa Kemâl Paşa olduğu açıktı. Trabzun'un bu karışık devresinde Hamid Bey, yukarıdaki yazısıyla Trabzon halkını bir kat daha teşvik ve heyecana sürüklemekte rol almış bulunan bir vaziyete girmişti. Bundan başka Trabzon'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti idare heyetinin Ankara merkezini tanımaması ile başlayan gerginlik, bu son tavırla had safhaya ulaşmış görünüyordu. Bütün bunlar Ankara'nın gerekli tedbirleri almak için bazı yollara başvurması sonucunu doğurdu. Meclis adına Trabzon'a giden bir heyet, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti İdare heyetine işten el çektirerek hesaplarını incelemeye aldı ve aynı zamanda yeni bir idare heyeti teşkil olundu. Bu arada Hamid Bey'de ikazlardan nasibini aldı⁹.

8 *İstikbâl*, 4 Nisan 1339 (1923), Sayı:882.

9 Meclis adına tahkikat yapmak üzere Adana Mebusu Zamir Bey ve Saruhan mebusu Refik Şefket Bey Trabzon'a geldiler. Zamir Bey hatıralarında Hamid Bey'le görüşmelerini şöyle nakletmektedir:

"Şimdi sıra eski Müsteşar, Vali Deli Hamid'e geldi. Evine gittik. Gazaz Hüseyin Efendinin himayesile geçinen bu adam pek bitkin haldeydi. Zayıflamış. Hoş beşten sonra, söz, *İstikbâl* Gazetesinde neşrettiği, Atatürk'ü sınırlendiren kötü yazısına intikal etti. Uzun zaman devletin en mühim işlerinde vazife gören bir devlet adamının ağzına yakışmayan yazıyı nasıl yazdığını sordum. Çünkü kendisile yakın, dostluk yapmış, Adana Valiliği'nde çok seviştiğimiz bir zattı. Çekinmeden kendisini ittiham etti. "Vicdan azabı hiç duymadınız mı? Dürüst, namuslu, sui istimalden nefret eden bir insanın bu hareketini neye hamletmeliyim?" dedim. Müteessir bir lisanla verdiği cevapta: "Aheyhde tatsız propaganda yapanlara daima nasihat ettim, gittiğiniz yol yanlıştır. Bu şekilde hareket memlekete zarar getirir, bu işten vazgeçin dediğim halde, bir de baktım; günün birinde ben

Trabzon'daki muhalefet, Mûdafaa-i Hukuk meselesinin çözümlenmesiyle büyük oranda bastırıldıktan kısa bir müddet sonra Hamid Bey'in İstikbâl Gazetesinde "Kanun Hakimiyeti" adlı bir makalesi daha yayınlandı. Yazının sonunda yer alan kısa bir açıklamadan anlaşıldığına göre bu makale Abdülkadir Kemâlî Bey tarafından Meclise teklif edilen "hürriyet-i şahsiye kanunu"¹⁰nun müzakeresi sırasında yazılmış, ancak "şevk ve hevesleri kırması ihtimali karşısında yayınından vazgeçilmişti. Bununla beraber Mûdafaa-i Hukuk meselesi sebebiyle hürriyet ve masuniyet kanununa istinaden müddeiumumiliğe tevdi edilen istida'ı şahsî daha mahkemeye verilmeden mahkeme kararı şeklinde reddedilmek gibi şayan-ı hayret bir kanunsuzlukla karşılaşılması üzerine zamanının geldiğine kanaat getirilerek" kaleme alındıktan bir müddet sonra yayınlanmıştır."?" imzasıyla yayınlanan makalede Hamid Bey özetle şu hususlara temas ediyordu:

"...Fihakika bu millet mutlakiyeti azad olmak için yıktı, hükümdarları meşrutiyetle ülfet edemediklerinden dolayı devirdi. Taç ve tahtı hürriyetine engel gördüğü için çığnedi. Fakat ne netice hâsıl oldu. Âmiller değişti, şekiller tebeddül etti... Ama bütün bu hadisat ve inkılabat müdüran-ı umuru eslâfa izafetle tel'in edilen istibdadın zevkinden ayıramadı. Aceb bu haletin hikmeti nedir, bu marazın kökü nerededir, bu taksir kimlere aittir. Bize kalırsa bu kusur ne hükümetlerde, ne meclislerde, ne amirlerde, ne memurlardadır. Bu talihsizlik milletin seviye-i irfan ve Tarih-i düvel bize gösteriyor ki hiç bir

---

de bunlara katılmış, içlerindiyim. Kendimi toparladım, içlerinden çekildim ve nedamet etmiş isemde iş işden geçmişti. Şimdi hiç birisile konuşmuyorum selâmı sabahı kestim. Malf durumum da iyi değildir. Gazaz Hüseyin Efendinin yardımı ile yaşıyorum" dedi. Ankara'ya gittiğimizde, meşgûl olacağımızı vadederek yanından ayrıldık. Yaptığı iş delilikten başka bir şey değildi. Zaten ismi Deli Hamid idi. Ne yaparsınız, kendi düşen ağlamaz." (Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961,s.334-335.)

10 Hürriyet-i şahsiye kanun teklifi Abdülkadir Kemâlî Bey tarafından 25 Aralık 1922'de Meclise verilmiş (TBMM Zabıt Ceridesi C.XXVI, Ankara, 1960, s.42). müzakerelerine ise 7 Şubat 1923'de başlanmıştır. (ZC, C.XXVII s.206 vd.)

hükümet kendiliğinden ülûv-i cenâb göstermemiş, âdil olmamış. Hiçbir millet nimet-i hürriyete ağlamadan mazhar olmamış... Hak dilenilmez, kitaba geçirmekle, madde suretinde tesbit edilmekle, istihsâl ve temin olunmaz. Ona sağlam ve sahip bir muid lâzımdır. Binaenaleyh bizlere terettüb eden akdem ve ehemmi-i vazife halka bir an evvel hakkın kıymet ve kudsiyetini bildirmek, mülkte hakim ve metbu'u hakikî kendisi olduğunu anlatmak, hiç bir fert veya zümrenin nefesine karşı zulüm ve tahakküm selâhiyetini haiz bulunmadığını kafasına sokmaktır. Bu ilim husûl bulmadıkça ittihaz olunacak her tedbir sathî, muvakkat ve aldatmacadır ve hürriyet de yoktur... Maamafih halkın teyakkuzu yevm-i mesudine intizaren ekseriyetle ulyâdan nazil olan bazen aşağı tabakalarda meşhud olsa bile yukarıya mütabaat ve cemile için irtikap olunan kanun ve tevalisi caiz olmadığından biz şimdilik devayı, halkın iradesini bütün kudret ve istiklâliyle temsil edecek bir mahkeme-i âliyede alel-umum hükkâmla hukukun arasından doğacak bir divan-ı temyizde görüyoruz. Kanaatimizce ilim ve faziletin muhasalası olacak, azlden korkmayacak, iltifata müftekir bulunmayacak, sınıf ve mesleği rütbe ve memuriyeti her ne olursa olsun, her ferd-i mecrumu karşısına dikebilecek. Ancak böyle bir kanundur ki, sahib-i aslinin rüşdüne kadar hukuk-ı âmmeyi muhafaza, kanunun hakimiyetini temin edebilir. Valâ ırkın zebunu, zamanın esiri olmaktan kurtulamayız"¹¹.

Bundan böyle yazdığı yazılarında zaman zaman yine siyasi otoriteyi karşısına alacak şekilde sert ifadeler kullanmaktan çekinmeyen Hamid Bey¹², nihayet bir makalesinden dolayı "Tahrir-i

11 *İstikbâl*, 13 Mayıs 1339 (1923) Sayı:915.

12 Fikirlerinden kolay kolay taviz vermeyen bir yapıya sahip olan Hamid Bey bazı inkılaplar karşısında da açıkça tavrı almış, bu yoldaki düşüncelerini yazılarında ifade etmiştir. Son olarak Şapka İnkılâbı karşısında, "başlıkların değiştirilebileceği ve fakat esas olanın o kafanın içindeki fikir olduğu, onu ise hiç bir gücün değiştirmeye muktedir olmadığını" da beyan etmiştir. Biz Hamid Bey'in hangi yazısına veya yazılarına istinaden İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandığını tesbit edemedik. İhtimal, şapka giyilmesine dair kanuna muhalefetten olduğudur. Halen hayatta olan

Sükûn Kanunu'na istinaden 24 Ocak 1926'da tevkif edildi ve mahfuzen Ankara'ya getirilip İstiklâl Mahkemesi'nde muhakeme edildi. 2 Mart 1926'da¹³ 37 gün süren tutukluluğundan sonra beraat etti¹⁴.

C- HAMİD BEY'İN ŞEKER VE PETROL İNHİSARI HEYET-İ TEFTİŞİYE REİSLİĞİ

Hamid Bey, İstiklâl Mahkemesi'nde kendisine isnad edilen suçlamalardan beraat ettikten kısa bir müddet sonra İcra Vekilleri Heyetinin 28 Mart 1926 tarihli toplantısında alınan karar gereğince¹⁵ kendi ifadesiyle "hakk-ı sükût olmak üzere"¹⁶ Şeker ve Petrol İnhisarı Heyet-i Teftişye Reislği'ne getirildi.

Bu yeni görevine başlar başlamaz, ilk iş olarak 1926 yılının Mayıs ayında Mersin ve Adana bölgesine teftiş maksatlı bir ziyaret yaptı. Burada kaldığı bir ayı aşkın süre içinde, Adana Valiliği sırasında büyük çaba sarfettiği Çukurova çiftçisinin refahına yönelik çalışmalarına kaldığı yerden devam etti. Pek tabii ki bu defa yetkileri ve

---

çocukları onun, İstanbul Polis Müdürlüğü'nde de bulunmuş Rodos'tan tanıdıkları olan Samuel'in jurnali ile mahkemeye alındığını söylediler.

- 13 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Cilt: III*, Ankara, 1969, s.960.
- 14 Hamid Bey'in ölümünden sonra, Şükrü Kaya'nın çocuklarına anlattığına göre, İstiklâl Mahkemesi'ndeki duruşmalar devam ederken Kâzım Karabekir Paşa, Hamid Bey'in "yeri kolay doldurulamıyacak bir idare adamı olduğunu" ifade ederek Mustafa Kemâl Paşa nezdinde mahkemeyi etkilemesi için tavassutta bulunmuş. Böylece Hamid Bey, telâfisi mümkün olmayan bir cezaya çarptırılmaktan kurtulmuş-ki çocukları böyle bir hadiseye pek ihtimal vermemektedirler. Bizce de Kâzım Karabekir Paşa'nın kısa bir müddet önce kendisinin de aynı mahkemede yargılanmasıyla başlayan olaylar zinciri, böyle bir girişimin olabirlik şansını bir hayli zayıflatmaktadır. Bu noktada akla gelen daha mantıklı yol, Ankara'nın "nasihattan anlamayan bu âsi adama", bu defa daha etkili bir yolla "haddini bildirme" ihtiyacı duymuş olmasıdır. Nitekim Hamid Bey'in kısa bir süre sonra geçimini sağlamak üzere resmî bir kurumda Cumhurbaşkanının da onayıyla istihdamı bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.
- 15 İ.B.A, D.742, 28 Mart 1926 tarih ve 2/269 numrolu karamâne
- 16 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, İstanbul, 1990, s.43 dipnot.

görevi itibariyle pek sınırlı olmak üzere, çiftçiye imkânlar nispetinde ucuz mazot ve benzin temin etmenin yollarını aradı¹⁷. İstanbul'a dönüşünde, çalıştığı kurumun mutad işleriyle meşgûl olduğu bir dönemde 1927 yılında Maliye Vekâleti'ne detaylı bir rapor vererek, buradaki vazifesinin evrak imza etmekten öte gitmediğini ve hatta, Petrol İdaresi'nin gereksizliğini beyanla burasının lağvedilerek, bütçeden ayrılan paranın tasarruf edilmesini teklif etmekten de kendini alamadı¹⁸. Anlaşılan o, maişetini temin ettiği bu son vazifesinde de aradığını bulamamıştı. Ancak, teklifi kabul edilmeyecek ve Hamid Bey 1928 yılı ortalarına yani ölümüne kadar burada çalışmaya devam edecektir.

1- Hamid Bey'in Ölümü

Hamid Bey, son görev yeri olan Şeker ve Petrol İnhisarı Heyet-i Teftişye Reisliği'ndeki rutin işlerle meşgul olduğu günlerde, 10 Haziran 1928'de Kadıköy Bahariye Caddesi'ndeki evinde ani bir rahatsızlık

---

17 Hamid Bey'in bu seyahati esnasında tuttuğu notlar, sözkonusu gayretleri açık bir şekilde ortaya koymaktadır. (*Özel Notları*, Defter No. 6, s.2 vd.)

18 *Milliyet*, 11 Haziran 1928; *İkdam*, 11 Haziran 1928; *Akşam*, 11 Haziran 1928.

sonucu beyin kanamasından öldü¹⁹. Cenazesi ertesi gün²⁰ evinden alınarak Karacaahmet Mezarlığına defnedildi²¹.

D- HAMİD BEYİN KİŞİLİĞİ VE ÇEŞİTLİ KONULARDAKİ GÖRÜŞLERİ

I- Hamid Beyin İdare Hayatımız İle İlgili Görüşleri

"Çağın gereklerine uygun bir makine kurulmaz, idareye ilmi bir şekil verilmezse, kanun herkese hakim olmazsa memleket, muhtelif kuvvetlerin çelişkisi ve çarpışması arasında ezilir gider. Biz daha idarenin bir ilim olduğunu, onun da bir kitabı olmak lâzım geldiğini anlayamadan idare edenlerin görev sahası üçbuçuk satır arasına sıkıştırılmıştır.

19 Hamid Bey'in ani ölümü bütün İstanbul basınında ve hatta taşra gazetelerinde büyük bir yer işgal etti. 11 Haziran 1928 tarihli Milliyet Gazetesi onun ölümüyle ilgili olarak şöyle yazıyordu. "Şeker ve Petrol İnhisar İdaresi Heyet-i Teftişye Reisi, sâbık Valilerden Hamid Bey, dün sabah evinde ölü olarak bulundu. İdare Müdür Muavini Hüsnü Bey'in Uşak Şeker Fabrikası'nı görmeye gitmesinden dolayı aynı zamanda Müdür Vekâleti'nde bulunan Hamid Bey, evvelki gün muamelât-ı câriye ile meşgûl olmuş ve akşam memurlarla birlikte daireden çıkmıştır. Vapurla doğruca evine gitmiş ve mutad olduğu üzere saat ona doğru yatmıştır. Çocuklarını iki gün önce Ada'ya göndermişti Hamid Bey'in Kadıköyü'nde oturan arkadaşları her sabah olduğu gibi o sabah da evine uğrayarak kapıyı çalmışlar ve içeri girmişlerdir. Kendisinin halâ yatakta olduğunu göreyerek uyandırmak istemişler, fakat bir ceset halinde yatakta yattığını görünce durumu anlamışlardır..." "Ölüm haberi derhal şuyû bulmuş ve derin bir teessür hâsıl etmiştir." (*Cumhuriyet*, 11 Haziran 1928).

20 *Son Saat*, 11 Haziran 1928.

21 Hamid Bey'in Karacaahmet Mezarlığı'ndaki kabrinin yeri bilinmiyor. Zira, bize nakledildiğine göre, cenazeden sonra Rodos'tan İstanbul'a gelen Hamid Bey'in kardeşi Ahmet Bey, merhumun Rodos'dan sınıf arkadaşı olup Polis Müdürlüğünde de bulunmuş Yahudi Samuel'e mezarının yapılması için 50 lira bırakmış ve kısa süre sonra dönmüştür. Ancak Samuel, bu parayla kendisine havale edilen mezar işini yapmayıp aksine kızına (Nina) piyano almayı tercih etmiştir. Samuel'in bundan başka Hamid Bey'in pek çok özel evrakına, defterlerine, notlarına, dosyalarına ve kıymetli kitaplarına da el koyduğu sonradan bunları sudan bahaneler göstererek iade etmediği de bize Hamid Bey'in çocukları Sayın Nilüfer Erokay ve Sayın Belkıs Görgün tarafından verilen bilgiler arasındadır.

...Bir nâzırın muvaffakiyeti nezaret erkânının ilmî ve ameli kudretine bağlıdır. Bunlar ehillerinden intihap olunur, siyasi cereyanlardan uzak bulunduruluruz uzun süre yerlerinde bırakılırlarsa, vakitleri işlerin teferruatıyla uğraşmaya müsait olmayan ve belki de parlamenter şekil icabınca makamlarının mûtehassısı olmamaları muhtemel bulunan vekillerin yükleri hafiflemiş olur.

İdare çarkının sırf zekâ şiddeti ile ve idare kudreti ile döndürülebileceğini sananlar çok aldanırlar. Bu hasletler ancak anî icraatla müsmir olur. Her ilim gibi idarenin de kendine mahsus incelikleri, zaman ile tecrübe ile tecelli eden özellikleri vardır. Bizde onbeş seneden beri muntazam bir idare kurulamaması, bu açık gerçeğe karşı gösterdiğimiz inatçı tecahülden doğmuştur. Geçen bu değerli müddet içinde hiç bir nâzır, memleketin en muktedir idarî yöneticilerinin devair-i merkeziyede bulunması lâzım geleceğini takdir edemedi, idare mekanizmasının dış kısımlarında işitilen gıcırtiların merkezdeki bozukluğun yansımasından başka bir şey olmadığını anlamak istemedi. Daima âni hadiselerle, günlük vakalara ehemmiyet verilerek oyalanıldı, hastalığın teşhisine girişilmedi. Meselâ, halâ bir idare kitabının lüzumuna kail olmadık. Vali'den Nahiye Müdürü'ne kadar gayri muayyen vazifeler adeta içtihadı, icabat-ı maslahata metruk, memurinin elinde bir idarî mecele yoktur. Karakoç Efendi'nin düstürları olmasa bilumum devlet unsurları karanlıkta yürüyecek."

II- Hamid Bey'in Eğitim Sistemimiz Hakkındaki Görüşleri

"Fransız okulunda öğrenciler, nazariyat ve ezberciliğe boğulmuşuz uzun tecrübelerin mahsulü olan bir tarzda ve ameli surette yetiştirilmeye çalışılıyordu. Çocuklar cezalandırılmaktan ziyade, mükâfattan yoksun bırakılmakla tehdit olunurdu. Bizim okulda ise, muhtelif ve mûtehalif onaltı ilim dalı içinde bunalmış ve ezberlikçilikten dimağları dolmuş efendilerin okuldan kurtulduktan

sonra hafızalarında yorgunluktan, hatırında kitaba karşı nefret ve düşmanlıktan başka birşey kalmıyordu. Tatbikata da itibar edilmediğinden, yüksek matematiği bitirmiş olan çocuk, problem haline getirilmiş dörtişlem karşısında şaşırıp kalıyordu.

Yabancı okullarda eğitim hususu müdür ve öğretmenlerin uzmanlarına verilirken, liselerde hatta yüksek okullarda eğitimimiz çoğu zaman Nezaret erkânının uşaklığından yetişmiş ağalara verilirdi Orada öğrencilerin millî ve vatanî duygularını beslemek için bin türlü oyunlar icad olunurken, burada "vatan" kelimesi dahil bulunduğu halde bir çok mukaddes şeylerin söylenmesi bile yasaktı.

Öğrencilerin onurlarını kırmak için hiç bir fırsat kaçırılmazdı. Yüksek sınıfların sonuna yaklaşmış bir efendi dahi, indî ve keyfî muamelelere karşı haklarını müdafaa etmekten yoksundu. Benliğe ve maneviyata karşı vukuu bulan bunca kısıtlama ve tecavüzlere rağmen o okuldan haysiyet ve vekar sahibi memurlar yetişmişse, bu iyi huyların menbaini onların yaradılışında aramak lâzımdır.

Yüksek ilimlerin, her şubesindeki tahsilimiz, hezârfen hocaların, bu ilimlerin fihristini dahi teşkil edemeyen iki-üçyüz sayfalık notlarına kalırdı. Hoca Efendiler, bir-ikisi müstesna olmak üzere ders haricinde talebeyi tenvire çalışmazlardı. Hülâsa okul nâmına Sultan Mahmud Türbesi'nden Nuruosmaniye Caddesi'ne kadar uzayan muazzam bir bina var, idare heyeti, öğretmen ve öğrenciler var, yalnız bunların varlıklarının sebebi olan "ilim" yok.

Taklitte pek usta olan Çinliler, ilk defa Kanton limanında bir buhar gemisi görür görmez taklide yeltenmişler ve vapurun aynını yapıp denize indirmişler. Görünüşte bu geminin Avrupa vapurundan hiç bir farkı yokmuş. Hareketi temin için bacanın altında yaktıkları samandan pek çok duman çıkmış, ama gemi yürümemiş. Doğrusunu söylemek lâzımsa, bizim mektep de bu gibi uydurmalarından ibaretti."

III- Hamid Bey'in İdare Adamı Hakkındaki Görüşü

Bir memlekette bazı şeyler eksik ve yanlış olabilir. Fakat bir idare amirinin yarım bilgin olması ve haksızlıklara duyarsız kalması hiç de affedilir cinsten bir şey değildir. Çünkü, bir idarecinin değer ölçüsünün devletın geleceği ile doğrudan ilgisi vardır. Zira, Anadolu insanı devletın gücünü, kudretini, dahası kendisine verilen önemin derecesini tayin edilen memurlarla değerlendirir.

"İdare mekanizmasının başındaki kişi, idare makinesini arıza yapmadan çalıştırabilmek için, memlekete sahip çıkmalı, hadiselere lâkayd kalmamalı, görevinin evrak havale etmekten ibaret olmadığına kendisini inandırmalı ve hemen her şeyde örnek olmalıdır."

"İdare başındakiler icad edici ve hatta keramet sahibi olmalıdır. Ancak, meçhûller, bilgisizlikler, zorunluluklar ve yoksulluklar arasında ne kadar kabiliyatlı olurlarsa olsunlar memurlarımızdan, bu vaziyetten doğan zaruretin yarattığı geleneksel idare-i maslahatçılıktan başka birşey beklenemez."

IV- Hamid Bey Gerçek Bir Hizmet ve Devlet Adamıydı.

Hamid Bey gerçekten yürekliliği derecesinde bilgisi de olan bir idarecidir. Hizmet verdiği yerlerde başarının temel şartı olarak hizmet yerini beğenmek ve sevmek onun ilk kararını teşkil eder. Sonra hizmet yerini bütünü çevresiyle gezip görmek, incelemek ve tanımak.

Ne var ki onun hizmet hayatı ani dönemeçlerle, dolambaçlarla ve ivinti yerleriyle doludur. Belki de onu mutsuz eden en önemli şeylerden en mühimi, görev yaptığı hemen hiç bir yerde kalıcı bir eser bırakmamış olmasıdır. Fakat bu durum onun bir ihmali ve gayretsizliği değil, tam aksine Bâbîâli'nin bir boşluğu doldurmak için diğer bir boşluk yaratmak gibi ananevî yanlış siyaseti içinde, Hamid Bey'den tam anlamıyla bir "joker" olarak istifade edilmek istenmesiyle ortaya çıkan bir

olumsuzluktur. Gerçekten de Hamid Bey, ilk kaymakamlığı hariç, bir yerin mülki amiri olarak hiç bir yerde bir yıl bile çalışmadı. Fakat o, herşeye rağmen bir "hizmet Don Juan'ı" idi. Kendisinin de, değiştirmek istediği kokuşmuş ve laçkalaşmış mekanizmanın bir parçası olduğunu elbette biliyordu. Fakat, kararlılığı sonucu Dahiliye Nezareti'ne bağlı Heyet-i Teftişîye'de yaptığı esaslı ve kalıcı değişikliklerle bu konularda hiç de "hayalperest" olmadığını ortaya koymuştu.

"Otoritenin prensiplerini yıkmanın en emin vasıtası, herkese haklarından söz etmek, ancak hiç bir zaman vazifelerinden bahsetmemektedir. Bütün insanlar birincisini yapmaya hazırdır, ancak çok azı ikincisiyle meşgûl olur" diye, defterine not ettiği gerçeğin aksi istikametinde görev yapmaya gayret gösterdi. Bu cümleden olmak kaydıyla hem hak hem de vazife adamı oldu.

Memuriyet hayatı boyunca gayet dürüst, fakat biraz dürüş (kırıcı) olarak tanınan Hamid Bey, iş hayatı ile özel hayatını alabildiğince birbirinden ayırmaya çalışırdı. Öyle ki, bir seferinde Trabzon Valiliği esnasında bu sert mizaçlı adamın evinde de eşine ve çocuklarına karşı asabî olup olmadığını anlamak istemişler ve pencereden kendini takip etmişlerdi. Fakat gördükleri manzara çok farklıydı. Zira Hamid Bey, kapıdan girer girmez bütün çocuklarını birer birer kucaklayıp öptükten sonra" mutad olduğu üzere eşini, baldızının çaldığı piyano eşliğinde dansa dahi kaldırmıştı.

Hamid Bey'in tahammül edemediği şeylerden biri de devlet malının boş yere heba olması, devlet adına yapılan savurganlıklardı. Bu sebeple çalıştığı yerlerde tasarrufa gereken önemi fazlasıyla vermeye dikkat göstermişti.

V- Hamid Bey Bir Fikir Adamıydı

Bilgili, olgun, özü sözüne uygun olan Hamid Bey, gerek ahbablarıyla görüşürken, gerekse vazifesine ait işlere dair izahat

verirken, daima görüşleri çerçevesinde söz söyler ve sözlerinden nasıl bir istikamet ve iffet meftûnu olduğu anlaşılırdı. Çok zeki, bilgili ve muktedir idi. Hemen her konuda söyleyecek birşeyleri vardı. Bununla beraber Hamid Bey'in fikir ve düşüncelerinde çok kere belirgin bir muhalefet görülmektedir. Ancak, onun adeta bir refleks olarak ortaya çıkan muhalefetinin temelinde, herşeye karşı olan bir adamın tatminsizliğini ve aykırılığını değil, aksine iyinin ve güzelin, dahası hakkın peşinde koşan bir devlet adamının sorumluluğunu ve hassasiyetini aramak lâzımdır. Onun düşünceleri çoğu kere dürtüklenmiş ve kandan, titrercesine uyarılmış sınırlardan, doyumsuz duygulardan ateşlenmekteydi. Düşüncelerinin baskı altına alınmasından ve adeta bir midye kabuğu içine hapsedilmesinden sürekli olarak rahatsızlık duydu. Hemen her seferinde duygusal bir anlayışlılık, özel bir korkuluk ve ürkeklikle görmezden gelmeye, ya da saygıdan ve duygudan ötürü dokunmamaya, ilişmemeye, müdahale etmemeye hakkının olamayacağına inandı.

Hamid Bey, muhalefet ettiği düşüncelere ve uygulamalara karşı her seferinde sosyal ve siyasî gerekçeleriyle alternatifler koymaktan da geri kalmadı. Zira, fikirlerinin temelinde meslekî tecrübelerinin yanında, şüphesiz, sürekli olarak okuduğu kitapların tesiri ile kendini daima yenilemesinde mühim bir yeri vardır.

Onu zaman zaman kısır çekişmelerin ortasında görüyor olsak da, gerçekte Hamid Bey'in düşünceleri günübirlik değil, tam aksine uzun bir zamana şâmildi. Fikirlerine temel teşkil eden yegâne faktör idealizm idi. Ona göre, bir toplumun, bir ferdin idealini ortadan kaldırmak, bunların temel hareket motifini yok etmekten başka bir şey değildi. İnancının ve idealinin sona ereceği kaygısını hissettiği anda en sert tepkilerini ortaya koymaktan hiç bir zaman çekinmedi. Kendi kendine yetmemeye başladığını farkettiğinde kendini aşmak isteğiyle, idare mekanizmasının en başında olmak istedi. Ancak bu, başkalarının üzerinde tahakküm kurmak veya ne pahasına olursa olsun makam

sahibi olmak hırsı ve isteği değildi. Aksine yeni heyecanlarla yeni ve güzel şeyler yapmak arayışı, düşüncelerini pratiğe dökme hevesi, hülasa "kuvveden file" geçme arzusuuydu.

VI- Hamid Bey Bir Hareket Adamıydı

Gerçek anlamda bir aksiyon adamı olarak karşımıza çıkan Hamid Bey, bütun enerjisini devlet ve toplum menfaatleri uğruna feda etmekten kaçınmadı. Pervasızlığı, ataklığı, cesareti, kabiliyeti, kendine güveni, zekâsı ve çalışkanlığı ile tanınan bu adamın, Mart havası değişkenliğindeki sınırlarının titrek barometre ibresi hiç bir zaman sakin durmadı. Başarabileceğine inandığı her işin üstüne "gözükara" gitmekten hiç çekinmedi.

Hamid Bey'i çoğu kere karar ve faaliyet telkin eden tavırlar içinde görmek mümkündür. Zira o da en kötü kararın kararsızlıktan iyi olduğuna inananlardandır.

Şekil ve nazariyata pek önem vermezdi. İcraatı keskin, karar ve irade kuvveti yüksek olan Hamid Bey, kırtasiye işlerinden hoşlanmayan, en karışık meseleleri bile kesin ve kat'i kararı ile derhal çözebilen bir idareciydi. Formaliteler, mesuliyet korkuları gibi pek çok idare adamının hareket serbestliğini kısıtlayan bağlara kıymet vermeyen, kararını süratle veren ve verdiği anda yerine getiren bir yapıya sahipti.

VII- Hamid Bey Sorumlu ve Kararlı Bir İdare Adamıydı

Ona göre "parçalanmış sorumluluk, çabucak sorumsuzluk olur"du ve böyle hissettiği anlarda yani kendince; "bırakıp gitmenin gerekliliği anlaşılır anlaşılmaz, bırakıp gitmenin imkansız olacağı zamanı beklememek gerektiğine" inananlardandı. Bu açıdan bakıldığında, onun çok kereler mesleğinden istifa etmek isteği daha iyi anlaşılır bir tutum olacaktır. Hamid Bey ne zaman ki, içten bir tutku

haline getirdiği doğrularının ve ideallerinin arkasına sığınarak kendine lâayk görmediği şartlardan uzaklaşmak istemiştir, o zaman ondaki bu zaafi -ki bu bir zaaf ise- iyi keşfetmiş kişilerce bu defa aynı doğrular önüne gerekçe olarak konulup vazgeçirilebilmiştir. Görüldüğü üzere, bu işi de hemen her seferinde Refet Paşa üstlenmiştir.

Hamid Bey'e göre talip olunulan bir işin mevcut şartlar içerisinde en iyi şekilde yapılmaktan başka şansı yoktu. Bu sorumluluk bilinci içerisinde sürekli olarak, sevilmiş olmak ve takdir edilmek yerine güvenilir olmayı tercih etti. Onun her seferinde rahatsızlığını hissettiği şey, kendisine hangi sebeple olursa olsun güven duyulmaması olmuştur. Bunu kişisel bir hastalık olarak görmezden evvel, güven ortamına şiddetle ihtiyaç duyulan bir mekanizmanın, kuşkların ve şüphelerin egemen olduğu ve izleri geçmişe uzanan yapısında aramak icab eder.

Toplumsal ahengin sağlanması toplumdaki zıt güçlerin dengesinde gören ve dengenin bittiği yerde anarşinin başlayacağına kanaat getirmiş bulunan Hamid Bey, telkinle elde edilebilecek hemen hiç bir konuda zorla elde etmeye tevessül göstermedi. İnandığı şey, zorbalığın geçici, gerçeğin ise kalıcı olduğu yolunda idi. Bu yüzden de kendi gerçeğinin peşisıra büyük bir azim ve kararlılıkla gitti. Yine ona göre "hayatta ve politikada başarı kararlılarındı. Çok nadir şüphecilerden yana olur"du.

VIII- Hamid Bey, Aceleci, Sabırsız ve Atılgan Bir İdareciydi

Çekişgenliği, tahammülsüzlüğü, pervasızlığı ile de tanınan Hamid Bey'in haksızlıklar karşısında hiddetinin sınırını kestirmek zordu. Böyle hallerde serinkanlılıkla gözlem yapamayacak, uzun süreli gerçekçi deneyimler yapamayacak kadar sabırsızdı. Sebatsızlığı bazı kereler onu fevrî hareketler yapmaya götürdü.

Tehlike büyüdükçe onun da ümidi büyüdü. Tehlikelerden dahiyânece uzaklaşmak yerine, tehlikelerin üstüne yürümek ve boğayı boynuzlarından yakalamak gibi son derece tuhaf bir tarzı vardı.

Hamid Bey'i aceleci ve sabırsız yapan şeylerin başında, sürekli olarak iyi şeyleri kaybetmekten, kötü şeylerden ise kurtulamamaktan duyduğu endişe olmuştur. Buna ayrıca, lâıkiyle anlaşılmanın verdiği huzursuzluğu da ilave etmek gerekir. Şüphesiz, içinde bulunulan şartlar, devamlı olarak ideali arayan bu adamı, olumsuzluklarla, engellerle dahası "sudan bahanelerle" karşılaştığında, fazlasıyla rahatsız etmeye yetmişti. Bunun dışavurumu ise acelecilik, sabırsızlık ve atılganlık şeklinde belirmişti.

IX- Hamid Beyin Bazen Aşırılığa Kaçan Bir İnatçılığı Vardı

Her yaşında, hemen her şeyin aşırısı onun hep yanbaşıdaydı: Çok fazla kanın yanısıra çok fazla beyin, çok fazla tutku yanısıra çok fazla ahlâklılık çok fazla başıbozukluk yanısıra çok fazla disiplin. Onu harekete geçiren ne varsa hastalık derecesinde bir taşkınlık olurdu. Hamid Bey kendi ifadesiyle her ne kadar hareketlerini daima zemin, zaman, nezaket ve siyaset icaplarıyla bağdaştırmaya gayret gösterdiyse de, temelinde doğruluk, ahlâklılık ve adalet duygusu olan düşüncelerini ve tutkularını aşırılığa taşımadan edemedi. Nihayet, adalet sevgisinden haklılık merakı, doğruluk hirsından kışkırtıcı bir fanatizm doğdu. Kendi tutkularını geçerli kılma isteği ve hırsı ile başkalarının çekingenliğini anlamadı, başkaları da onun kalender dikbaşlılığını, fanatik aşırılığını anlamadılar. Çok kere, en güçlü ve haklı iddialarını aşırılaştırarak yıkıma götüren, dobralığı inatçılığa, hakseverliği haklılık iddiasına taşıyan bu adam, uzlaşmaz bir "kesin inançlı" olduğu yolundaki ithamlardan da kendini kurtaramadı.

Hamid Bey, kişisel hayatında olduğu gibi siyasî hayatında da, ciddi ve formüleleşmiş kaygılarının da tesiriyle olsa gerek, başkalarının

zorlamalarıyla ve telkinleriyle ne pahasına olursa olsun, hiç bir zaman karaya ak demeyecek kadar inatçıydı.

X- Hamid Bey Maddî Servete Hiç Önem Vermezdi

Zengin ve nüfuzlu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Hamid Bey, babasından kendisine düşecek maddî varlığı kardeşine bırakacak kadar tok gözlüydü. Memuriyet hayatı boyunca "kadın-kumar ve parayla" ilgisi olmayan ender idarecilerden birisi olarak anıldı. Hiç bir zaman haksız kazanca tevessül etmedi. Zaman zaman, evinde beslediği köpeklerinin önüne attığı parayı göstererek "köpeğin bile tenezzül edip yemediği şeyi ben ne yapayım" derdi. Bununla beraber, son dönemlerinde bazı defalar maddî sıkıntılarını dile getirmesi, çok para sahibi olmak, servet edinmek isteği değil, aksine o güne değin koruduğuna inandığı onurunu bu son zamanlarda zedelememek içindi. Herhalde buna fazlasıyla hakkı da vardı. Hatta bir keresinde çocukları biraz da latifeye; "Baba, bunca yıllık gayretine ve hizmetine rağmen bize hiç bir şey bırakmadın. Seninle beraber olanların yalıları, köşkleri, bolca paraları oldu" dediklerinde şu çok mânidar cevabı vermişti. "Ben öldükten sonra sizlere Deli Hamid'in çocukları diyecekler, buna mani olamam. Ama bilirsiniz ki, ardımdan sizler için hiç bir surette hırsız Hamid'in çocukları dedirtmem."

Hamid Bey'in kazanmakla kaybetmenin sınır çizgisinde devam edegelen yarım asırlık hayatı, anî ölümüyle bittiğinde, çocuklarına Kadıköy'deki evden başka maddî servet olarak birşey kalmadı. Öyle ki, onun Erzurum Valiliği sırasında satın almış olduğu ipek bir Tebriz seccadesi bile, yıllar sonra çocukları tarafından torununun okul masraflarını karşılamak üzere haraç-mezat satılacaktır.

XI- Hamid Bey, Hakperest ve Demokrat Bir İdareciydi

Hamid Bey, mağdurların haksızlıklara uğradığına inandığında her zaman mazlumun arkasında bir hukuk müdafii oldu. Öyle ki,

haksızlıklara uğrayan kendisiyle aynı düşünce yapısında olmasa bile bu tavırlarını hiç değiştirmedii. Millet iradesine pek kıymet verir ve "halkın aklını yani iradesini yitirdiğinde sosyal ölümün kaçınılmaz" olduğuna inanırdı. Not defterine kaydettiği Platon'un "Aklın erdemi bilgeliktir, kalbin erdemi cesarettir. Duygusallığın erdemi de mizaçtır. Bu erdemlerin birliği ise adaleti oluşturur" şeklindeki sözünü daima prensip haline getirmeye gayret gösterdi.

"Halkın iradesine müdahale benim düşüncelerim ve karakterime kesinlikle aykırıdır. Manâsını bilerek meşrutiyet için çalışmış olanlar halkın iradesini kısıtlayarak, kurulmasına çalıştıkları binanın temelini taarruz etmezler" diyerek millî iradeye olan saygısını açıkça ortaya koymuştur.

XII- Hamid Bey'in Özel Hayatı

Görevi başındayken çoğu zaman sertliğe kaçan bir kararlılık ortaya koyun Hamid Bey, özel hayatında aksine yumuşak bir eş, müşfik bir baba, kalender bir dost idi.

Çocuklarının en iyi şekilde yetişmesi için gayret gösteren Hamid Bey, onlara hususi öğretmenler tuttu. Trabzon'da bu işi Cudi Efendi yapmıştır. Hamid Bey sadece kendi eşii ve çocukları için değil, yakın akrabası için de oldukça yardımseverdir. Kayınvalidesi eşinin ölümünden itibaren onun yanında kaldı. Ayrıca, eski valilerden Muammer (Cankardaş) Bey'in eşii olan baldızı da, Muammer Bey'in Malta'da sürgünde bulunduğu yıllarda Hamid Bey'in evinde ikâmet etti.

Hamid Bey'in alaturka müzik zevki vardı. Öyle ki, çoğu akşamlar evde müzik ziyafeti verilirdi. Zira eşii Fikret Hanım kanun ve piyano, baldızları Vedia Hanım keman, Hürmet Hanım ise ud çalarlardı. Bundan başka çocukları da yine hususî öğretmenlerden piyano dersleri almışlardı.

Hamid Bey mütevazî bir insandı. O kadar ki, çocuklarının kendisine "Beybaba" diye hitap etmelerine karşı çıkararak; "yapmayın, etmeyin böyle diye diye beni zorla "Bey" yapacaksınız" derdi. İnsanlara, zenginliklerine, makamlarına ve mevkilerine göre iltifat bahşetmeyi sevmezdi." Hangi işle meşgûl bulunurlarsa bulunsunlar herkesin, herşeyden evvel insan olduğu unutulmamalıdır" derdi. Ancak, hemen ifade etmek gerekirse, bilgili, cesaret ve dirayet sahibi ve işinin ehli olanların onun nezdinde yine de farklı bir yeri vardı.

XIII- Hamid Bey Bir İffet ve Dürüstlük Tımsalı İdi

Kendisini iffet ve dürüstlüğü ile tanıtan Hamid Bey, düşündüğünü olduğu gibi söyleyen, doğru sözlü bir insan olarak da bilinirdi. Onunki adeta azap verecek kadar ileri giden bir doğruculuk idi. Zaten onun doğruluk tutkusu ne kadar güçlü, ne kadar acımasızca patlak verirse versin, hiçbir zaman vurdumduymaz olmayacak kadar fazla duyarlıydı. Doğru olmak ve doğru kalmak için yanıp tutuşan bir irade, Hamid Bey için en yoğun anlamda bir hayat hedefi oldu. Öyle ki, bütün hayatı boyunca mutlu olmaktansa doğru olmayı tercih etti. Ancak, sırf doğru kalabilmek, içtenliğinin havariliğini tam manâsiyle yerine getirebilmek endişesi onu, zamanla yoksullaştırdı ve yalnızlaştırdı. Ölümünden hemen sonra, 13 Haziran 1928 tarihli Köroğlu Gazetesinde, hakkında yazılan "Doğru!" başlıklı aşağıdaki kısa yazı Hamid Bey'in bu tutkusunu pek güzel açıklamaktadır.

"Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar diye kuvvetli bir söz teşmili vardır. Bazı doğru söyleyenlere de patavatsız, deli derler. Ne doğru sözlüler vardır ki, adları hakikaten (meczub)a çıkmıştır. Allah gani gani rahmet eylesin, geçen gün İstanbul'da rahmana kavuşan, eski valilerden, eski Heyet-i Teftişîye Reisi Hamid Bey de doğru sözlerinin kurbanı olarak adı (deli)ye çıkmıştı. Ondandır bahsederlerken; -Ha şu deli Hamid" derlerdi. Bu acı iftira bugün, ölümünden sonra şu şekle döküldü. "-Doğru özlü, doğru sözlü bir adamdı." Sağlığında kendisine deli" dedirten doğruluğu çok şükür ölümünden sonra takdir ediliyor."

SONUÇ

Millî Mücadelenin hemen başlarında, başta Mustafa Kemâl Paşa olmak üzere askerî erkânın insiyatifi ellerine almaları ile başlayan olaylar, dönemin fevkalâdeliği ile de alakâlı olmak kaydıyla askerlerin etkinliklerini artırmıştır. Bunun ise, askerî ve mülkî erkân arasındaki ilişkileri giderek bozduğuna şüphe yoktur. Ne var ki, zaman zaman şiddetli çatışmalara da varan görüş ayrılıklarının temelinde, vatanın düşman işgalinden kurtarılması noktasında bir asgari müşterekte buluşabilmiş kişilerin farklı yetiştirme tarzlarını ve temsil ettikleri misyon farklılıklarını aramak icap eder. Hemen ifade etmek gerekirse mülkî idarecilerin yakın geçmişin belirsizliklerle dolu siyasî ortamında askerlere nazaran daha fazla politize oldukları, bu itibarla da siyasî ithamların fazlasıyla tesirinde kaldıkları da ayrı bir gerçektir. Bundan başka idare adamlarının kayıtsız şartsız devlete sadakat duyguları ülkenin geleceği ile ilgili olarak, pek çoğunun daha gelenekçi bir yaklaşım tarzı içinde bulunmalarını gerekli kılıyordu. Vali Hamid Bey'in çoğu yaklaşımlarının ve tereddütlerinin gerisinde de yine bu endişeden olmak kaydıyla alternatif çözüm arayışlarının yasal prosedüre uygunluğu kaygısını görmek mümkündür.

Millî Mücadele boyunca Ankara Hükûmeti, haklı görülebilecek gerekçelerle kontrolü bütünüyle ele almak gerektiğine inandığında, bir yandan mülkî idarecilerin büyük kısmına karşı duyduğu güvensizliği açıkça ortaya koyarken, diğer yandan aradaki irtibat kopukluğu sebebiyle çok kere kuşku, şüphe ve hatta vehimlerinin fazla tesirinde kalmaktan kendini kurtaramamıştır. Bu son gelişmeyi zaman zaman şu veya bu sebeplerle üçüncü şahısların körüklediği de gözden kaçmamaktadır.

İlk günlerde mülkî idarecilere karşı duyulan güvensizliğin sebeplerinden biri de, bunların tayinlerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi açılana kadar İstanbul Hükûmeti tarafından yapılmış olmasıdır. Buna karşılık Millî Mücadele önderlerince denetimin sağlanması gayretleri içinde, pek çok yerde bir çok vali ve mutasarrıf denenmiş ve en ufak kuşku halinde görevlerinden alınmışlardır.

Ankara Hükûmeti Millî Mücadele boyunca idari işlerden çok, siyasî-askeri meselelerin çözümüne öncelik vermiştir. Bu yüzden mülkî idarecilerin idarî kabiliyetlerinden ziyade, problem ve polemik yaratmayacak olmaları hususu dikkate alınmıştır. Bunun sonucu olarak da mülkî idarecilerin başlarına buyruk, dirayetli olmaları değil, aksine itaâtkâr olmaları tercih sebebi sayılmıştır. Bütün bu gelişmelerin askerî ve sivil bürokrasinin temsilcileri arasında yetki tartışmalarına sebebiyet verdiğini görmekteyiz. Doğal olarak çekişkenliği, tahammülsüzlüğü, ataklığı ve pervasızlığı ile tanıdığımız Hamid Bey'in bütün bu çekişmelerin dışında kalması düşünülemez. Esasında bu çatışmayı şahsî ikbâl ve istikbâl peşinde koşan insanların kişisel kaygılarını ön plâna koyarak yaptıkları bir mücadeleden çok, askerî ve mülkî kurumların yapılanmalarından kaynaklanan ve iddialarına temel teşkil eden hedef ve beklentilerinde aramak icab eder. Aynı zamanda siyasî belirsizliklerin de buna doğrudan tesir ettiği söylenebilir.

Sonuç olarak denilebilir ki, 1913'ten itibaren kendini yenileme ve homojen kalma noktasında, askerî kurumlar, sivil kurumlara nazaran daha başarılı olmuş görünmektedir. Bunun neticesinde askerî bürokrasinin önderleri olayları etkileyen, sivil bürokrasinin ileri gelenleri ise bunlardan etkilenen bir çizgide varlıklarını sürdürmüşlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

A-ARŞİVLER

- 1- ATASE Arşivi
- 2- Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- 3- Harp Tarihi Dairesi Arşivi
- 4- İçişleri Bakanlığı Arşivi

B- YAYINLANMIŞ ARŞİV VESİKALARI VE ZABIT CERİDELERİ

- 1- Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
- 2- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
HTVD, Sayı:7, Ankara, (Mart 1954)
_____, Sayı: 26, Ankara, (Aralık 1958)
- 3- TBMM Zabıt Ceridesi, C.I, Üçüncü Basılış, Ankara, 1959
_____, C.II, Üçüncü Basılış, Ankara, 1981
_____, C.III, Üçüncü Basılış, Ankara, 1981
_____, C.IV, Üçüncü Basılış, Ankara, 1981
_____, C.V, Üçüncü Basılış, Ankara, 1981
_____, C.X, Ankara, 1958
_____, C.XII, Ankara, 1958
_____, C.XIII, Ankara, 1958
_____, C.XVI, Ankara, 1958
_____, C.XIX, Ankara, 1959
_____, C.XXVI, Ankara, 1960
_____, C.XXVII, Ankara, 1960
- 4- TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.II, Ankara, 1985.

C- GAZETELER

Akşam

Albayrak

Cumhuriyet

İkdâm

İstikbâl

Milliyet

Sabah

Son Saat

Tasvir-i Efkâr

Yeni Adana

Zaman

D- HATIRALAR

ARIKOĞLU, Damar., Hatıralarım, İstanbul, 1961.

ATATÜRK, Kemâl., Nutuk, C.I-III, Ondördüncü Basılış, İstanbul, 1982.

CEBESOY, Ali Fuad., Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953.

_____., Moskova Hatıraları, Ankara, 1982.

Dr.Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları, İstanbul, 1991.

DURSUNOĞLU, Cevad., Milli Mücadelede Erzurum, Ankara, 1946.

ERDOĞAN, Fahreddin., Türk İllerinde Hatıralarım, 1954..

Hamid Bey, Özel Notları, Defter No.1-6.

_____., Defter-i Hatırat, (Hamid Bey'in Yayınlanmamış hatıraları)

KANSU, Mazhar Müfid., Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le

Beraber, C.I, 2.Baskı, Ankara, 1986.

KARABEKİR, Kâzım., İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1988.

_____., İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı,

İstanbul, 1990.

- KARAY, Refik Halid., Minelbâb ilel Mihrab, İstanbul, 1964.
- MEVLANZÂDE, Rifat., Türkiye İnkılâbının İçyüzü (hazırlayan: Metin Hasırcı), I.Baskı, İstanbul, 1993.
- PEKER, Nurettin., 1919-1923 İstiklâl Savaşının Vesika ve Resimleri-İnönü, Sakarya, Dumlupınar Zaferlerini Sağlayan "İnebolu ve Kastamonu Havalisi" Deniz ve Kara Harekâtı ve Hatıralar, İstanbul, 1955.
- Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, C.I-II, İstanbul, 1967.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal., Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981.
- TEPEYRAN, Ebubekir Hazım, Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları, (hazırlayan: Sadi Borak), İstanbul, 1982.
- UMUR, Hasan-PASİN, Adil., Samsun'da Müdafaa-i Hukuk, İstanbul, 1944.
- _____, Samsun'da Onbeş Sene, İstanbul, 1947.
- URAN, Hilmi., Hatıralarım, Ankara, 1959.

E- ARAŞTIRMA ESERLERİ

- ABALIOĞLU, Yunus Nadi., Mustafa Kemâl Paşa Samsun'da, İstanbul, 1955.
- AKBULUT, Dursun Ali., Albayrak Olayı, Erzurum, 1991.
- AKGÜN., Seçil., General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu Kurtuluş Savaşı Başlangıcında, İstanbul, 1981.
- AKŞİN, Sina., İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, C.I-II, İstanbul, 1992.
- Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannâmeleri IV (1917-1938), (hazırlayan: Nimet Arsan) Ankara, 1964.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya., Tek Adam. 1919-1922, C.II, İstanbul, 1983.

- AYHAN, Yusuf., Mustafa Kemâl'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu, Adana, 1963.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, Heyet-i Temsiliye Kararları, Ankara, 1974.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik., Atatürk Anadolu'da I (1919-1921), 2.Baskı, 1981.
- ÇANKAYA, Ali., Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, C.III, Ankara, 1969.
- DEMİRCİOĞLU, Asuman., Süleyman Necati(Güneri) Bey, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1992.
- DİNAMO, Hasan İzzettin., Kutsal İsyan, C.V, İstanbul, 1986.
- DURSUNKAYA, Ali Rıza., Kırklareli Vilayetinin Tarih Coğrafya Kültür ve Eski Eserleri Yönünden Tetkik, C.I, Kırklareli, 1948.
- ENER, Kasım., Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi, Ankara, 1970
- ERDEHA, Kamil, Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler, İstanbul, 1975.
- ERGİL, Doğu., Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi, Ankara, 1981.
- EROL, Mine., Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920, Giresun, 1972.
- ERTÜRK, Hüsamettin., İki Devrin Perde Arkası (yazan: Samih Nafiz Tansu), 13.Baskı, İstanbul, 1969.
- GOLOĞLU, Mahmut., Sivas Kongresi, Ankara, 1969.
- _____, III.Meşrutiyet, Ankara, 1970
- _____, Cumhuriyete Doğru, Ankara, 1971.
- GÖKBİLGİN, M.Tayyib., Millî Mücadele Başlarken, Birinci Kitap, Ankara, 1959.
- Heyet-i Temsiliye Tutanakları, (hazırlayan: Uluğ İğdemir), Ankara, 1975.

- JAESCHKE, Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918- 11 Ekim 1922), Ankara, 1970.
- Meşhur Valiler, (hazırlayan ve sunanlar: Merkez Valilerinden: Hayri Orhun, Mehmet Belek, Celal Kasaroğlu, Kazım Atakul) Ankara, 1969.
- ÖZEL, Sabahattin., Milli Mücadelede Trabzon., Ankara, 1991.
- ÖZTOPRAK, İzzet., Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele, Ankara, 1989.
- SELEK, Sabahattin, Anadolu İhtilâli 8.Baskı, İstanbul, 1987.
- Sivas Kongresi Tutanakları, (hazırlayan: Uluğ İğdemir), İkinci Baskı, Ankara, 1986.
- SONYEL, Salahi R., Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C.I, Ankara, 1973.
- SOYSAL, İsmail., Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945), C.I, Ankara, 1983.
- ŞİMŞİR, Bilal N., İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), C.I-II, (British Documents On Atatürk 1919-1938 Volume I-II), Ankara, 1973.
- TANSEL, Selahattin., Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C.II, Ankara, 1978.
- TEVETOĞLU, Fethi., Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960), Ankara, 1967.
- _____., Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Ankara, 1987.
- _____., Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, Ankara, 1988.
- TUNAYA, Tarık Zafer., Türkiye'de Siyasal Partiler, C.II, 2.Baskı, İstanbul, 1986.
- TUNÇAY, Mete., Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925, Ankara, 1967.

- Türk İstiklâl Harbi IV.Cilt Güney Cephesi (15 Mayıs 1919-20 Ekim 1921), Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1966.
- UZER, Tahsin., Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, 2.Baskı, Ankara, 1987.
- YAZICI, Nuri., Milli Mücadelede (Canık Sancığı'nda) Pontuscu Faaliyetler (1918-1922), Ankara, 1989.
- ZÜRCHER, Eric Von., Milli Mücadelede İttihatçılık (çeviren: Nüzhet Salihoglu), İstanbul, 1987.

F- MAKALELER

- AKBULUT, Dursun Ali., "Şark Harekâtı Öncesi Celaleddin Arif Bey'in Erzurum'a Gelişi ve Erzurum'da Bazı Hadiseler", A.Ü.A.İ.İ.T.E.D, C.I, Sayı:3, Erzurum, 1989, s.68-100.
- AYBARS, Ergun, "Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya Gelişi ve Öldürülüşüyle İlgili Görüşler ve Erzurum'dan Trabzon'a Gidişi ile İlgili Belgeler", A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, XIII/24, (Ankara, 1979-1980) den ayrı basım.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, "Mustafa Suphi Olayı Hakkında" Milliyet, 12 Temmuz 1971.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, "Mustafa Suphi Olayı" Milliyet, 12 Haziran 1971.
- _____, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye Elkoymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", Belleten, XXXV/140, Ankara, s.587-654.
- KANDEMİR, Feridun., "Milli Mücadelede Valileler" Tarih Konuşuyor, C.VIII, Sayı:53, (İstanbul 1968), s.3734-3738.

TEVETOĞLU, Fethi., "Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi", Türk Kültürü, Sayı 76-77, 80-81, (Şubat-Temmuz 1969), s.257-268, 32-334, 525-545, 589-604.

TOKER, Metin, "Solda ve Sağda Vuruşanlar" Milliyet, Mayıs 1971.

YATAK, Süleyman, "Ahmet Faik Bey ve Rize Mutasarrıflığı Hatıraları", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:73, İstanbul, 1991, s.91-102.

ÖZGEÇMİŞ

01.01.1962 tarihinde Samsun'a bağlı Terme ilçesinin Uzungazi Köyü'nde doğdu. İlkokulu köyünde, Ortaokulu Terme'de, Lise'yi ise Perşembe Erkek Öğretmen Lisesi'nde okudu. 1979'da girdiği Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1983'de mezun oldu.

1984 yılında Atatürk Üniversitesi'nde Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Okutmanı olarak göreve başladı. 1990'da Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde tamamladığı "Abdölmecit Efendi'nin Halifeliğe Seçilmesi" adlı yüksek lisans tezi ile tarih uzmanlığı ünvanı aldı. Halen doktora tezi hazırlamakta ve Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Okutmanı olarak görevine devam etmektedir.

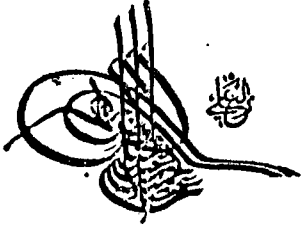
Evli ve iki çocuk babasıdır.

EKLER

Ek : 1

ذول علیہ عنایتی زکریا

اسم و شهرت	پدری اسمیله محل اقامتی	والدہ سی اسمیله محل اقامتی	تاریخ محل ولادت	مثنی	سنت و صفت و خدمت و اہتمام صلاحتی	سائل و زوجہ سی نامہ اولوب اولدینی	دو جات و سنوف مکرمہ سی
محمد زکریا	سمنگولہ	سمنگولہ	۱۲۰۰	اسم	معلم	محمد زکریا	محمد زکریا

اشکال				سجل نفوسہ قید اولان محل			
پوی	کوز	سیا	حاکمیت مارونہ تاریخ	ولایت	اساسی	عہدہ و فرمہ سی	رقم
محمد زکریا	سمنگولہ	سمنگولہ	۱۲۰۰	سمنگولہ	اسم	معلم	۱۲۰۰

بالادہ اسم و شهرت و حال و صفتی محمد زکریا اولان
اول صورتہ جریدہ نفوسہ قید اولدینی مشعر ایشو تذکرہ اعمالا قلندی

Hamid Bey'in Nüfus Tezkire-i Osmaniyesi

Ek : 3

Hamid Bey'in Mülkiye Şehadetnâmesi

Ek : 4

Mutasarrıf Hamid Bey için hazırlanan Tokat Meclis-i İdare Mazbatası

Ek : 6

№	Adı	Unvanı	Yer	Notlar
440	...	...	...	...
441	...	...	...	...
442	...	...	...	...
443	...	...	...	...
444	...	...	...	...
445	...	...	...	...
446	...	...	...	...
447	...	...	...	...
448	...	...	...	...
449	...	...	...	...
450	...	...	...	...
451	...	...	...	...
452	...	...	...	...
453	...	...	...	...
454	...	...	...	...
455	...	...	...	...
456	...	...	...	...
457	...	...	...	...
458	...	...	...	...
459	...	...	...	...
460	...	...	...	...
461	...	...	...	...
462	...	...	...	...
463	...	...	...	...
464	...	...	...	...
465	...	...	...	...
466	...	...	...	...
467	...	...	...	...
468	...	...	...	...
469	...	...	...	...
470	...	...	...	...
471	...	...	...	...
472	...	...	...	...
473	...	...	...	...
474	...	...	...	...
475	...	...	...	...
476	...	...	...	...
477	...	...	...	...
478	...	...	...	...
479	...	...	...	...
480	...	...	...	...
481	...	...	...	...
482	...	...	...	...
483	...	...	...	...
484	...	...	...	...
485	...	...	...	...
486	...	...	...	...
487	...	...	...	...
488	...	...	...	...
489	...	...	...	...
490	...	...	...	...
491	...	...	...	...
492	...	...	...	...
493	...	...	...	...
494	...	...	...	...
495	...	...	...	...
496	...	...	...	...
497	...	...	...	...
498	...	...	...	...
499	...	...	...	...
500	...	...	...	...

Sicil Dosyasına Esas Olmak Üzere Dahiliye Nezareti'nce Hazırlanan
Tayin ve Görev Çizelgesi

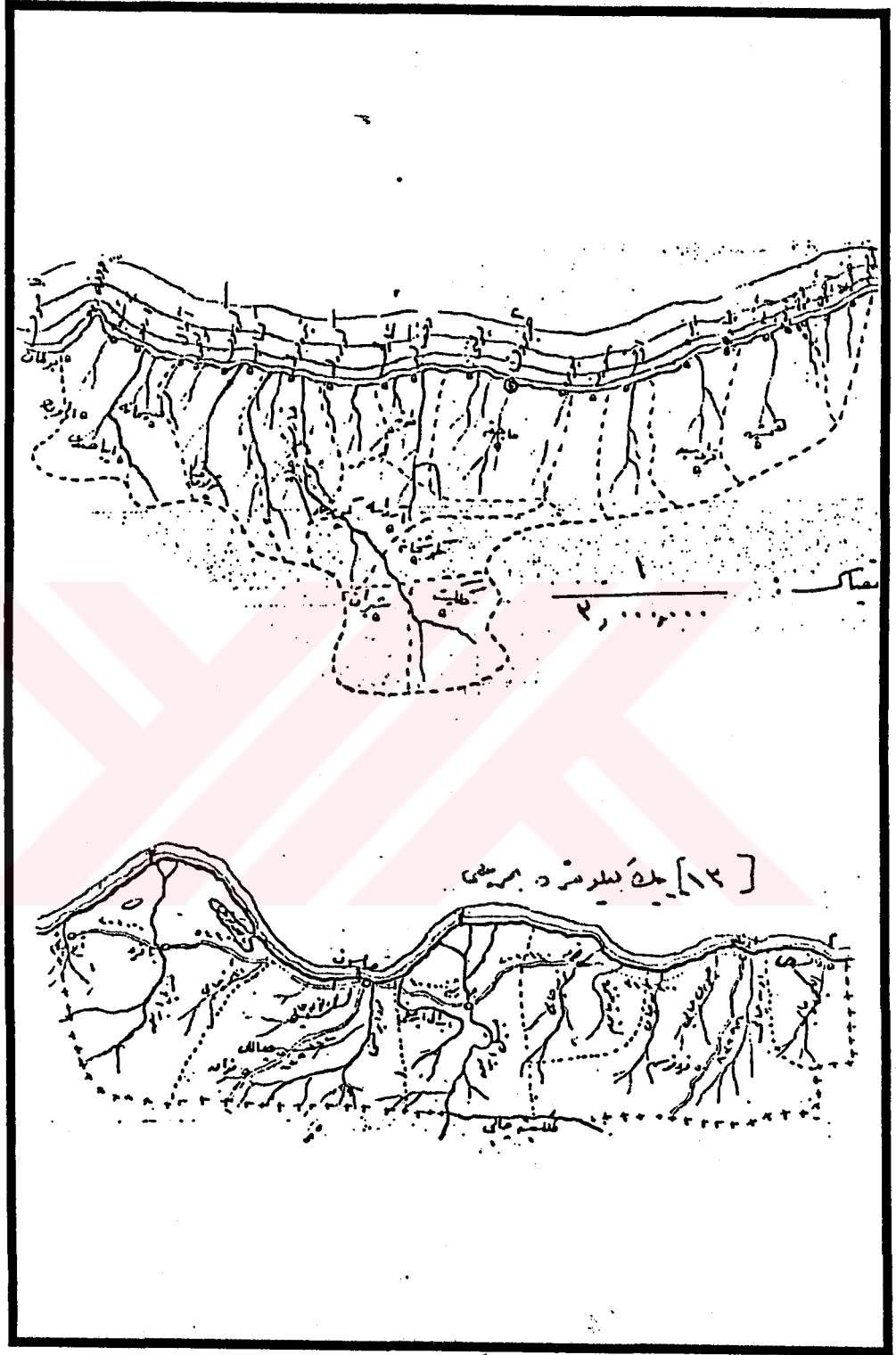

Ek : 9

باطلی
 لایحه صدرت
 امور مهم فنی
 طعنه ای در دو قطعه است برینا
 مصلحت که پاک :
 در حال مأموریت
 در تاریخ ۱۸ شهریور
 عمده به
 ملوک متضمنه
 در تاریخ ۱۸ شهریور
 صدر اعظم
 رانان و خطیب
 یا انکار

Hamid Bey'in Canik Mutasarrıflığına Tayinine Dair Sadrazam Damat Ferid'in Mustafa Kemâl Paşa'ya Tebligatı

Ek : 10

Trabzon Vilâyeti Haritası (Özel Notları'ndan)

Canik Sancağı Haritası (Özel Notları'ndan)

Ek : 14

طرز نوم دالی صیبه بیان
 ۱۸ تا بیج تا بیج شفه زید، نور و بر
 طرز نوم بیجوتیلا جلا شنه جوا نزه شیده
 اولی صیبه بیج به نمانه ابدین و
 ایندیک طرز نوم او شنه مدعیاتی بر جوی
 بخت اولی بر صده ده طرز نوم نام ایشار
 در لونه بر این صده بر واته حلقه حلقه
 اصیاج قطعی بولین حلقه خفته نزه بیانی
 بر لوی برنده نام نرید ایه یک نواته کلید بر
 حقت میسنه مریه "النفاق" ۱۸ ماسیله نامی
 شفه بر مملوده بر و وقت اولی استوار
 بر این بر ایه هم انظم
 ۱۸۱۸۱۸
 برین صیبه بیج
 برین صیبه بیج

Özel Notları'ndan

Ek : 17

۷۸ سوره الاحقاف، حمد، قلمه لا یتطوع
 الباطن بقره او نذر که کند بقره
 سفاری و اسباب فیهی از چشم دور
 بنویس که در راه کند شهادتی خلاصی
 الفتنه کند عدالت منافق جهان
 کوفی است او جویقده (صباح)
 ایستای و بینا ایست
 باغی ایستای
 باغی ایستای

۷۹ سوره الاحقاف، حمد، قلمه لا یتطوع
 سفاری و اسباب فیهی از چشم دور
 بنویس که در راه کند شهادتی خلاصی
 الفتنه کند عدالت منافق جهان
 کوفی است او جویقده (صباح)
 ایستای و بینا ایست
 باغی ایستای
 باغی ایستای

۸۰ سوره الاحقاف، حمد، قلمه لا یتطوع
 سفاری و اسباب فیهی از چشم دور
 بنویس که در راه کند شهادتی خلاصی
 الفتنه کند عدالت منافق جهان
 کوفی است او جویقده (صباح)
 ایستای و بینا ایست
 باغی ایستای
 باغی ایستای

۸۱ سوره الاحقاف، حمد، قلمه لا یتطوع
 سفاری و اسباب فیهی از چشم دور
 بنویس که در راه کند شهادتی خلاصی
 الفتنه کند عدالت منافق جهان
 کوفی است او جویقده (صباح)
 ایستای و بینا ایست
 باغی ایستای
 باغی ایستای

Özel Notları'ndan

Ek : 18

des anciens des ancêtres
 Bâtisseurs d'école grande
 et menés le chah Tante
 de cela, la villa ne sera
 qu'un halte de second
 étage. Lucien
 la me dit, à ce point, nel
 s'âme fantaisie prinkés au
 alpinis habitie ne survit
 qd'antant que son oide
 certes perd à tel au tel
 moment de sa population
 Chaque ville n'a pu se
 former et durer sans
 privilège naturel

Lucien Romier
 certain ce temporaire
 Voulez confirmer le présent
 au point, même les États
 à des entreprises comme
 vouloir agir le présent sans
 tenir compte du passé les
 Enchaîne à des catastrophes.
 Lucien Romier
 D'école maternelle de l'épave
 et de l'utile, n'est pas un
 bien : elle disperse les esprits
 devant leurs opinions et leurs
 conclusions au lieu de les réunir
 elle ne remplace ni la tradition
 permanente, ni l'appel des clercs
 ni tel, ni la fraternité
 d'école ni les croyances

Ek : 19

7 Une politique orientant 10 Une responsabilité
 compte que de l'heure morale devient une
 présente est toujours d'ordre de l'irresponsabilité
 inférieure 11 On peut séparer la
 8 Les gouvernements religion de la morale
 n'ont pas de principes mais la morale et la
 par leurs fautes que politique sont inséparables
 par les attaques de 12 La confusion des pouvoirs
 leurs ennemis se fait toujours la confusion
 9 Un pouvoir trop direct des esprits
 n'est bientôt plus un 13 Quand un gouvernement
 pouvoir respecté 20 demande à être orienté par
 l'opinion au lieu de tenter
 de l'orienter, il n'est bientôt
 le maître

Özel Notları'ndan

قاپیتولا شیونلر - مالی و عدلی زنجیرلر من

طرفندن ۲۵ نisan ۹۱۱ مقاله سیله قبول اولنان مقدار و الحق بوزده درت علاوه اولنه سیله چی بیان اولدور.

اوجنی مادهده ادخال اولنان امسال کومرو کدن ماعدا هیچ بر تکلیف عمل ایله مکلف طو تلیه جقدر دنیلور مواد متعاقبهده بونوعدن قاریشیق بولاشیق بر طاقم احکامی عنویدر شونجه لری قبول ایندی کمز تقدیرده بزیسته اوروپا سرمایه دارانک خرجکناری قالمجنز انلره قارشی رقابتدن حاجز بولنه جنز بویکی قیدلرک بوجه مزده اچه جنی حلیه بی استقلال اجمون واری یوغی فدا ایلوب وسائط استحصال بسندن بیله محروم قالان فقیر تورکه بولکنه جکز هله دولتلرله ارمه مزده بو خصوصده باختلاف اولور سه بایع لردن مدعی لردن مرکب رهیت جا که حضورینه کیده جکز اوراده اله جنمز حکمی شمیدین کشف ایتمک مشکل دکلدر شو ملاحظات افراطی جنمز ه حمل اولتسون بز اوروپا به حرب اقتصادی اجمنی تصور اجمبورز اوله ماملی و مستحیل بر احتمال خاطر مزه بیله گز حتی دقائق و نتائج مالبه و اقتصادی سی نظر اعتباره البیهرق ایلرویه سورولن اصول حایه بهده معارضه الحق ارزو ایده ورکه مدنی دولتلر سرمایه دارلری قدر بزلی دخی دوشولونلر انلرک احتراصی راز تبدیل ایلسونلر اج کوز لیلکله التون جور طلیان

بوزنکجه لکه ک حقیقی متناهی عرض تسلیمت ایکن قولایه بوندر مقی اجمون باله زلامرقی مطلقینی اعتباریله هیچ رشق آقاده ایمان عهد عتیقه امتیازات اجنبیه کی مفهوملز اختراع اولتشدور. ماهیت و نتیجه حقوق باری اعتباریله بونلره ور بله جک معنا باغلا ترقدها طوغریسی بلا عوض کندیسینی باغلا ترقدها بونلرک طاقفت آری اولدینینی اذفا ایدلر وار سده حقیقتده موزوت جهالتدر. مثلا سیوک پادشاهلر مزدن بری هر مانکی بر معاهده بی امضا ایندکدن صکره عهدنامه ده مخاطبک وجود امضانه استغنا کوستره نش. دور دکیشجه بوامضا سزلی دکل امضالی تمهدانی بیله اجرا ایندیرمه نلک اما طولی و احانی مذاقعه شرطیله قوجه فیریس اطمنی الیزدن آلان انکلیزلر تمهدک یقاسی فرضی تجلی اینجه بان جیز دیلر فنرک مالی اوجوز آلق فنرک سته محصور لاتیزی بهالی صامق قاعده باطله سته استناد ایدن بر مالی ناظر من مقصدیت وصول اجمون اخراجات رسینی تکثیر ادخال ایسه هیچه ایندیرمندی. ایسته بو کون بو تمزدن چینار منه چالیس دیمنز کومروک زنجیری اوجامل ناظرک اذکاریدر و تورکیان اضحلاله سوق ایدن تجاوزات بهاسجه دن زاده بو تمزه اکلامبرق بیلمبرک طاقدیمین باغلا در. بصره دن ادواتیک ساحلرینه قدر دنیاک

قانون حاکمیتی [۱]

عبدالقادر کالی بنگ سوله اقره فرزند
 مشهور و صاحب اختیار اولاد حضرت شمس الدین
 مؤید لطف قانونی زده انگلستان
 چه زنده یک اختر از من آید یعنی آید اعتباراً
 نمی آید کلمه بکسر اولاد کی میباید جنو افی
 ملاک محرمه انتظار آید یک اوه قدس امل
 ملک ملک بر تفسیر بر ابر انهدام آید
 هر فرق است اختلاف ای باب حکومت که جو حاکم
 آورده می آید فرموده جامگان ابر و سینه
 گوشتیلان مسخر او بر خاندان کی پارلی
 چهار ارسنه عرض آید که متمسک اصول
 فایده خاطر لادی فی الحقیقه بر ملت مطلق
 ازاد اولی ایچون بیفدی حکمدار لری
 مشروطیت الف آید مستکار بد طولانی
 دوری تاج و تختی حریت انکار کردنی
 ایچون چیکندی فقط نه تیجا حاصل
 اولدی : اصل دیکدی شکل بر بد آید
 عاقبتی آید چیکار بر رسی ولی آید
 اما بنون بوجاهات و اختیارات بر امواری
 اسلله اضافت بلین ایدیلان استیهادک
 ذوقند آبره می ای شکلره ایچون
 مدی عجب و حالتک حکمی نه بر بومرک
 کوکی زده مدی و تقصیر کلمه قائمدره است
 جلی لال کلاک بر مناه و شفا رسول ایچون
 لهضمی واجب اولان بر مرض ازده قابله
 بر تصدیق حکومت زده مجلسه ده
 آمرده نه ماهور زده در بر طبالمسزک
 ماته سوبه عرفان و ادرا کلمه در چونک

اگه اسلام صاحب هور رده ملک و ایجاز
 بر مؤید لازمدر بطاعه زده ترتیب آید
 الهم و امم وظیفه خلقه بر اول حقیق
 قیامت و فقه صیقلی بیدر ملک و ملکه حاکم
 و شرع حقیق کلمه ای اول یعنی اکتامتی
 هیچ بر فرده راز سره ملک قسه فارسی ظلم
 و تحکم صلاحاتی حازر بولند یعنی تفاسست
 مشرف قدر بر اول حصول بر طاعت اخاذ
 اول حق هر یک بر صلی موت و اله ایچون
 و حریت زده اول قدر عبدالقادر کالی که دوست
 کمال صلوات و صمیمت قائم جزایه یکی دیگر
 تکلیف آید بیور بر ارسنه مواء اصله ارسنه
 سولم غوب قاله حق و ما ظهور می اول
 طرف حق دگی ؟ هر جود مواء مینوله
 هانکیس ملت بر اولدی ، علمنده استعمال
 اول بیللر دن غیری هانکی ماده جای تطبیق
 بودی ، هانکی آبی تولیات تجزیه آید
 هانکی مسکت و منزل متعاضری مسزک
 اولدی هانکی خایان مستوی زده ملک
 باطیران ذات زحمت آید ایچون یکی
 قانونی استی بالی لایق آید چک دگی
 بیچر و نه دیک کی بر یکی اور و عجب
 آفرین آری لری سر بسجده کیروب سیشکری
 توفیق آید چک دگی ؟ بر مفرود اعتباراً
 باغری لایق بیچر بر مزه توصیه ایچون
 نه مؤتسک بر ملک طبعیت الشهادت چپاره ای
 زده ژان ژان روسونک اراده ملته عطف
 ایچون لوانه بکن مواء مکار باغزله مدنی
 بکشوره اثنالی کی اوامیر هومینه مزه سینه

Istikbâl Gazetesi'nde yayınlanan Kanun Hâkimiyeti makalesi

Ek : 22

Hamid Bey'in gençlik yıllarına ait iki ayrı fotoğrafı

Ek : 23

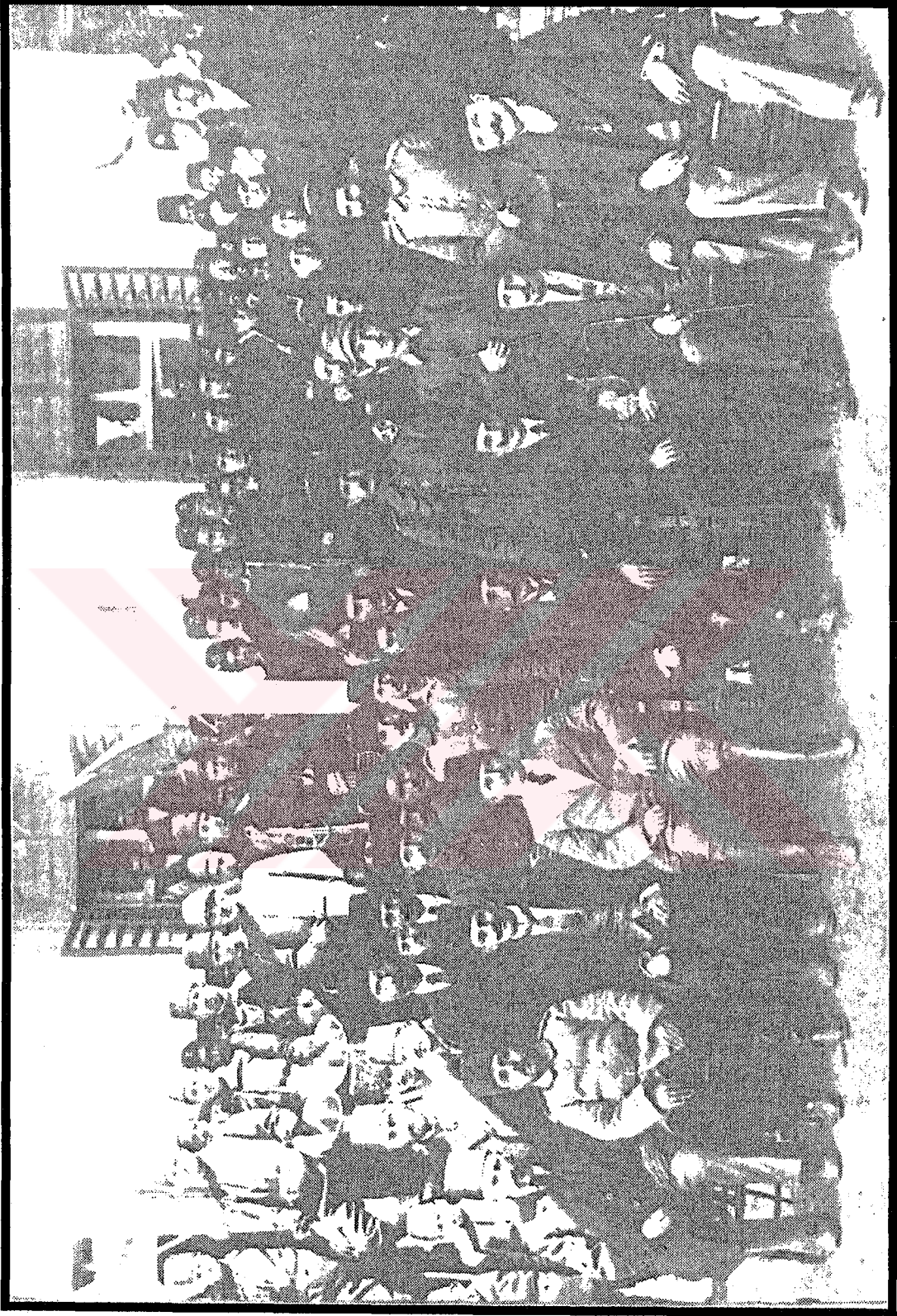
Hamid Bey (Sol başta, ayakta), Vali Muammer (Cankardaş) Bey (Ortada) ve Şükrü Kaya

Hamid Bey, gençlik yıllarında İstanbul'da uzun yıllar komşuluk ettiği Sabır Sami Bey ile.

Ek : 24

Meşrutiyet Bayramı'nda Sivas'ta çekilen fotoğraf (Hamid Bey'in elindeki günün anısına kendisine takdim edilmiş olan ağaç üzerine oyma Yavuz Sultan Selim portresidir.)

Ek : 25

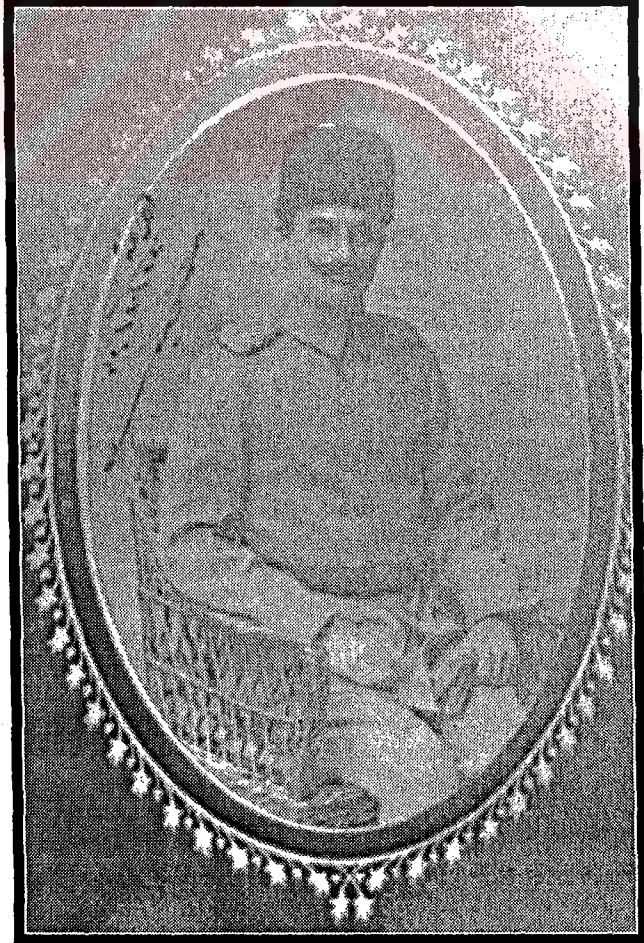
Köy Kanunu Tasarısı hazırlıkları için Avrupa'ya giden Heyet

Batum'da Türk İdari Teşkilatı'nı kuranlar

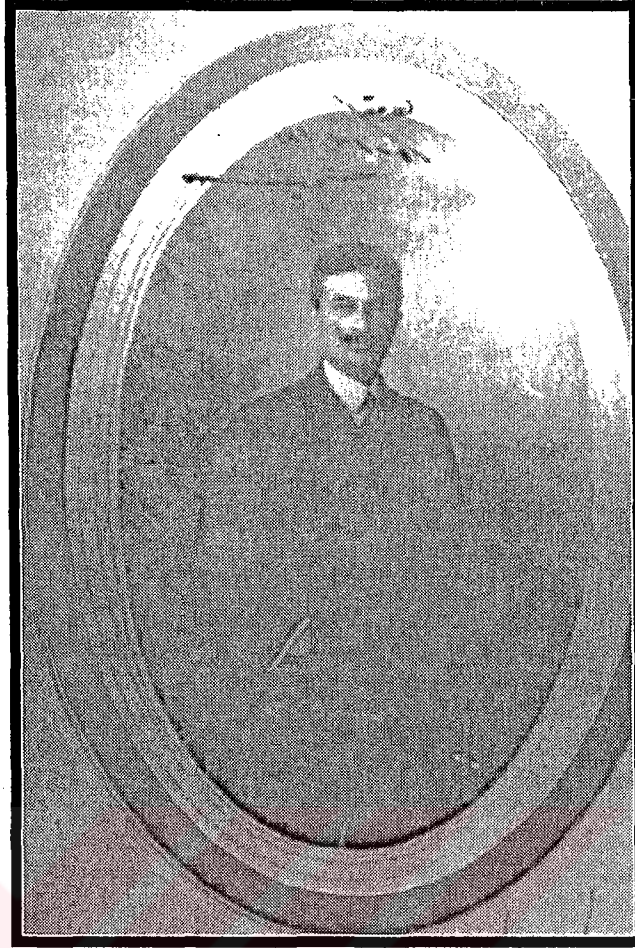
Ek : 26.

Hamid Bey'in Batum'da çekilmiş iki ayrı fotoğrafı

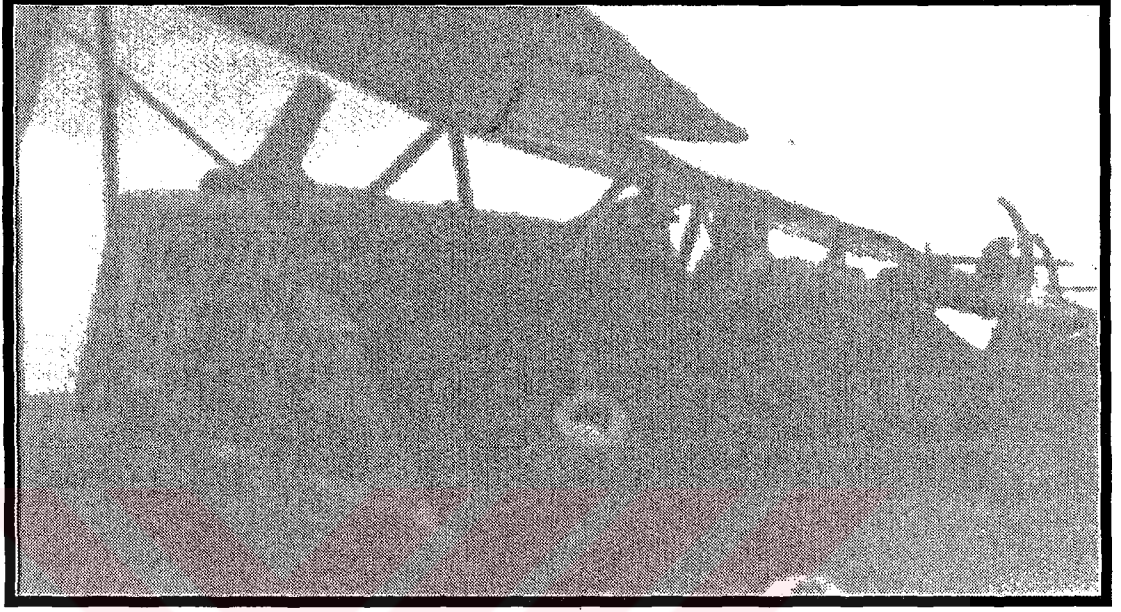

Ek : 27

Hamid Bey'in valilikleri döneminde çekilmiş iki ayrı fotoğrafı

Ek : 28

Hamid Bey'in Adana'da Fransızlar'dan alınan bir uçaktaki resmi

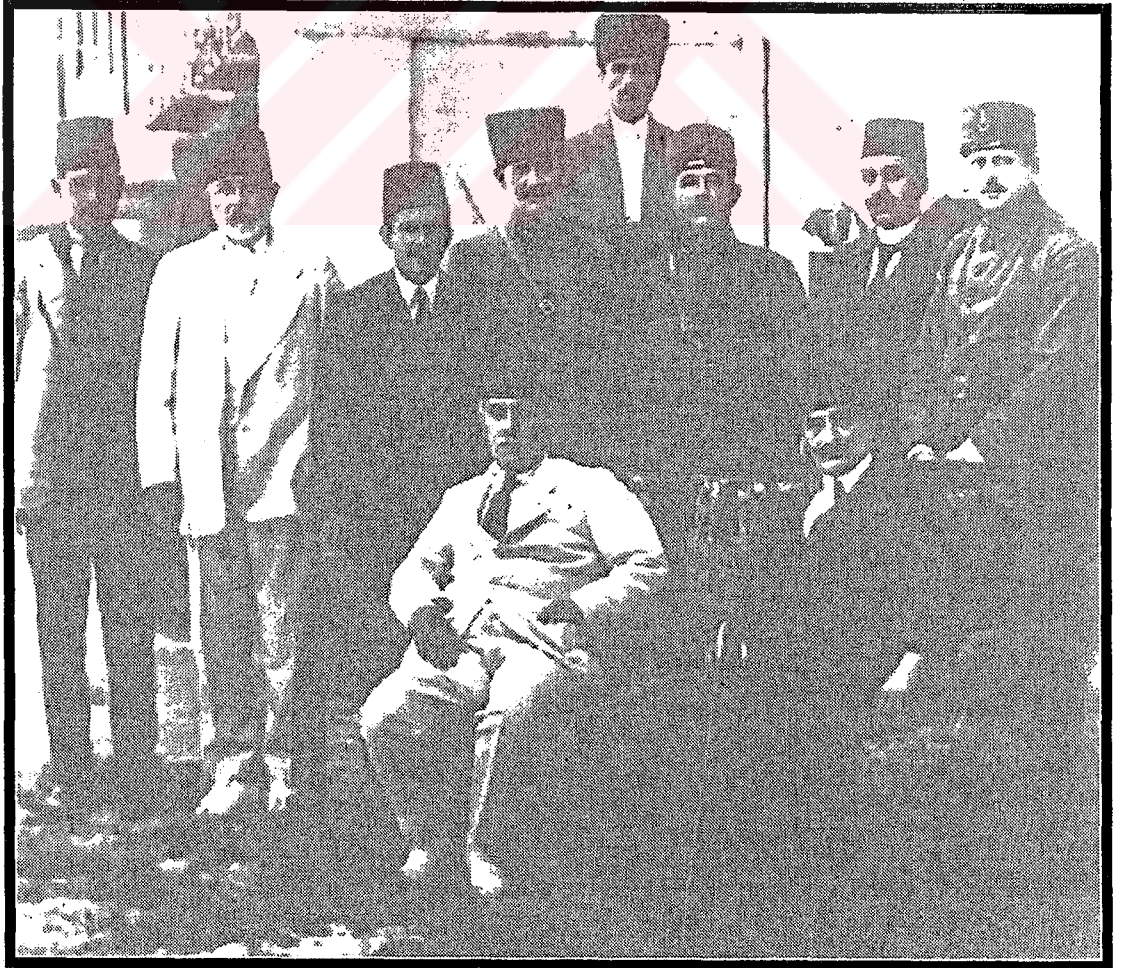

Hamid Bey Adana Valiliği sırasında (Arka planda Çukurova'nın münbit toprakları)

Hamid Bey Adana Valiliği'nden ayrılırken mebuslar, Fransız siyasi mümessilleri ve eşraf tarafından gemide uğurlandığı esnada çekilmiş fotoğraf.

Hamid Bey'in Adana Valiliği sırasında çekilmiş bir resmi
(Yanında oturan Şükrü Naili Bey'dir.)

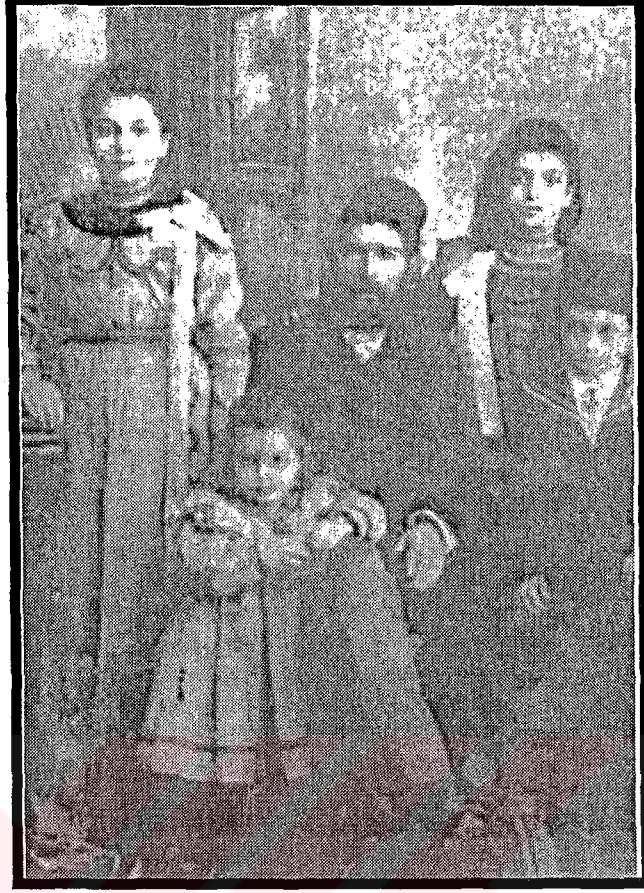
Ek: 30

Hamid Bey'in çocuklarının (Nilüfer, Belkıs, Perihan ve Ertuğrul) İki ayrı fotoğrafı

Ek: 31

Hamid Bey'in kayınpederi Neşet Bey, çocuklarıyla
(Sol başta ayakta Fikret Hanım)

Hamid Bey'in eşi Fikret Hanım

Ek : 32

Hamid Bey'in son resmi